

СЛОВО
ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ
У ЕКЗИЛІЇ

A decorative flourish consisting of three stylized, overlapping leaf-like shapes, positioned at the end of the word 'ЕКЗИЛІЇ' in the fifth row of the title.

The Word

Almanac I

P O E T R Y
F I C T I O N
A R T
E S S E Y
B I B L I O G R A P H Y
D O C U M E N T S

UKRAINIAN WRITERS' ASSOCIATION IN EXILE

NEW YORK 1962

С Л О В О

З Б І Р Н И К

I

ЛІТЕРАТУРА
МИСТЕЦТВО
КРИТИКА
МЕМОАРИ
ДОКУМЕНТИ

diasporiana.org.ua

Об'єднання Українських Письменників в Екзилі

Нью-Йорк 1962

Редагує Колегія

Святослав Гординський
Галина Журба
Іван Коровицький
Григорій Костюк (головний редактор)
Богдан Кравців
Вадим Лесич
Микола Шлемкевич

Обкладинка роботи Якова Гніздовського

ДО ЧИТАЧІВ

Випускаємо в світ наш перший неперіодичний збірник „Слово”. Не маємо великих претенсій. Вважаємо його лише за скромне продовження тих традицій, що їх започаткував після другої світової війни МУР — Мистецький Український Рух — своїми збірниками літературно-мистецької проблематики „МУР”, своїм „Альманахом”, місячником „Арка”, збірником „Хорс”, „Літературним зошитом” та двома „Літературно-науковими збірниками”.

Нав'язуючи до цього попереднього етапу, ми цим самим підкреслюємо тяглість наших мистецьких ідей і наявність українського літературного процесу поза межами рідного краю. Хочуть цього чи ні наші вороги й недруги, але український літературний процес поза межами рідного краю — феномен реально-існуючий, бо зумовлений трагічно-жорстокою добою настання й утвердження в світі нашої нації, нашої державности, нашої культури за останнє сорокліття.

Збірник „Слово” не є висловом якоїсь однієї групи, одного напрямку, одного стилю. Видає його Об'єднання Українських письменників, що є на еміграції. Тому в збірнику мають місце всі: від найтрадиційніших реалістів до найлівіших модерністів. Від найстарших працівників нашої літератури, що починали свою творчість ще за довго до революції 1917 року (Галина Журба), до наймолодшої генерації (Патриція Килина, Володимир Біляїв, Богдан Рубчак), яка вже сьогодні впевненими кроками входить у нашу літературу.

Стоїмо за всебічне, багатобарвне й багатогранне виявлення в образах життя людського на землі в усій його глибинній складності й суперечливій конфліктності. Розуміємо, що виявити всю глибинність і складність життя людського не можна в усій повноті й різноманітності лише однією формою, одним стилем, одним світовідчуттям, до того ж, приписаним якимось партійно-поліційним чи міністерським об'єктом згори. Тому толеруємо повну, всебічну творчу волю в ідеї, у виборі теми, об'єкта опоетизування, у засобах вислову, у формі, у стилі та в світогляді.

Подаючи в найрізноманітніших формах мистецьке сприймання й відтворення світу письменниками, що в еміграції суцї, розуміємо велику вагу знання того, що дають наші колеги пера там, на рідній нашій землі. Тому чимало місця приділено оглядам та інформаціям про стан сучасної літератури та мистецтва в Україні.

Розуміємо значення взаємонасаги і взаємовпливу між усіма культурами світу. Тому скупчуємо увагу на перекладах з мов західноєвропейських та не оминаємо інформацій про стан літературної критики в тому ж західньому світі.

Цїнимо літературну гумореску, сатиру, пародію. Тому містимо дещо й з цього жанру.

Щоденник, спогад, епістолярна форма літературного вислову, документ і бібліографічне джерело вважаємо за наріжний камінь пізнання минулого й сучасного літературного процесу взагалі, та відійшлих чи убієнних мистців слова зокрема. Тому й цей вид літератури посідає в нас поважне місце.

Ми свідомі того, що наш збірник не є досконалим у всіх своїх компонентах, але сподіваємося, що й такий, як є, він стане у добрій пригоді всім нашим читачам і прихильникам. І від їх моральної та матеріальної підтримки надалі залежить, як скоро ми зустрїнемося в другому числі нашого збірника „Слово”.

1

ПОЕЗІЯ

БЕЛЕТРИСТИКА

ЕСЕЙ

Михайло Івченко*

В ОСТАННІ ХВИЛИНИ

На всі домагання родини професор Сичавицький рішуче хитав головою. Далі зачинився в себе в кабінеті й дуже рідко виходив звідти.

А родина мовчки скорилась.

---

* Ім'я *М и х а й л а І в ч е н к а* (21 листопада /?/ 1890 — 16 жовтня 1939) на сьогодні для молодшого, зокрема пововиного, покоління української молоді, майже невідоме. І то не тільки серед української спільноти, що поза Україною перебуває, але, ще в більшій мірі, там, на рідній землі. Твори його від 1930 року заборонені, вилучені з бібліотек масового вжитку, а в найновішій історії української літератури про М. Івченка згадано кількома словами і то в рубриці „Українські буржуазні націоналісти“.

А тим часом М. Івченко належав до найбільш активно-творчої, масово читаної й популярної когорти письменників першого пореволюційного десятиліття (1920-30). Його збірки новель і оповідань: „Шуми весілля“ (1919), „Імлистою рікою“ (1926), „Дорваною дорогою“ (1927), „Робітні сили“ (1929) та багато інших, розкиданих у періодичній пресі тих років, користувалися широкою популярністю в українських читачів.

Заарештований у вересні 1929 року органами ДПУ, припинений до так зв. „літературної секції“ СВУ він, по закінченні процесу СВУ (9 березня — 20 квітня), був засуджений на три роки умовно і випущений на волю. До 1935 року жив і заробляв як-так на прожиток у Києві. 1935 року, боячись нового арешту, що недовизначно загрожував, виїхав на Північний Кавказ спочатку в м. Прикумськ, а пізніше в Орджонікідзе. Тут працював при Сільсько-господарському інституті. Помер несподівано 16 жовтня 1939 року.

В архіві Володимира Винниченка (УВАН у США) зберігається окрема течка, позначена рукою В. Винниченка, „Матеріали до „Нової доби“. Григорій Костюк, переглядаючи ці матеріали, натрапив на рукопис цього оповідання, що позначене датою 24. VII. 1919 року. Написане воно фіолетовим чорнилом на чистому папері зшиткового формату. З лівого боку сторі на першій сторінці прізвище „М. Івченко“ перекреслено і вже іншою, правдоподібно, Винниченковою рукою, синім олівцем написано псевдо „М. Проліс“. Можлива в наших умовах перевірка всіх доступних нам бібліографічних показників свідчить, що це оповідання ніколи не було друковане.

Мовні особливості автора, включно з графічною побудовою новелі, та-

Щовечора всі виходили на балкон і з тугою вдивлялися у вечірні сутіні. Там коли-не-коли ще вчувалася поодинокка стрілянина. Далекими зорями згасали маленькі вогники. Пробігали злякані темні постаті. Тріщали десь останки парканів. Нетерпляче іржали коні, одірвані від стійла.

І до півночі реготили в небі довгі язика пожежі.

З часом усе завмерло. Довгі холодні пустелі слалися навкруги.

Ліси були вирубані, лани голі. Кудись зникли звірі й птахи. З тужливим скавучанням останніми одійшли худі, кудлаті собаки.

І тоді запанувала глибока тиша.

Находила осінь. Ставали зимними вечори. Кутались усі в теплу одіж і мовчки дрімали під тихий шелест парку.

Вслухалися в просторінь — і жодного звуку не було чути нізвідки. Глибока темінь пустель слалась навкруги.

Пані професовора хвилювалась.

— Я не знаю, що взяв собі в голову старий. Ми тут помремо.

— Це, справді!.. Так не можна далі! — З запалом говорив старший син Василь.

Починали радитись, протестувати. Врешті вирішили послати Василя до професора.

Василь мовчки слухав. Курив люльку, повільно спльовував і вдивлявся кудись далеко гострими чорними очима. На постанову згодився, мовчки хитнув головою.

Рішуче підійшов до кабінету, постукав у двері.

— Тату, я прийшов від усіх.

Професор підняв окуляри, по-дитячому ласкаво дивився.

— Ми не розуміємо тебе. Чому ми тут повинні залишатись?

— А куди ж ми підемо?

— То хіба мало місця на землі?

То й тут простір зараз. Бери, скільки хочеш.

кою характеристичною для ранньої української пореволюційної прози, з її нервово-ліричною розірваністю устувів, ба, навіть, окремих речень, збережено цілковито. Зроблено лише технічну редакцію тексту новелі, згідно з сучасними правописними нормами.

— Ти жартуєш, тату. Ти не хочеш бачити, що навколо все зруйноване, одні лиш пустелі.

— Ну, куди ж ти хочеш?

Туди, де збереглося життя, де є люди, творча праця.

— Чудний ти, сину! Ти не можеш і досі збагнути, що туди пішла осатаніла юрба. Вона, як пошесть, понесла туди отруту руїни. Ти мало напився її?

— Але що ж тут робити, тату? Ми ж помремо!

— Я не бачу причин. Запасів у нас вдосталь. До весни вистачить. А там...

— Ти помиляєшся. З нашими запасами за зиму не перетягнемо. Серед зими помремо з голоду.

— Ти забуваєш, — ми не дикуни. Будь хоч найпростіші органічні речовини, — ми здобудемо собі харчі.

— Ах, твоя хемія, хемія!

— Ти не віриш цьому?

— Так. Я вважаю їх не більш, як химерні видумки. Твої сдвічні мрії.

— Але я берусь усіх вас перехарчувати.

Професор плеснув окуляри й лукаво-весело подивився на Василя.

— В такому разі провина за все падає на тебе, тату!

— Я приймаю

Василь сердито зиркнув і хутко вийшов, грюкнувши дверима.

**
*

Червоним золотом помережився парк. Тільки знизу видно ще тьмяно-зелені плями.

Густим павутинням заснувалось біде небо.

Наш професорова сиділа на бальконі, грілась на сонці. Смішне проміння ласкає старечу кров, лоскочуть серце спомини. А вони роїлися в голові.

— Ти знаєш, Льолю, — говорила меншій доньці, — я люблю життя, впиваюсь соками... Знаєш, просте життя. От сонце, зелень, балі, радість. Я не розумію, як твій тато може сидіти над колбами, ретортами. Возитися з усякими реактивами. Це просто якісь химери. Задля чого?

Льоля, красива виплекана панна, мовчки вслухалась, і

сині очі їй горіли таємною пристрасною радістю. Тихою загадковою усмішкою відповідала.

Пані професорова говорила далі:

— Мої рідні з давніх-давен графи. Любили веселе життя. І в цій самій віллі скільки було балів!.. Приїздили сусіди з міста. Все співало, кружляло, як табун метеликів. І як одружились, теж саме. Твій тато в кабінеті, — а я з гістьми. І тобі, Льолю, раджу так. Треба просто дивитись. Ми не знаємо, що „там” буде. А тут, раз живеш — повинна доценту використати життя!

Льоля млосно потяглася, загадково посміхаючись.

— Я знаю, мамуню.

Стара мрійливо дивилась у далечинь.

— І ось тепер... Якийсь страх, голод, злидні, смерть. Ай, ай!.. Я з такою огидою цього сподіваюсь. І коли подумаю, що це станеться, — я, стара, втекла б куди вгодно. Тільки не знаю, куди і як це зробити.

— Цього не буде, мамуню.

— Ти думаєш?..

— Я вам кажу напевно.

— А чому так? Віктор?

— Ні, ні. Але взагалі цього не буде. Ми врятуємось.

Пані професорова недовіжливо подивилася.

— Хто зна... Мо' й так.

Льоля м'якою, граціозною ходою пішла в кімнату.

Одного разу вранці служниця сповістила, що клуні хтось обікрав. Кинулися всі, побігли на місце. Двері відімкнені. Свіжі сліди ніг помітні на помості. Всі харчові запаси винесені. Одночасно помітили, що й коней нестало. Кіньми, певне, й вивезли. Поверталися мовчки, похнюпившись, тихо зідхали. Але ніхто не сказав жодного слова. У вітальні сіли, незрозуміло дивлячись одне на одного.

— Отже, зостається тільки те, що в коморі. Тільки й запасів, — тихо завважила Віра, старша дочка.

— Але цього вже ніхто не потягне, — палко зауважив Микола, — я сам буду вартувати.

Але й йому ніхто не відповів.

З панією професоровою, коли довідалась про крадіж,

стався нервовий напад. Її поклали в ліжко й увесь час ходили коло неї з компресами. А вона тихо, як маленька дитина, стогнала й скаржилась.

**
*

Поодинці повтікали слуги. Кожен з них при нагоді забрав з собою найцінніші речі. Довгий час перед ганком лежали собаки. Тужними голодними очима прохали їсти. Але їм ніхто нічого не давав, і вони кудись повтікали. Зостався лиш молодий сен-бернар Дідро, найбільш закоханий у Миколу, меншого сина, мрійного, з білим пухким чубом юнака.

— Ну, що, Дідро, ти не покинеш мене?

— Урррр! — гарчав той.

— Будемо разом, голубчику, голодувати.

Дідро захоплено махав хвостом, кліпав великими ласкавими очима й привітно скавучав.

Господарство перейшло до Віри. Вона заклопотаностомлено ходила з низкою ключів. І дві сухі, гострі зморшки лягли коло рота. А очі дивилися холодно, глибоко. Наче шукали зайвих харчів, розкиданих по покоях вілли.

**

Пані професорова незабаром померла. Ясна усмішка лягла в неї на обличчі. Наче збиралась кудись на врочистий баль.

Хоронили її в тихий соняшний день. Обережно спустили в яму труну. Поволі насипали могилу.

Професор підняв на лоб окуляри, тихо жалібно плакав. Протирав очі рукавом. І тоді було схоже, що він з захопленням сміється. А сльози плутались у сірій бороді. Опускав руки і довго шморгав носом.

Василь стояв з піднятою головою, дивився холодно, насувлено. Деколи запускав руку в кишеню, наче хотів закурити люльку.

Віра нахилилась над могилою, губила сльози. Заклопотано, уважно слідкувала, як засипають труну. — Не порушити б тіла мамуні.

Микола втопив мрійні теплі очі кудись далеко. А вони купались у великих прозорих краплинах.

Лише Льоля дивилась спокійно, задумливо, загадково. І співчуваючи нудно скавучав Дідро.

Цього вечора професор не пішов до себе в кабінет, залишився в гурті. Сидів і байдуже стукав пальцями об стіл.

Гадали всі, над чим думає старий? Чи жалкує, що присвятив себе цілком хемії? Чи боляче стало, що хемія не врятувала життя мамуні?

А професор задумливо хитав головою, механічно постукуючи пальцями. Якось самі собою почались балачки.

Професор підсунув окуляри, м'яко посміхався:

— Так, мама була цікава людина. Любила тонке, шляхетне життя. І сама була в ліпшій розумінні аристократка. А проте і вас усіх любила. Особливо Колю. Пригадую, один раз на пікніку забули Колю. Згадали тільки вже дома. Що тоді стара перехвилювалася! Підняла всіх на ноги, — цілу ніч шукали. А він собі любісінько спить, як карапуз, під копицею. Тільки вранці знайшли.

— Так, я ледве пригадую, як сон, цю пригоду, — мрійно говорив Микола.

— Багато цікавого було. Але я якось осторонь стояв. Все ніколи було.

— І шкода, тату, — говорив Микола. — Ти рідко з нами бував. І тоді ти був такий хороший. І нам тепло, радісно. — наче свято. Власне, ти наш тільки гість.

— Це звичайна річ, Колю. Хто вступив у той таємний храм, — не може повернутись звідти. Там глибокі містериї, а тут будні, порожнеча.

— Але нам то як тяжко від того.

— Не знаю, Колю, не знаю. І не розумію.

Розійшлися пізно, з тихим сумом на серці.

**

Один раз на тиждень приїздив до Льолі Віктор, син колишнього фабриканта. З усіх маєтків збереглась у нього лиш садиба з будинком.

— А ви залишилися тут? Нікуди не збираєтесь тікати? — питала Віра.

— Ні, — холодно відповів той.

— Отже, будемо разом зимувати. Тато теж рішуче за протестував. І ми вирішили залишитись, що б не було.

Віктор мовчав. З тонким, різко окресленим обличчям, дивився холодно, спокійно. Але поведився чемно й витрима-

но. Уникав гурту і весь час проводив у товаристві Льолі.

Привіз одного разу осінніх троянд. Коротко пояснив:

— Осінні. Так пишно розквітлі.

Льоля розхвилювалась.

— Яка розкіш! Що може бути ліпшого останньої квіт-ки? Що може бути яскравіш і тонше радості в час умиран-ня?!

Жадібно вдихала пахощі. Тиснула до обличчя й тихо цілувала.

І була цілий день тепла, розчулено схвилювана.

Грудним стриманим голосом стиха гомонів Віктор.

Гуляли по парку. Ходили довго алеєю, повільно шелестіли густою лускою осени.

Дивилася Віра. На хвилю забула все довкола. З тугою заздрила двом спарованим. Не повернуться ніколи, — підуть далеко, далеко, в країну казки.

Грали на роялі. Льоля співала. — А-а, а-а — тривожно-радісним голосом розсипалась.

Вороже вслухалися насуплені кімнати, стиха гарчали. Вилітали згуки, купалися в радісно-тоскних проміннях. Кружляли з падаючим листям. А далі розсипалися на дріб'язки в холодним, міцнім повітрі.

Проводила тепло й розчулено. Мокрими широкими чоловічками здивовано вдивлялась. Стискала гаряче руку.

— Приїздіть частіше. Якби ви знали, як нудно...

Віктор хмуро бурмотів, чемно розкланювався.

Довго злякано-широкими очима вдивлялась Льоля крізь шибку. Зникав Віктор, а вона нерухомо стояла й дивилась.

**

Осипались дерева.

Синіми бризками вкривалися голі віти. А на далекий простір розляглися голі пустелі, сірим попелом укриті.

І зливалася річка з рудим небом.

Міцніли морозом ранки. Тужавіли калюжі і тонкий лід жалібно хрустів під ногами.

Віра стурбовано бігала з ключами, напружено ворушила губами. Все гадала, як прохарчуватись.

А харчів з кожним днем ставало менше. Підмітали спо-

рожнілі засіки в коморі. Мішали порох борошна з картоплею. Їли мовчки якісь липкі коржі.

Ходили голодні з посоловілими очима.

Були п'яні й снували солодкі мрії.

Але в дні, коли приїздив Віктор, готували смачніші страви. І всі сухо сміялись, закликаючи Віктора до столу.

Віра обтерла сухі, жагою запеклі губи, поспитала Льолю:

— Як ти гадаєш, Віктор знає, що харчів у нас нема?

— Думаю, що ні. Він взагалі нічого не помічає.

Обережно підійшла до Льолі.

— А мо' б ти натякнула якнебудь?

— Що кажеш?

— Може б якнебудь нагадала, щоб він привіз? Здається, у них всього вдосталь.

— О, ні, ні!

Льоля закрила голову.

— Але ти розумієш, що може бути?

— Я нічого не знаю, не хочу знати.

Льоля втекла в покої. Цілий день потім бринькала на роялі. Кволо, нудно. Тихо стогнали кімнати.

**

По дрова ходив Микола. Щодня брав сокиру і йшов у парк. Був жвавий, завзятий, розчервонілий хлопець. За ним бігав Дідро.

— Е, Дідро, Дідро! Молокосос ще ти. Не пригадуєш тих часів, коли ми на пікніки їздили. Які страви були там! Скільки їх твоїм родичам доставалося! Аж слина котиться. А тепер усе шкереберть, голубчику!

Дідро кліпаючи заглядав в обличчя, лизав руки. Пройшли далеко, шукаючи сухих гілляк. Несподівано за канавою знайшли кілька кущів картоплі. Диким криком радості оголосився ліс. Завзято загарчав Дідро.

Тремтячими руками розгортав кущі. Насипав картоплі в кишені, за пазуху. Нервово сміявся.

— Дідро, голубчику мій! Ти не знаєш, що то значить знайти таку розкішну річ? Я колись з такою заздрістю дивився, як пастухи пекли її в полі і їли гарячу, паруючу.

Задихаючись бігли додому. Неприємно поморщилися

старі кімнати від криків радості, надували з презирством губи.

Сиділи коло каміну, розгортали червоні полінця. Лушпиння підбирав Дідро.

— Я не розумію, Колю, — говорила Віра, — як могла так поводитись Льоля! Аджеж бачить, що ми напередодні голоду. Чом не попрохати Віктора? Що тут такого?

— Ех, Вірочко! Ти нічого не розумієш. Тут не в тому справа.

— Ну, коли так незручно, то можна одружитися. Тоді цілком натурально було б.

— Яка ти наївна людина, Віро! Як ти просто дивишся на речі.

— Ну, що ж тут такого?

Коля говорив з запалом.

— Ти розумієш: Льоля вся, як натягнута струна. Вона вбирає в себе всі, до останньої фарби, радості. Вона живе лише коханням. Ну, а що ж буде, як вони поженяться? Будні, порожнеча. Нічим жити, — значить смерть. Смерть у пучелі! Що може бути гіршого?

— А так хіба вона не помре? Ще скоріше.

— Але помре, як квітка на сонці, з радістю. От в чому тут заковика, Віро.

Віра тупо дивилася. Мовчала.

**
*

Білими пухкими ряднами вкрилися пустелі. Заморозились, затужавіли. Білими рясними квітами затинався ліс. Синіми жилками помережились тіні. І кутались у теплу одіж. Увечорі грілись коло каміну, похмуро мовчали. Віра напружено думала, нервувалась. Сухими губами щось вираховувала. Далі нерішуче промовила.

— А ви знаєте — муки нема. Не більш, як на два дні.

Хлопці злякано переглянулись.

— Що робити? Куди діватись?

Хлопці мовчали.

Бадьоро, соковито сичали полінця. Скакали в темряві червоні тіні.

Ввійшла Льоля. Наспівтвала якісь довгі чулі мелодії. Василь вийняв з рота люльку. Спокійно сплюнув.

— Льоллю! Через два дні нічого буде їсти. Ми мусимо вмирати.

— Що ж я можу заподіяти?

— Ти можеш поговорити з Віктором.

— Я цього не в силі зробити. Ти розумієш? Дайте мені спокій! Я вас прошу.

Якась загадкова думка пробігла в неї по обличчі. Болісно скривилась і повільно вийшла.

— Вона, дійсно, не може зробити цього, Василю, — тихо зауважив Микола. — Ти розумієш, принизитися перед Віктором. Він усе таки деревина. Почне зневажати, і все тоді к бісу — шкереберть.

— Але що ж робити? -- запитав Василь.

Микола думав. Далі повільно тихо сказав. -- Гадаю, один спосіб.

Напружено вслухались обоє.

— Який?

— Піти і вкрасти.

— Вкрасти у нього?

— Ну, звичайно, піти і вкрасти у Віктора.

-- Колю! Але як? Що ти говориш?

— Ну а що ж робити? Коли той пеньок нічого не помічає, не хоче помічати. Ми мусимо вмирати, а він буде святкувати кохання з моєю сестрою, творити радість. Це безглуздя, абсурд!

— Ти говориш, як первісна людина, дикун.

— Але що значить при наших умовах уся моральність, виховання, культура?

Микола розпалився, важко передихав.

— Ідіотство, власне, вся ця культура. От вона була і нема. І все к чорту і нічого нема. І я вільний, голий дикун, до того ж страшенно голодний!

Василь важко сопів. Віра злякано дивилась, перебираючи, як вервиці, низку ключів.

**
*

Микола ступав широким кроком, розмахуючи руками.

В сірих присмерках простували долиною. Прислухалися до зовнішніх звуків.

Микола м'яко посміхався. Василь мав рішучий серйозний вигляд. Говорили тихо, щиро.

— А все ж, який скандал буде, як нас спіймають. Я згоден покінчити з собою, ніж потім зустрітися з Віктором.

— А ти подумай, Василю, повернутися додому без нічого, завважив Микола.

— Але вчувати презирство Віктора...

— Дурниці! Я перший скажу йому. І коли треба — полізу на нього, задушу. Однаково. Хай буде дика, звіряча боротьба.

Коло садиби Віктора спинились, напружено прислухались. До клуні пішов Василь. Микола лишився чекати.

Захрумтіли сухі гілки. Загарчав собака.

Микола напружився.

І знову тиша.

Повзуть сірі пасма тіней. Сплітаються сумерки. Синіми хвилями дрімають простори снігів.

З'явився Василь. Приніс один клунок. Побіг по другий...

Повертались підтюпцем. Спотикалися в снігу, падали, голосно сміялись. І знову поспішали далі.

**

Ули гарячий, пахучий хліб, смакували, весело сміялись.

— Віро, — кричав Микола, — уяви собі, ми оце справляємо родинне свято. У нас гостей сила. Ідуть танці, розливається музика, ллються співи, веселі розмови. Брязкотять склянки. На столі вина, фрукти, солодоші. „Вам, пані, чого дозволите подати?“ — „Ах, вибачте, я попрошу клаптик торту. Він такий смачний.“ А потім, потім... Льолю, сідай за рояль, грай! Забудеш все. Хай сьогодні буде баль, розкішний баль..

Льоля здивовано дивилась на Миколу. Професор таємничо, загадково посміхався. Крутився під ногами Дідро. Ловив об'їдки. Микола брав його за вуха, дивився в обличчя.

— Ех, Дідро, Дідро! Дурень ще ти! Не розумієш нічого.

Дідро полохливо кліпав очима.

Довго сиділи й мрійливо усміхалися.

І знову кімнати з презирством надули губи.

**

І знову харчі вичерпались.

Ходили кілька разів Микола й Василь в садибу Віктора. Клуни були міцно забиті. Коло дверей уночі стояв вартовий. Похнюпившись повертали додому. Важко сопіли. Зогрівали руки. Безглуздо ходили по покоях. Вдарили морози. Густими орнаментами вкрилися вікна. Віра болісно, благально дивилась на Василя. Той мовчав, нервувався.

Микола, закутавшись, сидів у кутку канапи.

Василь замислився. Далі махнув рукою, рішуче пішов до кабінету професора. Постукав.

— З тобою можна говорити?

— А? Що скажеш?

Підсунув окуляри, здивовано дивився, розгладжуючи бороду.

— Нам нічого їсти, тату. Ти це знаєш? Уже все, що можна було зробити, — вичерпано. Ми мусимо вмирати.

— Чудні ви всі. Чом же ви раніш не сказали?

— А що ж ти можеш зробити?

— Я ж сказав тобі, що прохарчую всіх. Я свої обіцянки виконаю.

— Що ж ти можеш зробити? Хемія твоя? Побачимо, що вона допоможе.

— Але нам нічого клопотатись. Органічні матерії є. Отже, ми все здобудемо. І це буде ліпше.

— Я не хотів би, тату, жодних твоїх спецій. Коли б була весна, я пішов би, руками розрив би землю. Але до весни далеко. І зерна я не дістану.

— Це даремно. Ти побачиш сам, що можна значно легше добувати собі хліб. Людина культурна не може тут загинути.

— Не знаю, тату, не знаю.

♦♦

Дідро викопав у лісі велику кістку. Микола запримітив. Затрусився, побіг, вирвав у Дідра. Той люто загарчав. Микола тупнув сердито ногою. Обертав її тремтячими руками. Понюхав, скривився. На хвилину замислився. Кілька разів лизнув затверділі смужки шкіри. Далі з огидою кинув кістку. Дідро загарчав і почав гризти.

П'яна піна сочилася з мізку. Теплі, пристрасні слова ше-

потіли запеклі губи. Вставали в голові чомусь свіжі пахучі ростбіфи.

Цілий день ходив похмурий. Тужно дивився кудись далеко.

Професор сидів, рахував.

Нормальна людина може прохарчуватися певною кількістю страв. Але вони перетворюються в основні елементи, потрібні для життя, в значно меншій кількості. І можна замінити одні другими. Менше потрібно — легше вживати.

Думав: земля занадто принадна, розкішна. Давала людині значно більше всього, ніж треба. Але зате й прип'яла її міцно. Тим і призвела до погибелі.

Знаходив деревини, стару соломку, сухі бур'яни і листя. Сушив на вогні, розігрівав у мисочках. Розтирав, поливав рудими лугами.

Наступного дня врочисто підніс на тарелі сухі свіжі пілюлі. В окремі пляшці поставив рудий луг. А сам широко, по-дитячому всміхався.

— Ну, товариство, ви певне, занудились, чекаючи мене. Вибачте, прошу, але справа вирішена.

Урочисто розкланювався, широко розмахував руками. Маєте основні харчі, маєте сік для розчину. Прощу.

Всі ніяково усміхалися. Нерішуче підійшли, попробували, кривились.

Микола заговорив перший.

— Ай, погань яка, як правду казати! Можна подумати, що ти вирішив потруїти нас. Аж нудно.

— Треба, Колю, при звичаїтись. Я вже пробував, і так легко стає. Головне, мало праці шлункові, і вся сила йде в голову, в мозок. Визволяється, братіку мій, мозок. А що він може тоді творити...

— Але ж від такого визволення ми скоро загинемо, та-ту,— завважив Василь.

Ходили всі кволі, незадоволені.

Професор щасливо посміхався.

Вийшли на балкон. Професор мрійливо дивився в да-лечінь, схилившись на поруччя.

Променястими бризками усміхалося небо. Сині вогни-

ки в теплих обіймах гралися, довгі тіні слали на землю.

Далеко розлягалися іскристі снігові простори. З білими туманами зливались.

— Все конечне стремління людини було в тому, щоб визволити мозок від землі, порвати з нею. І ось цей момент прийшов. І я цар цих необмежених просторів. І в цьому вся сила культури, мої любі.

— Але що то за сила, коли вона разом з нами помре. Зникнемо ми, зникне життя тут, і що буде з твоєю культурою? — палко завважив Микола.

— Хто знає, сину. Чи ти певний, звідки до нас прийшли великі думки? Отже, он падають сюди з зірок, з інших плянет промені. І хто зна, чи не підслухує мене зараз зоря, чи не спіймає моїх думок, не рознесе по Всесвіті.

— Тату, це дурниці. Це твої мрії ненормальні, — кричав Микола.

Професор не слухав, говорив далі.

— Ось устану, візьму палицю в руки й піду по цих морозяних снігових просторах. Благословлю їх для Нової Людини, вільної від землі, Людини-Царя.

Напружено підозріло вслухалися хлопці.

**
*

Не було клопотів, стремлінь. Ходили всі безсилі, зморені, нудні. Микола захворів.

Лежав на канапі, встроївши в стелю хоробливі очі. Тихо, в'яло брєніла на роялі Льоля, чекаючи Віктора. Лише професор був заклопотаний. Порався з колбами, ретортами, переливав луги, кислоти.

— Чого ви всі такі нудні? — запитав якомсь Віру.

— Так собі, — знехотя відповіла.

— А я б хотів перебратися в інший світ, — з захопленням говорив професор. — Полечу на зорю, на іншу планету. Там, Вірочко, збудуємо нове господарство. А звідти на другу. І так буду літати, сплітатися з великими силами Космосу.

Очі горіли блискучим, фосфоричним сяйвом.

— Тату, голубчику, ти хворий. Ти хворий, любенький мій!

Припала до нього, цілувала сухі руки.

— Хто, я? Ні, ні. Я полечу туди.

— Таточку, ти хворий.

На мент застиг в очах зосереджений вузлик.

І раптом злякався, безглуздо розвів руками й тихо заплавав. Припав до Віри й хлипав. Здрігалися худі, гострі плечі, тряслися руки.

Сиділи гуртом біля каміну. Стиха радились.

— Так далі не можна. Це вже смерть. Сьогодні тато, завтра Коля, — говорив Василь.

— Треба прохати востаннє Льолю, — зауважила Віра. Василь устав, пішов викликати Льолю.

— Льолю, так далі не можна. Ти не хочеш нічого знати. Льоля здивовано підняла брови.

— Тато збожеволів, ми вмираємо. Що ти маєш робити?

— Чим же я допоможу?

— Ти сестра нам, чи?..

Микола піднявся, став між ними

— Васю, не треба, не треба. Мовчи!..

Василь хвилювався, важко передихав.

— Льолю, вибач мені... Але ти сама бачиш, що робить-ся. Прошу як сестру, маму, Бога,... кого хочеш... Ти мусиш випрохати у Віктора харчів.

— Не в моїй силі, братіку, зрозумій мене.

— Це дурниці, Льолю! Ти мусиш себе і нас врятувати.

— Ти хочеш моєї смерти, Василю?

Микола схилив голову.

— Я розумію тебе, Льолю. Ти хотіла збудувати радість на руїнах. Тато теж... А ми...

— Ні, Колю, ти помиляєшся. Я просто хочу смерти з усмішкою на устах. Здається, на це я маю право?

Пригнічено всі мовчали. Сумно скиглив у кутку Дідро.

Пішла Льоля з Василем. Ішли поволі. Не сказали й слова. Перед самим будинком Льоля спинилась. Хвилювалась. Закусивши губи, напружено думала. Далі звернулась до Василя:

— Може, не треба, Василю?

— Тяжко, сестро

— Сил не маю.

— Але мусиш, люба.

Льоля пішла. Василь напружено чекав. Дивився в молочні простори, полохливо радів.

Вийшла Льоля розпатлана, з широкими, знервованими очима. Постояла хвилину, щось пригадувала. Далі затремтіла, перекосилось обличчя. Кинула ключа. Сама побігла.

— Льолю, Льолю! Куди ти? Почекай!

Льоля тікала. Спотикалася в снігу, падала. Вставала і знову бігла далі. Майоріла в повітрі чорна намітка. Наче прапор перемоги.

Василь глянув на ключа. Не впізнав. Дивно було, чого ця маленька річ попала в руки?..

І чому Льоля втекла?

Замахнувся й кинув у сніг.

Почув страшенну втому в ногах. Сів на снігу й дивився в тумани. Шепотів щось тихо, інтимно.

Льоля ставала менша, менша на білих просторах, холодно блискучих, — як вітка. То припадала до землі, то випростувалась і йшла.

Гналась за зіркою, що спустилася низько над землею.

Святослав Гординський

КАНІВ

Ось гора, від гір найвищих вища,
Він там снить про судній день розправ.
Десь далеко грім зарокотав,
Буде буря, буйний вітер свище,
Гне дерева, строїть струни трав;

Це він, віщий, далі пісню творить,
Клекотить, прокльонами говорить,
Аж проймає всіх живущих дроз,
Нетерплячий, гнівний, з Богом спорить,
Він, що словом все почав також.

1961

ДЕЛЬФИ

Парнас увінчав свою сиву голову
лавром хмарин.
Вони ростуть, більшать, нові виринають ізнівідкіля,
стають сизі, сизо-сині, чорні,
серед них безрадно вовтузиться сонце.
Блискавиця з роздертого неба оперізує скелю
і, відірвані від матірнього лона,
каменюки гуркотять у безодню,
де висохлі потоки струмують гарячим камінням.

Знову в смертельних обіймах
сп'ялися Аполло з сином Геї.
Видовище богів:
  громовиця,
урване небо омиває землю.

За хвилину стихає все,
лиш баскі струмки переганяються вдолину
і весела веселка семибарвними пальцями
переловлює запізнілі краплі.

Дельфи!

Сідаю на ваших повалених колонах:
вони завидують стрункості чорним кедром,
що, ставши над ними,
спочутливо похилили свої чубаті вершки.
Гаряч розколола споїни мармуру,
Дощі повижирали зелену бронзу
і підняті натугою м'язів брили
давню стали підвладні законам падіння.
Так проминає все:
пишнота золота і мармуру,
і людською уявою зрізьблені боги.
Живі ще тільки міти про перемоги героїв,

і небо вгорі завжди те саме,
гойдає на синіх плесах кричущих орлів
і по-давньому із скельної розколини
безжурними струмками журкотять кастальські джерела

Я припав до грайливого струмка
і пив, пив, пив
холод давнини,
я, пришелець з далекого краю.

СВЯТИНЯ АТЕНИ В ДЕЛЬФАХ

Посеред гаю, у закутині,
Ротонда мармурна стоїть,
Мої стежки, повік заплутані,
Тут зупинилися на мить.

Уламки з різьбленими фризами
Лежать в руїнах навкруги,
На них в бою сплелися хижому
Гіганти, люди і боги:

Вони змагаються, розпалені
Страшною пристрастю борця,
Ще навіть на метопах звалених
Кипить борня їх без кінця.

Моя борня також не скінчена,
Щербив так часто я меча,
Але не часто скроня вінчана
Бувала гілкою з куща.

Мое життя плило обривками,
Все — злами каменів і слів,
Тепер під срібними оливками
Я мовчки голову схилив;

Я чую тихий поклик голосу,
Як накликає з давнини,
На камені твого толосу
Нездійснені складаю сни:

Втиши жалі мої відновлені,
Збуди пригашені огні,
Верни слова, що, недомовлені,
Втонули в серця глибині!

Василь Гайдарівський

ЗАЯЧИЙ ПАСТУХ

П О В І С Т Ь

Незабутньому другові молодих літ, синові робітничого Донбасу, письменникові й керівникові літературної організації „Забой“, багаторічному мученикові більшовицьких тюрем, розстріляному в концтаборі на Воркуті в березні 1938 року, Григорію Балюкові

присвячує цю повість автор.

На весні прилітай, шпаче!

Серед безмежного степу, на скосогорі розлогої балки стояло заросле густими садками село Дешевці.

Над деревами — над вишнями й кленами, над тополями й осокорами, що здаля ввижалися густим гаєм, височіле синя баня церкви. Її хрест золотий, опромінений сонцем, горів негасимим полум'ям.

За селом, на шпилі вимахували крильми вітряки, мов довгими руками закликали до себе степових мандрівників спочити в затінку дерев і напитися криничної води.

У цьому селі, недалеко від церкви, в старезній дубовій хаті жив хлібороб Іван Дереза з жінкою Малашкою і єдиним сином Васильком. Жили вони не бідно й не багато, щось мали землі, пару конячок, корівку, свині в хліві, вівці в кошарі, кабана в сажі та дробину всіляку.

Батько більше в полі та колос господарства, мати в хаті, а Василькові треба бувати скрізь. Щоранку гнав гелготливі гуси з гусенятами аж до ставка. А гнати не близько. Через площу біля церкви, тоді вулицею, вулицею, на край села, звивисто стежкою через шелюги, під кріслаті верби. Гуси з греблі плигають на воду, плывуть, пишаються, перегукуються між собою.

Біля ставка Василько зустрічався із своїм товаришем Федьком Близнюком, тим Федьком, що живе в скособоченій хаті, а в батьків його багато дітей і мало що їсти.

Завжди ходив Федько з великим, мов теля, рудим со-

бакою Лиском, хоч ніякої лисини в того собаки не було. На Лискові можна їздити верхи, тільки за це треба дати Федькові і його собаці по шматку перепічки або хоч хліба.

До ставка, як гарна погода, з самого ранку сходилося багато хлопців та й дівчаток. Починалися то поціляння крем'ярами жаб, то жмурки, то перевози баб, то ще щось таке, що ніяк не пускало додому. Так тягнулося, доки котрісь із матерів не урветься тернець і вона якстій не з'являлася на березі з лозиною в руках.

Хлопці, мов горобці, розбігались, хто куди. Біг і Василько додому, хоч йому й не наказували поспішати. Він згадував, що мав багацько справ, яких треба пильнувати. Мати сама-самісінька і нездужає, може їй доведеться щось принести або подати. А ще ж треба випустити льоху з поросятами і доглядати, щоб не повела вона пацят у город та не наробила там шкоди.

Треба також доглядати курчат. У господарстві малося три квочки. Дві з них розумні, копирсаються в гнояці чи під кущами бузку. А третя — дурна, веде своїх курчат за клуню. А там город, а за городом садок, а за садком уже й степ. А в степу шугають шуліки та кібці. Четверо курчат тільки писнуло в пазурах у шулік. Ряба ж недотела не схаменеться. І чого воно таке нерозумне вродиться на світ!

Василькові сидіти ніколи. Завжди знайдеться якийсь клопіт. Траплялися дні, коли навіть не мав часу піти під грушу. А побувати там конче треба. Авжеж. Серед гілля величезного дерева в маленькій хатинці живе його приятель. Це вже таємниця. Ніхто-ніхто на світі не знає, що Василько приятелює із шпаком.

Років зо два або три тому, ще як Василько був малим, пішов він з матір'ю за клуню на город. Мати там щось сіяла на грядках, а хлопець оббігав усі закутки, увесь квітучий садок і хотів був ще чкурнути й на вулицю, чи немає там чого цікавого.

І тільки но порівнявся з грушею, а з молочних від цвіту гілок як полететься спів, як полететься, чисто тобі на свято в церкві.

Василько зупинився, почав приглядатись, хто ж воно так гарно виходить? А воно не хто інший, як звичайнісінький шпак. Сидить на дашку шпаківні, гарненький, увесь бі-

лим покраплений, голову підніс догори й тирликає на різні голоси.

Уже й тоді, малим будши, Василько знав багато пташок — і жайворонків, і синиць, і посмітюх чубатих, особливо ж горобців та шпаків. Улітку здибаєш їх, де й не хочеш, а найбільше в садку, як вистигнуть ягоди.

Але що так гарно вмють шпаки співати, Василько тоді довідався вперше. І так припав йому до серця той спів, що хлопчина навідувався під грушу коли б не щодня.

Одного вечора, коли батько з матір'ю, упоравшись з роботою, сиділи на призьбі та гомоніли, Василько підійшов до них і запитав тата:

— Скажіть, тату, чи шпак — гарна пташка?

— Гарна, синку.

— А горобець?

— І горобець нічого собі. Тільки дуже шкідливе сотворіння.

— А жайворонок? — не вгамовувався хлопець.

— Жайворонок — Божий співак.

— А кобець і шуліка?

— То нечистого духа спільники, кровопивці.

— Я так і знав, — задовольнившись допитом, мовив Василько. — Кожна гарна пташка уміє й співати гарно. А шпаки найкращі, бо гарніше ніхто не заспіває.

Переглянулися Іван з Малашкою і засміялися щирим батьківським сміхом.

— Правда твоя, Васильку, — сказав батько. — Шпак приємна пташка. Самому чути не доводилось, а люди гомоняють, ніби деякі шпаки й по-людському можуть розмовляти. Кажуть, ніби про те і в книжному писанні згадується. Ось підростеш ще трохи, віддамо тебе до школи, там про все довідаєшся.

Не раз і раніше, як стояв під грушею, Василькові здавалося, ніби в шпаковому співі чується щось близьке, знайоме, ніби пташка вимовляє якісь слова. І батько це ствердив. Але як зрозуміти пташку? Всього треба вчитися — і грамоти, і роботи, і пташиної мови. Та Василько навчиться. Усе літо простойть під грушею, а таки дізнається, що виспіває шпак.

Коли виросла м'яка запашна трава і земля просохла, хлопець лягав горілиць під деревом і мрійно дивився на

шпакову хатинку. Не зводив очей, аж поки пташка не стомлювалася співати. За якийсь час із віконця шпаківні показали й сіренькі голівки жовторотих верескливих шпаченят. Їхні батьки, шпак і шпачиха, безупинно приносили повні дзьоби поживи і вкидали в голодні роти своїх неугавних дітей. Співи припинилися. І Василько вже довго не затримувався під грушею, прийде, подивиться на своїх знайомих та й назад.

Та якось уранці він побачив, що шпаківня порожня, під деревом сумно, тихо, шпаки звідси десь відлетіли.

— Хай летять, — з прикрістю промовив Василько. — Не треба мені ні шпаків, ні їхньої мови...

Але до наступної весни кривда забулась і на перший же спів Василько майнув під грушу і знову милувався чарівними звуками, і ходив, аж поки знову не вигодували пташки дітей своїх і не відлетіли в ірій. Так бо воно має бути.

А вже третього літа сталося інакше. За цей час Василько виріс, був батькам своїм за помічника, коли вони обое працювали в полі, то сам залишався на господарстві, усього доглядав, усього пильнував.

Щоправда, Василька постійно відвідував Федько з невідлучним Лиском. Федькові можна було йти з дому, коли захоче й куди завгодно. У них ниви — рядом накрити, а робочих рук — повна хата. Василькова мати, як їхала в поле, то залишала їсти на обох хлопців. А хлопці харчами ділилися справедливо з Лиском.

І завжди радів Василько, як бачив у воротях з роззявленою пащею собаку, а за ним чорного, мов циганчук, Федька. Хлопцям укупі було весело й приємно, бо Федько — майстер на різні витівки й забави. А крім того, він багато дечого знав. Його брат Грицько, тепер уже майже парубок, ходив три зими до школи в Семенівку. Від Грицька дещо перейняв і Федько, звичайно, не дурно, а за ті пиріжки, шматки книшів чи перепічок, що їх інколи здобував у людей і приносив у пазусі додому. А все, про що дізнавався від брата, переповідав своєму товаришеві Василькові.

Але якими не були щирими друзями хлопці, одначе Василько таїв свій намір вивчити шпачину мову. На те мав деякі міркування. Федько також захоче ходити під грушу. А вдвох яке ж там слухання! А крім того, йому хотілося вив-

чити шпачину мову першим, хоч у чомунебудь мати перед товаришем перевагу.

Стояло літо, пекло сонце, згорталося на деревах і на траві листя. Розчепірівши крила, роззявивши дзьоби, кури позабивалися в кущі бузку. Лиско лежав під повіткою й часто-часто дихав.

Хлопці від сонця не ховались. Недавно вони вернулися з садка, де їли ягоди. Обличчя в хлопців, губи, руки, сорочки почорніли від солодкавого соку ягід. Біля колодязя хлопці пороздзягались, стали по краях корита й почали обхлюпувати один одного пригорщами теплої води. Вода потрапляла їм в роти, в вуха, в очі, хлопці пирскали, мов коні, але не поступались. Звичайно, хто перший відскочить від корита, той програє.

Та й ця гра обридла. Швидко вдягнулись і хотіли податись на сіно, бурушкатись, аж до колодязя прилетів шпак і почав пити воду з наливої на землю калюжі.

— І пташці гаряче, — сказав Василько.

— Ого, ще й як, — погодився Федько.

— А ти про шпаків щось знаєш? — обережно, щоб не зрадити своєї таємниці, запитав Василько.

— Авжеж! — упевнено відповів Федько.

— І розкажеш?

— А чому ж бо ні!

Ніби домовившись, хлопці вилізли на порожню гарбу, позвішували між шаблями ноги, фицали ними.

— Скажи, Федю, чому в нас не зимують шпаки? — питав Василько.

— Бо взимі їм тут холодно, — відповів Федько самовпевнено.

— Куди ж вони діваються?

— Летять туди, де тепло.

— А де буває взимі тепло?

— За теплим морем.

— І далеко це?

— Ще й як! — для більшої виразності махнув рукою Федько. — Туди пішки й за рік не дійдеш. Туди тільки птиці й долітають.

— А люди за теплим морем є? — не вгамовувався Василько.

— Люди? Люди скрізь є. Та не такі, як у нас. Маленькі всі до одного. Хоч і старий тамтешній чоловік, а ще менший за тебе.

Замислився Василько, намагавсь уявити собі село, де б жили самі низенькі люди, ще менші за них, хлопців. Це, справді, дивно. Але Василькові не сподобалось, що Федько прирівнює тільки його одного, Василька, ніби сам уже хто зна який великий. А він вищий тільки на долоню сторчма поставлену на голову, хоч старший на цілий рік.

— А чому ж воно там, за морем, люди не ростуть? — знову повернувся Василько до тієї ж думки.

— Чому? — запитав Федько слідком за товаришем. Він не знав. Але щаслива думка завжди знаходилася в скрутну хвилину. Федько в задумі підніс голову, мимоволі на мить глянув на сонце і ще не встиг протерти очі, як відповідь уже була.

— Чому, питаєш? Та там же сонце дуже пече. А що на спеці може велике вирости? Ніщо! То й люди не ростуть.

— А тобі не доводилось, Федю, чути, як розмовляють шпаки? — несподівано для самого себе запитав Василько.

— Не чув, — признався Федько. — А в Грицьковій книжці написано, що є такі шпаки, які розмовляють, наче люди.

— Та ну! — аж підскочив Василько. — Ти правду кажеш?

— А що ж я, брехун хіба? — з почуттям образи мовив Федько. — Книжка правду каже.

— А ти не пам'ятаєш, як саме написано? — допитувався Василько.

— Пам'ятаю. Дуже просто сказано: шпак єсть птиця говоряща.

Василько від радощів зіскочив з гарби, прожогом подався до хати. Приніс звідти тих пиріжків, що мати казала їх не брати. Що ж, хай посварить, а почастувати Федька за таку приємну новину треба неодмінно.

Незчулися хлопці, як минуло й літо, пожовкло листя, пошорскла трава, покошені поля најжачилися колючою стернею. Галасливі зграї гайвороння та галок кружляли над церковними тополями, а потім відлітали в степовий простір, тримаючись південь-сонця. Вихром проносились валки шпаків, але села тримались осторонь.

Ще дощі не починались. Іван Дереза і жінка його Малашка використовували годину, щоб обмолотитися, доламати кукурудзу, дорізати старечо похилені голови соняшників, докопати з масної землі картоплю. Прокидалися вони ще затемна, а хлопця залишали в постелі, щоб будило його пізніше яскраве сонце.

Малашці доводилось працювати чи не з останніх сил. Уже не один рік їй у грудях щось пече, мов проковтнула розпеченого залізаччя, щось ссе там, мов клубок гадюк, і все гіршає їй і гіршає.

Якось ранком Василько вийшов на поріг сіней і, позіхаючи, потягнувся. З-за клуні на нього дивилось величезне сонце, мов ожеред сіна, охоплений полум'ям. Перед клунею на току батько гаяв коней. Плутаючись ногами в солоні, коні тягали за собою кам'яну зубчасту гарманку, земля глухо дудоніла, як велике барило.

І тоді Василько почув шпачиний спів, що линув десь із-за клуні. Хлопець щодуху промайнув повз тік, чвалував просто бур'янами, не відчував під ногами ні грудок, ні колючок.

А шпак сидів на своїй хатинці й співав весело, завзято, захопившись, навіть заплющив очі.

— Добридень, шпаче! — вигукнув засапаний Василько.

Урвалася пісня, шпак схилив голівку, подивився вниз і якось дивно зарипів, мов під ним затріщала гілка.

І сталося те, чого Василько бажав і чого саме сьогодні не сподівався. Шпак до нього заговорив, і то не співом, а звичайно, як люди, словами. Він і Василька привітав з добрим ранком.

— Дякую, що не забуваєш нас, — здобувся Василько на слова, мабуть, чуті ним колись у себе в хаті.

О, ні, шпак Василька не забуде! Він оце навмисне суди прилетів, щоб попрощатися з хлопцем.

— Помандруєш зимувати за тепле море? — запитав Василько.

Так, шпак полетить сьогодні із своїми побратимами в далекі теплі краї.

— А ти в нас залишайся, — запропонував Василько. — Коли надворі похолодніє — будеш жити в хаті. У нас кішки немає, бояться нікого. Усього даватиму тобі — що захочеш. Залишайся, шпаче.

Ех, Василю, Василю, пташці потрібні не тільки харчі та тепло, вона хоче бути вільною. А що таке воля — Василько не знає, бо він ще дитина, а як підросте, то зрозуміє й навчиться її шанувати.

Пташка побажала Василькові рости великим та здоровим, і перед відлетом струснула крильми.

— На весні ж прилітай до нас знову, шпаче, — запросив Василько.

Пообіцяв шпак, що прилетить обов'язково, і пурхнув з груші, і полинув на південь-сонця.

Хлопець стояв зачудований, дивився шпакові вслід ще довго по тому, як маленька чорна цятка й зникла з очей.

2. Велика втрата і маленька знахідка

Осінь випала суха й довга. До перших дощів Іван Дереза з дружиною Малашкою встигли зібрати все, що вродило цього літа в полі. Івана вже не лякав східний рвучкий вітер, що збивав своїми дужими крилами з дерев омертвіле пожовкле листя.

Над селом пливли сірі хвилі розхристаних, як волоцюги, хмар. І дощ таки почався. Падав щодня й безупинно, ніби намагався надолужити прогаяне.

З першого ж дня зміни погоди Малашка вгніздилась на печі і більше звідти не злазила. Хвороба здолала її остаточно. Не хотіла ні їсти, ні пити, мовчки дивилась великим очима на стелю та тяжко дихала.

Батько порався в господарстві, а в хаті так тихо, що Василькові ставало моторошно. Він сидів біля вікна, байдуже поглядав на порожню вулицю, звідки чулось тільки булькання та хлюпання води.

На протилежній перії вулиці показався спочатку Лиско, з похиленою головою й обвислим мокрим хвостом, а потім і Федько в материній ватяній кохті. Довгі порожні рукава від вітру підіймалися вгору, мов крила, ніби хлопець намагався піднятися в повітря й полетіти над невилазною грязюкою. Федько ледве пересував великі стоптані чоботи, які не належали нікому, а користався кожен із членів родини, кому щастило першому в них узутися.

Василько швидко одягнувся і вийшов з хати до снігу.

Воно б, звичайно, краще бути в теплій хаті, та не можна, заважатимуть хворій матері. Але хлопцям гарно буде і в клуні.

Першим причвалав до Василька собака, він обтрусився й скропив хлопця з голови до ніг. Доповз і Федько.

— Не змерз? — спитав товариша Василько.

— Та де там! Аж гаряче мені, як у кожусі, — відповів Федько глухо, бо по самі очі був обкутаний теплим, хоч і подертим, шалем.

Ідучи до клуні, Федько упівголосу, таємничо сказав:

— А я щось маю. Ніколи не вгадаєш.

Таємниця викрилася в клуні. У Федька в пазусі, аж під сорочкою була захована книжка.

Уже здавна, ще відтоді, як Василько на гарбі розпитував про шпаків, Федько зацікавився дізнатись, як воно там є насправді в тому краї, куди летять зимувати птахи. І він без кінця й упину надокучав своїми запитаннями братові Грицькові. Удень Грицько працював у шевця, вчився діла, і повертався додому пізно й стомлений. Та щоб спекатися Федькових надокучань, таки просидів вечір з молодшим братом, читав сторінку за сторінкою, поки здолав їх сон.

Але Федько цим не задовольнився. Сьогодні він довго крутився в хаті, поки все ж не впало непомітно витягти із скрині книжку й заховати в пазуху.

Хлопці врилися поруч під самі пахви в сіно, що пахло полином та деревієм. Обережно перегортаючи заялозені листки, Федько розповідав, що написано на кожній сторінці й давав докладні пояснення малюнкам. Так, книжку мали вони надзвичайну. Адже є на світі такі краї, де завжди літо, усе там зелене, пасеться в степу нічия худоба, а птахи тамтешні величезні, може, такі, як кінь завбільшки, а є й невеликі, може, як ворона, а красиві, як райдуга. А на деревах ростуть горіхи, як голова, і смачні, наче мед. А є там і такі дерева, що росте на них хліб, не треба ні сіяти, ні орати, захотів їсти — зірви хлібину, відламай окраєць і жуї собі на здоров'я, скільки хочеш.

— Ех, чому в нас нема таких дерев, — зідхнувши, сказав Федько й ковтнув слину.

— Та й мені їсти захотілось, — відповів Василько.

Він виліз із теплого кубла, пішов до хати по хліб. Незабаром товариші вже знову сиділи в своїх кублах із скибка-

ми хліба в руках, звичайно, не забувши поділитися й з Лиском.

— А знаєш, Васильку, що оце я надумав? — мовив Федько. — Коли я підросту, то подамся в ті теплі краї. Там ні чобіт не треба, ні одежі, а харчів тих їж і не переїси. Наловлю собі коней, корів, овець та й буду сам собі господар. Хочеш — ходімо вдвох.

Задумався Василько, згадав, що на печі лежить хвора мати, в повітці батько направляє воза, кинути їх було б таки ніяково. Чув Василько, що розмовляли поміж себе батьки; ждуть вони, поки Василько виросте великим та дужим, буде їм тоді допомагати, і жити їм полегшає. Але й відстати від Федька не хотілося б, і ці протиріччя хлопця засмутили.

— Не знаю, — промовив спроквола Василько. — Я ще подумаю.

— То як хочеш. А я таки піду, хоча б і сам.

Увечерявши, Іван Дереза із сином Васильком повилазили до матері на піч, сіли обабіч її ніг, прикритих рядном.

— А дощ все не вщухає, — звертався Іван до дружини.

— Лікаря б привезти, та не можна, — землю розквасило так, що колеса по самі маточини грузнуть. І до міста не доїдеш, і коней понищиш.

— Нічого, — немічно відповіла Малашка. — Може, воно й без лікаря мене відпустить...

— Дай, Боже, — відгукнувся Іван. — А то сьогодні Куценко хотів дівчору до школи відвезти, до греблі доїхав та й повернувся.

А тоді батько звернувся до Василька.

— Бачиш, яка із школярами морока. Та нічого, хлопче, хай буде й морока, а на ту осінь уже неодмінно тебе віддамо до школи. Ось мати одужає й почне тебе обшивати. А чоботи вже маєш такі, що й на весілля будуть як нові.

Про школу в них у родині ведуться розмови вже не вперше, але минулої осени не віддали Василька, бо ніби він був ще замалий, цієї осени ж мати хвора. А справді на заваді стояло те, що школа в Семенівці, за сім верст, треба або щодня туди возити дітей, чергуючись з іншими господарями, або хлопця примістити там таки в Семенівці і за утримання платити. Батюшка ж обіцяв, що до наступної осени

в Дешевцях буде своя школа, церковно-приходська, то можна й зачекати.

Дощ ущух раптово, за одну ніч, проясніло небо, уквітчалось ясними зірками, поплив над землею відщерблений місяць, повіяв з півночі холодний вітер, земля взялася твердою шкориною.

Іван Дереза напутив сина, як доглядати господарства, а сам поїхав до міста по лікаря.

Повернувся він наступного дня з копицею кожухів на возі, зупинив коні біля самих сіней і вигорнув з кожухів людину з цапиною борідкою й двома скельцями на гачкуватому носі.

У двір посходилися сусіди, батько попросив їх, щоб випрягли коні, допоміг лікареві злізти з воза й повів до хати. Сміливіші з сусідів пішли слідком і з'юрмились біля порога.

Увійшов до хати й Василько. Він сподівався, що лікар дасть матері якихось ліків, і вона одразу ж стане на ноги і, може, ввечері вже шитиме біля лямпи й тихенко співатиме, як це було колись, і пісня її приємна вигонить з усіх закутків хати беркий, мов дьоготь, сум.

За піччю лікар замурмотів, як старий кіт.

— Зніміть хвору на під, — сказав він суворо.

Василькові дуже хотілося побачити, як лікують хворих, як станеться чудо одужання, що на нього сподівалися всі приявні, за винятком хіба самого доктора, а може й хворої Малашки. Та перемагаючи свою цікавість, глядачі не наважувалися ступити вперед, тож залишався на місці й Василько. Він чув, що лікар, оглядаючи матір, тяжко сопів.

— Варвари! — раптом вигукнув лікар з такою злістю, що всі присутні зрозуміли в цьому слові неабияку лайку.

І знову засопів, і ще раз крикнув:

— Дикуни!

Вийшов лікар з-за печі почервонілий, глянув на похилого Івана Дерезу й наказав:

— Зараз же хвору вези до лікарні. Інакше буде пізно. Зрозумів?

— Зрозумів, — взявшись обома руками за голову, мовив Іван. — Зрозуміти — зрозумів, та воно якось трохи тее...

— Ніяких тее! — гримнув на нього лікар. — Роби, що тобі кажуть.

Батько мов знавіснів, микався по хаті, зачіпався за лаву й повалив її, блукав, аж поки не ткнули йому шапку в руку й не допровадили до дверей.

Лікар помив руки, витяг із кишені цигарку, але раніше, ніж запалити, кинув оком на під, де лежала хвора, трохи ніби повагався й потім рвучко, з серцем тернув сірником по черкалі. Хатою поплив сизий пахучий дим.

Усе, що тут діялося, Василькові здавалось несправжнім, уявним, якимсь маренням, і воно ось-ось мало б зникнути. Не стане тут суворого лікаря, що від нього тхнуло чимсь дивним, чи то ладаном, чи то м'ятою, щезнуть сусіди, що вже вчинили балачку поміж себе, не плакатиме біля матері й тітка Хівря, а по хаті поллеться материна пісня. Василькові хотілося почути материн голос, хоч і не спів, а одне промовлене нею слово, тихеньке слово, і тоді б пальці жалю не тиснули б йому горло, він би знав, що боятися нічого, з мамою нічого прикрого не станеться.

Батько в'їхав у двір парою гнідих коней, позичених у Куценка, бо свої стомлені, — а люди, що вже напхалися в хату, в сіни, в подвір'я, враз зарухались. Хтось наклав на бричку сіна, хтось із комори приніс два мішки пшениці, піймали й кинули трое пов'язаних гусей, потім вивесли з хати обкутану Малашку, висадили на бричку й лікаря, загорнули його кожухами.

Іван намірився був уже вдарити віжками по конях, як раптом тітка Хівря зарепетувала:

— Подожди, Іване, подожди, хай же хлопець попросається з матір'ю.

Відтиснутий метушливими людьми Василько стояв осторонь. Чийсь міцні руки схопили його під пахви й понесли до брички. Зустрівся Василько поглядом з великими смутними материними очима. На одній її вії, мов на сухій стеблині дощова крапля, жаріла сльозина, посинілі, покриті смагою губи засіпались, мати намагалася щось сказати й не могла.

Бричка рушила.

Опинившись на землі, Василько пішов слідком за бричкою. Коні побігли, колеса дзвінко заторохтіли, відстань збільшувалась, але Василько все йшов і йшов, до самої грєблі, поки бричка не зникла за крутим горбом.

Довго стояв Василько на греблі, схилившись до дуплястої верби. А коли повернувся додому, то на своє здивування застав у хаті тітку Хіврю з її цибатим сином Миколою, що витягнувся на полу. У печі горів вогонь, а тітка місила тісто.

— Де це ти, Васильку, був? — лагідно запитала вона. — Ти ніде не заходь. Я ось галушечок зварю та їсти будемо.

Василькові не подобалось, що в них у хаті тітка Хівря поводитись, як у себе вдома. Хоч вона ніби й доводиться їм якоюсь родичкою, та батько й мати Василькові її не любили, називали ледащицею, навіть увч сварили за те, що вона за чотири роки розтринькала своє господарство, залише не їй небіжчиком чоловіком. Але батько знає, що діє. Якщо він запросив тітку Хіврю доглядати господарства, то так воно й треба.

Але Василька дратувала Миколина приявність. Цього цибаня в селі хлопці уникали, ніхто з ним не товаришував, не гуляв, та він нічийого товариства й не потребував. Уже не малий, років яких дванадцяти, завжди тримався матері, куди вона, туди й він. Інколи ж, якщо натрапляв на гурт дітей, що бавилися, налітав на них хижаком, вмить нищив усі їхні забавки, обшукував чужі кишені, виривав з рук шматки хліба, давав, хто навинувся під руку, лящів і потім кидався в ноги, біг до матері під її захист.

Бувши на вулиці, Василько побоювався розбишакуватою Миколою, намагався обійти його подалі. У своїй же хаті страхатися не доводилось. Був певний, що Микола поводитиметься тут тихенько.

Василько пішов собі до вікна. Він любив дивитися на вулицю й щось думати. Микола ж лежав і ніби Василька не помічав.

Так тягнулося, поки тітка Хівря не взяла дійницю та не пішла доїти корову. А щойно за нею рипнули двері, як Миколу ніби щось укусило, сплигнув з полу й опинився біля Василька.

— Ти чого такий? — затиснувши п'ястука, задержува-
то запитав він.

Василько знітився був на мить, але згадав, що тут він господар і нема нікому до того діла допитуватись, яким йому бути і як поводитись.

— А тобі чого треба? — блиснув він очима й став проти цибатого, на голову вищого Миколи.

— Що в тебе є? — дивлячись на Василькові кишені, запитав Микола.

— Що є, то все моє, — всунув руки до кишень Василько.

Враз пополотнівши, Микола плігнув на свого супротивника, як кіт. Василько шаснув убік, напасник лише спромігся розпанахати йому сорочку. Тріскотіння дертого полотна Миколу отямило, він зупинився посеред хати й, захлинаючись, хапав ротом повітря. Цієї ж миті Василько схопив біля печі чаплію, з розмаху вдарив напасника по плечах. Микола розпачливо зойкнув, поточився, ледве встояв на ногах. Побачив, що Василько знову підносить чаплію, і з галасом босий вискочив у сніи. Василько хутко засунув двері й поліз на піч.

Почувши рейвах, з хліва прибігла тітка Хівря. Вона грюкала в двері, кричала, лаялася, вимагала, щоб Василько пустив у хату. А їй, мов цуценя, скавулінням допомагав Микола.

Василько з головою вкутався в рядно й не відгукувався. Вигнанці замовкли, щось у сніях шепотіли, а потім тітка Хівря вже іншим голосом, лагідно, ласкаво й жалісно благодала:

— Васильку, та відчини ж, дитино. Я тебе й пальцем не зачеплю й батькові нічого не казатиму.

Не стерпів Василько, відгукнувся:

— Можете казати батькові, можете й чіпати, якщо руки довгі, а в хату вас таки не пуцу.

— Відчини, Васильку. Ми ж тут замерземо. І нас до лікарні заберуть помирати, як твою маму.

— Хай беруть вас хоч і за лікарню, — зопалу вигукнув Василько, та одразу ж схаменувся й засоромився. Хіба ж можна комусь бажати такого лиха, яке спіткало матір його! Де й ділась та кривда, що зазнав від Миколи, сплігнув з печі, відсунув двері й позадкував до середини хати.

— Тільки зачепіть мене! — нашорошився він, готовий до захисту.

В хату вбігли тітка з сином перемерзлі, цокотіли зубами, тупцювались, намагалися зігрітись. Заводитися з Васильком ніхто не збирався.

І не поскаржилася тітка Хівря, як того сподівався Василько, батькові, коли він повернувся з міста. Це дивувало хлопця, бо він бачив у Миколи на плечах чорну попругу, що в'їлася в тіло, мов гадюка.

Тітка Хівря керувалась іншими міркуваннями. У такій хаті, як Іванова, вона житиме, мов у Бога за пазухою, поки не повернеться з лікарні Малашка, а в разі чого, то може залишитися тут на всьому готовому, може, й назавжди.

Коли приїхав з міста Іван, тітка вискочила надвір і, вболіваючи, запитала:

— Як там воно з Малашкою? Не полегшало їй?

Іван тяжко зідхнув.

— Мучиться небога, — мовив він. — А лікар свариться, каже, що пізно покликав його.

— Господи, Боже мій, — схрестивши руки на грудях, лебеділа тітка Хівря.

— Ночував я в Йосипа, знайомого жида, — забувши про запряжені й стомлені коні, Іван сидів на бричці й розповідав свої болі. — Головань той Йосип, яких мало. І радив він мені раду. Ти, каже, не переймайся тим, що лікар тобі торочить. На те вони й учені, щоб лякати нас. Вони говорять одне, а думають зовсім інше. У лікаря жінка є? Є! А діти? І діти має. Їх треба годувати? Треба одягати? Треба вчити? Авжеж! А скільки платить земська лікарня? На хліб та воду. Отут і розумій. Не шкодуй йому нічого, Іване. І лікар зробить, що треба. Та не забувай і іншої братії, фершалів та нефершалів. А шкодуватимеш — пропаде твоя баба. Отакого нарадив мені Йосип.

— Та хіба ж ти, Іване, пожалієш щось заради Малашки — гаряче й улесливо казала тітка Хівря. — Ти ж її так любиш, що Господи! Аби жива була, то всього надбаєте.

— Ото ж і я такої думки. Пуцу все за вітром, а Малашку врятую. Мені без Малашки ніяк не можна.

— Святу правду кажеш, — схвалювала Іванів намір тітка Хівря. — Рятуй Малашку, а за господарство не турбуйся. Я вже догляну все сама, і пір'їна не загине марно.

Іванові дома не сиділося, перебуде день-два та й знову ладнається до міста.

Тітка Хівря не була така ледача, як про неї базікали люди. Прокидалася ще затемна, поралася з худобою, потім палила в печі, і коли надворі світало, то в хаті вже пахло

свіжими перепічками й смаженим салом. Поснідавши, Микола йшов викидати з хліва гній. Василькові ніякої роботи тітка не доручала, а як і брався за щось, то вона спиняла, казала, що лобуряка Микола великий, усе поробить сам. То й хай робить. Не дарма ж їм сидіти на чужому та всьому готовому.

Але тітка Хівря заборонила потикатися в дєрезівське подвір'я Федькові з Лиском, мовляв, ще щось пропаде, а ти потім спокутуй. Зустрічалися хлопці на вулиці, подалі від Василькової хати, та ті їхні зустрічі були короткі й невеселі.

Почав падати сніг, лапатий, пухнастий, тихо й м'яко встеляв землю, що вже ладналася до зимового спочинку. Згадав Василько, як минулої зими вони вдвох з Федьком спускалися на grindжолятах, летіли, мов вітер, дух їм забиало, слъози текли, лиця горіли, іноді з повного лету перекидалися й з головами вгрузали в кучугуру.

Василько почав шукати свої grindжолята й знайшов їх у повітці, притрушені примерзлою до дерева соломою. Обчистив їх, посовгав, зганяючи з полозків іржу. Але шворки біля grindжолят нема, залишився куценький уривок. Треба лізти на горище, там напевне щось знайдеться.

І щойно опинився Василько на горищі, як зразу впала в око йому сопілка, що її кінець стирчав із-за крокви. Аж дивно: тут, на горищі Василько знав кожен ступінь, кожен закуток, але ніколи сопілки не бачив. Витяг її, а вона стара-старезна, аж порепалась, навряд чи й гратиме. Обтер Василько сопілку, продув і взяв цівку в уста. Сопілка зойкнула, як сполоханий птах. Голосистий струмент, може, не гірший, як і в пастуха Терешка. Але ж Терешко вміє грати! Вечорами до його хати сходилась уся вулиця, парубки з дівчатьми. Терешко вигравав, а молодь танцювала. Отак і собі б навчитися грати!

Але сопілка не слухалась Василька. Він сидів на старій скрині, дув у цівку й перебирав на дірочках пальцями. Звуки вилітали безладні, якісь гострі, пронизливі, зовсім не подібні до звуків пісень. Та Василько не зневірювався, був певний, що таки приборкає сопілку.

3. Нема гірше, як тій сиротині

Перевозив Іван Дереза до міста гуси й кури, пішли туди ж і свині з поросятами, спорожніли в коморі засіки, але лікарі таки Малашки не врятували.

Уже напровесні, коли сонце підіймалося високо, давало землі багато світла, та ще замало тепла, а дерева стояли задумливі й голі, повітря ж, одначе, пахло майбутніми бруньками, тоді чотири дні поспіль Іван Дереза додому не повертався. П'ятого ж дня приїхав розчервонілий, з посоловілими очима.

Як і завжди, назустріч йому з хати вийшла тітка Хівря й запитала про Малашку. Іван обережно зліз із воза, непевною ходою пройшов кілька ступнів і раптом розпачливо, болісно крикнув:

— Нема нашої Малашки! Поховав учора! Вічна-я пам'ять... — проспівав він останні слова таким голосом, ніби йому продерлося горло.

Тітка Хівря здивованими очима провела Івана, що посунув до хати, ніби не вірила тому, що почула, або не зрозуміла якслід, та за хвилику кинулась до Василька, схопила його в обійми й заголосила так тужно, що буланний кінь оглянувся й нащулив вуха.

Тоді заплакав і Василько. Він збагнув, що мами вже немає, скільки б не виходив на греблю, уже її не зустріне, вона не повернеться ніколи, уже не почує її милих слів, що від них робилося в грудях тепло й радісно, і залишиться в них тепер тітка Хівря з Миколою назавжди.

У двір, ніби хто загадав, насходились люди, оглядали Василька, ніби вперше бачили, називали бідним сиротою, хтось навіть тицьнув йому в руки пиріжок.

А тітка Хівря, заливаючись слізьми, схлипуючи, розповідала людям, що Іван приїхав п'яний, як дим, і жінці своїй співав вічну пам'ять.

Але тітка помилилася, бо Іван, лежачи на печі, співав те ж саме й другого дня, і третього. До нього навідувалися люди, Іван до них не відгукувався. Люди визнали, що в Івана гарячка, і тут же вирішили, щоб, Боже, борони, і він не пішов слідком за Малашкою, лікаря не кликати, а запросити з Семенівки доброї слави бабу Мотрю.

Та баба Мотря напувала Івана травами й вишіптувала

з нього хвороби, а він таки марив, щось белькотів нікому незрозуміле.

Ішов Василько до хати тільки тоді, як дуже хотів їсти. Снігу вже не залишилось ніде, навіть під деревами, земля просохла і вибивалися пагонці блідозеленої трави. За клуною, на осонні, хлопець намостив собі соломи й грав там на сопілку. Скільки б не дудів, сопілка йому не набридала. Своєю грою химерною, яку навряд чи хто зрозумів би, Василько висловлював думки, виливав почуття, що їх не можна сказати інакше, як музикою. Грою він думав, мріяв, молився.

— І що ж воно буде тепер? — запитувала Василькова сопілка. — Уже весна, і люди, в кого земля піскувата, ідуть у поле, а тато ще хворий, і невідомо, коли одужає, а сіяти нікому, і мами немає, а тітка Хівря казала бабі Мотрі, що доведеться продати корову, бо треба грошей, а як же бути без молока?

Василько на мить розплющив очі, глянув, чи не підслухає, бува, хто думки його, і знову покотилися до садка, у вирій і до самого Бога співи сопілки.

— Нічого, — грала Василькова сопілка, — ось стане тато на ноги, і ми вдвох візьмемось до роботи. Досить мене вважати за малого. Я й погоничем можу бути, і волочитиму, і полотиму не гірше від інших, а до косовиці ще підросту, допомагатиму батькові громадити й молотити. У мене руки міцні, ноги прудкі, я цілий день проходжу з бороною й не стомлюся.

Василько рвучко схопився й виструнчився, ніби комусь показуючи, який він великий та дужий. І вмить напруго зашмер. Йому почулося, що хтось його кликав.

— Ва-силь-ку! — тепер уже виразно линуло з городу, і хлопець пізнав голос його приятеля, шпаків голос.

— Я тут! — відгукнувся Василько і, вимахуючи сопілкою, притьма побіг до груші.

Шпак сидів скраю своєї хатки.

— Як же тобі жилося в теплих краях? — забувши навіть і привітатися, запитав свого приятеля хлопець.

Подякував шпак, — їм, птахам, скрізь і завжди добре. А як Василькові тут поводилось?

Похилилася хлопцева голова, забриніли в голосі сльози.

— Мама у мене померла, — ледве спромігся він сказати.

— Ох, тяжко дитині без мами, — співчував шпак.

— І тато в мене хворий, — додав Василько.

Знає це шпак, він усе чув, що грав хлопець на сопілці.

— А хіба ти і в музиці тямиш? — сподивно запитав Василько.

Так, розуміє шпак музику, особливо ж цієї сопілки, бо вона особлива, іншої такої нема ніде.

— Гарна сопілка, — сказав Василько й заховав її в пазуху.

Але Василько повинен берегти сопілку, щоб не потрапила вона до чужих рук, — радив шпак.

— Не потрапить! — запевнив шпака Василько.

Кінчивши розмову, шпак удався в співи, вітав весну, радів життям і величав його. Забув хлопець, де він є, почував себе в повітрі легким, як біла хмарка, безтілесним. Спів пташиний наповнив світ увесь, і хлопчина був один у тому світі.

— Васильку! Васильку! Де ти пропав? — гукав його від клуні Микола. — А йди, лишень, сюди. Я щось тобі скажу...

Ледве отямився Василько, нехотячи пішов до Миколи.

— Я вже все село оббігав, — докірливо мовив Микола. — А тебе ніде нема. А батько так тебе кликав, так кликав... Ждав, ждав та й помер.

— Як це помер? — злякано стенувся Василько.

Закусивши губу, він побіг до хати. Ще в сінях почув жіночий плач. Затремтіли у Василька ноги, ледве переступив поріг. Жінки, угледівши хлопця, затужили ще голосніше.

У святому куті, під образами, лежав батько, спокійний, ніби спочивав після тяжкої праці, і кутиком лівого ока дивився на язичок полум'я свічки, встромленої йому в незграбно закацюблі руки.

Василько не плакав. Сльози самі котилися по щоках і капали на сорочку. Від сліз намокла сопілка, і довго по тому хлопець відчував смак соли, коли брав цівку до губів.

Два дні лежав Іван Дереза в себе в хаті. А в його подвір'ї односельчани гомоніли, курили, обговорювали різні побутові справи. Біля небіжчика худенький дяк читав святе письмо. І де б Василько не з'явився, скрізь він відчував на собі теплі співчутливі погляди. І ця увага людська підбадьорювала хлопця, зігрівала його.

Та як поховали батька та пом'янули селяни новопре-

оставленого раба Божого Івана й порозходились по домівках, а лишились у хаті тітка Хівря з Миколою, війнуло на Василька пустокою, і зрозумів він, що він сам-самісінький і нікому не потрібний.

Уже наступного дня селяни поїхали в поле.

Сонце гріло, земля парувала, кожен поспішав укинути зерно в сиру землю.

Тітка Хівря теж узялась господарити, орала з Миколою сирітську землю. Василько ж залишався дома, але пуста хата була непривітна, мов чужа. Доглядати тепер нічого, корови в хліву нема, тітка таки продала її, казала, за корову поховали та пом'янули батька. Не побачиш у дворі ані курки, ані гуски, тихо, порожньо, один лише шпак і залишився на все господарство. Справді, коли Василько слухав шпаківі пісні, то легшало на душі, прояснювалась голова, просякав хлопець надією, що так воно завжди не буде, зміниться, покращає.

Наслухавшись пташиного співу й вигравши на сопілці думки свої, Василько йшов до Федька і вони вдвох, а Лиско третій цілими днями вешталися скрізь, куди нашттовхувала їх забаганка.

Уже не задовольняли їх забави й розваги біля ставка, хотілося бути десь далі. І вони блукали по глухих вибалках, дряпаючи ожиною та будяками ноги, знаходили вилежані звірями кубельця, натрапляли на пташині гнізда, ганялися за незграбними дрохвами, що довго-довго біжать, поки зможуть злетіти в повітря, тікали хлопці від роздратованої гадуки, кожен день не минав без пригод.

Але хлопцям хотілося побувати й біля річки. Федько докладно знав, що річка є на схід сонця, тільки далеко, до неї дістанешся не скорше, хіба, як за пів дня. Річка вабила до себе, манила, як і все далеке та небачене, і хлопці вирішили таки до неї дістатись.

Сподіваючись, що тітка Хівря не помітить, Василько взяв з комори цілу хлібину, соли в ганчірку та вирвав два кущі цибулі. Коли є харч, то й дорога коротшає.

І хлопці помандрували вибалками, уникали селян, що пололи в полі кукурудзу та соняшники, дійши до села Семенівки; відоме їм обом село, багате, з крамницями, базаром, з цегляними будинками під зеленою бляхою, із земсь-

кою школою, куди збирався приділити Василька його небіжчик батько.

Семенівка вже залишилась позаду, перед хлопцями знову розгорнувся степ, такий же, як і біля Дешевців, степ без кінця й краю, що десь далеко зливався з синім небом.

— Скажи мені, Федю, — запитав Василько товариша, якби оце ми так ішли та й ішли, нікуди й не звертали, просто на схід сонця, то куди б ми могли дійти?

— На схід сонця, кажеш? Там стоять височезні гори. Маківками впираються вони в небо. І там на тих горах вночі спочиває сонце.

— А за горами що?

— Нічого, — впевнено мовив Федько. — За горами знову гори, а за тими горами ще гори.

— А як повернути звідси на захід сонця, то тоді б куди можна дійти?

— О, там море. Таке море велике, що ніколи не перепливеш, хоч би плив усе своє життя.

— А там? показав рукою Василько на північ.

— Там ще гірше, там край страшний. Казав мені Грицько наш, що на півночі ніколи не буває сонця. Там темно, завжди ніч, і нічого не росте там, і не живе. Я б туди ні за які гроші не пішов.

— А чого ж туди йти? — погодився Василько. — Інше діло — теплі краї. Ніде нема краще, як на південь сонця.

— Нема, — ствердив Федько. — Той край теплий Бог створив для бідних людей. Багатому що, йому скрізь гарно.

Хлопці здіймали куряву ногами; ставала вона над дорогою жовтаним туманом. Лиско плентався далеко позаду, щоб не дихати запорошеним повітрям. Бігти ж попереду йому лінки, він не мав приємности з мандрів, не лишався дома лише з почуття обов'язку до своїх друзів.

А хлопці йшли Бадьоро, втоми не відчували, їх під'юджувало бажання бачити на власні очі, яка вона та річка, що в ній вода тече день і ніч, і ніколи вся не витече, де тільки вона й береться.

Трапилось хлопцям ще одно село, але не таке велике, як Семенівка, навіть менше від Дешевців, без церкви. Заради обережности хлопці обминули його; хто ж бо знає, що там за люди, особливо молодь, ще, чого доброго, відберуть хліб або й сопілку. Щоправда, хлопці з пів хлібини вже з'ї-

ли, — приємно йти й жувати, тим більше, що й сонце підбивається до півдня.

Пильно вдивлялися мандрівники вперед, намагалися відшукати якихось ознак річки. Але нічого, крім рівного, зеленого, просторого степу не бачили. Чи не збилися, бува, з напрямку?

Річка виникла зовсім несподівано. Перед хлопцями з'явився глибокий, з крутими берегами рів, зарослий лопухами, густими лозами, гострою осокою, батогами куги, рогозом; а далі пишно височів непролазний очерет, а вже за очеретом лисніла на два десятки кроків завширшки смуга води.

Хлопці стояли мовчки, потім переглянулися, поглядами один одного запитуючи, чи це й є річка, що про неї доводилось багатько чувати і до якої вони так далеко йшли? Що ж тут гарного? У них у селі ставок куди кращий. У ставку води, мов у морі, не кожен і перепливе його. А тут, якби на доброго плигуна, то мабуть і перескочив би з берега на берег. Та й вода, либонь, у річці нікуди не тече, латаття лежить на ній і не рухнеться.

— Отак воно, мабуть, і з теплим краєм, як з цією річкою, — зневірено промовив Василько.

— Е, ні, — мовив Федько. — Про цю річку в книжках не написано. А люди всього набазікати можуть. А про теплі краї не тільки написано, і малюнки намальовано. У теплих краях справді гарно.

Хлопці пішли берегом, в надії побачити щось цікавіше. Але скрізь ті ж очерети, ті ж трави шорсткі та де-не-де самотня верба, а тиша така навколо, що коли плітка вдаряла хвостом по воді, то хлопці злякано здригались.

— Ти дивись, — вигукнув Василько. — Річка кінчається...

Справді, попереду виднілося урвище, а за ним лежав степ. Річка, одначе, не кінчалась, а круто взяла вбік, ламана смуга води, оточена стінами очерету, вилискувала на сонці далі й далі, ген-ген далеко.

Хлопці сіли на березі урвища й позвішували ноги, внизу журкотіла вода, хлюпотіла, вдаряючись об слизьку глинясту стіну кручі. Бризки в повітрі спалахували, мов іскри, мерехтіли, наче сіяні зверху пелюстки квітів. Величезна риба — з пів руки завдовжки, виринула десь із глибочини, чор-

на її спина показалаь над водою. Повільно вихляючи хвостом, рибина стояла на місці, видно, вигривалася на сонці. Аж он, вистромивши з червоними цятками голову, поплив в'юнкий вуж, попрямував до того берега, в латаття. А там на широкому твердому листі сиділа витрішкувата жаба й показувала свій язичок, мабуть, ловила мушок. В гущавині очерету щось зашаруділо, певно пташка якась шукала поживи, чи ховалася від недругів своїх. А вода все біжить, все тече, іноді на хвилях її гойдався листок, плив хто-зна звідки й невідомо, чи буде кінець його мандрям.

Річка дихала, обдавала хлопців пестливою прохолодою. Таки недаремно вони сюди забилися, такого видовища, таких почувань гарних, такого настрою блаженного, здається, вони ще не мали. Василько витягнув з пазухи сопілку й заграв. Дивився кудись вдалечінь, але нічого вже не бачив; залунав над водою тихою, над степом принишклим спів про все те, що відчувала Василькова душа.

Федька не вабила музика ніколи, але цього разу з ним діялось щось дивне; здавалося йому, ніби він літає, а навколо широчінь, дихається легко, приємно, радісно, ніби вже нічого поганого ніде немає. І тоді ж Федько помітив, що до Василькової музики прислухалася, піднявшись з дна річки, риба, повернувся з того берега вуж, повилазили з води окаті жаби, посідали на самих вершечках рослин дрібні пташки-очеретянки, позліталися з степу жайворонки і низько над хлопцями шугали шуліки та кобці.

Та всьому буває край. Кінчилася пісня, і зразу ж лягнула по воді хвостом риба й зникла, розлетілися пташки, поховалися жаби, поплив десь вуж, а шуліки та кобці шугнули десь в височінь.

А Василько заховав за пазуку сопілку й млосно потягнувся, широко розкинувши руки, ніби збирався обійняти й пригорнути до себе весь широкий світ. І саме тоді він відчув, що земля під ним осідає, сунеться вниз, хлопець намагався схопитися за щось руками, але нічого тривкого не траплялося під руки, і його тіло, разом із брилою глини, шубовснуло в воду.

Федько, з несподіванки й переляку, сахнувся назад і покотився по траві. Його зойк почув Лиско, прибіг до берега, побачив Василька, що борсався в воді, заскімлив, метнувся туди, сюди і раптом, напружившись, кинувся з кручі

в річку, схопив Василька зубами за сорочку й потяг до протилежного положистого берега.

Федько засоромився свого переляку й розгублености, а щоб показати товаришеві, що він не боягуз, обрав менш круте місце, з'їхав у воду по саму шию й поплив до Василька.

Василько сидів, схиливши позеленіле обличчя.

— Добре, що не втонув, — мовив до нього Федько. — Якби не Лиско, то хто-зна, що й було б...

Почувши своє ім'я, Лиско схопився, завиляв мокрим хвостом, — він сподівався винагороди. Федько почаствував би собаку шматком хліба, але торба з харчами затонула.

Сонце помітно наближалося до землі, річищем слався свіжий вітрець і навівав гадку про далеку дорогу до Дешевців.

— Ходімо додому, — якось дивно, ніби чужим голосом, запропонував Василько.

Довелось хлопцям довго плентатись берегом, поки натрапили на брідок.

І вже дорогою йдучи, Василько згадав про сопілку, відчув її тілом і зрадив.

— А міг же загубити, — сказав Федькові.

— І коли ти навчився грати? — запитав Федько. — Твою гру слухали і риби, і жаби, і птиці, все слухало.

— Кажі... — недовірливо промовив Василько. — Ніхто не розуміє того, що я граю. Хіба шпак один.

Сказав Василько й схаменувся, — про це ж бо не треба знати нікому.

Повернулися хлопці в свої Дешевці пізнього темного вечора, в хатах уже не світилось, скрізь тихо, спокійно, ніде не гавкне собака, навіть не зашелестить на деревах лист.

На Васильків стукіт вийшла в довгій білій сорочці простоволоса тітка Хівря. Вона заступила тілом двері і, не пускаючи хлопця до сіней, в'їдливо запитала:

— А хто воно тут опівночі швендяє?

— Це я, — відгукнувся Василько.

— А де ж ти досі шлявся?

— Ходив до річки, — вбачаючи тітчин злий намір, сказав Василько.

— А чого ж повернувся? Може, хлібини не вистачило?

Може, ще одну дати? То заходь, я вже приготувала, — із злістю вимовилась тітка й навстіж розчинила двері.

У хаті вже лампа світилась. Микола сидів на краї полу й з яхидством розмахував кінцем налигача. Василько зрозумів, що тут збираються його бити, бистро пробіг очима по хаті, чим би йому боронитись. Але нічого такого, що б його захистило, знайти не міг; він тепер один проти двох, безсилий. Зайшов за стіл і сів.

— Може б ви, паничу, борщик їли? — узявшись в боки, з удаваною влєсливістю підступила до Василька тітка. — Може б, вам яєшеньку спряжити? Хай дурна жінка сама день-у-день б'ється, як риба об лід, і хлопця біля себе мордує. А Василько хай їхне добро з комори тягне та з товаришами поїдає...

— Я своє беру! — гостро відізався Василько.

— Сво-оє?! — здивовано проспівала тітка Хівря. — Тут твого тільки й залишилось, що налигач. То я тобі віддам його. Зараз віддам...

Микола прожогом підскаочив до матері, вона вихопила з його рук вірвовку, і Василько від першого ж удару на ногах не встояв, упав на долівку, скулився. На його тіло сипались удар за ударом, пекли вогнем, рвали шкіру; він повзав, мов переїханий колесом кіт, і захлинався криком. Жінка шаленіла, і невідомо, чи вгамувалася б раніше, ніж хлопця не перетворила на вимолочений сніп, та зненацька кінець налигача зачепив лампу, брязнуло скло, хата поринула в провалля темряви.

— Ой, Господи, — зойкнула тітка Хівря. — Чим же світити будемо?..

Тим часом Василько скористався з замішання, випорснув з-під тітчиних ніг, порачкував під піл, вклубився в якесь ганчір'я й принишк. Він боявся, що його битимуть знову.

Але тітка навромацки полізла на піч, за нею й Микола, щось там поміж себе шепотіли, аж доки й не послули.

Василькові не спалось. Лежав на череві, уткнувшись лицем у подерту ряднину, що тхнула мишами, і, здушуючи в собі схлипування, тихо плакав. Палала спина, колело в боках, не міг навіть рухнутись, але не менших болів почував і в серці від сумних думок.

— Що ж робити далі? — питав він себе. — На світі так багато людей, а нема нікому діла до хлопця, що зали-

шився круглим сиротою. Нікуди йому дітись, єдине залишається — тікати, куди очі бачать. Доведеться знайти старців, сліпих або калік, пристати до них у поводитирі, ходити з ними попід віконням і просити ім'ям Божим шматок хліба. Ще як мати була жива, то не раз виносив Василько старцям милостину й дивувався, як ті хлопці-поводирі не страхаються водити калік з роз'ятреними обличчями, з відгнилими носами, з глибокими ямами, замість очей.

— Лихо до всього спонукає, — думав про тих поводитирів Василько. — Теж, мабуть, сироти або від злиднів...

Залишатися тут і далі з тіткою Хіврею він не міг. Мусить кинути їх, утекти, щоб за ним завіяло й слід. Але куди? У поводитирі таки не піде, у найми — ще малий. Ех, чому не дав Бог людині крила? Побідкався б якось, поки відлітали б шпаки, а тоді разом з ними полетів би в теплі краї, аж за море, хай тут тітка сама господарює, хай користується сирітською землею. Василькові нічого не треба. Він у теплих краях оглянув би все, що воно й як, розпізнав би докладно дорогу туди, а потім знову повернувся б і скликав би всіх таких, що злидарюють та бідують, і сказав би їм: „Кидайте, люди добрі, скособочені хати, злазьте з нетеплих печей, беріть старців і калік, не волочіться сироти попід чужими вікнами, а йдіть за мною. Поведу я вас туди, де нема голоду, де не буває холоду, там забудете, що таке лихо, біда й нещастя, і настане для вас свято на все життя.”

Та крил у Василька нема, а є ноги, і ті ще молоді й побиті налігачем, здається, що по них лазять гарячі хрущі.

Але думка про теплі краї його вже не покидала, приваблива далечінь манила до себе своїм спокоем, достатками, соняшною радістю, усім тим, чого йому бажалось і чого він бажав іншим.

— Байдуже, що в мене крил нема, — визривало в його збудженій голові рішення. — Можна пішки йти. Йтиму тиждень, другий, ітиму рік, а колись таки дійду. Може й Федько погодиться, він же сам казав, що хоче туди дістатись. Лиска б узяли з собою. Гуртом веселіше. А якщо Федько не погодиться, то сам подамся. Мені однаково.

Василько уявив себе мандрівником, з торбиною за плечима, в руках ковінька, і прямує він на південь сонця, дорога перед ним рівна-рівна, а обабіч переливаються хліба, а в по-

вітрі бренять пташині співи, і на душі йому легко й просто, як у небі птахові.

Мрії притамовували біль, мрії заколисували Василька, і він, заспокоєний, увійшов у сон, як в інше, краще життя.

4. Дві дороги до теплих країв

Федько охоче погодився йти в теплі краї, і майбутні мандрівники обмірковували, що їм взяти в дорогу. А брати треба не так і багато. Звичайно, ніж, бо без ножа в дорозі, як без рук, та тикву на воду, та одне рядно на двох укриватися вночі, та Василько візьме свої мічні, на виріст, чоботи, та по сорочці покласти в торби, а хліба, хіба, один буханець. Ото і все, щоб не тяжко нести. Харчів собі випросять у людей. Просити хоч і соромно, та то, мабуть, у своїх, а в незнайомих можна, Василько ж бо сирота і Федько нікого рідних у дорозі не матиме, а сиротам люди не відмовлять шматка хліба.

Але раніше, ніж вирушати, треба ще погомоніти з досвідченими людьми, дізнатися, якого напрямку триматись, ідучи до теплих країв, — сонце ж бо на одному місці не стоїть. Кращої поради їм ніхто не дасть, як дядько Кіндрат. Він у солдатах служив на Кавказі, відти забрали його воювати з японцями, і ті японці відстрілили йому ногу. Доводиться тепер бідакові шкутильгати на оббитій шкірою дерев'янці. Жив він у брата, доглядав хати й братову однорічну доньку.

Коли хлопці прийшли до дядька Кіндрата, він сидів серед двору під деревом і щось розповідав дівчинці, яка намагалася віддерти ляльці ногу.

— Добридень вам, — привітався Федько якомога поштивніше, а за ним і Василько.

— Здравія желаю! — по-солдатському чітко відрубав дядько.

— Ми до вас із проханням, — сміливо мовив Федько. — Ви скрізь бували і все бачили, то скажіть нам, чи далеко до японської землі, чи можна туди дійти пішки і які вони, ті японці?

Прижмурих одне око дядько, другим змірив хлопців, потім відсунув подалі свою дерев'янку й запросив їх сісти.

— А навіщо вам дорога до японців? — запитав хлопців дядько Кіндрат. — Чи не забули ви там, бува, чого?

— Ми, дядьку Кіндрате, вирішили, як виростимо, десь податися з села, — казав Федько. — А що нам тут робити? Оцей Василько Дереза — сирота круглий. А в нас землі нема. Підемо шукати, де є краще життя. Може й до японців дійдемо.

— Ось воно що, — співчутливо мовив дядько Кіндрат. — Біда, стається, дошкуляє. То вже так. Бачив я таких. Ходять, волочаться, никають, долі своєї шукають. А чи знаходять — брехати не буду, не знаю.

І трохи подумавши, додав:

— Повинні б знайти. А хто сидить сидьма, як курка на тухлих яйцях, той нічого не висидить. Проте, скажу вам, хлопці, що в японську землю ваша доля не заблукала. Там своєї голоти, хоч греблі гати. Або ще є китайці такі. Їх, як комашні там. Голодують страшенно. Їдять червяків, навіть коників та цвіркунів, все чисто їдять. Може б і чужу людину зжерли, та чужі — все солдати, з рушницями, не дадуться. А своїх не їдять, бо дуже худі, не люди, а мощі. І жовті ж до того.

— Ні, туди ми не підемо, — рішуче відмовився Федько. — Пощо нам забиватись так далеко, як і тут коників та червяків скільки хочеш.

— У теплих краях — отам життя! — втрутився в розмову Василько. — Хліб там на деревах росте, у степах пасеться худоба нічия й зими не буває. Отуди б дістатися, дядьку Кіндрате, га?

— Еге ж, — погодився дядько Кіндрат. — До Кавказу ніби й не дуже далеко, а вже не те, що в нас. Тут на базарах волоські горіхи на фунти продають, а там у ліс заїзди і хоч віз набирай, дурно, без копійки. Або й вино. У місті за пляшку хочуть здерти пів карбованця, а на Кавказі ростуть винні ягоди, нарви собі в шапку, сядь під кущем, їж та співай, бо вже ситий і п'яний...

Дядько Кіндрат аж зідхнув. Йому не доводилось бути п'яним від тих винних ягід, не їв він і волоських горіхів, привезених возом, чи хоч принесених у кишнях. Але з касарень їхнього полку видно було височенні гори, і солдати один одного запевняли, що в тих горах усе є, що душа забажає: і горіхи, і ягоди винні, і золото, і красуні черкешен-

ки, та дістатися можна туди хіба лише офіцерові, та й то не кожному.

— Це ж на Кавказі такого добра, — казав хлопцям дядько Кіндрат. — А що там за горами кавказькими, один Бог знає...

— Ми підемо в теплі краї! — впевнено заявив Федько. — Скажіть, дядьку, яка дорога нас доведе до теплих країв?

Солдат глянув на небо, простяг поперед себе руку й мовив:

— Дорога до теплих країв проста, хлопці, як оця рука. Вийдете з Дешевців і прямуйте на Полтаву, а звідти на Кременчук, далі на Єлисавет, а там нікуди не звертайте, поки не потрапите в Одес. Треба вам сказати, хлопці, що Одес стоїть на самому березі моря, і до того ж він великий. Як прийдете в Одес, то питайте, де ваша дорога. А їх там дві. Одна простягнулася над берегом моря — ліворуч, друга теж над берегом моря — праворуч. Якщо захочете йти ліворуч, то дійдете аж до турків, персів та інших татар. А якщо повернете праворуч, то опинитесь у волохів, італійців та румунів. То все циганські люди. Вам до них діла нема. Хай будуть і татари, хай і цигани. Не займайте ви їх, не зачеплять і вони вас. Головне, тримайтеся берега, аж поки не обійдете моря. А як побачите, що обійшли, то знайте, що вже почався теплий край. Тоді ви залишите море позад себе й попрямуєте далі. Йдіть, поки сонце нависне над самісіньку голову. Ото вже скільки не шукайте, а теплішого краю не знайдете ніде.

Хлопці слухали бувалого вояка напружено, ловили й намагались запам'ятати кожне слово його.

— Полтава, Кременчук, Єлисавет, Одес, татари, цигани, — повторював нишком Василько назви, що здавалися йому тичками на дорозі до теплих країв.

— А куди б ви порадили йти, дядьку Кіндрате, — запитав Федько. — На татар чи циган?

— Хто куди хоче, туди й іде. І ті люди, і ті не собаки. Тільки татари суворіші, я їх добре знаю. Не долюбляють нашого брата. А цигани — веселий народ, — кують та пісні співають або танцюють. Це вам не японці або китайці. Ті похнюплені й підступні, у них гав не лови. І злі до того ж. Коли ми стояли в Харбіні, то трапився такий випадок...

І дядько Кіндрат почав згадувати свої пригоди в далекій східній землі.

Не питали хлопці, чи бачив дядько море, Одесу й дороги, що лежать через татар і циган до теплих країв, а якби запитали, то, може б, він і правду сказав — на південь далі Полтави бувати йому не доводилось.

Поки в майбутніх мандрівників з колишнім вояком точилася жвава розмова, кирпатенька Галя устигла заприятелювати з Лиском. Скубла на ньому кудлату шерсть, крутила, намагаючись відірвати, хвіст, тягала за вуха, і собака терпляче лежав, поки дівчинка не почала пальчиком поцілювати йому в око. Тоді Лиско підвівся й одійшов у затінок під хату. Галя, образившись, заплакала. Дядько Кіндрат згадав, що вже час годувати дівчинку, урвав розповідь, прив'язав до обрубка ноги дерев'янку.

— Приходьте ще колись, — запросив він своїх цікавих слухачів.

— Прощайте, дядьку, — вклонився йому Федько, а за ним і Василько. — Як виберемо час, то прийдемо.

Поверталися хлопці веселі й задоволені. Адже тепер вони вже знають добрий шмат дороги, а в Одесі розпитають ще в когось.

— Полтава, Кременчук, Єлисавет, Одес, татари ліворуч, цигани праворуч, — дзвінко деклямував Василько. — То ти, Федю, якої думки: на татар чи на циган?

— Я думаю — на циган, — сказав Федько.

— І я такої думки, — погодився Василько.

Умовились хлопці вирушати в неділю, — тоді в степу не буде нікого, люди підуть до церкви, а мандрівники через садок, і тільки їх і бачили. А покищо треба готуватись. Узяв із скрині Василько найтонше рядно, відклав і чисту сорочку, переніс до клуні й заховав. Чоботи свої добре наквацював дьогтем і теж до клуні. У шапку встромив голку з ниткою, — в дорозі знадобиться. Зніс із горища тикву, вимив, прив'язав до неї мотузку, щоб можна повісити через плече. Це вже, здається, і все потрібне.

У Федька гірші справи. Торбу батькову таки непомітно виніс із хати, а сорочки, скільки не крутився, взяти не міг. Довелося Василькові дати свою, однаково його одежа залишається нікому. А чобіт Федько не мав зовсім, проте, вони покищо не дуже й потрібні. Йтимуть обидва босоніж.

У суботу хлопці вирішили зарання полягати спати, а завтра, як передзвонять до церкви, зустрітися в садку. І хто-зна, чи до осені вони не опиняться аж по той бік моря.

Тітка Хівря ще поралась біля печі, але Василько не чекав на вечерю, ліг на полу, відвернувшись лицем до стінки, укритися з головою ліжником і намагався заснути. Сон не приходив. Плуталися якісь думки, пошматовані, невиразні, мов щось бачив крізь густу мряку, перепліталися вони із словами тітки Хіврі, — казала вона Миколі, що коли б не задощилося, а сіно ж вони не встигли поскладати в копиці. Василько подумав, що мандрівникам завтрашній дощ також не до речі.

Аж тут Василькові здається, що вже в хаті ні тітки Хіврі, ні Миколи нема, а все повернулося на старе, за столом сидить тато, трохи похмурий, задуманий, як і завжди, а біля печі мама, батьки щось поміж себе говорять, згадують Василькове ім'я. Може, клопочуться, що він уже великий і треба послати його до школи? А може, турбуються, що Василько покидає хату рідну, землю рідну і йде шукати кращої долі в теплих краях? Татові все ніколи, він вийшов надвір, а мама підійшла до полу, відкотила ріжок ліжника й ласкаво запитала:

— Ти не спиш, синку?

— Ні, мамо, я думаю.

— Про що ж ти думаєш, мій дорогенький?

— Думаю про дорогу в теплі краї.

— Боже тобі помагай, туди йдучи, — казала вона. —

А про нас там не забудеш?

— Ніколи, скільки мого життя! — пообіцяв Василько.

— І Бог тебе не забуде.

Мати не відходила від Василька всю ніч, він відчував її близькість тілом своїм, і, як прокинувся ранком, то враження нічного видіння не розвіювалося, здавалось, що мамині очі дивляться на нього й тепер, і, як вийшов із хати, все ще відчував у сонячному промінні мамину ласку.

Вийшов Василько за клуню й заграв на сопілку. Якби почув хтось гру Василькову, то напевне б ганив хлопця, назвав би його ледацом і бузувіром, бо хто ж розважається в неділю перед Богослуженням! Адже не кожен зрозуміє, що та музика така ж чиста, як і молитва.

А як кінчив грати Василько, — загудів церковний дзвін, його тремтливий голос розлився над селом, святкова луна впливала в кожную хату й душу живу.

Треба ж попроситися і з шпаком. Постояв хлопець під грушею, пождав, поки шпак віддав харч малятам, а тоді гукнув:

— Чуеш, шпаче, я вже відходжу назавжди...

Сів шпак на найнижчу гілку.

— Іду я, шпаче, в теплі краї, туди, де ти зимуєш.

Чи не боїться Василько так далеко забиватися? — питав шпак. Адже в тих теплих краях багато звірів лютих, гадюк отруйних, а людей дуже мало. Хто йому допомагатиме, як він там житиме?

— Не боюсь я хижих звірів і гадюк отруйних, а боюсь людей таких, як тітка Хівря. Я все перетерплю, аби знайти ті теплі краї. А потім знову повернуся й заберу звідси всіх, кому погано тут живеться...

Похвалив шпак Василька за його добре серце. — І це вже остаточне його рішення?

— Зараз Федько з Лиском будуть тут, і ми вирушаємо. Оце попроситися з тобою прийшов. Не знаю, чи доведеться ще колись побачитись. Може, я натраплю тебе в теплих краях? Де тебе там шукати?

Ні, не знайде Василько шпака в теплих краях, надто велика тамтешня земля. Але шпак хоче сказати дещо Василькові про сопілку його. Де вона є?

— Тут вона, — поклавши руку на груди, — сказав Василько. — У пазусі, прив'язана до мотузки.

І тоді почув Василько таке від шпака, що вже чув дещо з того й від батька свого. Ніби давно-давно жив на світі Васильків пращур на ймення Данило. Жив ніби в цій же балці, де тепер село Дешевці, а тоді стояла тут одна-однісінька хата, а навколо степ безлюдний і в степу звірини безліч. До найближчої оселі можна було дістатися конем не скорше, як за два дні. Ходила в степу худоба Данилова і на ту худобу нападали звірина хижка. Урвався терпець Данилові, а був він людина не абияка, вирізав з верби сопілку, замовив її такими словами, що їх ніхто, крім Данила, не знав, і на голос сопілки тієї збігалися звірі й зліталися птахи, вовки-сіроманці, лиси-хитруни, орли-дужаки, шуліки-хижаки. І звертався Данило до звірів і птахів грою сопілки,

казав, хто його скривдить, хто шкоду вкоїть, то хай пеняє на себе. І звільнив Данило звірину й птаство, і не наважувались вони більше чинити шкоду йому. А як помер Данило, то ніхто не знав сили сопілчаної, переходила сопілка від батьків до дітей у спадок, але служила вона людям як струмент голосний, і тільки. І якщо вже Василько вирішив іти до теплих країв, то хай знає силу сопілки своєї, сопілка знагодиться йому в диких краях, вона завжди може врятувати в лихій годині. Але хай Василько не дає їй до рук чужих, в разі чого, то краще знищити її.

І шпак залишив Василька самого. Хлопець не міг отямитись, він ще бачив перед себе пращура Данила, що про нього не раз розповідав батько. Стояв пращур Данило біля стовбура груші, у нього волохаті сиві брови, біла, на всі груди борода, в полотняній сорочці й вибиваних штанях. Але сопілки пращур Данило не мав, бо вона стирчала у Василька в пазусі.

У садку Федько втратив терпець. Він свистів, гукав, лаявся, але Василько його не чув. Тоді Федько підбіг до Василька й повів живосилом до клуні.

— Хіба з таким роззявою кудись дійдеш!

Хлопці в клуні почіпляли на себе торби, побрали ковнінки і — Господи, помагай! — шаснули в садок, звідти в поле, межами, межами дісталися до дороги, і коли церковний сторож виліз на дзвіницю благовістити достойне, то уздрів дві людські постаті, що віддалялися від села на південь, а за ними плентався собака.

5. Ідемо ми, люди добрі, в Одес...

Край цей, що з нього вирушили хлопці в мандри, хоч і не вважається теплим, одначе влітку тут досить таки гаряче, особливо, коли ви в степу, ідете дорогою, і нема часу посидіти в затінку куща шипшини, чи під густим терновиком або гльодиною, а над вами стоїть, трохи не над самою головою, мов укопане, велике, з пів неба, сонце.

Солоний, аж гіркий піт заливав очі й стікав хлопцям за пазухи, а торби, що здавалися спочатку легкими, тисли тепер спину, як розпечений камінь. Гаряча земля обпікала босі ноги, і хлопці вибирали місця пухкіші, розім'яті колесами на порох.

— А тітка Хівря дощу боялась, — утираючи рукавом обличчя, казав Василько. — Нічого вона не знає. Та нам краще сонце, ніж дощ. Однаково до спеки треба звикати.

Федька не гаряч турбувала, він часто оглядався, вдивляючись, чи не покажеться, бува, за ними погоня. Тоді б дали йому таких прочуханів, що пам'ятав би до нових віників. Та й Василька б не обминули. Це не жарт, кинути всіх своїх і йти невідомо куди, звідки чи коли й повернуться. Не погоджувався Федько й на перепочинки, випереджав Василька й подратовано бубонів:

— Як іти, то йти, абощо...

Василько намагався не відставати. Уже давно зникло сьайво дешевецької церкви, вже минули й два села, перевалили й через справжню гору, що з її шпиля видно, куди не подивися, — села й села, навіть такі маленькі, мов не справжні. Минули хлопці й ліс, що чорною смугою тягнувся повз дорогу, ліс мовчазний, задумливий, аж трохи страшний, хоч це, мабуть, так здавалося.

Багато дечого вже залишилося позаду, а за хлопцями таки ніхто не гнався. Поволі мандрівники заспокоїлись. Федько почав зиркати на ті, що зустрічались, городи, іноді скакав в огудину, нишпорив огірки.

— Ось як село якесь трапиться, то я почну старцювати. Їсти в нас буде, скільки хочеш, — нахвалявся Федько.

Село таки трапилось, величезне, з подовжніми й попережними вулицями, з бідними й багатими хатами, але Федько все вів і вів Василька селом і звертатися з проханням до людей не квапився.

Аж ось дійшли до одного двору, видко, заможнього. Звідти чувся веселий гомін. Федько зайшов на подвір'я сміливо, мов до себе додому, за ним не досить упевнено плентався Василько, а позаду байдужий Лиско. Минули чепурненько побілену й уквітчану хату й побачили під буйними вишнями багацько людей, що сиділи за зіставленими в ряд кількома столами. Хлопці потрапили або на весілля, чи на христини або йменини. Товариство перебувало в тому блаженному стані, коли їсти-пити вже нікуди, а до співу ще не дійшло, зате розмовляли й теревенили всі нараз, і гомін стояв, як на ярмарку.

Хлопців помітив грубенький чоловік, певно господар,

бо посідав за столом чільне місце. Він, либонь, був трохи напідпитку, як і все товариство, почервонів, як квітка гаряча, один вус йому покірно звисився, а другий стирчав убік.

— А чого ж ви там зупинилися? — звернувся він до хлопців, що й справді, не дійшовши з десяток кроків до столу, поставали. Довелось підійти аж до господаря.

— Добридень, з неділею буди, — привітвся Федько.

— З неділею... — промимрив і Василько.

Галас ущух, товариство з цікавістю оглядало малих прихидьків.

— Також і вас, — відповів господар. — Що ж ви нам доброго скажете?

— Ми прийшли попросити перехожим людям на дорогу їсти, — сміливо випалив Федько.

— А де ж ті перехожі люди? — питався не суворо й не ласкаво, та й не байдуже господар.

— Двоє нас тут. Оце я — показав на себе пальцем Федько. — А це — Василько. А то... — хотів був він і на Лиска показати, але собаки не було. — А третій, мабуть, на вулиці залишився.

— Малі з вас люди, — мовив господар. — А де ж вас Бог несе?

— А йдемо ми, люди добрі, в Одес, — відповів Федько, обвівши очима все товариство.

— Господи! — зойкнула кирпатенька молодичка.

— В Одес! — вигукнула за молодичкою в чорній хустці старенька жінка.

— В Одес! — прогудів і господар.

Федько збагнув, що він стоїть не так, як належалося б до моменту, досить струнко й бадьоро, тому зразу ж похнюпився, навіть звисив голову, достеменно як Василько.

Чоловік з підстриженими навіщось вусами, що сидів поруч господаря, запалив цигарку й сказав:

— Та хіба ж ви до Одеси дійдете?..

— Треба дійти, бо ми сироти, — мовив Федько. — І нема в нас нікого. А в Одесу живе наш дядько біля моря, Дереза прозивається. Там він ловить оследці й тараню. Йдемо до нього, може, сиріт не відцурається.

— Еге ж, сироти, — зідхнув чоловік із підстриженими вусами. Сироти ви...

Господар схилив над столом голову, і його лисина бли-

шала, мов ще одне, хоч і маленьке, сонце. Він щось думав і шкрябав пальцем обрус. Та раптом сіпнувся, глянув на заплакану свою дружину й гримнув на неї:

— А ти чого рюмсаєш! Краще б хлопців нагодувала. Вони ж з дороги, голодні та неприкаяні.

— Ой лишенько! — схопилася жінка й метнулась до хати.

— А ви, хлопці, кличте сюди свого третього товариша, — звернувся до них господар.

Федько поклав два пальці на язик і пронизливо свиснув. На поклик, підтюпцем, вихляючи хвостом, вайлувато притрюхав Лиско. За столом вибухнув регіт, а господар, обхопивши руками черево, сміявся до сліз.

Хлопців посадила господиня осторонь за низеньким столиком. Їли хлопці борщ, по кусневі м'яса, потім молочну кашу, ще й пиріжки з сметаною. Кілька пиріжків Федько сунув за пазуху. Наївшися, хлопці подякували господарям і всьому товариству. Тоді люди знову заохкали, покректували й вирядили малих мандрівників з важкими торбами від пундиків та пиріжків, нашвидкуруч зібрали їм жменю мідяних грошей, а чоловік з підстриженими вусами дав срібного гривеника.

Перший успіх жебрання Федька так захопив, що хлопець запропонував Василькові зайти ще до якоїсь хати. Василько відмовився.

Ішлося тепер мандрівникам легше й веселіше. Хлопці ситі й упевнені, що люди скрізь однакові, такі, як і в їхніх Дешевцях, просящим не відмовлять.

Уже давно хлопці залишили позад себе гостинне село і знову простували м'якою дорогою. І несподівано помітили, що насунулись хмари, заволокли сонце і вневдві розпанахалось надвое небо, ударив грім і захиталась під ногами земля. Хлопці розглядалися навкруги, де б можна від дощу переховатися. Як навмисне, ніде й нічого не видно; прискорили ходу, майже бігли, а зверху вже падали на хлопців великі дощові краплі.

Залопотіло листя кукурудзи, зашелестіли схвильовані вітром хліба, хиталися придорожні полини й трави, ударив грім ще раз, здавалося, не з неба, а знизу, з землі, десь зовсім близько. Посипався дощ густіший і холодніший, і знову заgrimіло, а блискавки писали небо вздовж і впоперек.

Хлопці бігли щодуху, побачили гайок, що одним кінцем виліз із крутої балки, а під гайком стояли копиці сіна. Підбігши до однієї з копиць, хлопці похапцем висмикували сіно, зробили кубло й повлазили туди, мокрі до кісток, притиснулись один до одного, а зверху на них наліг Лиско. А дощ лив безупинно, вода плюскотіла, грім перекочувався з краю в край неба.

— Доведеться тут ночувати, — сказав Василько.

— Мене дрижаки взяли, — цокотів зубами Федько.

— У теплих краях і дощі теплі, — потішав товариша Василько.

Хлопці вирішили затулитись, ізсунули з себе Лиска, висмикували жмути сіна й зсували ногами до виходу з їхнього барлогу. А Василько ще витягнув навпомацки з торби рядно, натягли деяк на себе, а тоді взяли за підмочені пірїжки та пундики. У кублі швидко потеплішало, хлопці зігрілися й збайдужіли до всього, що діялось над їхнім застигшим притулком.

Василька почало хилити на сон, повіки обважніли, голова ввіткнулась у сіно, з руки випав недоїджений пірїжок.

Федькові ж спати не хотілось. На нього напосіли думки, настирливі, як дощ, неугавні.

— Що тепер наші дома роблять? — запитав він чи то Василька, чи то себе самого.

— Сплять, — промовив сонний Василько.

— Ще рано, не сплять, — казав Федько. — А мати, мабуть, турбуються: „Де той шибеник вештається? Голий же, як бубон, а дощ лє, як з відра. Ти, батьку, провчи його трохи, щоб хвороби не дістав хлопець.” А батько й відказують: „Хай вештається, менше хліба поїсть. А хвороба такі хати обминає, де повно дітей.”

Чути Федькові, що назовні, над копицею вітер збільшився, свистів настирливо й сумно, а грім уже гримів десь далеко.

— Сьогодні полягають наші без клопоту, — казав Василькові Федько, хоч той міцно спав. — А завтра почнуть мати турбуватися, чого це мене нема дома. Виштовхають вони батька піти до тітки Хіврі, — чи я, бува, не в вас заночував. А тітка Хівря скаже: „Та й Василька дома не було”. Ждатимуть нас до вечора, а з вечора до нового ранку. Отоді вже почнуть нас шукати, розпитувати по всіх селах, та

всіх, хто йтиме й їхатиме. І поширяться чутка, що двоє хлопців зникло, як у воду впали, мабуть, загинули.

Замовк Федько, подумав трохи й додав:

— Тобі ще нічого, ти нікого не маєш. А моя мати побиватиметься страшенно...

Дощ таки вщух, і вітер угамувався, і зорі всіяли небо, а Федько все ще не спав, усе думав над тим, що вони вкоїли з Васильком.

Ранок видався холодний, вологий, але прозорий, небо сяло ясною блакиттю, повітря зробилося легке, рослини піднімали голови, підбадьорішали, листя зазеленіло, мов на весні.

Першим виліз із копиці Лиско, вайлувато пройшовся по стерні, а потім витягнувся під копицею, грівся на сонці.

Прокинувся й Василько, бадьорий, навіть веселий.

— Анумо, вставай, — торгав він товариша. — Вставай, бо нерано, а йти далеко.

Федько щільніше кутався в рядно.

— Відчепись від мене...

Повитягав Василько з лігва свого торби, розклав сушитися потовчений хліб і пиріжки, а сам примостився біля Лиска на осонні. Воно бо йти ще грязько, хай трохи протряхне, а тим часом і Федько дозорує.

Виліз Федько з копиці таки пізенько, сонце вже пригрівало відчутно, виліз він зім'ятий, в'ялий, задуманий.

— Ти хворий? — стурбовано запитав його Василько.

— Ні, — неохоче відповів Федько.

— А чому ж ти якийсь такий?.. — невиразно покрутив Василько рукою. — Наче хворий...

— Чому, чому... Прилипла шевська смола, — подратовано сказав Федько. І рвучко повернувшись до Василька, голосно й злісно випалив: „Нікуди я далі не піду. Оце тобі й чому...”

Василько збентежився.

— Ти на мене сердишся? — запитав він Федька таким голосом, ніби й справді почував себе винним.

Піднявши голову й дивлячись товаришеві в очі, Федько щиро мовив йому:

— На тебе я не серджуся, Васильку. А серджуся, може, на себе. Які ми з тобою дурні, які дурні! Ми ж нікуди не дійдемо. Отак десь заблукаємо в степу та й пропадемо, як

собака в ярмарку. Послухай мене, Васильку, що я вночі надумав. Поки ще не пізно — давай повернемось. У тебе дома є і земля, і коні. Тітку Хіврю з Миколою треба вигнати. І будемо господарювати вдвох. А що самі зробити не зможемо — людей попросимо. Допоможуть. Або й наймем когось...

Насупився Василько, слухаючи Федькову мову, і в'їдливо посміхнувшись, сказав:

— Злякався! То повертайся. Я й сам дорогу знайду.

— А хоч і злякався, — не звертаючи уваги на Василькову злість, мовив Федько. — Ми ж бо ще малі. Як виростемо, тоді ходімо, куди хочеш. А покищо давай від села нашого далеко не забиватись. Або ходімо вдвох старцювати. Я проситиму, а ти лише стоятимеш. Бачиш же, як люди дають...

— Як треба, то й без тебе випрошу.

— Дивися. А я повертаю додому, — рішуче сказав Федько.

Хлопці, не вдоволені один одним, мовчки готувалися кожен у свою дорогу, і кожен з них думав, що товариш таки відмовиться від своєї упертості, поступиться. Василько перерізав рядно навпіл і кинув половину Федькові, а Федько витяг з кишені надавані дядьками гроші, поділив на дві купки й простяг долоню з грішми до Василька.

— Вибирай, яка на тебе дивиться.

Почіпляли хлопці на себе торби, і Василько запитав востаннє:

— То йдеш зо мною?

— Ні! А ти зо мною?

— Ні!

— То що ж про тебе дома казати, як питатимуть?

— Правду кажи. Василь Дереза, кажи, пішов у теплі краї шукати щастя. І як знайде, то повернеться. І поведе тоді за собою всіх, кому тут гірко живеться. Хай ждуть мене. Я не забарюся.

— Добре. Так і скажу.

— Скажи...

— Прощай, — кивнув головою Федько.

— Прощай, — промовив Василько.

І вони вийшли на дорогу, повернулися один до одного спинами й поволі віддалялися. Лиско сів на дорозі, не розу-

міючи, що трапилось. Мабуть, відчувши щось недобре, сумно заскімлив і потрюхав за своїм господарем, за Федьком.

Василько йшов на південь сонця, не оглядаючись, вимахував палицею, ніби міряв поле, і прислухався, чи не залопотять позаду Федькові ноги, чи не гукне він, щоб Василько зупинився, зачекав. Та не чути нічого, крім жайворонкового співу й шамотіння колосків пшениці. Ось уже треба спускатися в улоговину, а Федька все немає. Не витримав таки Василько, оглянувся. Далеко в степу майнуло щось чорне і зразу ж зникло, можливо, упав на землю з неба шуліка.

— І справді, повернувся, — все ще оглядаючись в обрій, думав Василько. — Отакий він...

І пошкодував Василько, що не покликав до себе Лиска. Собака напевно сопілки послухався б. А чи послухався б? Чи правду казав йому шпак? Сумнів закрався у Василькову й без того засмучену душу; зневірившись у товаришеві, втрачав довір'я й до шпака.

Хлопець поквално мацнув себе за пазуху, похапцем висмикнув сопілку й тремтливими руками підніс до уст.

— Усі птиці й звірі, що чуєте мене й не чуєте, а дізнаєтесь від інших птиць і звірів, — дуділа сопілка, — летіть до мене, біжіть до мене, Василя Дерези, родича Данилового, вашого повелителя. Нічого поганого з вами не трапиться, а я хочу подивитися на вас...

І ще не встиг Василько продудоніти веління свого, як просто до нього бігли навзаводи два зайці і, добігши до хлопцевих ніг, сіли на задні лапки. За зайцями, м'яко ступаючи, з'явилась лисиця. Зліталися куріпки, збігалися перепілки, падали на землю шуліки та кобці, бігли руді деркачі, бігли ховрашки, навіть і зінські щенята микалися в строкатому тваринному гурті.

А Василько вже й забув про свій сумнів, оглядав звірів та птахів, як дивиться добрий господар на виплеканим ним худобу, а намилиувавшись, знову задудів, сказавши, повертатися до своїх домівок, до своїх милих їм куточків у цьому просторому степу.

І залопотіли лапи, зашелестіли трави, загойдалися ниви, зашуміли крила, і вже біля Василька лежала біля ніг його сама ковінька. Підняв він ковіньку й пішов собі. Добився він до якогось села, підійшов до першої ж крайньої хати, постукав ковінькою в вікно.

— Хазяйко, — гукнув він жінці, що показалаь на стукіт. — Подайте сиротині, що ласка ваша, заради Христа...

6. Твоє щастя, моя гра

Довге літо, а ще довша дорога, що нею йшов Василько, і не скрізь лежала вона на південь сонця. Простягалася вона між полями й луками, горбами й вибалками, перетинала грузькі потоки й широководі річки, сполучала вона хутори й села з гомінкими містами, а з міст бігла до селищ та хуторів.

Побував Василько в Полтаві славній, потім опинився чомусь на березі Дінця, де бір гудить день і ніч безупинно, навіть без вітру. Відвідав мандрівник наш і Миргород, і Кременчук, а там Дніпро, такої річки не уздриш ніде на світі. Води в ньому, як у морі, пароплави на ньому пливуть і ревуть, мов скажені бугаї, хвилі котяться одна за одною, кидають човни, як тріски. Широкий Дніпро, як дивишся на нього з берега, а ще ширший, як переходиш його мостом, почуваш тоді себе малесеньким, як комашина, — не хочеться вірити, що побудували той міст звичайні люди своїми руками, а думалось, що він утворився сам собою, разом із Дніпром і берегами.

Гарний Дніпро, радіти б людям, що народилися й живуть біля нього. Та Василько і в Кремечуці довго не затримувався, повела його дорога до Торговиць, і до Піщаного Броду, і в Гумань, коли ж таки, нарешті, прийшов до Єлисавету, було вже свято Покрови.

Щоденні мандри під сонцем, під дощами й вітрами, змінили вигляд Васильків, почорнів він, пожилявів, волосся йому вицвіло, довгими пасмами спадало на потертий ковчир сорочки, очі вигострились, і голос його бренив твердо й упевнено, як у людини, що звикла покладатись тільки на самого себе і не лякатись перешкод, і не поступатися перед ними. Василько не почувався чужим та небажаним серед незнайомих йому людей, сміливо просився ночувати, і його пускали до хати, просив їсти, і йому давали, жінки обпирали його, облатували, а потім виряджали в дальшу дорогу з важкою торбою харчів. У містах Василько до хат не просився, в містах є нічліжки, де за п'ятак можна собі знайти притулок, дах над головою.

В Єлисаветі нічліжка стояла недалеко від базарної площі, в глухому завулку, похмура, засмерджена тютюновим димом, потом, сопухом горілки й ще чимось кислим і гидким.

Сонце ще не зайшло, ночувальники ще не посходились, у великій кімнаті людей було мало. Біля глухої, без вікон, стіни з кутка в куток простягся суцільний піл із заяжених дощок, на полу лежало й сиділо кілька істот. Серед кімнати, на цегляній долівці бавилась купка дітей, а за столом, закиданим недоїдками, схилилася, в розстебнутій до найнижчого гудзика сорочці, з волохатими грудьми, похмура людина. Ця людина на Василькове вітання, припухлим і кривим, подібним до синьої гулюватої картоплини носом втягнула в себе повітря, ніби нюхом пізнавала, хто є перед нею, тяжко підвелась і, човгаючи по цегляній долівці старими калошами, взутими на босі ноги, підійшла до хлопця, оглянула його банькуватими очима з усіх боків пильно й суворо.

— Жебрак? — спитала вона хрипким голосом.

— Ні, мандрівець, — відповів Василько й хотів пройти до полу. Але людина одним кроком дорогу йому заступила.

— Устигнеш, — прохрипіла вона. — Коли з тобою говорять старші, то замри! Чи, може, ти панського роду, стовбовий дворянин, і гордуєш мною? Так дозвольте, ваше благородіє, відрекомендуватись. Мене також големи руками не хапай. Я — колишній поштовий чиновник, а тепер людина вільної професії, граф Чвиркін!

Як і належить представникові його середовища, граф, відкинувши голову, вказівним пальцем ткнув себе в опуклі груди й майстерно цвіркнув слину на долівку.

Не кожен і з більше набутим досвідом зміг би зорієнтуватися, як поводитися в графському товаристві, та Василько таких людей бачив і перебачив, і знав, навіщо це все городиться і що від нього вимагається.

— Не пан я і не дворянин, а Василь Дереза. Іду собі за море шукати теплих країн, де росте хліб на деревах і пасеться нічия худоба в степах. Там не треба ні сіяти, ні орати, ні на базарі купувати.

На закінчення своєї відповіді, не раз уже проказаної, Василько вийняв з кишені жменю грошей мідяних, а серед них і кілька біленьких, срібних, і подав їх графові.

— Більш не маю, — байдуже сказав Василько.

— Дурень! — промовив граф, ховаючи гроші, навіть не глянувши на них. — Хліб росте на полицях пекарень. Нічєї худоби немає, вся вона належить ковбасникам. І теплих країв на світі не знайдеш. Скрізь холод, лід і пустеля.

Він зачовгав був до дверей, але перед тим, як вийти з приміщення, оглянувся й кинув:

— Хвалю! Здогадливий...

Василько обдивлявся, де б собі розташуватись на полу зарання, поки ще не позлазилися з міста ночувати безпритульні люди. У кутку біля стінки лежала жінка, поруч неї сидів усіяний ластовинням хлопець, трохи, може, більший за Василька, а далі від них зліг на скриньку зарослий по самі очі густою чорною бородою дядько.

— Можна мені тут? — спитав у нього Василько, показуючи на просторінь між дядьком і жінкою. Жінка підвела голову, хотіла щось сказати, та дядько їй випередив:

— Ото бачиш трійко дітей? — кивнув він головою на малят, що гралися серед кімнати. — То все цієї молодиці. Одначе, лізь сюди, я трохи посунуся, поки місце ще є.

Василько зняв з себе торбу й поклав на піл.

— Скільки ти грошей дав тому босяцюзі? — спитав дядько.

— А я не знаю, — знизав плечима Василько. — Скільки було...

— Копійок, мабуть, з п'ятдесят, якщо не більше, — поміркувавши, мовив дядько. — Було б не давати. Шкода, однаково проп'є. Допився той граф, що вже й украсти нездатний... А ти ж звідки такий будеш?

— Здалека, з Дешевців.

— Не чув таких. Тутешні околиці я знаю. А чий ти? Теж арештантів син?

— Нічий я, бо сирота круглий.

— Тепер більше ходять арештанські діти. Біда, хлопче, та й годі...

Дядько вже не розпитував далі, зібрав у жменю бороду й задумливо м'яв її, а Василько розв'язав торбу й сів вечеряти. До нього підсунувся хлопець у ластовинні.

— То ти Василь? — спитав він несміливо.

— Авжеж що Василь, — переламавши надвоє перелічку й подаючи половину хлопцеві в ластовинні, сказав Василько.

— І ти аж за море йдеш?

— Авжеж.

— А там гарно?

— Там усе є. Не треба нікому побиратись.

— Ми й не побираємось, — нагло, мов від фізичного болю, скривилось обличчя в ластовинні. — Нас обікрали, то то ми на залізницю грошей просимо. А як назбираємо, одразу до батька поїдемо.

— Просити не гріх, коли треба, — заспокоював Василько хлопчину.

— А мене звать Ваньком.

— У мене в селі був товариш Федько. А собаку його звали Лиском.

— Нашого Бровка козак зарубав шаблею.

— Я козаків ще не бачив.

— Чубаті, в чорних киреях та синіх штанях. А на штанях червоні смуги. Ті козаки б'ють людей страшенно. І кінми топчуть.

— У нас бунту не було, бо ні одного пана близько нема.

— А ми свого пана спалили. А землю його хотіли поділити. А за те батька відвезли до Сибіру.

— До Сибіру теж далеко...

— Мама хату продали. А злодії в неї на станції з пазухи гроші витягли.

— Пішки не дійдете. У вас малі діти.

Нас тепер стереже дядько Петро. Щоб ще раз не обікрали. У дядька Петра син у Сибірі. Разом будемо їхати.

— А я пішки. Мені аби море обійти. А там уже починається теплий край.

— Чи й там пани є?

— Нема. Там кожен сам собі пан.

— А земля чия?

— Всіх. Там землі, скільки хочеш. Не перейдеш і не перейдеш її.

— А базари там є?

— Базари? Повинні бути базари. А куди б же люди з'їжджались, щоб побачитись та погомоніти й під возами випити? Без того людина не обійдеться.

— Минулої ночі тут пили-пили, а тоді почали битись. Господар страшенно розсердився й повигонив їх з хати...

— У теплих краях не б'ються... Нема защо...

До нічліжки крізь запорошені шиби вікон вливалися потоки синіх присмерків, зафарбували вони людські постаті, увесь простір приміщення. Один по одному приходили ночувальники, ставало все гомінкіше, чувся сміх, хтось голосно стогнав, у кутку навколо свічки картярі вигукували лайки.

Ванькова мати повклала біля себе менших дітей, накрила їх рядном, і вони поснули. А хлопці, Василько з Ваньком, забувши про втому, тихо гупорили, не помічаючи того, що діялось навколо них.

Василькові його новий знайомий сподобався. Звичайно, Ванькова доля, як і доля його матері з дітьми, сумна, і коли б Василько міг, він припинив би їхні страждання, повернув би їм батька з Сибіру, наділив би землю, хай би жили так, як воно людям належиться.

Але Ванькове страждання відрізняється лише дрібницями від страждань інших людей, що шукають собі притулку в смердючих нічліжках, що живуть в погрузлих у землю похилених хатах по селах, що нидіють у темних вологих підвалах міських кам'яниць. А сльози в усіх однаково гіркі, а зідхання однаково тяжкі. Василько вже досить набачився лиха людського і все більше переконувався, що єдиний порятунок людям — теплі краї. Але довго терпіли люди, хай же й далі терплять, хай жебрачать, крадуть, пиячать, з розпуки сваряться й б'ються, поки розбереться Василько в білому світі, що воно і як, і тоді покладе край усім неподобствам.

До нічліжки тихо, мов крадучись, увійшов з ліхтарем у руці малий та ще й скоцюрблений дідок і, спрямовуючи промінь світла до кожного ночувальника, гостро вглядався в обличчя й переходив далі. Так обійшов усе помешкання, заглядав під піл і не сказав ні слова, аж поки не опинився знову біля дверей та не повісив над ними ліхтаря.

— Панове! — підніс він руку вище від голови, запрошуючи до тиші, хоч з його появою й без запрошення все вгамувалось. — Панове! — повторив скоцюрблений дідок своїм не по-людськи верескливим голосом. — Панове! Я люблю порядок. Прощу з цим рахуватись...

І зразу ж зник. У нічліжці хтось закашлявся, хтось вилаявся, знову загуділи голоси, помешкання наповнилось звичним гомоном, що в ньому люди топили свій час і думки.

— Сердитий господар, — казав Ванько. — Хто йому не сподобається, то виганяє на вулицю. І його бояться. Тепер ночі холодні. Куди дінешся?

— У теплих краях і вночі тепло, — завважив Василько.

— Там усе гарне, — перейнявся Васильковим переконанням Ванько. — А знаєш що? Візьми й мене з собою. Нам обом краще буде, їйбо, краще.

Василько усміхнувся.

— Тобі не можна зо мною йти. Ти ж бо в матері старший. А хто їй допомагатиме?

Ванькове обличчя посмутніло, він подивився на руді голівки дітей, пробіг поглядом по скорченій материній постаті й зашарівся.

Гримнули двері і в помешкання всунувся, похитуючись, мов на човні, граф Чвиркін. І зразу ж заспівав:

Звоніл звонок нащот поверки,

Ланцов задумал убежать, —

Не стал поверки дожидаться,

Проворно стену стал ломать...

І дійшовши до середини приміщення, граф Чвиркін пісню обірвав.

— Ей, ви, братія! — загорлав він. — Покажіть мені того пістолета... Мандрівника...

До нього не відзивались, ніби й не чули.

— Позакладало вам, чи що? — роздратовано питав граф Чвиркін. — Чи в морду хочеш?

Гамір ущик, стало тихо, як і при вході власника нічліжки, звичайно, не тому, що ніхто не хотів бути битим, бо загроза нікого безпосередньо не стосувалась, а щоб уникнути іншої неприємности. Якби цей дужий і рішучий гуляка, досить відомий усім тим, хто частіше шукає собі за п'ять копійок теплого притулку, та вчинив тут розгардіяш, то не оминати тоді появи власника нічліжки, а може й поліції.

У приміщенні, здавалось, пояснишало, ніби ліхтар навмисне давав більше світла, щоб ліпше було видно графа Чвиркіна. Він, взявшись руками в боки, поводив банькуватими очима, вичікуючи на відповідь. Та багато з ночувальників взагалі не знали, про що мова мовиться, а хто знав, то мовчав, воліючи залишатися збоку від можливих непорозумінь.

Напруження тривало не довго. Василько навіть не встиг збагнути, чого вимагає розхрістана людина, навіть не подумав, що це його шукають, а здивувався, що дядько Петро й Ванькова мати, що вже були спали, несподівано посхоплювалися й крадькома споглядали графа. А може, вони й не спали, подумав Василько, може, вони прислухалися до розмови хлопців.

— Лізь під рядно, — смикнувши за сорочку Василька, прошепотів дядько Петро. — Лізь, бо знову грошей вимагатиме...

Василько не ховався. Якщо його шукають, то він повинен відгукнутись.

— Я тут, дядьку грахве!

— А, ти тут! — зраділо промовив граф Чвиркін і попростував до полу. — Це добре, що ти тут.

Він доплентався до Василька й тяжкю сів на край дощок.

— Ти кажеш, що я граф? Сьогодні я справді, як граф...

— За хлопцеві гроші, — пробубонів дядько Петро. — Шкода, що мало було. А то б і на генерала допився.

— Замовч, бородо, — більш за звичкою наказувати, ніж погрожуючи, промовив Чвиркін. — Ти дурний, як пень. Для тебе генерал стоїть хіба на один щабель нижче від Бога. А для мене всі графи й генерали отам!

І він рвучко ткнув пальцем у напрямку долівки.

— Ти, бородо, нам не заважай. Ляж і замри! У нас з Василем буде важлива розмова.

— Знаємо ту розмову, — лягаючи, бубонів дядько Петро.

— Дай твою руку, Василю, — попросив Чвиркін.

Хлопець простяг руку долонею догори. Граф тримав її обережно й із замилюванням мовив:

— Легка в тебе рука, хлопче, щаслива рука. І взагалі, Василю, не можна тобі залишатися в цій зграї шакалів, — кинув він на натовп, що стояв осторонь полу й цікаво приглядався до розмови відомого пройдисвіта з безпритульною дитиною. — Ти, Василю, моряк далекого плавання...

Чвиркін пустив Василькову руку, над якою прорікав, як ворожбит, і почав поволі витягати з кишень пожмакані гроші, кидав їх на купу, що з неї не зводили очей пошарпані люди.

Очистивши кишені, Чвиркін розділив гроші на дві купки і одну з них посунув до Василька.

— Це борг, — сказав він байдуже, ніби справді повертав тих кілька мідяних монет, що взяв був у хлопця. — Чесність перш за все. Навпіл. Твоє щастя, моя гра. Бери ж!

Василько хотів відмовитись, та, поміркувавши, рішився забрати, поскладав папірці й сунув за пазуху.

Ти народжений, Василю, під щасливою зіркою, — мовив Чвиркін. — не те, що я. Мені не щастить. Я на велике діло не здатний. Засипаюсь. А ти, бачу, будеш знаменитим злодієм. Твоє ім'я славиметься в усіх столицях світу. Париж, Відень, Лондон, Монте Карльо тобою пишатимуться. Але треба вчитись. Не марнуй, друже, часу. Без науки і щастя нічого не варте. Завтра я тебе виряджу до Одеси. За мою протекцією, брате, тебе приймуть до злодійської школи. У мене, друже, є зв'язки. Я для тебе що завгодно. Таланти, брате, треба підтримувати. А ти маєш бісячий талант.

Василька аніяк не спокушала та наука, що її обіцяв доброзичливий Чвиркін. Хлопець шкодував за свою необачність, було б таки грошей не брати, тоді б легше відпекався від підпилого босяка.

— Мені вчитися ніколи, — казав Василько. — Мені треба йти в теплі краї.

— Що таке? — не то дивуючись, не то обурюючись, вигукнув Чвиркін. — У теплі краї?

І він голосно зареготав.

— Я ж тобі вже казав, нерозумне ти сотворіння, що теплих країв на світі нема. А як хочеш знати докладніше, то є тільки тепленькі, затишні куточки. Наприклад, в гарних ресторанах, кафешантанах і в інших подібних місцях. З французькими винами, з привабливими дівчатками. Та без грошей туди потикатися нема чого. І взагалі людина без грошей нічого не варта. А ти гроші будеш мати. Тож завтра на Одесу, — зробив Чвиркін висновок з такою певністю, ніби вирішив долю своєї рідної дитини.

Аж тут підвівся й утрутився в розмову дядько Петро:

— Гарного хочеш навчити, нічого казати! Іде хлопець своєю дорогою, то й хай іде. Не пантелич дитину.

— Вам ще замало жебраків? — кинув на дядька гнівний погляд Чвиркін.

— Вистачає й кадіїв та грабіжників, — відповів дядько.

— Завтра ж на Одесу! — наказуючи, мовив до Василька Чвиркін.

— Не слухай його, розбишаки, — казав дядько Петро.

— Шукай собі в світі місця на чесне життя.

— Теплою краю, — іронічно додав Чвиркін.

— Еге ж, теплою краю, — не хотів помічати босякового посміху дядько Петро.

— Нема й не буде. Тільки гроші можуть зігріти людину.

З натовпу ночивальників виступив худенький з клинватою борідкою чоловічок.

— Дозвольте, панове, висловитись мені. Я сподіваюсь, що ви розумієте в словах „теплі краї” такі місця, де б людина мала достатки, де б не висіло над нею питання щоденного хліба, як Дамоклів меч, де б людина почувала себе справжньою людиною. І я наслідуюсь сказати, що такі теплі краї на світі є, про що ми можемо довідатися, хоча б читаючи газету „Южний Край”. В статтях про життя переселенців духоборів до Америки описується...

Верткий чоловічок розмахував поперед себе руками й звертався то до тих, що сиділи на полу, то до тих, що стояли юрмою, та раптом він зустрівся з поїдаючим поглядом Чвиркіна й подавився словом, мов кісткою. Граф витягався, розправляв плечі, і промовець збагнув, що, поки не пізно, — треба зникати. Він миттю пірнув у юрбу, як у ліс.

— Чорнилиця! — з презирством плюнув йому вслід Чвиркін.

І тоді Ванькова мати, розпатлана, з розчепіреними пальцями піднятих рук, зненацька опинилась біля Чвиркіна й зарепетувала:

— Ах ти ж, ракло! Куди ж ти тягнеш дитину! Та воно ж на святе діло йде. Та воно ж людей рятувати хоче! А ти його, янголя, вином та дівчатьми спокушаєш! Та я тебе роздеру! Та я тобі очі виколупаю!

Чвиркін на всяк випадок зліз із полу.

— Не дуже, не дуже, — збентежено мовив він. — Ти, либонь, як янголиця. Ще б тобі крила, то пурхала б попід стелею...

— А ти теж не дуже! — підвівся на полу й дядько Петро. — Ми, в разі чого, знаємо, де на вас шукати управи.

— До поліції побіжиш? Архангелів закличеш? Когути — висловив свою зневагу граф Чвиркін до дядька Петра й Ванькової матері, що готові були кожної миті накинутись на нього згори, мов шуліки.

Босяк подивився на юрбу ночувальників. Стовбичили вони, вицвілі, пом'яті, знівечені, зневірені, нікому не потрібні. Він збагнув, що йому тут робити нічого, принаймні сьогодні, маючи в кишені жмут грошей. Та він би й не повернувся сюди, коли б не той щасливий і кмітливий хлопчина, якого хотілося врятувати.

— Василю, завтра кінчимо нашу розмову, — владно сказав Чвиркін. — А покищо я пішов гуляти. Ніколи мені.

І попрямувавши до дверей, заспівав ту ж пісню, що з нею й з'явився, продовжував з обірваного місця:

Но часовой ево заметіл,
 Подал он вистрел у нево,
 Подал он вистрел, промахнулся,
 Разбіл на башне барабан...

Проводили графа Чвиркіна поглядами, хто з ненавистю, а хто із заздрістю. Незабаром у нічліжці затихло, як може бути тихо в помешканні з кількома десятками істот, що в сні марять, кашлем деруть груди, вигукують невиразні слова, хропуть.

Ще в одному кутку догравали картярі, а в іншому, біля дядька Петра сиділо двоє хлопців і молодиця. Вони пошепки, щоб ніхто не підслухав, радились, як тепер бути Василькові. Дядько Петро порахував гроші, що їх дав граф Чвиркін, і сказав, що за них можна купити коня, корову і ще залишиться дещо про чорний день. Але дядька непокоїло те, що граф може за ніч програтися, тоді згадає за свій подарунок Василькові, неодмінно прийде й відбере. А якби цього й не сталося до ранку, то є й інша небезпека. На них можуть напасти босяки, що тепер удають, ніби сплять, і пограбують Василька. Треба стерегтися, не спати, а як заноситиметься на грабунок — усім щосили кричати на гвалт. Якби дядько Петро не обіцяв молодиці пильнувати її та їхати разом до Сибіру, то він би оце зараз пішов з Васильком на станцію й одвіз би його аж до Полтави чи до самих Дешевців.

Жінка намовляла дядька Петра залишити її, може ж та-

ки нічого з нею не станеться, а хай рятує Василька з його багатством.

Але до цієї заплутаної справи Василько підійшов інакше. Він витягнув з пазухи гроші, поклав жінці на ноги й прикрив кінцем запаски. Жінка з несподіванки почервоніла й заперечливо хитала головою. Василько їй прошепотів:

— Беріть і їдьте. Я до теплих країв дійду й без грошей. А там вони й зовсім непотрібні.

Його намагались переконати, щоб він гроші взяв собі. Потім, бачачи хлопцеву впертість, дядько запропонував поділити навпіл, жінка підтримувала дядька, навіть Ванько пристав до загального намовляння, але Василько, щоб припинити зайві балачки, подібні до гусячого шипіння, витяг із торби рядно, вкутався в нього з головою й незабаром заснув.

Ранком, коли Василько прокинувся й оглядівся, то побачив увесь куток, де спала жінка з дітьми, порожнім, не було й дядька Петра, отже, вони вже десь у дорозі до Сибіру. А потім звернув увагу Василько, що сорочка в нього розстебнута, а сопілка висіла зовні, витягнена з пазухи, тож злодії обшукали його і, звичайно, ніяких грошей не знайшли. Сопілка ж їх не цікавила, бо яка з неї, старої, користь, коли нова коштує на базарі три копійки. Але Василькові його сопілка здавалася дорожчою за всі гроші.

Він вирішив у місті не затримуватись, поки погода — треба користатися кожною дниною, щоб дістатися ближче до теплих країв. Люди ж бо страждають, люди потребують допомоги, а допомагати нікому, кожен турбується про себе, то хоч Василько потурбується за всіх.

7. Дурний тебе піп христин

Десь від моря котяться сиві тумани, заволокли вони розмоклі поля, потонули в мряці далекі села. Не видно й будівель маєтку, лише мріють обриси якихось накопичень, немов стрімкі скелі.

Дід Данило ходить навколо маєтку, поза цегляною огорожею. Вузька стежка, протоптана його старими ногами, в'ється між пожовклими бур'янами. В такт своїм повільним крокам дід вимахував калаталом.

Часом дід Данило зупиняється й слухає. Десь тупотять коні, певно від станції прийшов фаєтон. Але нічого не вид-

но, туман обліг, мов присмерки, і дід іде далі, і його калатало нагадує, що й за мурами маєтку є живі люди.

І раптом дід Данило побачив, що із степу, толокою, просто на нього сунеться щось біле, подібне до опудала, чи мари. Старий подумав, що це хтось із наймитів хоче настрахати його. Так ні ж бо, надто мале воно на наймита, як хлопчак, обкутаний рядном, підбилося, ледве витягає ноги з глейкої грязюки.

Біла постать підійшла до діда Данила й відкотила з голови край рядна. То був Василько, справді подібний до мари, посинілий, з порепаними губами, замиршавілий. Але очі в нього блищали бадьоро, здавалось, що хлопчина щойно вискочив із затишної хати попустувати. Та за плечима в нього віддувалася торба, в руках ковівька, ні, не має він хати своєї і не до пустощів йому.

А Василько, повітавши діда з добрим вечором, казав:

— Скаржаться люди, що землі мало. А я цілий день плентаюся й ніде не зустрів живої душі. Сама земля. Земля та туман. Нівроку, заблудити можна

— Та ще й холодно, — додав дід Данило. — А на твоєму кожусі вовна геть чисто вилізла.

Обережно, щоб не тріскались далі порепані губи, Василько всміхнувся.

— Літо коротке було, — сказав він, — не встиг заробити на кожух, доводиться тепер терпіти.

— Авжеж, що терпіти. Оце й нашого, що терпіти, — казав сердито дід Данило. — Ходімо до моєї комірчини, хоч відігрієшся.

В одному місці загорожа обвалилася, вони пролізли через діру в подвір'я.

Василько раз-по-раз зиркав на діда. Де він бачив цього дідугана? Хлопець перебирав у пам'яті всі місця, де доводилось бувати, всі обличчя, що доводилося бачити в тих багатьох місцях, але згадати не міг.

У маленькій кімнатці, дошками відгородженій від стайні, було тепло й чулося кінським гноем і потом. Василько скинув із себе вологе рядно. І побачивши соплку, він згадав, звідки знає цього діда. Хлопець усміхнувся.

— А тобі хіба не казали, що із старих людей сміятися гріх? — насипаючи в миску кулішу, завважив дід.

— То я не з вас сміюся, а з себе, — сівши за стіл, казав Василько, — бо поплутав живих із мертвими. Мені зда-

валося, що я вас десь бачив. А потім згадав, що то наш пращур був точнісінько такий, як ви. І борода до пояса, і брови волохаті, і кремезний такий.

— О, та ти, хлопче, пам'яткий, ще й пращура свого не забув.

— Ні, я не бачив пращура нашого Данила, а мені казав про нього тато, а татові його дід.

Василько, звичайно, не міг зраджувати таємниці, тому про шпакову розповідь промовчав.

— А ти, хлопче, уважніше приглянься до мене. Може я й є твій пращур. Мене ж бо звуть також Данилом.

— Хоч ви й Данило, та не той. Справжнього Данила давно вже на світі нема.

— І я справжній, — хитрувато посміхаючись, вів своєї старий. — І слава тобі, Господи, вісімдесят восьмий рік топчу грішними ногами святу землю.

— Куди вам до нього, — заперечував Василько, махнувши ложкою. — Мій пращур Данило жив на світі ще тоді, як людей було мало на землі. Степи лежали того часу облогом і ходила худоба в степах без пастухів.

— І за моєї пам'яті людям просторіше жилося...

— А мій пращур Данило таке слово знав на хижих звірів, що як скаже його, то звірі десятими ярами та балками оббігали свійську худобу. А ви, діду Даниле, умієте таке?..

Як і сподівався Василько, цей дід Данило мусів поступитись.

— Ні, хлопче, такого я не втну. А доводилось і мені чувати, що колись були люди, що й сонце могли зупиняти, не тільки звіра. Та зникчменіли люди, на ніщо зійшли, хребти їм розм'якли...

Дід Данило і його гість малий Василько довечерювали мовчки, сьорбали куліш і думали, кожен своє. Старому за хлопцем жаль обсідав груди. Воно ж щойно зіп'ялось на ноги і вже мусить блукати в туманах, шукати собі шматка хліба та теплого кутка. А візьмуться морози, захопить у полі хлопця завір'юха і пропав він нізащо.

А Василько, стараючись за кулішем, думав про цього старезного діда Данила, що відкалатав калаталом вік свій, сторожуючи над чужим добром, не набув собі ні хатини, ні родини. Хіба ж таким дідам бідувати? Йому ходити влітку по своїй пасіці, пильнувати бджіл та медок збирати. А в та-

ку, як тепер, негоду лежати б йому на печі, вигрівати старі кістки, поки не покликкала б невістка до столу їсти гарячі перепічки з сметаною. Ні, таких дідів доведеться забирати в теплі краї найпершими, щоб хоч трохи, а зазнали добра й волі.

За вікном туман почав синіти, швидко вечоріло. Дід Данило постелив хлопцеві й хотів уже вийти надвір, покалатати, як до комірчини його влетіли звеселяючі душу звуки музики. Грало зовсім близько, наче зразу ж за стіною лежала міська вулиця й нею маршувало військо. Так само грали в міських парках, обгороджених високими парканами. З такою музикою багаті люди справляли весілля і туди поліція не дозволяла підходити близько.

— Чи не жениться, бува, хтось у вас? — спитав Василько діда Данила.

— Ти не знаєш, куди потрапив, хлопче, — усміхаючись, мовив дід Данило. — Це ж тут чортяче кубло. І саме тепер чорти беруться з відьмами. Весілля справляємо. Як ти, на утори не слабкий? Нечистої сили не боїшся?

— Ще не доводилося здибатись ні з чортами, ні з відьмами, — поважно казав Василько. — Я б охоче подивився на них.

— Еге ж, так і подивишся. А я ж нащо? Мене, хлопче, поставлено на те, щоб я й духу чужого не допускав близько.

А музика все грала. Забувши, мабуть, що збирався виходити, дід Данило поклав калатало на стіл і сів на лавку.

— Третій тиждень, хлопче, гуляють наші пани, — казав він. — Догулялися, що вже ні співати, ні танцювати не здатні. То привозять до них із губернії співаків і танцюристок у коротеньких спідничках. Таке воно діло, хлопче.

У хатині вже так споночило, що Василько не бачив дідового обличчя, зливалося воно з бородою.

— А прийди до пана попросити на коня, то й не дасть, мабуть, — сказав Василько.

— А ти що, може, прийшов до пана на коня грошей просити? — спитав дід Данило, і в його голосі чулися клини.

— Ні. То я згадав, що в селі Михайлівці, в дядька Порохні здохла коняка. І плакали біля тієї худобини і дядько,

і жінка його, і п'ятеро дітей, як біля рідної мами. Та й заплачеш, бо без коня життя немає. А мені коня не треба. Я найматися до вашого пана прийшов.

— Найматись? — здивувався дід Данило.

— Еге ж, найматись.

— Хто ж тебе візьме такого малого?

— У тому й лихо, що малий. Де не питався — не беруть. Був я в своїх людей, та бідним самим робити взимі нічого, а заможні наймають дорослих та дужих. Нараяли люди до вашого пана вдатися, кажуть, він такий багатий, що в нього й малому робота знайдеться. Мені б тільки до весни, щоб я трохи підріс та в силу вбився. А на весні піду далі, за море, аж у теплі краї...

— За море? перепитав дід Данило. — Що ж ти забув за тим морем?

— Нічого я не забув, а діло там є в мене.

— Ах, бодай тебе... — гучно засміявся дід Данило. — А чи можеш сказати мені, яке в тебе там діло, за морем у теплих краях?

— Аякже, — погодився Василько. — Я з тим від людей не криюсь.

Забувши за свої обов'язки або знехтувавши їх, дід Данило запалив каганець і всівся біля Василька. Від червоного, мов перчина, вогника полинув до стелі тонкий струмок чорного диму.

І розповів Василько дідові Данилові все, що розповідав уже багато-багато разів під час мандрів, по хатах, де доводилось ночувати, в нічліжках, супутникам у дорозі, дядькам, що іноді підвозили його принагідно. Розповідав про Дешевці, про батька й матір-небіжчиків, про товариша свого Федька з Лиском, і злу тітку Хіврю та цибаня її Миколу осоружного. Але це все був лише вступ до головного, до розповіді про теплі краї з їхніми багатствами, волею й щастям для тих, хто туди дістається. І змальовував Василько ті краї з такою докладністю, ніби там уже був не раз. Казав і стежив за дідовим Даниловим обличчям, як він сприймає Василькову оповідь. Ні, дід Данило дивиться на хлопця з замилюванням, видко, й він пройнявся хлопцевою вірою.

— І як знайду я ті теплі краї, — вів пристрасну мову Василько, — то знову повернусь і тоді всіх, кому тут гірко живеться, поведу за собою. Я б і тепер уже міг декого взя-

ти, просяться іноді люди, та боюсь. Сам як заблукаю, то сам і спокутую. А люди докорятимуть. І не всі ще вірять мені. Є страшенно недовірливі люди. Їм здається, що в усьому світі так само, як і тут. Які мовчать, а інші і в вічі мені сміються. А ви, діду Даниле, якої думки про теплі краї?

— Ах, бодай тебе! — вихопилось дідові. Він обійняв Василька й притиснув його худеньке тіло до широких своїх грудей.

— Ти дивись, що наробив, — трохи згодом усміхався дід і витирав рукавом вологі очі. — Спонукав старого заплакати. А ще кажеш, що ти Василь. Ні, хлопче, не Василь ти, а Тарас!

Василько подумав, що дід, зніяковівши за сльози, тепер удається до жартів.

— Ви ж не піп, щоб перехрищувати, — і собі пожартував Василько.

— Дурний тебе піп христин, то й назвав Василем. А ти Тарас. І не якийнебудь, а Тарас Третій. Так тебе, мов царя чи короля, величатимуть. Та про це ми будемо з тобою гомоніти згодом. А покищо посидь сам, я ж піду панам трохи пограю, бо їхня музика щось ушухла.

Дід Данило вийшов надвір і посипав у темряву лункі звуки калатала. Махав рукою і махав, і не міг заспокоїтись від вражень, що схвилювали серце його. Все життя сподівався побачити Тараса Третього, велетня на баскому коні, в кармазиновому жупані, людину, дану від Бога, на спасіння народу свого. І ось Тарас Третій з'явився, не на коні і не в жупані, і не велетень, а хлопчик, загорнений в рядно, і ще сам не свідомий, хто він такий, блукає манівцями. Та на те, видно, Бог і затримав на світі діда Данила, щоб він напутив хлопця на вірний шлях. І дід Данило думав над тим, як йому зможтись залишити хлопчину в себе, тут бо не треба турбуватися ні про ночівлю, ні про харч. Узимку це чогось вартє.

Дід Данило вирішив удатись на хитрощі. Управитель маєтку Карло Францович, коли б до нього звернувся по дозвіл прихистити в себе приблудлого хлопця, на відмову навіть пошкодує слів, а заперечливо покрутить великою, мов гарбуз, головою. Треба з проханням удатись до самого пана Номікосова, і при його гостях, мовляв, не залишати ж сиротину гинути під панським тином, а робота якась хлопцеві знай-

деться, дарма хліба не їстиме. Панові буде ніяково перед гістьми відмовити, і він задовольнить дідове Данилове прохання.

І повернувшись до комірчини, дід Данило розповів Василькові всю складність обставин, потім допоміг хлопцеві вкнутатись у рядно й повів його до панського будинка.

Василько наймається пасти зайців

Щороку, тижнів за два перед днем мученика Галактіона, пан Номікосов приїздив із столиці до себе в маєток.

Управитель маєтку Карло Францович, огрядний, з кам'яним обличчям німець, в першу чергу ознайомлював власника із станом господарства. Покінчивши з цією досить неприємною формальністю, пан Номікосов розпочинав цікавішу й привабливішу частину відвідин, заради якої, власне, він і залишав північну столицю й виїздив на південь.

На той час до пана Номікосова з'їздилися гості, найближчі приятелі, з якими було що згадати про своє минуле і з котрими приємно було досхочу розважитись і повеселитися без світських формальностей, далеко від столичного гармидеру й метушні, серед тихого просторого степу, в самотньому маєтку, за двадцять верст від глухої станції Номікосівки.

Карло Францович добре розумівся на смаках гостей, задалегідь готувався до прийняття й задовольняв усі їхні вибагливі забаганки. Він спритно чергував полювання з баями, карти з бенкетами, концерти співаків і співачок з балетом. І час летів, мов шалений, — не зчуються, як надходить господарів день іменин, останній день гульні й утіхи.

І здавалося, що цей звичай, перед днем мученика Галактіона скликати до себе в маєток гостей, не порушиться, поки живий та здоровий пан Номікосов.

Але виникли такі події, що панові Номікосову і його приятелям було не до розваг. Спалахнула війна з японцем, а по війні збунтувався народ. З цієї халепи Номікосов викараскався досить щасливо, ніякої шкоди він не зазнав.

Його ж близькому другові Платонові Аркадієвичеві Протопопову не повелось. На фронті загинув єдиний син його, офіцер, сподіваний продовжувач роду Протопопових. Не встиг переплакати цю болючу втрату, як спіткало інше не-

щастя — заколотники спалили обидва великі маетки. Прибитий лихом Протопопов розтовстів, пожовк і дуже постарів. Та й це ще не все. Крім різних хвороб, що залюбки угніжджувалися в його пишному тілі, напосілась на нього ще й недуга психічна, почав він боятися людей, нікуди не виїздив із свого будинка, волів нікого не бачити й не чути, звичайно, за винятком своїх близьких.

Пан Номікосов відвідував свого друга, потішав його, обнадіював і сам у душі сподівався, щовилікувати з такої хвороби може лише час. Але час минав, а Протопопову не кращало.

І тоді пан Номікосов вирішив ужити досить сміливого й ризикованого способу лікування — відновити традиційні з'їзди в маетку й витягнути туди, хоча б і живосилом, свого друга. Можливо, що розваги, веселощі, приємне товариство розвіють гнітючі думки хворого, можливо, він піднесеться на душі, увійде в свої береги.

Протопопов намагався був чинити опір, не хотів і слухати про якийсь від'їзд, казав, що йому дома краще, ніж деінде, але пан Номікосов прикладав стільки зусиль, настирливості, висував стільки переконань, що у хворого вже не вистачило сил для опору, і він скорився.

І за якийсь час перед днем мученика Галактіона друзі вже в маетку. Пан Номікосов ужив усіх заходів, щоб запобігти гострим враженням, неприємним несподіванкам, усьому, що могло б схвилювати Платона Аркадієвича. І нічого не сталося, хворий, справді, почувався молодцем, не згірш, як перед революцією, принаймні намагався удавати з себе такого.

Увечорі мав бути виступ знаменитих сатириків Жака й Мака; артисти зразу ж виступатимуть після вечері. Про її наближення нагадували пахощі, що линули аж із кухні. А покищо гості розбрелися по кімнатах величезного будинка, що своїм виглядом і вигодами не осоромив би кращу вулицю столиці.

Друзі, Номікосов з Протопоповим, сиділи в колі гостей за круглим столом у затишному, м'яко освітленому покої. Відомий земський діяч з губерніяльного міста Сливко, баяндрасник і жартівник, розважав товариство абишицями з купецького життя. Говорив він пристрасно, запально, виблискуючи перстнями на сухих довгих пальцях. Він нале-

жав до тих рідких людей, які скрізь, де б не опинилися, почувують себе на своєму місці.

Пан Номікосов про себе радів, що після деяких вагань таки запросив до себе Сливка, навіть був йому вдячний. Сливко докладав усе своє уміння розважати гостей, особливо ж Протопопова.

І Протопопов, хотів того чи не хотів, сміявся разом з усіма, не уникав товариства, навіть пройшовся був з привабливою артисткою в танку, їздив верхи на полювання, хоч досить невдало — вся кавалькада мисливців повернулася з єдиним убитим зайцем і двома підстреленими хортами.

І захопившись Сливковими абищиями, ніхто не помітив, коли до покоїв увійшло дві постаті — високий, з білою бородою, сторож маєтку дід Данило і малий, загорнений з голови до ніг у біле рядно, хлопець.

Протопопов сидів напроти дверей, він мав більше можливостей побачити ці постаті першим, а може й інстинктовна настороженість підказала йому підвести очі; глянув і одразу затамувався йому дух, побілів йому вид, залякло тіло. Побачивши в такому стані друга, пан Номікосов і собі злякався. Що сталося з Платоном Аркадієвичем? І тоді вже завважив у покої сторонніх осіб. І чого він притирився, той дід Данило? Та ще й притяг із собою якесь старчення, якусь потвору в жидівському балахоні. Пан Номікосов почервонів увесь з обурення, хотів гримнути на старого, щоб той забирався геть, але проникливий Сливко завадив.

— Панове, — звернувся Сливко до приишколого товариства. — Якщо хтось із вас ще не знає, то я маю за честь повідомити, що я переконаний спірит. Я упевнений, що духи померлих можуть втілюватись і з'являтися з того світу, як живі істоти. І ось вам приклад. Перед нами стоять біблійні особи, Авраам із своїм сином Ісааком, якого зараз поведе до жертovníка й заколе в славу Саваофа. Користайтеся, панове, з нагоди, запитуйте духів і удостойтеся мудрих відповідей праотців наших. Я не наслідуюсь турбувати Авраамового духа, а звернуся до сина його Ісаака...

Протопопов уже трохи оговтався, навіть хотів удати, ніби з ним нічого особливого не сталося, і, перебивши Сливкові мову, сказав:

— Мені здається, що ці біблійні особи навіяні сучасністю і обмінялися ролями. Ісаак цей має такий вигляд, ніби

збирається зарізати батька свого Авраама. І якщо я не помиляюсь, то в синочка за пазухою ніж напихваті.

Василько розкутався, витягнув з-за пазухи сопілку й показав панам.

— Це не ніж у мене...

Сливко від захоплення аж підскочив у кріслі.

— Маємо зайвий доказ, що перед нами біблійні особи, — патетично мовив він, простягнувши до несподіваних прихідьків руки. — Сопілка — це стародавній атрибут наших праотців-пастухів. Отож, панове, я з вашого дозволу хочу звернутися до Ісаака з запитанням.

І Сливко перевів погляд на хлопця.

— Скажи, Ісааче, що нас чекає?

— Я не Ісаак, а Тарас Третій. — дзвінко й сміливо відповів хлопець. — А чекає вас смачна вечеря з печеними качками.

Його відповідь викликала в панів гучний сміх, що розлігся по всьому будинку.

— І з яблуками, — голосно додав Василько.

Разом з усіма сміявся й Протопопов, сміявся, щоб приховати свій хоробливий стан. Протопопов усвідомлював, що боятися нема чого, діда Данила знає вже багато років, як ти-ху й сумирну людину, а страхатися хлопчика з сопілкою теж не доводиться. А все ж у хлопця дивні очі, гострі, пронизливі, хоч це також може бути упередження, викликане недугою.

— Скажи, Тарасе, — запитав Василька Протопопов якомога лагідніше. — Чому ти називаєшся Тарасом Третім? Це таке твоє прізвище?

Хлопець на хвильку завагався з відповіддю, він пошкодував, що пробазікався. Адже дід Данило не на те прозвав його Тарасом Третім, щоб хвалитися перед панами. Але треба виплутуватись.

— Мое прізвище — Дереза, — схиливши голову, щоб, бува, не помітили пани в його очах брехні, мовив Василько. — А звать мене Тарасом Третім, бо нас три брати і всі Тараси. Отож ми й маємо кожен своє число.

І знову товариство сміялось, але цього разу Протопопов насупився й вичікував, поки колеги вгамуються.

— Чи не здається вам дивним, панове, — дочекавшись тиші, мовив Протопопов, — що наші південні селяни, малороси, дітей своїх охрищують Тарасами. В одній родині і три

Тараси. Це вже забагато! Згадайте, панове, епізод з історії, — Протопопов, не дивлячись ткнув пальцем у напрямку, де стояли дід Данило й Василько, — згадайте, що їхні предки теж трохи не кожного із своїх дітей називали Тарасом. А з них повиростали Залізники, Гонти, Тараси Шевченки і чорт знає ще хто. Згадайте, панове, як ті Тараси, повставши проти шляхти, на заспокоєння своєї совісти, святили ножі, а потім різали ними, вирізали цвіт нації, не щадили жінок і дітей, потопили в крові землю. Чи не збирається нове покоління Тарасів повторити криваву купіль? Досвід вони в п'ятому році набули. І той досвід їхній коштував нам задорого. Так, панове, Тараси готуються до нової Вартоломіївської ночі. Я, панове, Тарасам не вірю, хоч вони трапляються іноді ще й малі. Сьогодні вони за пазухами носять сопілки, а завтра там стирчатимуть ножі!

Протопопов стомлено відкинув голову на спинку фотелю й заплющив очі. Товариство недомисленно переглядалось. Пан Номікосов благально глянув на Сливка, той підхопився на куценькі ноги й сплеснув долоньми.

— Боже мій, Боже мій, — молитовно тримаючи поперед себе руки, мовив він. — Що ви тут наговорили, Платоне Аркадійовичу, змішали до купи і коней, і людей, і всіх і все. Насмілюсь вам зауважити, Платоне Аркадієвичу, що з історією ви не в ладах. З цих перечислених вами осіб ім'я Тараса мали тільки Трясило та Шевченко. Згаданий же Залізник називався Максим, а Гонта був звичайнісінький собі Іван. Тепер щодо тих справжніх Тарасів: де кум, а де коровай, як кажуть селяни. Тарас Шевченко був не більш, як поет. Писав він вірші, щоправда, досить дошкульні, але я не знаю випадку, щоб поезія заступала зброю, хоча б і таку примітивну, як ножі. Отож залишається з усіх ваших Тарасів один Трясило. Та який би він не був, а тільки один. На чому ж ви будете свою теорію Тарасівства, Платоне Аркадієвичу? Але незалежно від імен і назв, скажу, що колишні повстання селян, отих гайдамаків, хоч і були жорстокі, та спрямовувались вони проти польської шляхти, а проти нас найменше. І ми з цього скористалися, відсунули поляків далеко на захід. Виходить, що Тараси прислужилися нам. Їм пам'ятники треба ставити, панове. Слово честі, пам'ятники! Дякую, Платоне Аркадійовичу, за підказану думку. Сьогодні ж за столом я проголошу тост за всіх Тарасів, що допомогли нам утвердити

нашу батьківщину, також, як і за цього малого Тараса Третього. Ви зверніть на нього увагу, панове. Яка ясність погляду! Яка лагідність! Яка покура! Виросте він, відслужить цареві й батьківщині чотири роки, потім одружиться, приведе на світ душ шість Тарасів, а поки виховає їх — надійде старість. І заступить він цього Авраама, і ходитиме з калаталом, охоронятиме свого пана, поки не надійде його час піти стежею батьків своїх, у небуття. Оце й усе. Колеса крутяться, а віз посувається.

Протопопов терпеливо вичекав, поки Сливко закінчив свою тираду, і потім сказав:

— Хай я в усьому помиляюсь. Не відмовте ж мені в одному, в умінні пізнавати людей. У цьому я не поступлюсь. Хоч я й керуюсь інтуїцією, але вона в мене безпомильна. Де ви, Георгію Федоровичу, угледіли в цьому хлопцеві і лагідність, і покору, і всілякі інші риси, притаманні янголам та деяким хатнім тваринам? А я бачу цього хлопця зовсім інакшим. Погляд очей його прямий, твердий, упертий, а це ознака певности себе, настирливости, небажання зважати ні на які перешкоди. Для нього не існує неможливого. Я щиро шкодную, що таких представників дає із свого середовища селянство, та ще й малоросійське. Якби такі діти давали ми, то я б не турбувався за майбутнє нашого суспільства. Якщо хочете знати, то це росте небезпечна людина. Хто з нас залишиться між живими, то згадає мої слова, але тоді, як дошкулить йому цей Тарас Третій. О, як би я хотів, щоб моє передбачення не здійснилось! Але, на жаль, я не помиляюсь...

Гостям здавалося Протопопове прорікання не менш гідним сміху, як і жартівлива промова Сливка. Шануючи ж Платона Аркадійовича, як людину з розхитаними нервами, дотримувались поважности, всі мовчали й вичікували, що ж буде далі.

— Знаєте, батеньку, — звернувся до свого збудженого друга пан Номікосов. — Якби ви казали про когось тут неприявного, то можна б подумати, що мовиться про Ганнібала й Олександра Македонського, втілених в одній особі. Справді ж. хлопець цей — звичайнісінька селянська дитина, якої все майбутнє тут досить влучно змалював наш шановний Георгій Федорович. А щоб ще раз ствердити це, я доведу прикладом.

— Маю сумнів, — скептично зауважив Протопопов.

— Я розвію ваші сумніви, — сказав Номікосов і підійшов до Василька, взяв його двома пальцями за підборіддя, підніс йому голову й запитав:

— Скажи мені, Тарасе, ким би ти хотів бути?

А Василько стояв, спершися на діда, бо сьогодні таки добре втомився, аж ноги підгинались. Йому хотілося розповісти панам свої виплекані мрії про теплі краї, куди поведе він з часом усіх бідних та знедолених. Але навіщо воно сталося панам, їм і тут живеться не гірш, як у тих далеких теплих краях.

— Я хотів би бути вашим наймитом, паночку, — спроквола відповів Василько.

З його відповіді сміялися пани довго, до сліз.

— Оце й усе, — мовив пан Номікосов. — Сподіваюся, Платоне Аркадієвичу, ви задоволені!

— Хитрощі малороса, — мугикнув Протопопов.

— Молодчина, Тарасе, — погладив по Васильковій скуповженій голові пан Номікосов. — Треба трудитись. Та ще замалий ти. Не знаю, чи зможе Карло Францович знайти тобі якесь діло.

— Ви не дивіться, паночку, що я малий, — виструнчився Василько. — Я все можу.

— Все? Що ж, наприклад, ти можеш?

— Худобу я люблю, паночку. А також птицю. Я можу бути пастухом. Що доручите, те й випасу. Хоч і вовків. У мене й вовки будуть такі лагідні, як вівці.

— Це вже ти, Тарасе, забрехався, — докоряв Василькові пан Номікосов. — Так не годиться. У всьому треба знати міру.

— Я не брешу, пане — почувшись ображеним, сказав Василько. — Мене слухається кожна тварина, хоч вовк, хоч заєць, хоч що хоч. Ви не дивіться на мене, як на хвалька. Я малий, а дещо знаю краще за дорослих.

Василько поправив на собі рядно й стояв похнюплений. А дід Данило потерпав. Все ніби складалося на гаразд, і раптом хлопчина, мабуть, з перевтоми почав верзти нісенітниці. Але ніхто з гостей поважно хлопцевих запевнень не сприйняв. Зате їм сподобалась його завзятість.

Один лише Протопопов повірив Василькові.

— Ось вам, панове, справжнє його обличчя. Це вам не пахвалання й не хизування. Він такий, що багато дечого зро-

бить. Я бачу його наскрізь, і мені робиться моторошно.

А пан Номікосов посміхався.

— Де ти взяв цього... цього чарівника? — запитав він діда Данила.

Старий зрадів нагоді промовити за хлопця слово прихильне, сказав панові:

— Прибилось воно, пане, під маєток, тремтить усе, перемерзло, каже, що найнятися хоче, бо сирота й дітися ніде. А мені ж Карло Францович наказував, як кого, каже, чужого натрапиш, зразу ж бий костуром, а тоді тягни до маєтку. Отож я й натрапив на цього малка, тільки не бив, бо нема по чому, як курча воно. То й повів його сюди, сподівався Карла Францовича тут надибати. Загине воно, пане, ні за цапову душу, якщо вигнати. А шкода. Хоч і мале, а з християнської плоті. Я б міг біля себе його примістити, якщо ваша ласка...

— Що ти, Даниле! — удаючи здивованого, відповів він. — Ти ж чув, як твій Тарас нахвалявся. Хіба такому чарівникові личило б звичайну роботу виконувати! І жити з простими людьми! Ми дамо йому таке діло, щоб було йому до смаку.

І тоді до Василька:

— Зайці наймешся до мене пасти?

— Наймусь! — упевнено відповів Василько.

— Добре, — вів далі гру пан. — Але треба як слід умовитись. Ми дамо тобі сто зайців. Паси їх і доглядай. За рік оці всі пани знову сюди прийдуть і тоді ти свою отару приженеш сюди, під самий поріг. Та пильнуй же добре! За кожного зайця, що втече від тебе, дістанеш одного батога. Гаразд?

— Гаразд, — погодився Василько.

— Добре. Але це ще не все. Зайців своїх триматимеш під лісом, у кошарі, а житимеш біля кошари в чабанській хаті. Не побоїшся?

— Авжеж що ні, — сказав Василько. — А скільки ж ви мені заплатите?

— Можна, Тарасе, і платню призначити. Будемо давати тобі харч і все потрібне на прожиття. Дід Данило тобою заопікується. А восени за кожного випасеного зайця одержиш по п'ять карбованців. Це тебе задовольнить?

— Еге ж, — погодився Василько.

Далі вже пан Номікосов не зміг дотримуватися поваж-

ности, пирснув сміхом, а за ним на всі заставки зареготало товариство.

— Пробачте, панове, протираючи хусткою очі, мовив господар. — Така упевненість у дитини! Мені здається, що хлопець щиро вірить у свою чарівну силу.

— А ви не вірите в його силу? — запитав господаря Протопопов.

— Ми вже, слава Богу, не діти, — відповів пан Номікосов.

— То повірите пізніше, — сказав Протопопов. — Повірите, як доведеться платити Тарасові п'ятсот карбованців. А щоб не здавались мої слова базіканням, можу піти на заклад. Без ніякого ризику щось утратити, беру на себе обов'язок заплатити вам, Галактіоне Калістратовичу, по десять карбованців за кожного зайця, що загине або втече від Тараса до наступної осені.

Пан Номікосов поклав руку на плече Протопопову.

— Ви, Платоне Аркадієвичу, не тільки звільняєте мене від збитків, але ще хочете дати й заробити мені на цій заячій епопеї. Що ж, виклик ваш приймаю.

І повернувшись до діда Данила, пан Номікосов суворо наказав:

— Ти все чув, Даниле. Отож ми накупимо Тарасові зайців. Хай пильнує свою худобу, а ти пильнуй пастуха. Якщо не встережеш хлопця, то всі його батоги дістануться тобі. А тепер поклич сюди Карла Францовича.

Але Карло Францович і сам з'явився на порозі. Побачивши діда Данила з чужим хлопцем, міцно затиснув зуби.

— Ага, ви вже тут, — мовив до управителя господар. — Я хотів би знати, в якому стані та чабанська хата, що під лісом? У ній жити можна?

— Не знаю, Галактіоне Калістратовичу. Минулої зими в ній жили лісоруби. Сподіваюсь, що вона ще придатна.

— Гаразд. Зараз Данило візьме ліхтар і відведе туди цього хлопця, Тараса. Я найняв його пасти зайців.

Карло Францович не зрадив свого здивовання нічим. За час своєї довголітньої служби в пана Номікосова він звик до різних витівок химерних, що влаштовувались на втіху гостям. Але до таких дивовиж ще не доходило. І управителеві нічого іншого не залишалось зробити, як, уклонившись, сказати:

— Слухаюсь, Галактіоне Калістратовичу.

— Полювання цього року, Карле Францовичу, нікуди не годилося. Зайців у нас нема. Тож треба розплодити в нашій околиці. Де завгодно дістаньте, хоч з-під землі, а сто зайців набудьте й дайте їх на випас Тарасові. Більше вас ніщо не обходить. До хлопця не втручайтесь. За кожного зайця він відповідатимете передо мною особисто. Пастуха годуйте, але до маєтку не пускайте. Хай товаришує з зайцями. Отож виконуйте все, що я сказав, Карле Францовичу.

— Все буде зроблене, Галактіоне Калістратовичу, — ще раз уклонився управитель.

— Бажаю успіху, Тарасе, — сказав пан Номікосов. — До побачення за рік.

— До побачення, — низько схилив голову Василько.

— Добраніч, — побажав панам дід Данило.

Чудернацьким дорученням управитель настільки був приголомшений, що навіть забув запросити гостей вечеряти. Мовчки вивів старого й хлопця з будинка й стояв на порозі, поки вони й зникли в густій темряві осінньої ночі.

9. Зворохобилось десять хортів і кінь управителів

Ліхтар освітлював клопоть землі лише під ногами, а далі безмежна темрява. Вів дід Данило хлопця навпростець, то зарослою густим мишієм стернею, то глейкою ріллею. Перейшли кругосхилий вибалок і знову рілля, а попереду ніч, як проваля.

Здавалось Василькові, що дід збився з напрямку й блукатимуть вони до світанку. Та все ж дід Данило чабанську хату знайшов, у хаті відгонило прілим сіном і мишами. Василько сів на ослін і зразу ж усе поринуло в безодню, він заснув.

А ранком не міг збагнути, де він є. Лежить на печі, черинь і комин ще теплі, а чи перша ця ніч ночувати на чужих печак! За звичкою перевірів пазуху, сопілка є. І тоді згадав про минулий вечір, про зустріч із дідом Данилом, про панів, що до них найнявся пасти зайців, і про те, що він уже чомусь не Василько, а Тарас та ще й Третій.

Хлопець притьма зіскочив з печі й оглянув хату. Що ж, хата, як хата, хіба трохи брудна, по кутках заснована павутинням та місцями пооблуплювалися стіни. Але байдуже! Що

зможе, те впорядкує, а що не зможе — залишиться, як є, однаково, жити можна.

— Отут я й підросту, — думалось Василькові. — А все це дід Данило мені влаштував! Ох і багато є на світі добрих людей!

На жердці висіла якась одежина, певно залишив чабан, що колись тут жив; недоношена чумарка, на Василька вона хоч і завелика, одначе в ній таки тепло. І одягнувшись, хлопець вийшов надбір. Але ж як гарно надворі! Земля взялася памороззю, все побіліло; ліс, що стояв за пів гонів від хати, здавалося, буйно зацвів, а з-за лісу виглянуло усміхнене сонце. Василько усміхнувся й собі. З іншого боку хати стояла кошара, досить простора, але давно не вживана. Долівка, колись витоптана овечими ратицями, заросла високою лободою. Гін за двоє від кошари, недалеко від лісу, стояло кілька ожередів сіна, — це добре: буде чим годувати зайців. За шпилем лиснів циновий дах, мабуть, того самого панського будинка, що в ньому минулого вечора був Василько. Далеченько до маєтку, з якусь верству буде, не зможе старенький дідусь учашати до Василька. Шкода, приймний дідок, як рідний.

Але діда Данила довго чекати не довелося. Ще не встиг Василько оглянути своє господарство, як побачив старого, що йшов пагорбом з вузликом у руці. Дід приніс галушок і ласощів з панської кухні, що випросив для хлопця в дівчат.

— А ви мені розтовмачте, діду, — снідаючи, питав Василько, — що воно тут у вас із Тарасами робиться? Де я не бував, а нічого про них не чув. А сюди потрапив, то й сам на Тараса перевернувся.

Старий плеснув долонею хлопця по сухій спині й відповів:

— Ні на кого ти не перевернувся, хлопче, а був, е й будеш Тарасом до свого скону. Та зараз я не маю часу розповісти тобі всю правду. А ось незабаром пани роз'їдуться і тоді ми з тобою досконало в усьому розберемось.

— Хай буде й так, — погодився Василько. — Мені поспішати, однаково, нікуди. Цілий рік доведеться тут найми відбувати.

Унедовзі після дня мученика Галактіона гості покинули маєток пана Номікосова, відбув до столиці й пан із своїм милим йому хоробливим другом Протопоповим, відвезли на

залізничу станцію й кухарів та лакеїв, наймити, що працювали на кухні та в покоях, попередягалися з панської одежі в свою, і панський будинок зразу ж утратив величність, пишноту, здавалось, ніби поменшав, наче вгруз у землю. Розігнані галасом і музикою сичі знову повернулися на просторе горіще і, як завжди, вискиглювали свою журбу.

Управитель надолужував утрачений час, поспішав використати безсніжні морозні дні, щоб вивезти на станцію збіжжя. Щойно починало розвиднятися, як у клунях уже гуркотіли віялки, дівчата насипали зерном мішки, чоловіки важили й накладали на вози.

Перші зимові дні короткі, минають непомітно, зате вечори безконечні й нудкі, особливо парубкам та дівчатам. Старші наймити, повечерявши, влягаються, а молодшим хочеться розважитись, виникають голосні балачки, вибухає щирий, від душі, сміх, і зразу ж чується з полу сонний голос:

— Знову жируете, грім би вас побив...

Дід Данило розповів людям, що в чабанській хаті живе дивовижний хлопчина, який за великі гроші найнявся панові пасти зайців. Цілком зрозуміло, наймитам закортіло побачити незвичайного пастуха. І почали вони вчашати до чабанської хати, аби дозволяла година. Вони вислухали хлопцеві розповіді про його наміри й мрії, спочатку дивувалися, але за якийсь час звикли до Василька, і він зробився в наймитових очах таким же, як і всі хлопці його віку, хібащо довелось йому бачити більше світу і щось вигадує про теплі краї та марно чекає від управителя зайців. Але парубки й дівчата відвідували Василька залюбки, бо в нього в хаті тепло, можна скільки завгодно співати, танцювати, тим паче, грає на сопілку хлопчина — краще й не треба.

Жилося Василькові добре, але він почав щораз більше турбуватися, чому управитель не дає йому зайців. Дід Данило намагався чимось заспокоїти хлопця, вигадував різні пояснення управителевої непоквапності, але дійшло до того, що вирішив сказати про все відверто.

— Ось послухай мене, Тарасе, — усівшись біля хлопця, мовив дід Данило. — Викинь із голови тих зайців, бодай їх... Сиди собі тут тихо, рости, набирайся сили, бо велике діло перед тобою стоїть, таке велике, що зайці перед ним ніщо, дурниця. Будемо ми з тобою тут жити, скільки нам треба, а тоді й підемо, куди постелиться нам дорога. Звичайно, Карло

Францович має на плечах не щось інше, а голову; грошики за зайців покладе до кишені, а панові скаже, що зайці розбіглися. То й хай кладе, нам байдуже, в чий кишені лежатимуть гроші, у пана чи підпанка. А як почнемо докучати німцєві, то він розсердиться й вижене нас тепер та ще й батогами почастує. Тож сидімо, хлопче, тихо, ждімо літа.

Василько вислухав діда Данила й сказав:

— Підіть, будь ласка, до німця й передайте йому, що Тарас вимагає зайців. Якщо він зволікатиме й далі або й зовсім відмовиться, то я буду скаржитись панові.

— Ого, Тарасе, до пана не ближче, як і до тих твоїх теплих країв.

— Нічого. Мені не важко навідатись до міста. А там я вже натраплю когось, що листа панові відпише або й телеграм по дротах ударить.

— Отакі вони, ті Тараси! — дивуючись хлопцевій настирливості, подумав дід Данило.

Він таки погодився піти до управителя. А чому б і справді не дати хлопцеві кілька зайців? Витрати невеликі, німцєві, однаково, залишиться грошей досить, а хлопець переконається, що людина поза можливе ступити не може. Та хоч як заспокоював себе думками дід Данило, одначе увійшов до контори управителя досить таки зніяковілий.

— Що скажеш, Даниле? — зустрів діда запитом управитель.

— Ви, Карле Францовичу, той, пробачте, — м'явся старий. — Тут таке діло, відносно зайців. Отой Тарас зайців вимагає.

В управителя з подиву вирячились очі.

— Який Тарас? Яких зайців?

— А той Тарас, що найнявся панові зайців пасти й живе в чабанській хаті.

У Карла Францовича почервоніла груба шия, побуряковіло обличчя й зарожевілась лисина.

Дід Данило сподівався, що німець ось-ось розлютиться й вижене його з контори. Але німцєве обличчя незабаром прояснилося, він почав сміятися.

— Хлопець ще малий, тому й дурний, — сказав він, трохи вгамувавшись, — хлопцеві можна простити. А ти вже старий дід і прийшов до мене з дитячим розумом. Тепер піди до того хлопця й скажи йому, що пан Номікосов — добра

людина, дав сироті їсти й не дав роботи. А якщо Тарасові тут не подобається, то ми його не тримаємо. Може собі шукати іншого доброго пана.

Але дід Данило не квапився виконувати управителеве доручення.

— Я піду, Карле Францовичу, — мовив він. — Та не знаю, чи не краще б купити кілька зайців, хай хлопець угамується. А то він хоч і малий, проте, настирливий. Нахваляється, якщо не дасте зайців, то до пана в Петербург листа писатиме або й телеграм битиме.

Управитель знову спалахнув, знову почервонів і раптом схопився на ноги, пробігся туди-сюди по конторі, потім ніби щось згадавши, сказав дідові Данилові зачекати його, а сам кудись подався. Дід Данило іншого не міг уже сподіватися від управителя, як наказу вигнати хлопця не тільки з чабанської хати, але й взагалі з номікосівської землі. І що ж робити далі? Чіпляти на себе торбу й мандрувати з хлопцем світ-заочі? Немає ради, така вже доля, але Тараса дід не залишить, розлучитися можуть вони хіба з волі Божої.

І поки старий думав у конторі, чекаючи на управителя, гірку думку, управитель подався до стайні, там притьма осіддали йому наймити коня, на його наказ, випустили з псярні десяток хортів, і він почвалав до старої, під лісом, кошари. Хорти скавуліли, вищали й гавкали, летячи поперед вершника, аж куріло за ними.

А Василько саме сидів на призьбі, укутавшись в лахи, ждав діда Данила й вигравав на сопілку. І почувши собачий гавкіт, і побачивши, що летять на нього розлючені хорти, а за псами чвалає на коні управитель, видко, не з добрими намірами, заграв Василько, щоб зупинити коня з хортами, і хорти обкрутилися на місці та й попадали на сніг, а кінь навіть став дибки, і їздець трохи не випав із сідла.

Управитель подумав, що кінь або злякався чогось, або зноровився, шарпав його за поводи, прицмокував, штовхав під боки закаблуками, але кінь пирскав, крутив головою, хрпів, тупцювався, з місця ж не рушав. Утрагивши терпець, управитель почав крижачити коня гарапником по боках, по голові, і раптом хорти, мов усі зразу показалися, оточили коня, повишкіряли кливаки, очі їм горіли, готові кожної миті плигнути на вершника, стягти додолу й роздерти на шмаття. Сторопів управитель, схопився обома руками за луку

сідла й безнадійно бігав очима навколо, шукаючи порятунку. Та ніде ні душі. А хорти в напруженні стежили за кожним його рухом. Невже доведеться загинути від власних тварин? А що то таке? Під чабанською хатою піднеслася купа лахміття, виліз з неї хлопчина, той самий Тарас, якому належалося покуштувати гаранника й бігти з номікосівської землі на відчай душі, куди очі бачать. Хлопець іде до управителя, зараз накинувся на нього хорти, а управитель зіскочить з коня й утече додому, в маєток. Коли вже хлопець був за яких два десятки ступнів від коня, управитель прошепотів собакам:

— Взяти його! Взяти!

Собаки ж не слухались, привітно замахали хвостами, лащились до хлопця, а він, наблизившись, одного хорта поляпав по спині, іншого скубнув за вухо.

— Оце добре, паночку, що ви сюди навідали, — повітавшись, мовив Василько. — Зайдіть, будьте ласкаві, до хати, нам бо побалакати треба.

І Василько взяв коня за вуздечку й повів до хати, а хорти з радісним скавулінням кружляли біля нього.

Карло Францович уже позбувся страху, опритомнів і, їдучи верхи, шукав пояснень тому, що трапилось. Чому тварини якстій зворохобились і чому також несподівано посумирніли? Невже це Тарасова робота?

А Василько підвів коня до порогу, ще раз запросив управителя в хату, а про тварин сказав, що за них турбуватися не доводиться, вони нікуди не дінуться, чекатимуть на їхнього господаря. Утративши голову, Карло Францович слухняно залишив коня, навіть не прив'язав його. У хаті управитель сів на ослін і, щоб щось сказати, запитав:

— Тобі тут не холодно?

— Спасибі, паночку. Тепло. Я наносив палива з лісу.

— А їсти є що?

— Спасибі й за це. За все дякую. Тільки я хотів нагадати про зайців.

— Ах, про зайців, — намагавсь усміхнутись Карло Францович. — Мені дід Данило сьогодні вже казав. Я й приїхав до тебе про це поговорити.

— Дякую за вашу ласку.

Розпочата ділова розмова відсунула всі інші думки

вбік. Карло Францович уже був таким, як і завжди, практичним і хитрим.

— Я хочу тебе запитати, Тарасе, чи не краще тобі, замість того, щоб мати клопіт із зайцями, одержати від мене сто карбованців?

— Не розумію вас, паночку, — сказав Василько.

— То я поясню докладніше. Наш пан, Галактіон Калістратович — людина багата. А звісно, багатій може дозволити собі всілякі примхи. Захотілося йому похизуватися перед гістьми і він найняв тебе на нечувану й небачену роботу, пасти зайців. Але Галактіон Калістратович розважив гостей, набавився з ними та й поїхав до Петербургу. А я маю сушити голову, де б узяти тих зайців та ще й стерегти пастуха, щоб він не втік. У мене ж клопоту й без зайців по саму пельку. Небагата я людина, Тарасе. Одначе, я згодний дати тобі сто карбованців з власної кишені, аби позбутися цієї заячої халепи. Живи собі тут, скільки хочеш, набридне, то можеш податися звідси. Я навіть накажу своїм людям, щоб тебе краще годували й доглядали. Як щось потребуватимеш, то звертайся до мене. Я людина добра, не відмовлю ні в чому. То що, згода? Зразу ж і гроші в руки.

Відповів управителеві Василько, хоч і спокійно, але твердо:

— Не хочу я ваших ста карбованців, паночку, а дайте мені сто зайців!

Побачив Карло Францович, що з цим хлопцем розмовляти не можна, його не переконаєш словами й не спокусиш грішми.

— Дивися сам, як тобі вигідніше, — підводячись, сказав управитель. — Не хочеш грошей, то й не треба. Матимеш зайців. Прощай, Тарасе.

Кінь стояв там же, де й залишив його Карло Францович; скочив у сідло й повернув до маєтку. Кінь поривався бігти, і його треба було стримувати. Управителеві поспішати не хотілось. Намагався хоч якнебудь упорядкувати свої сколошкані думки. А хорти бігали навзаводи і за ними курився сніг.

10. Дурні гроші до вас самі просяться

Довгенько довелося чекати дідові Данилові управителя, сидючи в його конторі. Турботні думки непокоїли старого, він м'явся, мугикав, інколи рука свавільно хапалась за держак калатала, і треба було стримувати самого себе, щоб не наробити галасу цим гучним приладдям. Спочатку дід вважав, що Карло Францович вискочив з контори на хвилинку, може, щось згадавши про господарські справи.

Але управитель не повертався, і дід Данило, зрештою, вирішив, що німець подався до чабанської хати і там закутує хлопчину власними руками. О, на це німець здібний! На це він може рішитися! Тільки руки в нього закороткі. Той, хто послав Тараса в світ довершити великого діла, не допустить, щоб проти Його волі спротивився якийсь німець, байдуже, що він управитель панського маєтку. Одначе, розумні люди кажуть, що на Бога надійся, а до берега гребися, треба мерщій бігти до чабанської хати. Контора може постояти й порожньою, усіх паперів миші не поточать.

І дід Данило підвівся, засунув за пояс калатало й намірився вирушати, а в цю мить розчинилися двері й до контори увійшов Карло Францович. Але що з ним трапилось? Якийсь на диво лагідний, усміхнений. Він сів за стіл і сказав:

— Був я в твого Тараса. Хотів дати йому грошей, щоб не турбував мене з тими зайцями. А він від грошей відмовився, вимагає зайців. Про мене, хай будуть і зайці. Накупимо, якщо зможе, хай пасе. Дитина та й годі. Ти доглядай Тараса, щоб їсти мав хлопець. Сиріт треба жаліти. А зараз, Даниле, піди розшукай Гичку і заклич до мене.

Гичку дід Данило знайшов у клуні біля дівчат, що віяли зерно, сказав йому йти до управителя, а сам подався в поле, до чабанської хати. Дід не вірив управителезій щирості й добросердості, такі, як німець, люди, вміють ховати душу свою чорну. І аж тоді старий заспокоївся, як побачив хлопця на призьбі живого й веселого. Вони вдвох погомоніли під хатою, поки не сховалося сонце за лісом і не війнуло з вибалків холодним вітром.

А в конторі гомоніли Карло Францович з його помічником Паньком Гичкою.

Цей Гичка був в управителя свого роду правою рукою,

хоч офіційно вважався псярем, доглядав понад два десятки різних рас, видів і порід мисливських псів, що їх тримали з примхи пана Номікосова. Маленький, верткий і до біса кмітливий чолов'яга мав коштовну вдачу бути скрізь, де б не з'явився, своєю людиною. Уже немолодий, років яких під сорок, серед молоді почувався він парубком, любив співати, умів заповзято танцювати, залицявся й до дівчат. Серед старших віком наймитів любив точити баляндраси або й вести поважні розмови. Панька Гичку знало кожне в околиць-ніх селах. Якщо комусь доводилось мати справу з маєтком, то люди в першу чергу зверталися до Гички, з ним радились, а потім уже, все обміркувавши, йшли до самого управителя. Головне ж, Гичка служив Карлові Францовичу не за страх, а за совість, відданий був йому душею й тілом, умів тримати язик за зубами, управитель міг покладатись на нього, як на самого себе.

Панько Гичка, прийшовши до управителя в контору, доповів, скільки вже хур із збіжжям відряджено на станцію своїх, скільки найманих, чому вчора ввечері не повернувся разом із валкою Вареник, і Карло Францович, терпляче вислухавши господарську буденщину, наприкінці, ніби між іншим, запитав:

— Скажи но мені, Гичко, ти біля старої кошари буваєш? Як там живеться Тарасові тому малому? Що воно за хлопець?

— Кілька разів бував. Там тепер часто наші наймити гулі справляють. А Тарасові живеться, як у Бога за пазухою. Виграє на сопілці та людей смішить зайцями, сподівається, бач, пасти їх.

Гичка вбачав за доречне трошки засміятись. Але Карло Францович задумливо стукав пальцями по дошці столу.

— А тобі, Гичко, не доводилось помічати в хлопця щонебудь таке, скажімо, ненормальне. Я оце був у чабанській хаті, їздив подивитися на Тараса, хотів збагнути, що воно за дитина. Подивився, а нічого не зрозумів. З нього може вирости звичайна людина, а може бути й людина вийняткових здібностей, гіпнотизер якийсь абощо. Є такі на світі люди, що їх слухають навіть леви або тигри. То чому Тараса не слухатимуться зайці?

Завагався Гичка. Він би міг навести багато прикладів

із селянського життя про дивовижі, про таємниці, що від самих згадок про них терпне шкіра й холоде в жилах кров. Але ж Гичка знав, що всілякі незбагненні явища пани називають забобонами, тому не хотів показати себе перед управителем звичайним селянином.

-- Не думаю, Карле Францовичу, щоб Тарас належав до гіпнотизерів. Тарас не з таких. Далеко куцо́му до зайця.

— І я такої ж думки, — відповів управитель. — Але пан Номікосов наказав, щоб ми такі зайців Тарасові дали. Тому завтра сідлай коня й паняй по селах, загаду́й, що купуємо зайців на розплід, платимо за цілого й здорового по карбованцю. Та хай селяни поспішають, бо більше ста штук не братимемо.

— Нічого з цього не вийде, — сказав Гичка.

— А це ж чому?

— А тому, Карле Францовичу, що вбити зайця інколи можна, якщо мисливець трапиться цілким стрільцем, а заєць пришелепкуватим бігуном. Упіймати ж зайця живим навряд чи кому пощастить. Звичайно, гроші — річ спокуслива. За гроші людина що завгодно вигидає, і журавля з неба живим дістане. Але карбованець не такі великі гроші, щоб людину спокусити ганятись за зайцями. Здається мені, що п'ять карбованців декого стягнуть з печі.

Карло Францович щось промимрив не досить прихильне на адресу зайців, їхніх пастухів і тих, кому ця дурна витівка впала в голову, але погодився платити п'ять карбованців.

І наступного ранку вороний жеребець поніс Панька Гичку до ближчого від маєтку села Переціпного. Сільський староста, побачивши у вікно, що до нього в подвір'я в'їхав Гичка, нашвидкуруч причепив на груди офіційну відзнаку — бляшану медаль, і вийшов гостеві назустріч.

— Комерційну справу маю, Олексо Кузьмовичу, — повітавшись, сказав Гичка. — Ваші селяни, хто захоче, можуть заробити поважні гроші. Скликайте сходи́ни.

Староста наказав наймитові скликати до збірні селян, а поки вони зійдуться, до речі буде поснідати. Уже за столом, що на ньому стояла пляшка горілки, а на сковороді шипіла яєшня з салом, староста м'якенько мовив:

— Ми з паном Карлом Францовичем живемо в мирі й злагоді. Поважаємо його й не займаємо панського добра.

Зате не забуває й нас Карло Францович. А тому вип'ємо, Пантелею Панасовичу, за ваше здоров'я.

— А віз проса хто в нас украв? — утираючись після пригубленої горілки, мовив Гичка. — Якщо пам'ять мені не зраджує, то об'їзник Рябоштан упіймав не кого іншого, а таки перещіпнянця.

— І не гріх вам згадувати, Пантелею Панасовичу, — м'яко докоряючи, сказав староста. — Коли ж то було? Позаторік! І кого впіймали? Мусія! Та Мусій у нас ніщо! П'яничка останній, нікчема, шевчик нещасний, котрому люди не довіряють латати старі чоботи. Ні, Пантелею Панасовичу, зайвого на наше село не кажіть. А краще давайє покропимо яешню, щоб не пересихала.

І поки між представником селянства й панським посланцем точилася жвава розмова, скроплювана горілкою, до збірні з кожної хати посходилися люди, голови родин, у кожухах і свитках, диміли цигарками, гомоніли, намагалися здогадатись, з якою пропозицією приїхав до них Гичка. Люди мали досить часу на балачки, але зрештою таки до збірні ввійшли почервонілі від сніданку староста з представником маєтку.

Староста підійшов до столу, подивився на медалю, чи не перекутилась бува, кахикнув, утер долонею губи й звернувся до присутніх:

— Оце, чесна громадо, я потурбував вас у дуже важливій справі. Наш дороженький Пантелеймон Панасович щось хоче запропонувати нам відносно заробітків. Тож прошу менше курити, уважніше слухати і не тупцюватися, мов коні, особливо отам позаду.

— Це Мусій хоче лягти на лаві, а ноги падають на долівку, — відповіли старості з кутка збірні.

— Мусію! — суворо гукнув староста. — Ночі тобі мало.

Вовтузня затихла. Гичка випростався, щоб здаватися вищим, і, набравшись поважності, мовив:

— Люди добрі, ви знаєте, що земля велика і народу на ній живе сила-силенна. Я не беру за приклад японців, китайців, англійців чи турків. То все люди далекі, нам непотрібні й незрозумілі. Я беру для прикладу наших православних християн, що живуть тутечки. Ото ж куди не поїдете, куди не підете, куди не подивитесь, і скрізь те ж саме. Хто землю оре, хто в заводі працює, хто торгує, хто вчителює, а хто й

людьми керує. Усі працюють, усі трудяться, добувають собі хліб і до хліба. Але людина тому й людина, що вона не худобина. Людині не досить того, щоб наробившись, добре наїстись, а потім спочити. Ні, людині ще хочеться й розважитись, і погуляти. На те вона має свята, христини, весілля, іменини, входи, могоричі, а іноді й без ніяких причепок влаштовує собі гулянку. А хіба такі тільки ми, хлібороби? Усі люди такі! Подивіться хоча б на панів. Вони також уміють і працювати, уміють і погуляти. Тільки гуляють вони по-своєму. Гроші у них є, от і вигадують собі витребеньки.

Гичка на хвильку зупинився. Слухачі поміж себе тихо перешіптувались, мабуть, запитували один одного, куди ж промовець виїде.

— Щоосени до пана Номікосова з'їздяться гості, — казав далі Гичка. — Що вони витівають у маєтку, про те ви, люди добрі, чули. Як набридне їм пити й танцювати, то сідають на коней і ганяються за зайцями. Стріляють їх, цькують собаками, і до того доповувалися, що зайця у нас тяжче надибати, як, скажімо, серед зими ластівку. А пани без зайців бути не можуть. Їм конче треба зайців. Отут уже й за вами діло. Пан Номікосов наказав нам закупити на розплід сто зайців. І я приїхав запропонувати вам панську комерцію. Хто впіймає живого зайця, той одержить у нашій конторі від Карла Францовича п'ять карбованців. Як на когось спритного, то може розбагатіти. Не вилежуйтесь, люди добрі, на печач, а ловіть зайців! Дурні гроші до вас самі просяться! Оце й усе, що я хотів сказати.

Задоволений своєю промовою Гичка сів. А люди мовчки переглядалися. Староста пильно подивився на панського посланця, чи не випив він, бува, зайвого. У збірні зростав гамір. Можна було сподіватися гострих дотепів, небажаних жартів чи, взагалі, злих висловів. І тоді через збірню вайлуватю пройшов до столу високий, зарослий чорною бородою, у латаній свиті славнозвісний у селі швець Мусій. Він шанобливо вклонився до Гички й сказав:

— Дякую тобі, Паньку, дякую німцеві твоєму Карлові, як також і вашому панові Номікосі.

— Защо? — підозріваючи кпини, запитав його Гичка.

— Як же защо! А за п'ятсот карбованців! Я таких грошей ще зроду не мав. І якстій пан дає мені цілий скарб.

— Пан за зайців платить, — сказав Гичка.

— Та за зайців, — погодився Мусій. — А хто їх наловить? Вони? — показав він довгою рукою на селян. — Нахваляться вони можуть, а не впіймають навіть і блохи.

— У тебе, Мусію, ноги, мов у чорногуза, — вигукнув хтось із збірні. — Ти здоженеш.

— Він уже й гроші підрахував.

— Ми вже бачили таких, що думкою багатіють.

— Купуй, Мусію, в пана п'ять десятин землі. Зразу господарем будеш.

А Мусій стояв мовчки й з приємністю посміхався. Потім знову повернувся до Гички:

— Передай німцеві, що Мусій діло взяв на себе. Коли я зможу здавати зайців?

— Хоч і сьогодні.

— Ні, сьогодні не можу, а за два дні, — трохи подумавши, сказав Мусій і похитався до дверей. Люди проводжали його кпинами.

Два дні їздив Гичка з села в село, і скрізь спочатку здивування, потім сміх і дотепи, ніби управителів посланець привіз не поважну пропозицію, а з'явився спеціально розважити людей. А коли повертався додому, то вже бачив по вибалках, порослих густим терновинням, по глухих місцях степу дядьків, розставляли вони пастки, капкани, хапки, довбали в мерзлій землі ями, розвішували петлі, вигадували всілякі способи, щоб упіймати того лякливого й обережного звірка. Але зайці відчували небезпеку й обминали її, тим паче, степ широкий, степ безмежний, є куди дітись, є куди податись. Вітер навівав на небезпечно приладдя кучугури снігу, вітер зривав порозвішувані петлі. Скільки люди не хитрували, скільки не мудрували, а впіймати живого зайця не довелось нікому.

Але швець Мусій одного дня прибрів до Карла Францовича з мішком за плечима й сказав:

— Два вже є. Гроші зразу платити будете?

До контори нагодило й Гичку, як ретельний службовик, він захотів перевірити, чи зайці не мають якоїсь ганджі, зняв з Мусійових пліч мішок, потім заходився витягати звідти пручку тварину. Заець верещав дитячим голосом і поки опинився в Гички в руках, то встигнув подерти Мусієві свиту, а службовикові здерти з руки шмат шкіри. На то-

му оглядини й закінчилися. Клянучи диких створінь, понесли їх до кошари.

Зустрів хлопчина бажаних гостей урочисто, з музикою, він ще здаля пізнав, що саме має довгий дядько в мішку.

— Зайців принесли? — запитав він.

— Та вже ж не поросят, — дивлячись на закривавлену на руці хустку, промимрив Гичка.

— Принесли, — глянувши на роздерту свиту, сказав Мусій.

— Оце добре! — задзвенів Васильків голос. — Давай-те їх сюди.

Він схопив мішок, поставив на сніг біля своїх ніг і поліз досередини рукою.

— Ану ж, ну, — зловтішно дивився на хлопця Гичка. — Пощупай їх, чи м'якенькі.

А Василько витяг зайця, пестливо притиснув до грудей, погладив по спині й посадив на сніг. Заець повів вухами, дригнув задньою лапою, потягнувся, мов після сну. Витягнув Василько з мішка й другого зайця.

— А я вам сінця приготував, — мовив він до тварин. — Тож біжіть до кошари, до кошари...

Розвівши руками, хлопець погнав зайців поперед себе, і вони слухняно поплигали через розчинені двері.

Переглянулися Гичка з Мусієм, помовчали, ще раз подивились один на одного, і тоді Мусій спромігся сказати:

— Отакої...

— Еге ж... — мугикнув за ним і Гичка.

І вони притьма подались до маєтку. А вневдовзі по тому причимчикував до Василька дід Данило.

— Що тут у тебе діється? — запитав він хлопця, що вже знову вгніздився на призьбі й вигравав на сопілці.

— У мене нічого не діється, — відповів Василько.

— Як же це нічого, — мовив дід Данило. — Прибігли до маєтку Гичка з Мусієм і такий рейвах здійняли, що земля загула. Кажуть вони наймитам, ніби ти заячу мову розумієш, і що не скажеш зайцям, те вони й роблять.

— То неправда, діду Даниле, — сказав Василько. — Не я розумію заячу мову, а зайці розуміють мене. А слухаються мене, бо так треба.

Підійшов дід Данило до кошари. Звірята добуться в копиці сіна, вибирають смачніші стеблини. Аж сторопів ста-

рий. Але подумавши трохи, вирішив, що дивуватися не слід, на те ж Тарас і є Тарасом, щоб усе для інших неможливе, було у нього можливим.

І ніби так воно й треба, сказав Василькові:

— Худібка твоя, мабуть, зерно любить. Та не знаю, чого принести, вівса чи ячменю.

А Мусій щодня приносив до кошари по двоє й троє зайців. Звірята почувалися в своїй новій оселі так, ніби тут вони й знайшлися, бігали, вигравали, умивалися, розгладжували кострубаті вуса і зовсім не хотіли помічати людей, тих людей, яких недавно обігали десятими гонами.

Люди йшли до панської кошари не тільки з маєтку, але й із Семенівки, Перещіпного, Горілої Клуні, з усіх довколишніх сел, куди добігала чутка про дива, що творяться в Номікосівці. Оглядаючи зайців, декотрі нишком христилися й шепотіли: свят-свят...

11. Повчальна розповідь про двох Тарасів

Гарної зимової днини прийшов дід Данило до Василька, одягнений у все чисте, святкове, мов перед сповіддю, посадив хлопця перед собою за стіл і почав розповідати:

— Колись давно, дуже давно, жили в нашому краї, де й ми тепер живемо, наших дідів прадіди. Називався тоді край наш Україною, а правив нею гетьман, а це однаково, що цар у москвинів або король у поляків, чи султан у турків.

Мав гетьман під собою велике військо із самих лицарів, і лицарі ті називалися козаками, стояли вони таборами й пильнували, щоб не наважився хтось із сусідів, або цар, чи король, чи хан, зазіхнути на землю нашу.

А край бо ж наш славився достатками й гараздом. Такої, як у нас, родючої землі нема ніде на світі. А люди наші працюючі, а гетьман справедливий, то й не диво, що ніхто не знав злиднів, кожен почувався паном і господарем.

Уміли наші люди жити, уміли й добро боронити, і ніщо так не шанували, як волю свою. А заздрощі й пожадливість роз'їдали печінки цареві московському, королеві польському, султанові турецькому, хотілося б їм загарбати землю нашу з лісами непрохідними, степами просторими, лана-

ми широкими, ріками глибокими й руками беркими до праці в наших людей.

Звісно, через те й війни виникали. З усіх боків сусіди намагалися скубнути гетьманський край, та хто вдирався в нього, назад вороття не було їм, таке воно військо козацьке, шабля жалоців не знає. І козаки діла мали досить: посічуть на півночі військо царське, а тут, дивись, за якийсь час на півдні сунуть носа турки, дадуть їм козаки гарячого до сліз, коли вже й королівські ватаги лізуть дізнатися, почім ківш лиха.

Отак і велося з віку по вік, доки не почав гетьманувати Тарас Перший. Розумний і хоробрий був гетьман Тарас, любив він край свій, любили і його люди, батьком називали. Аж дізнається якось Тарас, що заприятелювали між собою цар московський, король польський і султан турецький, їздять вони один до одного в гості, бенкетують і під чаркою домовляються спільно завоювати Україну, козацтво винищити, а землю з усім добром поділити на три частини.

Заклопотався від цих вісток гетьман Тарас, тяжкі обсіли його думи. Воювали попередні гетьмани і з царством московським, і королівством польським, і з султаном турецьким, і перемагали ворогів своїх, бо билися один на один. А гетьманові Тарасові доводиться виступати одному проти трьох. І скликав він раду народню, розповів про все й сказав:

— Сили наші, браття, не рівні. Надходить тяжка година. Вогонь може пожерти наші статки-маетки, діти можуть посиротіти, а жінки повдовіти, а козацькі голови покотитися по сирій землі. Але нема нам іншого рятунку, як битися до останньої шаблюки й перемогти, а як не здолаємо ворога, то всім загинути.

І люди одностапно погодилися з гетьманом Тарасом змагатися й перемогти або всім полягти. І перекували люди рала на зброю, усе, від малого до діда старого, готувалося до рішальної війни.

І війна розпочалась. Гриміли-ревли гармати, брязкотіла-дзвеніла криця шабель, зачервоніла в річках вода, почорніли від вогню ліси, позаростали бур'янами ниви. Не день і не тиждень тривала битва, а точилась вона місяцями, тільки жінки з дітьми ховалися по далеких яругах, а все інше людство боронилося, скільки вистачало сил.

Але бачив гетьман Тарас, що нема вже пороху для гар-

мат, забракло олива для рушниць, пощербилися в козаків шаблі, поламалися списи, війська залишилось обмаль, та й те закривавлене, змучене й виснажене, надходила остання година. І вихопив він із піхов криву шаблю, щоб і його спіткала однакова доля з козаками, літає він на коні, січе-рубает борогів, аж задубіла рука йому.

І тоді солдати царські підкралися нишком до гетьмана, накинули на нього аркан, стягли з коня й поволокли до самого царя. А цар їхній бородатий стояв на горбі, здалека спостерігав за рішальним побоевищем. Коли солдати поставили перед ним на ноги гетьмана Тараса, цар тоді й каже:

— Ти міг, гетьмане, скоритися мені. Був би ти в мене воеводою, розбили б ми з тобою і короля польського, і хана турецького, і добре б нам жилося. Тобі платив би я великі гроші за вірну службу. А ти не хотів скоритись. Тож відтепер уже нема України, зроблю я з неї свою московську губерню, турків і поляків також зітру на порох, і пануватиму я на пів світу.

І відповів цареві московському гетьман Тарас:

— Може й запануєш ти, царю московський, над півсвітом і впровадиш у ньому неволю. Тяжкої долі доведеться зазнати нащадкам нашим у неволі вашій. Та прийде той час, коли серед невільників роду козацького знайдеться інший Тарас, і поведе він народ свій проти гнобителів, і впадуть кайдани, запанує воля, і засяє над землею нашою сонце українське.

А цар московський каже гетьманові:

— Зроблю я так, гетьмане, що люди твої забудуть, якого вони роду, забудуть і про тебе, тільки й думки в них буде про шматок хліба. А хто наважиться піднести голову, одразу ж буде зрубана. І щоб від тебе, гетьмане, сліду не залишилося на землі колись вашій, а тепер моїй, зараз солдати тебе сплять, а попіл твій розвіє вітер.

І схопили солдати гетьмана, прив'язали до старого дуба, і там в огні сконав він.

Отож кінчилася війна, хто залишився живий — почали злазитись до своїх осель. А села ж які, попелища, згарища й руїни. А люди ж які! — вдови та сироти, каліки та старі. А їх уже ждуть — не діждуться москалі, бо цар розподілив між панами та генералами все добро наше — і землю, і те,

що на землі, і людей, щоб зробити їх кріпаками, щоб робили вони не на себе, а на московське панство.

Минуло і сто і двісті років, і розмножилось людей ще більше, як було їх за гетьмана Тараса. Але ніхто в тих людях не пізнав би нащадків козацького роду, забули вони славних предків своїх, затуркані, залякані, в неволі народжувались, невільниками вмирали, і думали вони лише про хліб щоденний.

І здавалося москалям, що вони вже назавжди приборкали українців, скорили їх навіки. Москалі певні були, що вже ніколи не з'явитися на упокореній землі новому Тарасові.

А він таки з'явився.

З'явився на світ Тарас Другий в біднучій родині кріпака, що працював шевцем у пана. Воно й не дивно. Сам Бог, коли треба було послати на землю свого Сина, то обрав йому на батьків теж бідних чесних трударів.

Поки малим був Тарас, то нічим не відрізнявся від інших дітей, хлопець як хлопець, а підріс трохи, то прокинулася у нього до всього цікавість, про все йому треба було знати. У писарчуків дітей навчився грамоти, поперечитував їхні книжки, довідався з них такого, що й старі люди про це навіть уяви не мали. Вечорами до шевцевої хати сходилися кріпаки, послухати мудрого хлопця.

Про дивовижного шевцевого сина дійшла якимись дверима чутка до самого пана. Захотілося панові побачити розхваленого шевченка, і закликав він Тараса до себе. Погомонів з ним про це, про те, переконався, що хлопець справді кмітливий та меткий, і вирішив узяти його до себе за службу, чи подати щось, чи запалити люльку, чи наточити кvasу, чи покликати когось.

Діло припало Тарасові нетяжке, а головне, що пан мало коли сидів дома, або їде десь до сусіднього пана грати в карти, або полює, або й зовсім відрядиться до міста на тиждень, якщо й не на весь місяць. А книжок той пан мав багато, і Тарас читав досхочу, не марнував жодної хвилини.

І не минув ще рік або два, як Тарас уже знав, де які є царства, як там живуть люди і що взагалі діється на білому світі. І натрапив він на одну таку книжку, що в ній спочатку й до кінця було написано про нашу колишню Україну, про всіх її гетьманів, з Володимира святого почавши й Тарасом

Першим закінчивши, навіть стояли в тій книжці й слова, що їх сказав останній гетьман цареві московському. Отоді вже Тарас і збагнув, хто він такий і що доведеться йому діяти.

І трапилось так, що до Тарасового пана приїхав аж із столиці в гості інший пан, якийсь учений і розумний чоловік. Якось ненароком захопив він Тараса з книжкою в руках, призначеною на мудрих читачів. Почав пан з ним розмовляти, та й здивувався, бо Тарас хоч і в школах не вчився, а був розумнішим від багатьох учених людей. І збагнув той пан, що серед кріпаків Тараса залишати ніяк не можна, а треба забрати його до столиці, вивчити його в усіх вищих школах, зробити з нього пана і вірного цареві слугу.

Опинився Тарас у столиці, прожив там багато років, перечитав усі книги й зробився найбільшим ученим серед усіх учених. І ніхто б не пізнав у ньому колишнього кріпака. Високий та статурний, довговусий та чорнобривий, одягнений у чорний сурдут, сорочка на ньому біла, як сніг, черевики завжди нові й блищать, пан та й годі. Поводився Тарас з усіма чемно й привітно, і ніхто не здогадувався, що діялось у його душі.

А душа Тарасова була не в столиці, була вона в ріднім краї, на Україні, днями й ночами думав він про те, як народові своєму повернути волю. І дійшов він висновку, що волю людям не можна дати, а люди повинні здобути її своїми руками. А щоб зважилися люди на здобуття волі своєї, треба пробудити свідомість їхню, щоб пізнали вони самі себе і чії вони діти. На це ж непридатне ніщо — ні зброя, ні приладдя якесь, а тільки слово, таке слово, що від нього спалахне серце, просвітиться розум і пробудиться спрага волі.

І Тарас нишком від панів визбирував у таємних книжках потрібні йому слова і ночами складав з тих слів пісні, не такі, як то люди співають, кдлі їм хочеться повеселитися або посумувати, а такі пісні, що відроджують душу.

Багато людей на світі, і кожен має свою вдачу й своє серце. Тож довелося Тарасові складати й пісень багато, щоб ніхто не залишився байдужим, щоб на кожного знайшлося потрібне слово, яке дійде до серця. Уже й сивина заблищала Тарасові в чубі, поки довершив своє діло. А тоді дістав він мужичу одягу, торбу через плечі й гайда з московської столиці до рідного краю. Дорога ж неблизька, поки дійшов, то так змінився, що не пізнав би його ніхто.

Набув собі Тарас кобзу й почав ходити з базару до ярмарку, з ярмарку до базару, скрізь, де збиралися наші люди, співає їм своїм голосом дужим, усі стоять — не ворухнуться, ловлять кожне слово кобзареве, високо здіймаються їм груди, міцно затискуються кулаки, а очі наливаються рішучістю.

І де б не побував Тарас, там уже гуділо, як у вулику. Днями люди хоч і працюють на панів, а ночами сходились до гурту і тільки й розмов у них про волю, і тільки й думок про колишнє вільне життя козаچه та гетьманів славних.

І вже кружляли чутки, що той кобзар співучий не хто інший, як нащадок гетьмана Тараса Першого, і незабаром він закличе людність братися до зброї, і виборе нарід собі волю, утворить свою державу і обере на гетьмана цього ж самого кобзаря Тараса.

Схаменулися пани, дізнались, хто обсіває їх лихом, ще більше наперли до нас свого війська, розставили москалів на кожному роздоріжжі, хапали подорожніх, кобзарів і старців, кидали їх до в'язниць та буцегарень, сподіваючись таким чином упіймати осоружного їм Тараса.

А в Тараса вже скрізь вірні друзі, знайшли йому у великому місті, у самому Києві, таку хату, куди б не заглянуло чуже око. І не такий Тарас, щоб сидіти, схрестивши на грудях руки, ті ж таки друзі дістали йому машину, що книжки друкує, працює він день і ніч, свої пісні перекладає на папір. І почали люди знаходити в себе в возах, у кишенях, за халявами і в пазухах книжки, що називалися „Кобзар”, надруковані золотими буквами. Серед селян хоч грамотіїв і негусто, та від „Кобзаря” не відмовлявся ніхто, хтось трапиться, що прочитає, а хто прочитає чи почує прочитане, то вже розум йому й просвітиться, така бо сила в тих піснях.

І панам новий клопіт, не лише треба шукати Тараса, а нишпорити та вишукувати його книжки, а їх усе більшало та й більшало.

Та хто зна, може, призначено Тарасові Другому діло своє тільки розпочати, щоб завершив його вже Тарас Третій, бо панські сіпаки винюхали такі сліди до схованки, напали на нього й закули в кайдани.

Востаннє сказав Тарас панам, що оточили його з усіх боків:

— Бився з вами Тарас Перший мечем, і ви перемогли його. Підніс я проти вас слово, гостріше за меч і палкіше за вогонь, і ви змусили мене замовкнути. Але слідком за нами йде Тарас Третій. Візьме він в руки меч гетьманський, заспіває людність наша пісень моїх і, як хвиля морська, змиє з лиця землі всю нечисть. А Тарас Третій уже недалеко, я бачу на синьому обрії постать його, я вже чую тупіт коня його, і звідти лине спів козацтва гетьманського.

Повернули й пани в той бік голови, куди дивився Тарас, але до самого обрію степ порожній. І зрозуміли вони, що слова його пророчі, і мерщій погнали коней на північ, у далекий Сибір.

З того часу за Тарасом замело й слід.

Думали пани, що схопивши проводиря, легко приборкають і народ. Але слова Тарасових пісень, мов добірні зерна нята в ґрунті, попускали буйні паростки в селянських душах. Вірять люди, що Тарас ще повернеться і поведе їх здобувати волю.

І цар московський збагнув, що насувається лихо, а щоб його уникнути, треба людям зробити якусь полегкість, щось їм дати таке, подібне до волі. І скасував він панщину, наказав панам, щоб вони кріпаків наділили землею.

Зраділи люди з царської ласки, обіймалися, мов на Великдень. Та хіба ж і не зрадієш — кожен матиме власну землю і власну хату, і куди хочеш їжджай, куди хочеш іди, нікого не питай. Ось вона, свята воля, про яку мріяли!

Як і обіцяв цар, нарізали пани своїм кріпакам землі, правда, потроху і яка гірша, аби могла родина прохарчуватись. Але тим не дуже люди переймалися, надіялись на свої руки, адже за гроші можна землі прикупити в пана, а заробити можна також у пана, бо їхні маетки мало що й поменшали, до того ж виникали гуральні та цукроварні, заводи та копальні, і скрізь треба наймитів.

У гонитві за карбованцем, затьмарені уявною волею люди забули про Тарасові пісні, утратили до нього шану, а пани з того скористалися, хитро й спритно визбирали його книжки, замкнули в залізні скрині й поставили біля них сторожу. Лежать вони там і досі, і нема до них доступу нікому, хіба самі пани заглядають туди, щоб упевнитись, що скарб той ніхто не рушив.

Дехто з селян справді зміг докупити земельки, а бага-

цько йшло на заробітки до якономій і заводів, намножилося злидарів і здається вже їм, ніби так воно завжди було і ніколи не зміниться.

Кілька років тому збунтувався був народ проти царя, гомону наробили, Боже мій! Вимагали землі і волі! А я дивився на все те, і мені боліло серце. Хотілося крикнути людям голосом, подібним до грому: пощо вам земля і воля царська! Здобуйте свою землю ріднесеньку, свою волю козацьку, оберіть собі гетьмана і тоді в своїй хаті самі й господарюйте. Та хто ж бо слухав діда Данила. Послухають вони тільки Тараса Третього, самим Богом призначеного дати щастя народові своєму.

* *

До хати вже вповзали фіялкові присмерки вечора. Ліс за вікном почорнів, мов обгорілий. На копицях хмар відбивалась багряна заграва, ніби після пожежі дотлівало згарище.

У печі погасло давно і хата швидко охолоджувалась. Василько сидів скулившись, а щось на себе накинути не здогадувався. Хлопець почував себе так, ніби якісь злодії збираються обібрати його, забрати найдорожче, що він має. Хіба ж уперше чути Василькові пораду відмовитись від теплих країв? Та раніше люди робили, це або з жалощів до нього, або через свою зневіру щодо можливості існування кращих умов життя. Дід Данило не гудить теплі краї, не розраджує, але розповіддю своєю облутує хлопця, мов тентами. Якби це був хтось інший, а не дід Данило, то Василько взагалі б його не слухав. Але дід Данило — рідна йому людина, близька, як батько. А чи є такі діти, що кидають своїх батьків! Навіть Федько Близнюк і той схаменувся й повернувся додому.

Але відсахатися від свого наміру Василько не хотів, і сказав:

— Я, діду Даниле, Василь Дереза, міняти ім'я своє мені нема потреби. І піду я свого часу до теплих країв. І ви мене не переймайте. Тарасом я не був і не буду. Шукайте собі на Тараса когось іншого.

А дід зовсім спокійний, ніби цих слів і сподівався почувти від хлопця, мовив:

— Довелось мені зазнати панщини, потім сам господарював, перейшов життя, як довгу ниву, і нічогосінько не розумів, а ганявся за набутками та заробітками. Але одного разу впросився до мене недужий чоловік переночувати, кахикав він дуже, та й жив у мене до самої весни. Він хоч і з нашого брата, а вибився в учені люди і пішов проти царя. За те кілька років карався в Сибіру. Приемна людина, умів розповідати, якщо кашель не заважав. Усю зиму той чоловік викладав нашу бувальщину. Я й не помітив, коли саме зробився інакшим, ніби наслухався Тарасових пісень. Ніщо вже мене не вабило, ні гроші, ні статки, а все думав про Тараса Третього, все ждав його, коли ж він об'явиться. Вік довікував, а надії не втрачав.

Хоч інколи й зневірявся, дивлячись на людей. За моєї пам'яті багато трудаків-господарів сходили нінащо й потрапляли в наймити до панів чи в робітники на заводи. А там усього сподівайся. Того скалічить, і він одягає старчачу торбу, той зіп'ється, той спокуситься чужим добром і потрапляє в злодії, той розледащиться і йде в волоцюги. Якщо й далі так піде, думалось мені, то попусується весь наш народ, а звідки ж візьметься Тарас Третій? Хто його виховає та виплекає? Адже він повинен любити людей своїх, мати совість чисту, мов сльоза щиросерда, мати янгольську чесність і козацьку правдивість та сміливість.

Але серце моє казало мені, що я помиляюсь. Хоч дехто й гине в наймах, іноді тілом, іноді душею, та без того не обійдеся. А придивися уважніше до людей, хоч і до селян, хоч і до наймитів, вони і побожні, і роботящі, подільчиві, співчутливі, голодному не відмовлять хліба, навіть віддають сорочку з себе. Десь серед таких людей і знайдеться Тарас, якого ти ждеш. І серце моє не обманило мене. І я повинен воздати хвалу Богові.

Підвівся дід Данило на затерплі ноги і, дивлячись у куток хати, мовив:

— Дякую Тобі, Господи, що ти зглянувся над нами й послав нам свого обранця, Тараса Третього, у вигляді хлопця Василя Дерези, царство небесне його благочестивим батькам. Амінь.

Старий перехрестив себе широким хрестом, схилювався на коліна й уклонився чолом до долівки.

Василько засромився своїх слів, висловлених дідові.

Навіщо було ображати старого? Адже він бажає добра людям, з давніх давен вірить у пришестя Тараса Третього і вважає, що цим Тарасом має бути Василько, то навіщо противитись? А може, все це так і є? А хоч і не так. Краще мовчки прислухатися до того, що старші кажуть.

— Ти все зрозумів? спитав хлопця дід Данило, підвівшись після поклону.

— Ні, не все, — сказав Василько. — Чув я про козаків і раніше, але не таке. Кажуть, козаки й тепер є, а як селяни бунтували, то наїхало тієї козачні по селах, топтали вони кіннями людей і страшенно їх били нагаями. І в мого знайомого хлопця козак зарубав шаблею собаку Бровка.

— Ото ж бо воно й є, — мовив дід Данило. — Цар на всякі витівки вдавався, щоб морочити людям голови, з пантелику збивати їх, мовляв, дивіться, які вони сякі-такі козаки. А справді ж то ніякі козаки, то царське військо, назване козаками. Наші козаки не могли своїх людей топтати.

— Розумію, — погодився Василько. — Скрізь ошуканство й неправда. І я дивуюсь, діду, чому ви не хочете, щоб я вивів людей звідси, подалі від царів і панів на вільне життя?

— А далі що? — запитав хлопця дід Данило. — А далі знайдеться якийсь цар або король та й завоює ваш теплий край. І станеться те саме, що з нашою Україною. І це ще не все. Якби такий край десь і був, де пустує земля, і хліб росте на деревах, і в річках тече не вода, а молоко та мед, однаково, хлопче, мало хто пішов би туди з тобою. І знаєш, чому? Бо кожному народові призначене місце на землі самим Богом. Тому людина, де б во́на не народилась, любить свій край, чи гарно їй там живеться, чи погано. Німці живуть у Німеччині, турки в Туреччині, французи у Французчині, і ніхто свого краю не кидає, бо не може покинути. А як і трапиться комусь залишити свою батьківщину, то сумуватиме за нею, поки житиме, і сум укоротить такому життя. Отож і треба, Тарасе, робити так, щоб наші люди не мандрували світами, а почувалися дома краще, як у теплих краях. Велике й тяжке перед тобою діло, Тарасе, така бо припала тобі доля. Спочатку підеш учитися до великого міста, до Катеринославу, Харкова або Одесу. Зібрав я дещо грошенят, вистачить тобі на всю науку.

— Та й за зайців пан заплатить п'ятсот карбованців, — додав Василько.

— І станеш ти таким ученим, як Тарас Другий, — вів своєї дід Данило, ніби не дочувши хлопцевої завваги. — І маєш ти дістатися до його пісень, похованих у залізних панських скринях. А там уже сам знатимеш, що тобі робити, бо я піду на спочинок вічний, ти ж будеш дорослою людиною. Я знаю, що людей ти своїх ніколи не забудеш, то не забуде і Бог тебе, і все буде гаразд. А тепер я можу йти калатати навколо маєтку. Тож надобраніч.

Провів Василько діда Данила до дверей, засунув їх на засув і заходився палити в печі хмиз. У хаті запахло солодкавим димом. А надворі брався мороз, помережив він шиби, відгородив чабанську хату від широкого світу; затишно в ній, тихо, і напрочуд спокійно в хлопця на душі.

12. Прийшла справжня зима

Низько попливли над землею сірі важкі хмари. Клубочилися вони, гнані холодним північним вітром. Густий колючий сніг, здавалося, падав не з неба, а хвилями виринав із степових яруг і вибалків, вирував, мов ігрець, кушпелив між землею й небом, і тяжко було відрізнити, коли починався ранок, коли дніло й коли вечоріло.

Бився вітер об стіни чабанської хати й болісно скімлив голосом голодного пса. Білими крильми шарудів по замерзлих шибях, ніби просився відігрітися на теплій печі.

Лихо тій людині, що захопить її несподівана хуртовина в полі. Блукатиме в білій сніговій темряві, поки знесилена не присяде спочити, холод обгорне її пестливим укривалом сну, і спатиме вона вічно.

Сидять люди в хатах, вигріваються на теплих лежанках і черенях, прислухаються до розлюченого за стінами виття і снують повільні думки. Припинилися роботи навіть у маєтку пана Номікосова, виходили наймити з хати тільки в konieczних потребах, щоб попорати худобу, внести палива чи води.

Але дід Данило віхоли не убоявся, не годилося в таку негоду залишати хлопця самого. Одягшись добре, він вийшов з маєтку й опинився зразу ж у сніговому вирі. Розлючений вітер жбурляв дідові в очі пригорщі снігу, колодою лягав під ноги, мов бичем бив під коліна, шарпав за поли свити, і старий тинявся, заточувався, спотикався, одначе прямував

навмання туди, де мала б бути чабанська хата. Ішов довго, уже й стомився, і степ знечев'я видався йому чужим, незнайомим, не надібав старий ні куща шипшини, ні терновика, мов замело їх кучугурами снігу, та хай би й замело, а куди ж подівся вибалок? Ні, мабуть, збочив дід Данило, узяв забагато праворуч. Але повернувши і в ліву руку, не знаходив нічого, що нагадало б, де він є.

— То ти мене водити збираєшся, бодай тебе... — сварився старий з кимось невидимим.

І відчув дід Данило, що сили його убуває, частіше зупинявся, а навколо нічого не видно, море снігу, свист і виття. І обпекла діда думка, що він може загинути. До смерти він завжди був готовий, і якби такий випадок з ним трапився раніше, в одну з минулих зим, то може б скорився смерті; однаково її не обійдеш і не об'їдеш. Але тепер інша справа, тепер під його опікою хлопець, потрібний усьому людству, і ця думка змушувала старого напружувати сили, лізти через замети, провалюватися в снігові ковбані, виборсуватися з них. І раптом опинився старий біля лісу, в затишку, гудуть дерева, гойдається їхнє біле верхів'ття.

— Еге, та мене заволокло аж до Сухого Клина, — пізнав старий місцевість. — Дивно, тримався півдня, опинився ж на півночі.

Верстов із п'ять довелось повертатися дідові Данилові лісом, але де й сили набралось, увихлявся між стовбурами дерев з парубоцькою спритністю. На схвильований ліс лягав каламутний присмерк вечора. Поки дійшов до чабанської хати, уже потемніло зовсім. Через шиби вікна просвічувався блідий вогник каганця.

— Ще не спить, жде мене Тарас...

А Василько й справді ждав діда Данила цілий день, був певний, що старий не убоїться завірюхи, та й хотілося хлопцеві, щоб він прийшов, було б добре з ним погомоніти за такої негоди, коли моторошно навіть визирнути у вікно. Але як почало вечоріти, вирішив, що ждати вже не доводиться, воно й добре, що дід Данило залишився в маєтку, хіба ж можна старим людям вилазити такої лихої години з хати. І саме як це думав Василько, у двері щось гучно застукотіло.

— А таки прийшов! — кинувся зраділий Василько до дверей.

Разом із вітром і снігом у хату ввалилося щось незнайоме, вкутане по самі очі башликом; у короткому кожушку, з лантухом за плечима, все обмерзле, зашкарубле, подібне до опудала, забутого на городі. Василько кинувся допомагати прийшлій людині роздягтися. Спільними зусиллями стягли з плечей лантух, потім і верхню одягу. Прихідько стомлено сів на ослі. А Василько тим часом оглядав свого гостя, намагався здогадатися, хто він такий і чого сюди прибився. З усього видно нетутешній. Одягнений у все куповане, чоботи на ньому шеврові, коли б не святкові. Але руки не панські, з широкими долонями, мозолясті, а пальці куценські. Та й сам він куценський, проте кремезний.

Трохи спочивши, гість витяг із кишені пачку цигарок і закурив.

— Ну й ускочив я сьогодні в халепу, — сказав гість, уже твердим кроком ходячи по хаті. — Де мене не таскало! Двадцять верст здалися довшими, ніж обійти навколо світу.

Василько придивився й до його очей. Якись глибокі вони, пронизливі і, здається, насмішкуваті.

Вимірюючи хату, гість дивився собі під ноги й казав:

— Пробач, братіку, що я до тебе вдерся в хату, не спитавши твого дозволу. Розумію, це недобре. Але ж повір мені, я був цілком тямку втратив. Оце тільки до пам'яті приходжу. Тож почнемо знайомитись. Зовуть мене Семеном. За фахом я залізного діла майстер. І слюсар, і механік, і коваль, і що хочеш. А за вдачею перелетний птах, ніде не можу зігріти собі місця. Якось так стається, що або мені місце оприкріє, або мене у три вирви витурять. Востаннє мене вигнали з роботи за мій довгий язик у Катеринославі. І саме під гарячу руку набіг на мене з якономії Номікосова якийсь жевжик на прізвище Мичка, Гичка, Теличка чи щось подібне, наймає мене за коваля, умови дає можливі. Я й погодився. Ще по якономіях мене не тягало, думав я, подивлюсь, чим там дихають люди.

Коваль Семен загасив пальцями цигарку, недокурочив кинув у піч і знову пішов по хаті.

— Знаєш, братіку, я міський пацюк, — казав він далі. — Степова стихія мені чужа. Саме тому я й ризикнув у хуртовину вирушити пішки за двадцять верст до якономії. На станції люди відраджували, запрошували до себе перебути негоду. А я, мов кавказький осел, упертий, і слухати не схо-

тів. Отож і спокутував, ще б трохи і пиши пропало. Як хочеш, братіку, а далі йти сьогодні я не можу. Пускай ночувати. Де я шукатиму того Номікосова з його Тичкою чи Мичкою? Чи не так, га?

Василькові цей коваль Семен сподобався.

— Про мене, дядьку, ви хоч і зовсім у мене залишайтесь. Місця вистачить.

— Дякую, братіку, — аж тепер уважно оглянувши хату, мовив коваль. — Мені здається, що тобі тут не тісно. З ким же ти бурлакуєш, друже?

— Сам, дядьку. Найнявся я до pana Номікосова зайців пасти. То він і дозволив мені жити в цій хаті біля кошари. Тут до маєтку, як за погоди, то нічого й бачити. А з маєтку мене щодня відвідує дід Данило, дуже милий чоловік. І годує мене він. Сьогодні його не було. Куди ж у таку віхолу витикатися з хати! Та куліш я ще маю. Ось ми з вами зараз і попоїмо.

А вітер, ніби почувши, що про нього згадали в хаті не зовсім похвально, закружляв навколо неї, мов танцював божевільний танок, з реготом, свистом, несамовитим тупцюванням, і від його сваволі тремтіли стіни, мов у пропасниці.

— Кулешику, кажеш, братіку? — збайдужівши до того, що діялося надворі, мовив коваль. — Гаряченький кулешик мені аж ніяк не зашкодить. І кажеш, що тут недалеко маєток того самого Номікосова з його Тичкою? Це чудово! Принаймні ще й завтра не доведеться лазити по кучугурах. Я вже накуштувався цієї приємности. А що ти сам тут бурлакуєш, то це паскудно. Твій пан, не кажучи поганого слова, справжнісінька свиня.

Поставив Василько на стіл горщик з кулешем, а коваль розв'язав свій лантух і почав витягати сорочки, молотки, якесь зубилля, терпуги, шматок ковбаси, декілька невеликих булок і купу книжок.

— То ви й грамоти вмієте, — сказав Василько із заздрістю в голосі.

— О, братіку... — почав був коваль.

— Я, дядьку, не братік, а Тарас, — завважив хлопець.

— Ого, то ти Тарас! — захоплено промовив Коваль. — Гарне ім'я! Отож, братіку Тарасе, книжки, якщо хочеш знати, — моє щастя і мій клопіт. Саме книжки й зробили мене

непосидючим і терпким на язик. Одначе, не шкодую. А ти, мабуть, і досі ще не навчився грамоти?

— Не вмію, — чомусь спаленівши, признався Василько.

— Нічого, — потішив коваль. — Якщо я тут утримаюсь, то навчу тебе читати й писати.

Коваль перерізав ще невідталу ковбасу навпіл, кусок подав хлопцеві, а сам присів до кулешу.

— А про Тарасів вам не доводилось читати? — після деяких вагань, наважився таки Василько запитати коваля.

— Про Тарасів? Про яких Тарасів?

— Був колись гетьман наш український, Тарас Перший, — пояснив Василько. — Потім був і Тарас Другий, із шевців, що пісні писав людям.

Коваль від здивовання поклав ложку на стіл, пильно видивився на хлопця і, усміхнувшись, сказав:

— Були у нас, братіку, різні гетьмани. А найславетніший з них Богдан Хмельницький. Доводилось мені читати про одного Тараса, козацького отамана. Гарна книжка, читаєш і думаєш, що й ти козак, і ти в Тарасовому війську. Одначе, гетьманом Тарас Бульба не був.

— Як це не був! — схвилювавшись, схопивсь на ноги Василько. — Може ще скажете, що й не спалили його живцем на вогні?

— Спалили, братіку, спалили, — примирливо мовив коваль. — Та до гетьмана він не доріс.

І тоді Василька осяяла радісна думка:

— А ту книжку хто писав? Пан якийсь, чи ні?

Коваль знову відірвався від кулешу.

— Писав хоч і пан, — сказав він, — та не втому діло...

— Еге! — захопився Василько. — Саме в тому й діло! Отак пани вам усе й напишуть, як воно справді було! Ви не чули, що вони зробили з Тарасом Другим і його піснями?

— Якого Тараса Другого? Це ти тик називаєш Тараса Шевченка?

— Еге ж, шевченко він.

— Про нього, братіку, вся Україна знає. За свої вірші і постраждав він, жорстоко постраждав.

Василько переконався, що коваль Семен знає все, як і дід Данило. І вже вони обидва були йому близькими й рідними.

Тим часом коваль кінчив вечеряти, струсив з колін кри-

хти, повкладав до лантуха своє майно, потім підвівся, широко розвів руки й позіхнув.

— Тепер на піч, дядьку Семене. Там тепло й просторо.

Не встиг коваль і влягтися, як відразу захропив. Надворі вже спочило. У хаті блимав каганець, під полом настирливо шкребла миша, а за стінами стоголосо вила віхола.

І аж тоді дід Данило доплентався до чабанської хаті; вітер щосили штурхонував старого через поріг.

— Тьху на тебе! — зачинивши двері, плюнув він до порогу. — Такої притичини ще мені не траплялось.

— Ви б трохи тихіше казали, — підійшовши до діда Данила, пошепки промовив Василько. — У нас на печі коваль Семен спить.

— Гаразд, хлопче, гаразд, — зашепотів і старий. — А що ж то за коваль такий?

— Цей коваль найнявся до нашої якономії і пішки йшов від станції та сюди й потрапив. І що то за людина! Книжки має! І все-все знає! І про Тарасів, і козаків, і про пісні Тарасові, ніби ви й йому розповідали.

— Ви багато гомоніли?..

— Ні, діду...

— Ой, Тарасе, не будь перед чужими людьми ховзкий на язик.

— Нічого, діду, — заспокоював хлопець. — Коваль Семен свій чоловік.

— Свої, буває, коні водять. Та нічого, побачимо.

Дід Данило дещо перекусив. Потім полягали спати.

Вітер ніби знав, що за стіною на теплій печі лежать і ніжяться люди, і за своєю злосливою вдачею, з розгону щосили вдарявся пружкими грудьми в стіну, хижка тремтіла, крєктало й рипіло у зв'язках дерево. Одбігав вітер у поле і знову налітав на хатину, всю ніч лютував, поки не виснажився остаточно, і над ранок ущух.

Василькові звечора щось довго не спалось, все прислухався до того, що діялось надворі, зате ж, як заснув, то пролежав у небутті майже до обіду. Не чув, коли повставали дід Данило з ковалем Семеном, не чув і їхньої довгої й цікавої хлопцеві розмови. Але кінець її він підслухав.

— А я вам кажу, дідусю, що відкладати до осені не можна, — переконував коваль старого. — Хлопець бо втратить ще один рік. Отож дам я вам адресу гарних людей в

Одесі. Люди вони не багаті, робочі люди, а приймуть вас, як рідних, до школи хлопця влаштують.

— Воно ніби так, одначе Тарас до осені звідси не піде, поки не випасе зайців, — казав дід Данило.

— Знову мені ті зайці! — підвищеним тоном мовив коваль. — Я до вас поважно, а ви все з жартами. Думаєте, як я заводянин, то тільки в залізі й розуміюсь. А я, коли хочете знати, запеклий мисливець. Доводилося полювати лисиць, зайців, стріляв дрохов, бив куріпок. А ви мені в очі дим пускаєте. Зайців пасе Тарас! До школи везіть його! Хлопець допитливий. Може вибитись на широкий шлях у житті. А ви його тримаєте в цій пущі. Та ще й кажете, що гроші маєте! Гріх берете на свою душу.

— Не беру я гріха на свою душу, Семене, і не жартую з тобою, а кажу те, що воно є. Найнявся Тарас пасти зайців до наступної осені, сто штук за п'ятсот карбованців. Це ж гроші, Семене!

— Таких дурних панів ще не траплялося, щоб хлопцям давали по п'ятсот карбованців.

— Та й хлопців таких ще не було, щоб зайців пасли.

Щоб припинити суперечку, Василько зліз з печі.

— Здоров був, — привітав його коваль. — Як спалося?

— Добре спалося, дядьку Семене. — Ще б лежав, та треба до зайців навідатись.

Коваль похапливо обмацував свої кишені, шукав коробок з цигарками, а знайшовши, закурив і підвівся на тверді ноги.

— Пробачте мені, приятелі, — казав він. — Тут якесь непорозуміння. Адже в нас трохи не кожен повіт і на тварин і на речі має свої власні назви. То може ви кроля і називаєте зайцем? Зрештою, що ж тут дивного? То ж одна родина. Але залишмо це. Мене цікавлять не зайці твої, Тарасе, а твоя особа. Дізнався я, братіку, від діда Данила, що підеш ти вчитись. Це діло! Вчися, братіку, нам дуже потрібні вчені люди.

І не певний себе, не знаючи, що з ним станеться за тиждень, навіть завтра чи й сьогодні, він витягнув з кишені записничок, розбірливо написав адресу своїх одеських друзів і дав дідові Данилові.

— Дякую, — ховаючи папірець за підшивку шапки, мовив старий. — Може й справді знадобиться.

— Ні'защо, — відповів коваль. — Напевно пригодиться, аби не барилися тут.

А Василько був уже надворі. Куди не подивись, самі кучугури, і все блищить, сєє, кожна сніжинка просякалася соняшним промінням і перетворювалася сама на малесеньке світило. Сніг під ногами рипів. А зайцям у кошарі байдуже до всього, бавляться, скубуть сіно, борсаються в снігу, що місцями через щілини понадувало, розважаються.

Незабаром дід Данило привів до кошари коваля.

— Дивись уважно, — сказав старий. — Що це за птахи? Зайці чи кролі?

Коваль, зачудований, знизав плечима.

— Та ніби зайці. Але ж зайців свійських не буває.

— А вони й є дикі, — посміхався дід Данило. Коваль також засміявся й хитрувато підморгнув оком, мовляв, кажіть комусь іншому, а не мені.

— Покищо, до побачення, заячий пастуше! Дякую за гостинність. І вам, діду Даниле, на все краще. Піду до свого Гичка приймати на себе ковальські обов'язки. У кузні я почуватимусь краще, ніж серед зайців. Ач які, здається і вони вже кплять із мене.

І коваль вийшов з кошари.

— Не вірять, — сказав Василько, коли вже не чути було рипіння снігу під ковалевими чобітьми.

— Заводянин, — сказав дід Данило. — Життя їхне таке, що вірити дуже не доводиться. А чоловік він цікавий. Тільки не затримається тут, не призвичаїться. Потягне заводянина до стукоту-грюкоту, до гармидеру міського. Тиша степова драгуватиме його. А шкода, коваль — гарний бесідник. Наймитам він був би знахідкою.

Увесь день дід Данило з Васильком відкидали від хати сніг і прорізали в наметах стежки. А надвечір до кошари прибрів з мішком за плечима перещіпнянець дядько Паляничка.

— Приймай, хлопче, і від мене зайця, — витираючи рукавицею спітніле чоло, сказав він Василькові. — Не все ж носить Мусієві та Мусієві, царство йому небесне...

— А що з дядьком Мусієм? — стривожено запитав Василько.

— А що ж, як не замерз, — збиваючи рукавицею з чо- біт сніг, мовив Паляничка. — Це позавчора він пішов на зай-

ців та й не повернувся. Ранком сьогодні Мусііха наробила лементу на все село. Посходилися селяни до збірні, гомонять, той те, той се, один каже, що треба йти в поле розшукувати Мусія, інший відраджує й запевняє, що Мусій як не в Покровському, то в Горілій Клуні лигає горілку. Отоді й подумав я, що який не був Мусій, а все ж хрищена душа, піду, вирішив я, повештаюся степом, знайду — не знайду, а хоч совість свою очищу.

— І очистив таки? — глузливо запитав Паляничку дід Данило.

Паляничка гучно ляпнув себе рукавицями по кожусі.

— І скажіть, як воно сталося, — розповідав він. — Вийшов я за село, підходжу до кислиці, що росте, може знаєте, позаду вітряків, гульк, а під кислицею щось ряботіє. Я туди, так і є, він, сіромаха, до половини заметений снігом. Приторкнувся я до Мусія, а він давно вже задубів. Поклав я його, скарлюченого, на замет. А в ямі, де він сидів, і торба його з харчами, і пляшка з-під горілки, трішки ще й на дні залишилось. Допив я горілку за спокій душі небіжчика, коли чую, щось у снігу ніби шарудить. Копнув ногою, а там мішок із зайцем. Що ж, не вдалося врятувати Мусія, то врятую хоч зайця. Моя знахідка, мої й гроші. То куди ж вам його діти, в кошару?

Василько взяв мішок і відніс змучену тварину до заячого гурту. А дід Данило презирливо дивився на задоволеного Паляничку, міряв поглядом з голови до ніг, але не сказав нічого.

13. Свого доправляйся, чужого цурайся

Зустріли коваля Семена в маєтку привітно, Карло Францович навіть потиснув йому руку й пообіцяв зчасом підвищити платню, а Панько Гичка примістив його хоч і в наймитській хаті, проте в окремій кімнаті, з ліжком і чистою постільною білизною.

Першого дня коваль Семен до роботи не ставав, лише побув у майстерні, познайомився там з робітниками, досить похмурим старим ковалем Раком і його молотобійцем, веселим парубком Спиридоном. Власне, ці двоє робітників і були справжніми ковалями, вони саме наварювали лемеші та відтягали чересла, завжди роботи мали досить, але порали-

ся з нею вчасно і нового коваля на допомогу собі не потребували. Семенові не доведеться ковалювати, обов'язки його досить складніші, він має бути механіком, ремонтувати двигун, косарки, снопов'язалки, молотарки та інший реманент, що з ним ковалі звичайні ради не дадуть.

— А раніше ж якось давали раду? — запитав майстрів Семен.

— Не давали, — мугикнув коваль Рак, колупаючи вугілля в горні.

— Раніше у нас був такий майстер з Єлисавету на прізвище Цвіркун, — хитаючи ручку міха, пояснив молотобієць Спиридон. — Та втік. Він любив вечорами гомоніти з наймитами. А Гичці це не подобалось. Гичка вважав його за бунтівника. І привів був урядника, щоб заарештувати того Цвіркуна. А Цвіркун не в тім'я битий. Крутнувся і вже нема, як крізь землю провалився. Перевернули весь маєток, шукаючи, а не знайшли.

— І що ж той Цвіркун, справді був бунтівник? — запитав молотобійця Семен.

— А хто ж його знає, може й бунтівник. А головне, що не любив Гичку і в очі йому казав, що він панський прихвостень, лакиза, падлюка, негідник, мерзотник, наволоч і провакатор.

— І Гичка не погоджувався з цим? — спитав Семен.

Страшенно сердився за провакатора, кричав на всю пельку, що він чесно служить Богові, цареві й батьківщині.

— Досить уже, — сказав коваль Рак молотобійцеві. — Бери молот.

Увечорі коваль Семен посидів з наймитами в їхній спільній хаті, там же крутився серед молоді й Гичка. Наймити балакали про свої болючі селянські справи, у когось уже дома отелилась корова, у когось дитина хвора, ще, не дай, Боже, помре, у когось курка почала співати, як півень, і кожен цей випадок викликав у наймитів цікавість, зразу ж пригадувались інші подібні випадки, що від них Семенові нестерпно хотілось позіхати.

А ранком, щойно благословилося на світ, коваль Семен у кожушку, з лантухом за плечима помандрував до залізничної станції. Виходячи з подвір'я маєтку, він зустрівся з дідом Данилом.

— Чи варто було так далеко забиватися, щоб тільки переночувати? — сказав йому старий.

— Варто, діду, бо я приніс вам адресу моїх одеських приятелів. Обов'язково ж приведіть свого Тараса.

— Восени прийдемо, Семене.

— То в Одесі побачимось, діду. Вітайте хлопця. Прощайте.

І Гичці довелося знову їхати до міста, шукати нового майстра.

Василько шкодував за ковалем Семеном. Мріялось хлопцеві, що ось покінчить він поратися з зайцями й почне вчитися в коваля, і до осені напевно вже вмітиме читати й писати. Але коваль покинув маєток, з навчання нічого не вийшло, та й з зайцями знову ж клопіт, ще до сотні бракує немало, сорок вісім голів, а дядька Мусія нема в живих, то нема й ловців. На Василькове прохання дід Данило пішов до управителя.

— То як же воно буде? Хлопцеві зайців треба!

— А де ж я візьму, — виправдувався перед старим Карло Францович. — Хіба Мусія відморозити.

-- То вже ваш клопіт, паночку.

— Скажи хлопцеві, хай трохи зачекає. Я щось вигадую, — пообіцяв управитель

А вигадка управителя була не надто мудра, він вирішив цей клопіт перекласти на Гиччину голову, молодшу й спритнішу.

Вислухавши управителя, Панько Гичка сказав:

— За цю справу доведеться взятись мені особисто.

— Підеш сам ловити?

— Ні, Карле Францовичу, досить нам полювання. Я розжену тих зайців, що в кошарі, а пастуха доручу залізничникам, щоб завезли його аж до Харкова чи Ростова, і на тому кінець.

— Це не піде, Гичко.

— Піде! — запевняв Гичка. — Якщо я берусь, то на півдорозі не зупиняюсь. Як треба буде, то не завагаюсь підпалити і кошару, і хату. Хай іде все за вітром.

— Тс роби, — погодився управитель — Роби, та не наклич на наші голови лиха. Позбавиш мене клопоту з зайцями — матимеш сто карбованців.

— Сто п'ятдесят і ні копійки менше.

— Хай буде й так. Але попереджаю, що за наслідки відповідатимеш ти. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

І темної ночі Гичка взяв з собою двох вовчурів, Лютру й Цербера, і повів їх до кошари. Собаки слухалися свого господаря, не гавкали, не скавулили, вони передчували, що всі свої властивості ще встигнуть проявити тоді, як почують перед собою ворога й одержать наказ кинутись на нього. Коли Гичка розчиняв у кошарі двері, йому здалося, ніби щось переливчасто просвистіло, птах якийсь абощо. Але які взимку птахи, учулося та й годі. Він узяв собак усередину в кошару, темно там, як у льоху, навпомацки повідстібав ланюги від нашійників і сказав собакам розігнати зайців. Собаки ніби зникли, але на нього зразу ж з усіх боків щось накинулося, шматувало на нього одержу, рвало тіло, гризло, кусало, дряпало, і Гичка, відбившись від тварин, з несамо-витим, рятуйте! Гвалт! Рятуйте!” — ледве вискочив надвір і щодуху погнав у поле. І не догнали б тоді його ні коні баскі, ні хорти, ні ластівки, біг, скільки вистачало сил, поки не зашпорталися ноги й не впав, устрягши головою в сніг, сподівався, що зайці його знову обляжуть і загризуть остаточно. Але вже більше ніщо не чіпало, і, очунявшись поплентався він до маєтку.

А на ранок з костуром у руці із своєї хати ледве дошкутильгав до управителевої контори, обмотаний увесь білим ганчір'ям, самий ніс визирав на світ Божий та одне око підсинене.

— На мені живого тіла не лишилось, — трохи не плачучи, скаржився Гичка управителеві. — Як вони мене кусали! А Лютру та Цербера напевно загризли на смерть!

— Хто це — вони? — не розуміючи, про кого мова, питав управитель.

— Та хто ж, зайці!

— Зайці! Лишенько! Дожилися! Людей їдять! Собак їдять! Що ж воно робиться!...

— Як вовки, гризуть, — додав Гичка.

— Я буду писати Галактіонові Калістратовичу, хай або мене звільняє, або Тараса, — казав управитель.

— Пишіть, хай звільняє, — розчулено мовив Гичка...

Увесь маєток уже гомонів, мов потурбований вулик. Поспішив прийти до Василька й дід Данило, приніс йому їсти й надзвичайну новину.

— У нас щось трапилось, — сказав він хлопцеві. — Гичка побитий, мов сніп, а синій, як печінка. Каже, ніби впав з горища. А люди не вірять. Подейкують, ніби то дали йому чосу коваль Семен з отим попереднім майстром Цвіркуном. Ніби помстилися за кривду.

— То не ковалі, а панські собаки його пошарпали, — сказав Василько.

— А ти звідки знаєш? — здивувався дід Данило.

— Бо бачив.

— Бачив?!

— Еге ж. Чогось мені довго не спалося, сидів я біля вікна та думав, як воно буде в тому Одесі. Коли бачу, щось сунеться до кошари, і два собаки з ним. Еге, міркую, зайців моїх хоче подавити. Але того не може статись. Я тихенько сказав собакам, щоб зайців не займали, а господаря свого провчили, як шкодити, та нагнали звідси. Собаки його й насіли. Я не знав, хто в гості до мене приходив. Думав, хтось із перещіпнян чи покрівчан. А воно Гичка. І чого він при-телющився — не розумію!

— Знівечив ти його, хлопче, як Бог черепаху.

— То не я, а собаки його, — виправдувався хлопець.

— Але він тобі цього не подарує. Мстивий він.

— То правда, — мовив Василько. — Від Гички всього можна сподіватись. Та не встигне він нічого уброїти. Зайців я розпущу на волю. Хай собі гуляють, де хочуть. Яке ж воно їм життя в кошарі! А коли треба буде — знову скличу. Та це не скоро, аж восени, як пани поз'їздяться.

Подумав дід Данило та й каже:

— Як уже на те пішло, хлопче, давай ми з тобою заберемо в управителя гроші і за тих зайців, за яких він ще не платив. Наскликай з поля зайців, скільки ще не вистачає, а я піду до нього й скажу, ніби то я наловив. Однаково німцеві, кому платити. А в місті нам кожна копійка знадобиться, місто не любить безгрошівних.

— Ні, діду Даниле, — поміркувавши над пропозицією цією, відповів Василько. — П'ятсот карбованців від пана Номікосова я візьму, бо така наша з ним умова. А шахраювати нам не личить.

— Отаким завжди будь, Тарасе! — похвалив хлопця дід Данило. — Свого доправляйся, чужого цурайся.

І одного гождого ранку, коли на небі не було жодної

хмарини **О**чки, а з-за лісу показалося величне сонце і під його промінн **Я**м засяяв, мов спаленів, сніг, защебетали синиці, зацвірінк **А**ли горобці, тоді Василько вивів із кошари своїх зайців, **П**осідали вони навколо хлопця, нашорошивши гострі вуха, а **В**ін витягнув з-за пазухи сопілку й заграв:

— Заячки, мої братчики, друзі мої милі, біжіть зараз в ліси та **д**іброви, в байраки та вибалки, в степи та поля, живіть, як **в**ам хочеться, і бійтеся та стережіться людини, бо часом **в**она лихо коїть, сама не знаючи, навіщо, тож біжіть і до **п**обачення...

І **з**акурився за зайцями сніг, проводив Василько їх ласкавим **п**оглядом, постояв, поки не зникли вони всі до одного, а **т**оді повернувся до себе в хату, ліг на піч і ще раз заснув **с**покійним сном.

А **з**а день чи за два люди в маєтку вже знали, що в кошарі ні **о**дного зайця не залишилося, напевно повтікали, і заячий **п**астух тепер сидить та сумує, плакали його грошики, **о**пинився, як баба з розбитими ночвами, то бо воно й є, що **р**озумний думкою не багатіє. Наймитам подобалося, що хлопцеві **і** не доведеться одержати від пана купу дурних грошей, що **о** йому треба буде злидарювати не менше, як злидарюють **в**они. Дивувало їх хіба те, що дід Данило ні трохи не **п**ереїмався хлопцевим нещастям, ходить собі та загадково **п**осміхається.

Довідався про цю радісну йому подію й Панько Гичка, і **з**ра^з **з**у^ж пошкандибав до управителя.

— **Н**ема ні одного! Як віником вимело! — засалавшись, вигукнув **Г**ичка в конторі перед управителем.

— **П**ривчайся, Гичко, розповідати спочатку, — повчально мови^в **К**арло Францович.

— **А** це все зразу, і початок і кінець. З кошари всі зайці повті^кали.

— **Т**ак, це гарна вістка, — сказав управитель і від задоволенн **я** обома долонями погладив своє черево. — **А** як же воно **с**талося?

— **Я**к сталося — не знаю, бо там не був. Та то й бай-
дуже. **Г**оловне, що вже не доведеться нам голови морочити з тими з **з**айцями.

— **Т**и впевнений?

— **Ц**ілком!

— **А** я ні. Після того, що довелося зазнати біля чабан-

ської хати мені, і після того, що трапилося там з тобою, легковажити не можна. То не випадки й не збіг обставин. За тим щось нам незрозуміле криється. Тож треба бути обачними.

— А на мою думку, Карле Францовичу, треба того заячого пастуха разом із його опікуном замкнути в чабанській хаті і вікна позабивати дошками, щоб не повтікали, і тримати їх під замком, аж поки приїде пан Номікосов. Тоді їх добре відшмагаємо батогами й проженемо звідси.

— Якщо це правда, що зайці розбіглися, — відповів запальному Гичці управитель, — то це дуже добре. І мені б хотілося, щоб слідком за ними побіг і їхній пастух. І якщо побачиш, що він залишає нас, то побажай йому щасливої дороги. Тож попереджаю тебе, Гичко, хлопця не чіпай, удавай, що нічого не сталося.

— А все ж, Карле Францовичу...

— Досить, Гичко. Поводься так, як я тобі наказую.

Трохи охоловши, Гичка вже був і радий, що управитель не погодився з ним, інакше знову довелось б мати справу із заячим пастухом, а тут ще й стара халепа не загоїлася. Ні, обережність людині аж ніяк не шкодить.

14. Від весни до свята мученика Галактіона

Довга й дошкульна зима таки минула, пригріло сонце, розтав сніг, уквітчалися дерева й увесьденечки дзвеніли невидимі жайворонки. Почалися польові роботи, наймити ранком виїздили в поле орати, сіяти, потім уже й косити трави, полоти, а там і хліба дозріли, зайшли жнива, поверталися до маєтку люди пізно, стомлені, повечерявши, зразу ж лягали спати по закутках подвір'я, на возах, на траві, просто неба.

Про зимові пригоди із зайцями потроху забувалося, хіба інколи ще, як вискочить куций десь із-під ніг, то хтось жартома свисне вслід і скаже:

— Потяг на хвості п'ять карбоваців...

Василько рідко коли ночував у чабанській хаті, зникав часом і на тиждень, і на два, і дід Данило нераз турбувався, щоб хлопець, бува, знову не надумав податися до тих своїх теплих країв. Але Василько таки з'явився, обіпраний співчутливими руками, облатаний і викупаний, охоче

розповідав дідові Данилові, де він бував, що чував і що довелося бачити. А бував він у багатьох селах і хуторах, що лежали за десять чи й п'ятнадцять верст від маєтку Номікосова, набув там друзів і приятелів серед місцевих хлопців, скрізь уже знали, що він, Тарас, чекає на пана із столиці, і, як пан з ним розплатиться, то він піде з дідом Данилом в Одес учитися. Про теплі краї Василько вже не каже нікому, а розповідає про Україну та її гетьманів, і люди слухають його й стверджують, що так воно й було, і так воно ще й буде, дай Боже, дожити до того щасливого часу.

Уже надходила й осінь, з польовими роботами покінчено, зайвих наймитів звільнено, залишилися ті, що потрібні в господарстві на зиму. Дівчата вже чепурили покої панського будинку, готувалися до зустрічі гостей. Управитель часто їздив і до Єлисавету, і до Одеси, і до Миколаєва, іноді сам, іноді з Гичкою, із станції приходили хури напоїв, добірного харчу, солодошів і ласощів. Усі в маєтку метушилися, квапилися, мов на пожежі. Першими із сторонніх людей прибули музики, всі в довгих, але легких пальтах, у капелюхах, і в кожного в руках потертий футляр із струментом. А за музиками почали прибувати й гості.

Як і завжди, пан Номікосов прибув із своїм другом Протопоповим, помітно постарілим і схудлим. Дорога стомила його настільки, що довелося підтримувати під руки, допомагати вийти сходами на другий поверх будинку. Одначе, за ніч Протопопов відсвіжився, ходив покоями без чужої допомоги, а спіткавши управителя, поручкався, про те-се поговорив з ним, навіть не забув і про заячого пастуха.

— Програли ви закалд, Платоне Аркадійовичу, — сказав йому управитель. — Накупили ми Тарасові сто зайців, сподівалися, що з того щось станеться, якась дивовижа. А вийшов пшик. Зайці порозбігалися, та й пастух кудись подівся, либонь, утекло стерво.

— Дуже приємно чути ваші слова, Карле Францовичу, — висловив своє задоволення Протопопов. — З приємністю заплачу Галактіонові Калістратовичу тисячу карбованців. Я радий програшеві. Навіть на душі полегшало. Але ви мовчіть, Карле Францовичу. На бенкеті в честь іменинника цей виграш буде Галактіонові Калістратовичу сюрпризом. Чудово! Але — таємниця! — І Протопопов, конфіденційно моргнувши оком, приклав до своїх уст вказівний палець.

Ця розмова з Протопоповим збентежила управителя. Він уже давно забув про того заячого пастуха, навіть не знає, чи хлопець справді втік, чи ще й досі тут вештається. Запитав про це Панька Гичку. Ні, хлопець нікуди не тікав, а тиняється по навколишніх селах. хоч часом навідується й до чабанської хати.

— Що ж йому тут треба? — здивувався управитель.

— Дітись нікуди. А ми ж годуємо, — сказав Гичка.

— А мені здається, що не харчі його тут тримають, — мовив управитель. — Тож пам'ятай, Гичко, якщо той хлопець щось тут у маєтку наброїть, то відповіси ти своєю головою. Але знов попереджаю — хлопця не займай. Можливо, що його ще захочуть побачити наші пани.

— То що ж маю робити? — спитав розгублений Гичка.

— Стеж за ним, як за своїм оком. Головне, щоб коло нашого маєтку не тхнуло й духом заячим, побачиш хоч одного — зразу ж стріляй.

— Це інша справа. З рушницею воно не так моторошно.

І Гичка перетворився на пристрасного мисливця. З рушницею в руках, підперезаний патронташею, никав він по лісі недалеко від чабанської хати, поглядаючи на її двері та вікна. І день відходив, і другий, а нічого підозрілого не надбав, не траплялися йому ні зайці, ні якась інша звірина, навіть миші не довелося помітити, ліс порожній, готувався до зимової дрімоти, тільки пожовкле листя шелестить під ногами в мисливця та іноді крякне десь сумовито ворона. З димаря інколи клубочився дим, увечорі показувався в вікнах вогник каганця, оце й усі ознаки, що в хаті животіє якась істота. Повертався до маєтку Гичка, як уже поночіло, щоб ніхто не помітив його.

А дід Данило ходив навколо маєтку, калатав і калатав, аж поки пани вгмоняться й полягають спати, далеко за нівніч.

Цієї ночі дід Данило приніс Василькові горщик галушок, свіжого хліба, цибулину і від дівчат з панської кухні жменю ласощів.

— Як воно тобі тут? — спитав старий.

Василько таки добре зголоднів, їв, — аж за вухами лягало, тому й не відповів зразу дідові нічого.

— Гичка сюди не навідувався? — знову спитав старий.

— Сюди — ні, — спромігся сказати Василько.

— Щось негарзд із Гичкою. Як піде зранку десь із рушницею, то лиш увечорі повертається. Де він вештається, — не розумію. Адже раніше ніколи не полював. І раптом, саме як пани тут, потягло його на мисливство. Щось у цьому криється погане.

— Нічого в цьому поганого немає, — сказав Василько. — Гичка стереже мене. На узліссі вже доріжки попротоптавав і накидав недокурків — біліють скрізь, як білий ряст. Пильнує, бач, щоб до мене не позбігалися зайці та щоб я не повів їх до пана.

— Це халепа нам, хлопче, — стурбовано сказав дід.

— Ніякої халепи. Вони хитрують, а ми їх перехитруємо. Якої ви думки, на завтра дощ не заповідається?

— Дощі почнуться не раніше, як за тиждень, на молодку

— І добре. Зараз ви, діду, підете до маєтку, відкалатаете панам востанне. А я ополудні, саме як пани повстають, приведу туди зайців. Пильнуйте мене, діду, в подвір'ї. Як побачите, що я з отарою наближаюся, зразу ж розчиніть псярню й випустіть усіх собак. Вони можуть мені знадобитись. А тоді йдіть до пана Номікосова, підведіть його до вікна й вимагайте, щоб негайно заплатив п'ятсот карбованців. Якщо буде комизитись, махніть мені рукою, і я з усією отарою й псярнею присунуся вам на допомогу, гуртом будемо правити гроші. Я знаю, пани на обіцянки щедрі, а на віддачу ту-гі. Та нічого, ми своє візьмемо. І зразу ж гайда в степ, і тільки нас бачили.

— І ти певний, що все так станеться? — запитав дід Данило, томлений сумнівами

— Так має бути! — упевнено відповів Василько.

— А як не пощастить тобі наскликати зайців?

— Цим не переймайтесь, діду Даниле.

— А як Гичка зустріне твоїх зайців і почне на них стріляти з рушниці?

— Собаки не дозволять йому стрельнути.

— А як Гичка перешкодить мені випустити собак із псярні?

— Діду, я бачу, що вашим запитанням не буде кінця до самого світанку. Зробіть усе, як я прошу вас, тоді ніяких перешкод не виникне.

Дід Данило пообіцяв виконати сумлінно всі хлопцеві вказівки й пішов до маєтку.

Василько цієї ночі спати не лягав, боявся проспати, сидів біля вікна, поглядав на крайнебо, вичікував світанку. І зрештою простяглася над лісом сіра смуга, ясна вона, поширювалсь, меркли зорі й погасали, порожевіло небо, незабаром виткнеться з-за обрію й сонце. Василько підпалив у печі хмиз і крадькома зиркав на узлісся, хотів побачити між стовбурами дерев Гиччину постать з рушницею за плечима. Сьогодні Гичка запізнився, помітив його Василько вже, як сонце цілком повисло над лісом, мабуть, вилежувався чолов'яга, не квапився витоптувати стежки.

Ще вкинув Василько хмизу в піч, усунув туди й кусок пенька, довше тлітиме, більше йтиме з димаря диму й надаватиме Гичці віри, що хлопець у хаті. А Василько з протилежного від лісу боку хати виліз через вікно надвір, шаснув через горбок і пішов собі вибалком, куди хотів.

Докалатавши своє навколо маєтку, дід Данило також не відважився хоч трохи здрімнути, вештався по подвір'ї, нікав з кутка в куток, ніби шукав учорашнього дня. А перед полуднем не відходив від воріт, навіщось тримав у руці калатало і раз-по-раз зазиравав у щілини між дошками високого паркану. Старий непокоївся, хвилювався, йому здавалося, що хлопець бариться, коли б чогось з ним не сталося, а трапитись може що завгодоно.

Та нічого з ним не сталося, ішов його Тарас, вигравав на сопілку, а навколо хлопця і попереду, і по боках, і позаду зайці й зайці, не одна, а багато сотень, плигають, і спини їхні здаються хвилями розбурханого вітром ставка.

Дід Данило широко розчинив ворота, потім підтюпцем подався до псарні й повипускав з усіх переділок собак. Відгодовані й засиджені пси з гавкотом і вищанням кинулись були бігти, та, почувши сопілчаний голос, враз присмирніли, повільно йшли назустріч хлопцеві, привітно махаючи хвостами. А тим часом дід Данило був уже біля панського будинку, розгладив на грудях бороду, обсмикав на собі чумарку, зняв з голови шапку й переступив поріг. Тільки но зійшов він нагору й опинився в тій кімнаті, до роздягаються пани, як до старого звідкись підскочив Карло Францович.

— Даниле, а ти чого тут? Зразу ж тікай звідси! — гримнув управитель.

— Я до нашого пана в дуже важливій справі, — твердо й голосно відповів старий.

— Схаменися, Даниле! Хіба ж тепер можна до пана! Він саме сідає з гістьми снідати, — прошепотів управитель і своїм огрядним тілом заступив старому дорогу.

— Нічого з паном не станеться, як поснідає й пізніше, — відрубав старий, простягнув поперед себе руку й відсунув убік управителя, як сніп.

У великій залі, справді, панство вже всілося за столи. Дід Данило зразу ж побачив пана Номікосова, праворуч від нього сидів пан Протопопов, ліворуч пишна дама з білим, мов пух, волоссям і чорними бровами, а напроти біленьке дівча, з пухкими червоними устами.

— Пробачте, пане, що потурбую вас, — звернувся дід Данило до пана Номікосова. — Прийшов день...

— А це що таке? — видивився на управителя пан Номікосов.

— Пробачте, Галактіоне Калістратовичу, — забелькотів управитель. — Старий збожеволів. Я зараз покличу людей, його зв'яжуть.

— Пане господарю, — не звертаючи уваги на управителя телеве патякання, казав дід Данило. — Минулого року ви найняли Тараса, щоб випас вам сто зайців, і за це пообіцяли заплатити йому п'ятсот карбованців. Тож прошу вас ласкаво, підійдіть до вікна, переконайтеся, що зайці ваші всі тут під хатою живі й здорові, заплатіть пастухові належні гроші, подякуйте йому за сумлінну працю та й сідайте споживати хліб-сіль.

У залі було так тихо, що кожне дідове слово чули всі гості. Посхоплювалися вони з крісел, кинулись до вікон, і в кожного з уст зірвався вигук подиву. Підвелися й пан Номікосов та пан Протопопов, гості дали їм дорогу підійти до вікна; глянули вони в двір і задубіли. Серед двору стояв той самий, знайомий їм хлопчина, Тарас Третій, а біля нього й по всьому подвір'ї сиділи, плігали, вмивалися, обнюхувалися зайці, почувалися вони так, неначе збігися сюди на якесь своє свято чи бенкет, а тут же серед зайців порозсідалися собаки й з цікавістю приглядалися до диких тваринок, що втратили почуття страху.

І раптом на подвір'я вибіг з рушницею навпереваги Панько Гичка. Назустріч йому зірвався з місця вовчур Цер-

бер, клацнув зубами, з розгону плигнув на свого доглядача. Гичка впав, як підкошений, простягнувся горілиць, а зверху напосів собака, готовий кожної миті встромити свої зуби в його пельку.

У залі гості застогнали, жінки злякано заверещали, а пан Протопопов почав сміятися тоненьким дитячим сміхом і щось незрозуміле белькотіти. Пан Номікосов зразу ж очунав, обхопив свого друга за плечі й живосилом відвів від вікна. Пан Протопопов усе сміявся й сміявся, з очей текли йому рясні сльози, тіло йому тремтіло, мов у пропасниці. Його всадовили в крісло. Серед гостей виявився лікар; управитель бігцем приставив шкіряну валізку з медикаментами, лікар дав хворому чогось випити, і незабаром пан Протопопов уже менше сміявся, але по-дитячому белькотів:

— Зайчики, маленькі зайчики...

Поки тривала в залі метушня, дід Данило мовчки стояв, дивився й вичікував. Коли ж зам'яття трохи вляглося, він знову наблизився до пана Номікосова й сказав:

— Паночку, час кінчати з зайцями. Платіть п'ятсот карбованців.

Уздівши управителя, пан Номікосов закричав розлючено:

— Гоніть їх звідси! Гоніть усіх! Зайців! Тараса! Діда! Духу їхнього щоб не залишилось!

— Галактіоне Калістратовичу, — переступав з ноги на ногу управитель. — Я цього не можу. Собаки догризають Гичку. І нам усім те буде.

— Паночку, скаменіться, — умовляв господаря дід Данило. — Тарас може прийти сюди з зайцями й собаками.

— Галактіоне Калістратовичу, — благав управитель. — Заплатіть! Дозвольте мені заплатити!

Пан Номікосов вихопив з бокової кишені грошову книжку, відрахував п'ять папірців по сто карбованців кожен, кинув на стіл і мовчки зник із залі. Дід Данило уважно оглянув кожен папірець, ніби перевіряв, як на базарі, чи гроші, часом, не фальшиві, хоч такі папірці, за все його довге життя довелось бачити вперше; дбайливо вирівняв їх, засунув за підшивку шапки, потім чомно вклонився на всі боки наполоханим людям і пішов надвір.

А Василько все ще стояв на тому самому місці, оточений зайцями й собаками.

— Усе гаразд, — сказав йому дід Данило. — Можемо рушати.

І полинув над маєтком спів сопілчин, пішли з двору дід Данило й Василько, а за ними, мов курай, гнаний вітром, котилися зайці. Аж тоді з Гиччиних грудей зліз вовчур Цербер і винувато замахав хвостом.

Мандрівники не трималися ні доріг, ні стежок, ішли відлюдними вибалками та байраками. Не помітив дід Данило, коли від них порозбігалися зайці. Підбилися старий із хлопцем дуже, але сіли спочити аж над вечір, коли вже певні були, що за ними загубився й слід У діда, як людини завбачливої, знайшовся в кишені краєць хліба.

— Верст із двадцять ми з тобою відмахали, хлопче, — сказав дід Данило. — Завидна треба добратися до якогось села.

— Десь переночуємо, — відповів Василько. — Я в цих околицях скрізь маю знайомих. Ночівлею я не переймаюсь. А турбує мене думка одна. Що мені робити з сопілкою? Не йду вже я в теплі краї, а йду до великого міста, де ніяких звірів диких нема, самі люди там. І люди не зрозуміють голосу її, скільки б я не грав. Їм треба слова гарячого. Радив мені шпак знищити сопілку, щоб не потрапила вона до чужих рук. Треба знищити, а шкода.

— Нема чого шкодувати за кожухом, не на тебе шитим, — сказав дід Данило.

— То хоч ще раз заграю, — підводячись, промовив Василько.

Він одійшов далеченько від діда, став лицем на схід сонця, де залишилися його Дешевці, друг його близький Федько Близнюк, шпак його мудрий, продудонів їм останнє прощай, потім укинув сопілку в ховрашкову нору, загорнув землю, старанно заточтав ножами, і на позіках заблищали йому дві сльозини, як дві вранішніх росини.

Епілог, або пояснення нез'ясовного

Після воєнного лихоліття, після довгих поневірянь, опинився я, разом із кількома тисячами подібних до мене людей, що втратили надію, родини, майно, а іноді й здоров'я, у далекому закутку Німеччини, серед суворовроцистих Альп. Нам дали на тимчасове користання військовій касарні егерського полку, що стояли на березі бистроплинної ріки,

з каламутною й гомінкою водою. Від неї завжди подихало свіжою пахучою прохолодою. А зразу ж за убрукованим подвір'ям круто здіймалися гори; високі й величні, до половини оброслі лісом, а далі самі скелі, місцями голі, відшліфовані вітрами й дошами, блищали вони, мов велетенські люстра, місцями зелені, покриті шаром старезного моху; ніби там порозвішувано килими. На верховинах гір майже завжди клубочилися хмарки, наче горіло десь між брилами багаття.

Гори обступили наші касарні з усіх боків, як мовчазна й пильна сторожа. І побіч того громаддя триповерхові будинки здавалися іграшковими, як шкаралупи волоських горіхів.

Багато з нас почувалося в тому межигір'ї недобре. Гори нас тиснули, мов повдягалися ми в вузьку, з дитячих пліч, одежу. Нам, людям степів, бракувало повітря, хотілося здихнути на повні груди, і не могли.

Зате гуцули наші блаженствували. Мій новий приятель Ілько Дисько, трохи згорблений, але звинний чолов'яга щира й добросерда душа, кожної гождої днини сам-самісінький вирушав у мандри; першого ж літа він облязив усі навколишні гори, а вечорами захоплено доповідав мені про все що бачив, і не забував при тім згадати й про свої Карпати.

Інший мій приятель, дебелий, з пишними козацькими русами й маленькими недовірливими оченятами полтавець Пилип Мельник, іронічно дивлячись на гори, сказав:

— Бог знав, що цей край призначений німцям, то заздалегідь спотворив...

Якби Пилипові Мельникові запропонували перейти через якусь гору з умовою, що в потойбічній долині він опиниться вже в Америці, країні наших мрій і прагнень, то напевне він зняв би з голови картуза, почухав би потилицю, а потім відповів би:

— Та воно, мабуть, краще не рипатись.

Але позволі ми при звичаїлися до обставин. Наші касарні перетворилися на справжнє містечко з царквям, театром, школами, базаром, майстернями й шинками. Дехто працював — щасливіші або спритніші, — а назагал наші руки були не потрібні. Тож ми знечев'я дискутували, ворогували, приятелювали, розважалися, життя буяло, хоч на кожному кро-

ці можна було помітити штучність, підробку під справжнє життя, щось на взірць німецької вовни, яка дошкульно терла тіло і не затримувала тепла.

Моя прихистість до набуття цікавих знайомств зіткнула мене з одеситом Архипом Султаном, людиною товариською, лагідної вдачі, але глибоко нещасною в загальноприйнятому розумінні, бо ще підлітком будучи, він уже працював у цирку акробатом, під час виконання трюкової точки упав з-під склепіння на арену, розбився, але залишився живий, хоч і з назавжди знівеченою рукою. На тому Султанова артистична кар'єра й закінчилася. Рука йому всохла, покоротшала, носив її в кишені або за викотами піджака. Але ця фізична вада аж ніяк не відбилася на Султановій психіці; він не відчував себе упослідженим, навпаки, любив товариство, і скрізь, де б не з'являвся, його радо вітали, особливо, коли була потреба на гарного співбесідника. У цій галузі майстер він неперевершений, зокрема, якщо доводилося розповідати йому про маму свою Одесу, її славнозвісних героїв, з Мішкою Япончиком на чолі, про побут тамтешній, звичаї, красу вулиць, курорти, базари. Ні, ще не було та й не буде кращого міста під сонцем, як та Одеса в Султанових розповідях! Мені доводилося багато разів слухати Архипа Султана, і дивно, ніколи він не повторювався, запас вражень його невичерпний, а ще дивніше, що в соїх розповідях він був точний, мов сумлінний історик. Мене не ошукаєш, я хоч і не одесит, але місто те знаю навряд чи гірше, як Архип Султан. І я вірив кожному його слову.

Улітку, коли сонце вибивалося понад гори й заливало нашу ущелину живлющим теплом, ми залишали тісні, сливе щурячі нори, касарняні комірчини й виходили за подвір'я, розташовувалися під кріслатими смереками або й просто сонця, напівроздягнені вигрівалися, теревенили, грали в карти, бавились абищидцями, гаяли, як могли, час Я любив цей своєрідний ярмарок розваги, спочинку й ледарювання.

Якось вийшов я за табір з рядниною під пахвою, довго плентався, минаючи купки людей, усе вибирав, до кого б приєднались, аж поки не опинився на невеличкому горбку, що служив нам за свого роду кордон. По той бік горбка забредили лише закохані пари, що потребували самотності. Але цього разу, на своє здивовання, я побачив там гурт та-

борян; самі чоловіки, душ яких із двадцять, порозсідалися вони на траві або порозлягалися, а над ними височів, уможивши на кам'яній брилі, Архип Султан. Не думаю, щоб це товариство зібралось випадково, мабуть, аматори Султанових розповідей спеціально зтягли його сюди, подалі від людей, щоб ніхто не завадив їм слухати. Тут, у гурті, я помітив і своїх приятелів: гуцула Диська й полтавця Мельника, і в душі вилаяв їх, що не закликали мене.

На мое щастя, я ще не спізнався. Архип Султан докурив цигарку, уважно оббiг поглядом своїх слухачів і, переконавшись, що можна починати, рівним співучим голосом повів мову:

— Серед безмежного степу, на скосогорі розлогої балки, стояло заросле густими садками село Дешевці.

Слухали ми Архипа Султана з півдня до самого вечора, удавали, ніби не чуємо кухенного дзвону, що настирливо закликав одержувати чергові порції вівсяної каші; удавали, ніби не відчуваємо й холоду, що ринув на нас хвилями з лісу, який поп'явся по крутій горі. Розповів нам Архип Султан бувальщину про заячого пастуха Василька Дерезу та його діда Данила. І коли заячий пастух розрахувався з паном Номікосовим, коли вже хлопець з дідом вирушили в далеку дорогу на Одесу, і їхні постаті зникли в осінній імлі, наш оповідач Архип Султан сказав:

— На цьому, панове, можна б і скінчити. Але правду кажучи, боюсь, що без деяких пояснень, ви сприймете мою розповідь як казку.

— А це й є казка, — відгукнувся Пилип Мельник. — Такого в житті не могло трапитись.

— Нічого не вдієш, такий тепер час, що на слово не вірять, усе треба засвідчувати документами. — усміхаючись, мовив Архип Султан, витяг із бічної кишені маленьку книжечку сірого кольору з державним гербом на обкладинці, подав мені й попросив ознайомитися з нею. Та книжечка виявилась пашпортом, виданим громадянину Федорові Івановичу Близнакові, мешканцеві міста Одеси, народженому такого дня, місяця й року в селі Дешевцях, такого району й такої області. Я голосно прочитав усю сторінку від першої до останньої літери і слухачі були приголомшені, по-підводилися, зашепотіли, хтось навіть від здивовання вигукнув — ого-го!..

— То ти й є той самий Федько, що вирушив був з Васильком шукати теплих країв? — запитав Мельник.

— Так, панове, перед вами той самий Федір Близнюк, що свого часу злегкодушив, покинув свого друга Василя Дірезу й повернувся додому.

— А звідки ж ти дізнвася, що трапалося з тим Васильком, якщо ти повернувся додому? — допитувався Мельник і, не чекаючи відповіді, сказав: „Не інакше, усе з зайцями приснилось тобі”.

— Нічого, панове, мені не приснилось, — спокійно мовив Архип Султан. — А як повернувся я з Лиском додому, то дуже зажурився. Два чи три дні тинявся я по селу, як неприкаяний, никав скрізь, не знаходив собі місця, сумління турбувало, совість мені докоряла. І таки не витримав, кинувся наздоганяти Василька. Скільки я тих сел перейшов, де тільки не бував, ніде не міг натрапити на слід мого товариша. Уже взимку дістався я до Одеси, пощастило там пристати до цирку, жив у стайні, доглядав худобу і вчився на акробата. Минуло три роки, я вже артист, вечорами виступаю на арені перед публікою, ранком у нас вправи, а вдень прогулююся по місту. Звичайно, я вже одержував поважні гроші, елегантно вдягався, почувався справжнім парубком. Отож іду якось вулицею, на мені біле вбрання, під ковніром снігової сорочки чорний метелик, на голові панамка, в руках стек вітрячком крутиться, пишаюся, як павич, не так на людей дивлюсь, як себе показую. Коли гульк, а назустріч мені гімназист, в уніформі, гудзики блищать, картуз з кокардою, справжній гвардієць, і дуже подібний до Василька. Та чи мало є подібних до когось людей? І коли ми порівнялися, той гімназист раптом хапає мене за руку, дивиться в очі мені сміється. Слово чести, панове, з радощів я заплакав. І з того часу ми майже щодня бачились. Жив Василько разом із дідом Данилом у тих людей, що їх адресу дав коваль Семен. Добре велося їм на новому місці. Старого преобразили, одягнули в усе міське, хотіли навіть трохи вкоротити йому бороду, але він не дався, і коли виходив на вулицю в довгому чорному сурдугі і в капелюсі з вузькими крисами, то дуже був подібний до побожного жида, що чимчикує до синагоги. Та хоч зовнішність свою й змінив дід Данило, а душа його залишалась тою самою, старий запевняв мене, що житиме на світі до того часу, поки на власні очі не побачить на

нашій землі гетьмана Тараса Третього. Отож дід Данило з Васильком усе докладно розповіли мені про їхній побут у маєтку пана Номікосова, а я їхні розповіді звів до купи та оце й вам переказав. І знову ж я можу сподіватися питання: а далі що? На жаль, панове, на це питання відповісти не можу. Повела нас доля кожного своєю дорогою. Я скалічився, довго хворів, потім, оклигавши, перекваліфікувався на комівояжера, постачав нашим багатим хуторянам та німцям-колоністам різне приладдя, потрібне в господарстві. А Василько вплив на широкі води. Дізнався про нього в колишньому Катеринославі великий учений на прізвище Яворницький, спеціально приїхав до Одеси, знайшов того надзвичайного хлопця та й забрав його разом із дідом Данилом. Великому кораблеві велике плавання.

— І прибився той великий корабель до чужого берега або затонув у чужому морі, — в тон оповідачеві додав Пилип Мельник. — Будували наші люди державу свою, а про Тараса Третього щось тоді не чували. Воювали наші повстанці проти росіян та німців минулої війни і знову ж ніяких чуток про дешевецького Тараса.

— Нічого в тому дивного немає, — підвівшись на затерплі ноги, відповів Архип Султан. — Це означає, що ще не настав час його.

— А надійде час його не раніше, як у Тараса Третього виросте борода довша, ніж у діда Данила, — приховуючи свою подратованість, спокійно, але ущипливо мовив Пилип Мельник.

— Наш Тарас ніколи не постаріє. Він невмирущий, як і козак Мамай.

— Коли вже ми дійшли до козака Мамаю, то нам нічого не залишається, як іти вечеряти, — підводячись, сказав Мельник.

Уже поночило. На заході догоряла вечірня зоря, там над горами простяглася рожева смужка, але гори вже вкунталися в темні шати, здавалися вищими, ніж завжди, і своїми верховинами діставали неба. Касарень не видно, а симетричні латки освітлених вікон були подібні до дверей, якими можна ввійти з прірви темряви в царство соняшного світа.

Обіруч мене йшли мої приятелі, Пилип Мельник та Іль-

ко Дисько. Полтавець ніяк не міг угамуватися, все бубонів і бубонів, картав Архипа Султана останніми словами, ніби той сповідач чимось завинив або образив його.

— Пашпорт він показує, — обурливо мовив полтавець. — Він, мовляв, і є той самий Федько Близнюк, товариш Васильків. Знаємо ми ціну тим паперам. А чого ж ти називаєшся Архипом Султаном, якщо ти Близнюк? Скринінги, дяка Богові, вже минули. А якби колупнути того Архипа якслід, то побачили б ми справжнісінького турка Султан-бея. Всі вони такі, оті одесити. Там у них порядна людина не затримається. Знайшовся розумник коваль Семен, спровадив до Одеси хлопця з дідом! То ж злодійське місто! Хотіли забрати собі Одесу румуни, і хай беруть. Тільки не раніше, як туди повернеться Архип Султан...

Може б і далі просторікав Пилип Мельник, та ми вже опинилися біля дверей касарні, і він вимушений був позбавити нас приємности дослухувати його надхненний монолог.

І коли ми втратили свого супутника, Ілько Дисько сказав:

— Файний хлоп цей Мельник, але втратив віру. Уже ніц його не зможе схаменути. Навіть не вірить у того слічного пастуха.

— А ти? — запитав я цілком недоречно.

— Аякже! Бо то все правда Ого! У нас у Карпатах і не такі люди си трапляють. Ось хай колись я повім тобі про Довбуша.

Ця обіцянка була мені довподоби.

Уже згодом, у розмові з Архипом Султаном, ніби між іншим, я запитав, що наштовхнуло його скомпонувати легенду про заячого пастуха.

— Легенду? — здивовано видивився на мене Архип Султан. — Ні, Василю, це не легенда, а справжня дійсність. Якщо тобі ніколи не доведеться почути про Тараса Третього й побачити його на власні очі, тоді назви мене містифікатором, фантазером або й фанфароном. Але не квапся, май терпець.

І я не кваплюся, терпеливо вичікую.

Вадим Лесич

ТРИПТИХ ПОГОДЖЕННЯ

1.

Весна твоя — циганська,
і дороги розмоклі.
Ти — тузі не піддавайся,
не прискорюй кроків.

Дощі перемиють обличчя
соняшникам і мальвам,
і крізь тенета хвищі
весни буде жаль нам.

Ще шум далини: оболоння,
і ріки, і рїнь, і зарінки
— перістим, прудким вітрогоном
перелітають повз вікна.

Та в попелі полиску тліє,
сиплється чорним смерканням
час — діамант мерехтливий
в поросі каменя.

Летить і лопоче й вирує
зеленими хвилями — вітер,
заплетений туго у гру їх —
русими косами світла.

Аж десь вітряки змелють вітер
на вицвіле борошно тиші,
— і даль, що відкрилась для літа,
нам стане ближчою.

2.

Є люди, що їх не побачимо,
є речі, що їх не зустрінемо,
— лиш на межах — терни і будяччя,
переривані криком чайним.

Шляхи, що у шквирях потоптані,
і течії точені вирами
— дотикаємо плинними стопами,
як власні затишні подвір'я.

Радіємо тим, що існуємо,
і граємось в піжмурки з щастям.
Хіба ж більш життєрадісно й буйно
цей світ, що кінчиться, почався?

3.

Вереси -- в перехрестях,
тернова ніч в ялівцях:
відсвіт гіркого прищестя
і самота без кінця.

Люди закам'янили,
і їх перетлілий блиск
є як же людському тілі
вічності запаливсь...

Тиша росте дзвінкіша,
тремкіша, ніж сон солов'я,
і самота стає ближча:
— хай буде воля Твоя!..

квітень 1961.

ЛІЛЕІ І РЯСА

1.

І знову їй приснився той сон. Скільки років підряд уже спить він їй у різних варіаціях!

Ірина відганяє спогад про сон, намагається думати про щось інше. От хоч би дивитися на цей краєвид, що ніколи не надокучає. Зубчастий ансамбль хмаросягів нью-йоркського давнтавну помалу росте перед очима разом із наближенням пароплавчика до міста. Щодня бачить Ірина цей краєвид, їдучи на роботу й повертаючись назад додому. Часом у дощовій сітці, часом у присмерковій синяві, часом вирізьблений ранковим сонцем, а то — у вогняних разках електрики... І кожен раз, наче химерну казку про незнані краї.

„...І йду вулицями Києва, і всі на мене озираються та й відразу ховають свій зір, не хочуть бачити. Всі знають, що я вчора з Нью-Йорку, приречена. А мені серце стискається — чого я тут опинилася? Як це сталось? Як вернутися? Ні, вороття нема... Брат Микола... Сидимо на підлозі посеред кімнати під ковдрою й він шепоче: „Стіни чують... узавтра всіх нас заберуть...”

„Ні, геть від мене ти, паскудний сні! Вчепився, як шолудивий пес! — відмахується Ірина. — Думаю про Стейтен Айленд. Острів, удвоє більший за Мангеттен. Тричі винищували індіани населення міста Річмонд. П'ять разів купували цей острів голляндці в червоношкірих. Тепер на острові живе двісті тисяч населення і одна з них я”.

Вона оселилася на Стейтен Айленді недавно, втікала від якоїсь біди. Якесь страшне мариво нещастя зависло над нею, хоч признатися, вона так добре й не второпала, що воно таке.

...І ось вона знову йде Володимирською вулицею, а чує позад себе: „І чого вона приїхала?” Маму зустрічає, а мама одвергається, не бачить...

Яке щастя, що це — тільки сон! І чого він увесь час її переслідує? Ось вона на якомусь острові, вже війна скінчилася, і зостався лише цей малий острівець. Над головою

кружляє літак, крилом зачіплюється за землю, і вони з літака бачать її, тікати нема куди... Але це тільки сон. От жила ж вона на давнтавні — і знайшла собі інше мешкання. Тут, на Стейтен Айленді, вона загубилась, як макове зерно.

Почалося з того, що її сусіда, старого пенсіонера-лемка, знайшов був один Іринин знайомий. Приїхав з далекого штату, не застав її, хотів дочекатися, а доброзичливий сусід запросив до своєї хати. Гість побачив у сусіда на стіні портрети Сталіна й Молотова та й записав: „І нащо ви цих бандитів у себе понавішували?” Сусід поскаржився Ірині: „Я хотів дати йому палицею по голові!” А Ірина на те промовчала. Нащо дратувати старого? Йому вже й так три чиниці до смерти, має сімдесят вісім років, його вже не перевчиш.

А внезабарі почала на Іринину адресу приходити репатріяційна газетка з берлінського михайлівського комітету. Написала вона на перших ковертах великими літерами червоним олівцем „ретурн” і вкинула на пошті, а наступного дня ці два конверти з яскравим „ретурн” знову лежали в її поштовій скриньці. Пішла на пошту й сказала, що не хоче цієї погані одержувати, — там відповіли, що вона може викидати на смітник, а доручати вони мусять. І чому це у вільній країні, де ніхто ні до чого не силує, мусиш приймати пошту, якої ти не бажаєш? Це ж і є мета цієї газетки — дати відчутти, що над тобою весь час занесений нагай неволі, завис таран смерти... З дна моря дістанемо! Від нас нікуди не втечеш, ти в нас на обліку, і ми знаємо, де ти живеш, і начхать нам на те, що ти хочеш, а чого не хочеш, — газетку діставай...

Сусід-лемко вже помер, як мала вона ту незвичайну візиту. Якось постукав хтось у двері й запитав, чи це вона — Ірина Мартінсон. — Так. — То я маю для вас вістку. — Прощу, зайдіть!

Гість переступив поріг і знову запитав:

— Ваше прізвище за першим чоловіком було Кривошийченко і ви жили в Києві на Жилинській 22? То ваше дівоче прізвище було Осадча?

Незвичайний гість говорив чудовою українською мовою, був чемний і вишукано зодягнений. Ніяких тривожних думок не викликав. Аж тепер, справдивши, що потрапив, ку-

ди треба, він привітався, сковзнув бистрим оком по кімнаті й казав далі:

— Чи маєте які вістки від вашої рідні? Ваш брат Микола передає вам привіт. Він живий, здоровий, працює в Києві на відповідальній роботі, він тепер директором заводу „Хемік“. Мама ваша ще жива. Другий брат, Юрій, загинув на війні. А от третій брат... Ви знаєте щось про вашого третього брата?

— Третій брат? — невторопно запитала Ірина, запаморочена навалюю всіх цих новин. — Який третій?

— Так, ви мали ще третього брата, — упевнено сказав незнайомий і, звузивши очі, пильно подивився на Ірину. — Забули? Коротка ж у вас пам'ять...

Ірині ризонуло по серці. Михась?.. Загубили тоді... Що може знати цей чоловік про Михася, коли вони самі нічого про нього не знають?

— То я вам і про третього брата скажу, — рівним голосом говорив незнайомий. — Він живий і тепер перебуває в Америці. Ось вам його адреса, розшукайте його й самі переконаєтесь.

Після цих слів загадковий відвідувач встав і зник. Не встигла вона навіть запитати, хто ж він такий.

Ім'я, що залишив він Ірині, було зовсім чуже й незнайоме. Якийсь Авксентій Корч. Не буде ж вона їхати до якогось Корча аж у Вашингтон та питати, чи він брат їй. Михась про себе нічого не знає.

Михась нічого не знає. Як же він може знати, коли не вмів тоді ще говорити, ще тільки но починав ходити. Найстарша була між ними Ірина, вона мала дев'ять років, як мама залишила їх чотирьох на вулиці в місті, а сама пішла світ-за-світ. Це був 1933 рік, тата їхнього забрали й вивезли, з хати їх вигнали, і мама не мала чого дати їм їсти. Ледве дійшли вони з Яблунівки до міста. Наказала мама Яринці, щоб просилась у дитячий притулок, щоб пильно дивилась за дітьми та щоб трималися всі четверо разом. Я прийду й заберу вас, аби тільки дістати десь пристановисько й працю... Знайшла вона роботу аж на Донбасі, в шахтах за коня працювала, вагонетки з вугіллям возила. І справді як тільки прийшла перша змога, розшукала дітей і забрала. Тільки Михася вже не було. Скільки не просила Яринка, щоб їх розділяли, нічого не допомогло. Найменшого, Михася, забра-

ли в якийсь інший дитячий будинок. Довго шукала мама Михася та й, нарешті, облишила. Може, така його доля? Хай уже йому Бог допомагає, хай росте десь та не знає, що він — куркульське насіння. Хай йому щастя стелеться на іншій, невідомій дорозі...

І от приходять якийсь незнаний чоловік до Ірини в Нью-Йорку, наче переступає через безодню років і бурхливих подій, та й каже, що Михась живий, та й подає його адресу. Що має робити вона тепер? Писати йому про це? А може то й не Михась? У Михася була одна признака, але чи є вона тепер?.. І чому Ірина не запитала, хто цей таємничий посланець? Може таки від Михася? І як же він знав, що вона, теперішня вдова Мартінсон, і є колишня Кривошияченко, сестра братів Осадчих? Навіть її київську адресу знають! Ні, це не інакше, як друг якийсь. Може вістку переказав Микола, і цей чоловік ризикнув сам, постукавши до її хати й переказуючи братове доручення? Чи може тут якась пастка на неї?

Хоч і губилася в здогадах, а таки зважилася написати. Коротко. Пише близька людина. Якщо на лівій руці під пахвою є в нього знак — наче сіра мишка, — то нехай напише до неї на таку адресу, вона має важливе для нього повідомлення.

І на диво, за тиждень прийшла відповідь.

„Дорога сестро! — починався лист. Так, я той, кого ти шукаєш. Але є причини, що я не можу тепер з тобою побачитись. Вони настільки серйозні, що від сьогоднішнього дня я міняю своє ім'я й адресу. На поданій адресі ти нікого не застанеш. Твій лист не може бути пересланий мені. Прийде час — я з'явлюся до тебе сам. А тепер прошу тебе — не пиши до мене й не шукай мене. Тобі теж наполегливо раджу — зміни адресу, та так, щоб знали про нову тільки ті, кому ти віриш.

Сіра миша на руці під лівою пахвою є, і нічим не можу її вищавити .
Брат”.

З усіх п'яťох частин, що з них складається великий Нью-Йорк, Ірина вибрала Стейтен Айленд. Там найлегше знайти мешкання, там простір розплився в сільську місцевість... І кому може прийти в голову, що вона живе не на Мангеттені, не в Бронксі, не в Брукліні і не на Квінсі, а саме

на цьому острові? Зрештою, серед вісьмимільйонного населення великого Нью-Йорку можна все життя прожити й не зустрітися з близькими знайомими, а не то що з чимось неозначеним, без назви, без обличчя.

Хоч трохи більше часу забирає доїзд до праці, але Ірина цим не журиться. Щоранку й щовечора по пів години пахучого океанського повітря на одному з тих пароплавчиків, що курсують між Стейтен Айлендом і Савт Фері. Вкинула в автоматичну рогачку п'ять центів і можеш сідати на пароплавчик — та й пливи собі океаном, спочивай, дивись на безмежні розлоги синіх шовків навколо, на далекі й близькі хмаросяги Нью-Йорк Сіті, на смарагдову статую Волі, що високо тримає в руці смолоскип. А тут уже й Савт Фері, Південна Переправа. Звідси екскалятором з'їжджаєш донизу і пірнаєш у вхід до підземки, а за двадцять хвилин уже в центрі міста, за два кроки від своєї праці. Власне кажучи, звідси ще швидше й зручніше дістатися до праці, ніж із тих вулиць давнтавну, де вона жила раніше.

Із підземки Ірина виходить у самому серці середмістя, недалеко від Рокфеллер Плязи. Але не там, де Атлас тримає земну кулю на своїх плечах, і не там, де Прометей несе людям вогонь на тлі мініатюрної Ніягари, освітленої ввечорі різноколірними вогнями, а там, на Америкас Плязі, де недавно розцвіли велетенські чотири лілеї.

Навколо Рокфеллер Плязи останніми часами умлівіч виростають нові хмаросяги — саме скло, сама сталь... Задереш голову, щоб побачити, де кінчається вгорі будинок, і нічого не побачиш, тільки вікна, вікна, вікна... З поля зору свого стейтен-айлендського села Ірина більш любить ті давніше вибудовані хмаросяги, викінчені елегантними шпилями, фестолами, золотими баштами, оздоблені зубчастими орнаментами та настінними барельєфами з античними сюжетами. Але тепер уже перестали будувати поетичні повітряні замки, а будують із реалістичним розрахунком використати всю площу поверхів на поверхах у строго геометричному стилі рівної низу догори сталевно-скляної коробки. Зате партер складається не так із приміщень, як із колон-вестибюля, — здається, що всі шістдесят поверхів висять у повітрі. Ні, таки повітряні замки! А сам вестибюль вибіг аж на хідник хвилястим візерунком полірованої грантної долівки й добігає до асфальту, де женуться авта.

Отож на цьому розбриканому вестибюлі й цвітуть велетенські лілеї, лілеї з води. А може краще назвати їх прозорими настурціями? Так м'яко й природно загинаються до низу кінцівки пелюсток, уже далі розбризкуючись у басейн звичайною водою. Цвітуть вони й уночі, але як смеркне, то стають уже зовсім фантастичними квітами — смарагдовими, аметистовими, блакитними й огнисто-рубіновими... Той вибагливий архітект, що оздобив фасад усталево-скляного хмаросягу водяним садом із лілеями та настурціями, він, видно, дуже любить воду. І ми, пішоходці, теж. Завжди там сидять на камінному бар'єрику басейну люди. Фотографуються на тлі хмаросягу та лілей-водограїв.

Ірина щодня проходить повз ці дива, перш ніж дійде до бібліотеки, де працює. І хай як поспішає, а хоч кілька хвилин посидить під своїми улюбленими лілеями. Правда, це не природні квіти, це ілюзія, але хіба все наше життя не проходить серед штучно створених речей? Озирнімось навколо себе: все-все вже створене рукою людини, і без цього штучно створеного світу людина не змогла б жити. Тож, коли людський розум з'єднав до купи такі дві ozdоби нашого щодення, як вода й квіти, і коли це дає нам хвилини радості, — хіба це зло?

І все ж... Хоч як чавколо могутньо-велично, імпазантно й модерно-казково, хоч розмах і розкіш міста мільйонів засліплює, хоч як приємно під час спеки заходити в прохолодні мармурові стіни бібліотечних заль, ходити по білих мармурах навоскованої підлоги, сушити руки під фіялковим промінням електричного „рушника” (і де воно те проміння береться, тільки но підставиш руки під ту чарівну скриньку?) — а все ж... Усе це дуже приємно, відчуваєш себе обсіпаною найвибагливішими дарами модерної цивілізації, але ж... Як це назвати?

Нема в цьому всьому н а с т р о ю. Все ж воно нове, щойно видумане, вчора встановлене. Ще не встигло настоятися невидною силою, що витає у нас на Україні в кожному, де не опинишся, місці.

Те почуття єдності з землею, що ходиш по ній, із влицями, з краєвидом, з коренем — є в Києві. Ірина його завжди відчувала, хоч які жорстоко-гіркі були її київські дні. Навіть і тоді, коли заарештували її першого чоловіка, на другий день після одруження, навіть і в той кошмарний час не

кидало її це почуття зв'язку із своїм коренем, почуття, що ти — часточка історії своєї, тієї самої, де твої предки вклали свою частку й лишили свій невидний дух...

Нічого такого тут не відчуваєш. А ще... І Іринина думка перескочила на дрібниці. А ще оцей тутешній вічний маскарад. Борони, Боже, прийти на роботу в тому самому підряд два дні. Починаєш відразу відчувати якусь недобру зміну в ставленні до тебе, якийсь незрозумілий холодок. В їх очах ти допустився жадливої неохайности, бо твоя одежа мусить бути щодня новенька, свіжа, щойно з крамниці, ідеально випрасувана. Або не дай, Господи, спущене очко на панчосі! Як набридло вже щоденно підготовлятися звечора на завтрішній день, ніби до церкви! І Ірина кінчила тим, що вдягала вдруге те саме, але аж через місяць, а протягом його мусіла мати різноманітну й нескінченну зміну. Як багато зайвого клопоту і для чого то воно?

Або оце божевілля з обгортанням, з гарною зовнішністю покупки. Або оця різдвяна привітально-подарункова епідемія, що шаліє так довго, аж поки все рухоме майно, розкуплене в крамницях, не перекотиться в своїх чудових упакованнях через усю Америку... Це ж скільки то непотрібного додається в життя, — думає собі Ірина, — оті різдвяні картки, всякі такі чудові перев'язувальні стрічечки, золотом обгорнені коробочки, — все ж це на другий день викидається в сміттеві коші.

Але таке, а не інакше життя обступає її. Не забувала й вона вчашати до крамниці, нипати за чимось новеньким, вишуканим...

За такими дрібничковими клопотами, начебто безглуздими, стиралась і загадка загубленого брата. Сам прийде, — а не з'являється. Може це якийсь жарт, отого самого, що приходив? І знову цей сон! Такий настирливо реальний, наче не те сон, що приснилось, а ці водяні лілеї, ці фіялкові промені електричного „рушника”, оце на кожному кроці „тсенк'ю”, дякую!

Як присниться такий сон, їй здається, що за нею хтось стежить. Але ні, ніхто. В мінливій юрбі вона тут нікому не цікава. На роботі в слов'янському відділі читачі всі звичайні, вона їх бачить уже роками... Не цей же негр, що з'явився недавно й приходив читати в оригіналі твори Леніна?

2.

Зубчастий ансамбль хмаросягів — башт, шпилів, рожевих скель і сірих пірамід — відпливає в сині димки, що більше віддаляється пароплавчик від Савт Фері. На деяких найвищих вікнах горить багристими відблисками навзахідне сонце, а в нижчих позовах уже замалювалися картаті гратованки з полоненою в них електрикою. Загорнутий у сині далі шпиль Емпайр стейт білдингу все більше й більше запановує над ламаним контуром міста й робить інші хмаросяги іграшковими кубиками. Статуя Волі вже запалила свій смолоскип і високо тримає його в руці, щоб злі тіні неволі не заповзли з темрявою у Нью-Йорк. Ірина обмірковує прозаїчне питання, — яке взуття їй найкраще вдягнути до завтрашньої туалети. За настирливий сон вона вже не думає. Є таке повір'я: як сниться з четверга на п'ятницю і до неділі не збудеться, то сон порожній. Сьогодні понеділок.

Удома, не встигла вона передягнутися в хатне, як сон почав збуватися.

У дверях став якийсь високий чорнявий чоловік у сірому новенькому костюмі й сміявся до неї:

— Не впізнаєш?

Глянула Ірина другий раз і звереснула:

— Микола! Ті невже це ти? Де ти тут узявся?

— Ну, здорова, здорова! Приймай гостей, — входив Микола вже в хату з безжурною посмішкою людини, що її нічим не здивує, і що має звичку смачно обідати, з гумором розважатися й соковито відпочивати. — Знаюся, це мої тсвариші-туристи, ми в одній групі подорожуємо по вашій капіталістичній Америці. Знаюмтесь, це отець Іван, а це інженер Валдаєв з Ленінграду...

Отець Іван був у чорній шовковій рясі, на грудях мав великого золотого хреста на срібному ланцюжку. Борода плекана, русава, очі якісь прилипливі. Інженер Валдаєв з вузьким овалом лица й гострим профілем тримав у руках канелюха й начебто не знав, що з ним робити.

-- А я оце думаю, — ну, як його бути в Нью-Йорку й не відвідати сестри? — говорив за всіх Микола, бо й Ірина після першого вибуху здивовання та радості не знала, що

далі казати. — Дай, думаю, заїду! Так оце ти тут живеш? Сама на таке велике помешкання?

— Сама, й ніхто не ущільнює, як бачиш, — посміхалась Ірина.

Гості роззиралися по просторій хаті, а Микола силав словами, не так розпитував, як сам розповідав. Оце дали йому за ударне виконання промфінпляну на заводі „Хемік” премію — місячну екскурсію до Америки. Культурний обмін, знаєш!.. Еге ж, еге, він тепер директором, чи й сподівався коли? Мама жива, щодня про Ірину згадує, а Юрка от нема...

„Все правда, — думає Ірина, — правду казав той незнайомий. Загинув Юрко смертю хоробрих, а Микола має добру працю, ось каже, що має власний дім із садком біля нього. Свое авто...”

Микола начебто читав у її душі.

— Ти, Яринко, не уявляєш собі, яке в нас життя настало! — життєрадісно й шумливо розповідав він, коли на столі з'явилися чарки й вино, бо гості запасливо привезли із собою пляшку червоного. — Ні, тепер уже не те, що було за Сталіна! Кожне може говорити, що хоче, вільно критикувати своє начальство. Ніхто вже не боїться, що його вночі вхоплять та в буцегарню... Мама щонеділі ходить до церкви, — знаєш, ну як її? — до Володимирського собору. Мама тримається молодцем, тільки за тобою дуже журиться. Плаче, просила, щоб тебе розшукав та щоб вернулась додому. А їйбо! І чого б то я тут сидів? Чи в нас не знайдеться для тебе бібліотечарської роботи? А Київ тепер став, як квітучий парк, метро збудували вже... От побачиш...

Говорив тільки він. Отець Іван розпрасовував свою рувсяву бороду, а інженер Валдаєв з цікавістю розглядав Ірину.

— І ще й сама. Та ми тобі жениха маємо! — значущо подивився Микола на товаришів. — А отець Іван звінчає...

Щось він дуже багато говорить. Ну, а як там жінка, діти? — пробує змінити тему Ірина.

— Леонід уже кінчає авіоінститут, а ота шмаркачка Зінка, уяви собі заявила, що хоче заміж!

— Та вона ж іще мала! Я ж її отакою покинула, — відміряла Ірина від підлоги пів метра.

— То й ми ж їй це кажемо. Скінчи перше педагогічний інститут, а тоді будеш думати про заміж. А вона: „Хотіла б

я знати, які ви були, коли вам було по вісімнадцять років?" Ну, не шмаркачка?!

Ірина не може уявити собі тієї маленької Зіни дорослою дівчиною... Їй зривається з уст одне запитання, але вона не може. Щось у неї в горлі затримує слова.

— Ти не турбуйся, це свої люди, — знов угадує її таємну думку Микола. — То що ж, може поїдемо додому? А ей-бо! Як не сподобається, то завжди можеш назад повернутись. Тепер уже вільно, можна. Де ж це видано було колись, щоб нас пустили подорожувати по Америці без повожатих? Чи ти вже зв'язалася з Михасем? — раптом запитав він без ніякого видимого зв'язку.

От оце саме й хотіла вона запитати. Але язик її прилипає й прилипає до горла. Оце саме й хотіла вона запитати — чи знають вони вдома що про Михася, чи був він у них і що з ним тепер робиться. Хто то був той чоловік, що приходив, дав адресу? Написала, дістала відповідь... Але що це означає? І хоче все це сказати Ірина, та подивиться в розсміяні безжурні очі Миколині — й не може.

Не довелося їй відповісти на його запитання, бо в цей час ненароком перевернулася під Миколиною рукою чарка з вином. Зчинилася невеличка метушня, Ірина побігла в кухню по щось, щоб вибрати із скатерки червону рідину. Микола почував себе вже вдома й хазяйновито скочив за нею, порався, відчиняв важкі двері охолодника й гукав:

— Е, та в тебе тут цілий гастроном! А тягни на стіл! У нас удома теж є охолодник, нашого радянського виробу, ліпший за цей. А це що? Пральна машина? Подумаєш, таке дуже велике щастя! В мене вдома в сто раз ліпша. А що це за двері? Ванна кімната? О, до речі, я хотів би помити руки...

Ірина помогла відчинити двері до ванни, бо там у неї ручка крутиться не в той бік. Хотіла й зачинити за Миколою, тільки щось заважало. Що воно таке? Глянула вниз, а то носок братового черевика. Перевела погляд угору, — й сахнулася. Миколине обличчя було перекошене в страшній гримасі, очі божевільні, а рукою він робив якісь знаки, наче писав у повітрі. Тоді двері зачинилися.

Отець Іван також устав уже з-за столу й стояв біля етажерки з книжками. В руках у нього був том „Історії України” Грушевського. Гм! Ніколи не чув про такого історика. А де видано? В Нью-Йорку? Гм!

— Це якийсь еміграційний чи що? — питався він в Ірини, перегортаючи грубезну книжку.

— Як еміграційний? — обурилася Ірина. — Та це ж академік Михайло Грушевський, довголітній голова історичної секції Академії Наук у Києві!

— У нас такого вченого ніхто не знає...

— Багато чого у вас не знають!.. — ображено відказала Ірина.

Але отець репліки не чув, він улип очима в книжку. Розважав Ірину інженер Ваддєв. Він питався, чи не хотіла б Ірина поїхати з ними гуртом оце зараз та показати їм Нью-Йорк увечері. Може б так вибратися на обсерваційну вежу Емпайр стейт білдингу? Гарна ідея, правда?

— Ах, там увечері феєрично! — вирвалося в Ірини.

— Щось казкове в тих ріках вогнів від авт, що пливуть унизу-внизу...

А в цей час гукав Микола:

— Що за чортові двері, як вони в тебе відчиняються?

Ірина побігла помагати, і саме в ту мить, як Микола виходив, Ірина відчула, що в її руці опинилося щось скручене, маленьке. Вона одночасно відчула, що їй теж треба помити руки. — Вибачте, я зараз!..

„Прочитай і порви, спусти з водою, — було накидано схвильованою рукою в записці, що вона розгорнула. — Ми в смертельній небезпеці. Не вір ні слову з того, що я плещу. Мені наказано забрати тебе додому. Але ти їм потрібна тільки, як приманка, щоб зловити Михася... А йому загрожує найбільше, бо він — неповоротець. Він майор органів безпеки, має в руках якісь важливі документи, то вони казяться й хочуть його вхопити за всяку ціну... Жени нас усіх із хати! Я не знаю, що буде зі мною, як не виконаю наказу, але ради пам'яті нашого замученого тата... Жени нас! Порви, пусти з водою...”

Підмалювавши насвіжо уста, безжурно усміхнена вийшла Ірина з ванної кімнати. Досі вона була розгублена, млява, не знала, на яку ступити, як це все розуміти. Ця несподівана зустріч із братом вдарила по її найпотаємніших струнах... Нінащо всі тутешні комфорта, полетіла б до Києва, щоб дихати тим повітрям, ступати по тих хідниках, дивитися на чернігівські ліси з Володимирської гори... Мама ж

там! Записка, щойно знищена, вдарила по інших... Вийшла Ірина до гостей уже не та.

А Микола, що тим часом весело щось розповідав інженерові Валдаєву, поки отець Іван читав, побачив сестру й запитав знову:

— То як? Може кинеш оце все американство? А їйбогу, вертайсь додому! Що ви на це скажете, отче?

— Я б радив, — не підіймаючи очей від книжки, відказав отець Іван. — Звичайно, що немає краще, як удома, на своїй землі.

— А тим часом, — вставив інженер, — сестра ваша обіцяла нам показати Нью-Йорк, і ми зараз їдемо...

— Повечеряймо! — сказав Микола.

— Там десь заїдемо в ресторан і повечеряємо, — вирішив інженер Валдаєв і встав, узяв свого капелюха.

— Спокійно! — Сказала Ірина й сіла вигідно в кріслі. — Я вам нічого не обіцяла. Я нікуди не поїду. Чого це ви за мене розпоряджаєтесь? — кинула вона вбік інженера. — Я тут господиня!

— Ми запізнюємось! — наполягав інженер, стоячи вже біля дверей.

— І нащо ви... — почав отець Іван і закрив книжку та кинув її боком на етажерку, запитливо подивившись на інженера.

Ірина баянсувала на тонкій павутинці, що от-от може урватися. Сказати, виговорити цим людоловам! І за тата, що змордували, і за маму, що за коня робила в шахті, і за Михася, і за їх страшне дитинство, і за понівечену її молодість, і за Миколу, що оце сидить тут і бреше. Сказати! Вигнати! Покликати поліцію! А що буде з Миколою, з мамою, з його родиною? Покірно піти з ними на заріз? Пообіцяти, що приїду, та й попастися в пастку? Тоді вже я буду і х н я, шантажуватимуть мене далі... Що сказати?

— І нащо ви таку?... — знов почав отець Іван, уже стоячи біля дверей, готовий до виходу, але в цю мить Ірина знайшла, що сказати. Вона й сама не знала, де в неї взялися ці слова:

— Дурна б я ото їхати! Я, що звикла мати щодня інше вбрання, я поїду? Ходімо, я покажу вам! Мої шафи тріщать від убрань, а ви хочете, щоб я знов одну сукню перелицьовувала сім років? Що я там не бачила? Черг? Я тут звикла,

що двері крамниць самі передо мною розчиняються. Мені до хати занесуть, як я хочу щось мати, ще й подякують! — Ірина ще вигідніше вместилася в кріслі. — Я люблю навколо себе комфорт, а в вас там що? Продадуть тобі кіло помідорів, та й май при собі газетку, щоб було в що загорнути, бо в жмені ж не понесеш. Та ви знаєте, що тут для нас, споживачів, ціла промисловість працює, на саму тільки пакуваль-но-обгорткову потребу? Існують спеціальні крамниці із стрічками, з обгортковим папером найпривабливіших кольорів і рисунків, — щоб ми могли одержувати й дарувати друзям королівсько-гарні дарунки. Тут усе д л я м е н е, зараз реально, а не якийсь плякат „Добробут майбутнього”, що ввесь час утікає перед тобою...

— То ти вже боїшься наших труднощів? — згукнув Микола, коли вона перевела дух. — Оце така моя сестра? — і безрадно розвів руками.

— В Америці ніхто, крім злочинців і бандитів, нічого не боїться! Якби я боявся, то ви б і хвилини не були в моїй хаті — відрубала Ірина, недвозначно поглядаючи на телефон. — Це вільна країна, і кожен живе таким життям, яким собі хоче!

— Брось, Коля! — кисло сказав інженер Валдаєв. — Нам таких міщанок не треба! — Пашлі Ваня!

— Накрашена дура! — додав отець Іван, він же й Ваня в шикарній рясі. — Всяку дрянть тримає в хаті, фізних фашистів Грушевських!

— Геть звідси, рясю! — зірвалась розлючена Ірина з крісла, забувши, що вона балянсує на павутинці обережності. — Скажи там, що я приїду! Я приїду до Києва тоді, як у всіх бібліотеках на полицях вільно стоятиме „Історія України” Грушевського. Так само вільно, як тут у всіх безкоштовних публічних бібліотеках стоїть ваш Ленін. Ніхто тут цього не боїться. А ви боїтесь...

— Вона п'яна! — зовсім уже розгублено сказав Микола.

— Так, я п'яна! Я шалено п'яна від безмежного почуття свободи, я п'яна волею казати все, що мені захочеться, вам у вічі, і робити, і думати все, що мені захочеться!.. — гукала Ірина вслід за гістьми, що сходили вже поспіхом сходами коридору донизу.

Вся тремтячи від збудження, Ірина постояла кілька хвилин, затуливши лице долонями. Аж тоді тільки прислуха-

лась до самої себе. Там щось гуло, клубок змішаних почувань. Радість — наче от щойно падала в прірву й затрималась жива, ціла. Це ж у неї в хаті була смерть! Страх — таки страх! — що ж тепер Миколі буде? І шалений регіт: ну й придумали ж! Ряси на себе понадягали! От уже про рясу нічого в її снах не було...

Василь Барка

ДОСВІТНИЙ ПОТІК

I.

Про втішення, що нерозгадні,
розповідає знов потік,
і на камінному безладді,
ви, світлі вислови, летіть!..

Мов — сурмлячи про мирну радість
устами срібла в чистоті;
про тайну, що навік принадить
стежки, роменами густі:

стежки, біля кереї сосон,
де блискавка берез не сохне
без синьоголубих росин.

А серце сонця, крізь тенета
журби пташиної — всміхнеться,
бо з ночі колос попросив.

8. VI. 1961.

II.

Все — світлячи, дзеркала точить:
крізь тіні добрі, як земля;
та білі забира листочки
з корони, що верба схиля.

Але, мов плити неохочі
з руїни цвинтаря на шлях —
нанесено в безумну творчість
каміння, і слова киплять.

І слухають ромени вірні;
і впроти — сполохами зірки,
як кров, росина! як огонь...

з трави, синіючи, скрапала,
і відсвіт брався від дзеркала
до сонця: до життя свого.

9. VII.61.

III.

Чи я радію, чи журюся,
а — милий, мов життя, потік!..
від люстра падавши до люстра,
про втішення пошепотів.

Бренить на камені: то людська
по всім прозорім каятті —
негрішна мова, біла хустка
від церкви в радості святій.

Коли між береги метелик,
як вісник до роменів теплих,
від сонця сиплеться; як дзвін.

І чує ліс казання кличні,
торкаючи листками вічність,
де квіт при камені підвівсь.

11. VII. 61

IV.

Каміння — мов гроби жорстоке,
не рушиться, не відчува!..
але струмок, ранковий сокіл,
проз сосни обмина завал.

І вже скоріше, вже наокість
розірваний! — мов кров жива,
промчиться проз коріння мокре,
де синьоцвіття промовля.

Тоді в свічадо, ніби в серце —
прозоре, мрією відверте,
врадівши, від біди збіжить.

А звідти: сто течій сліпучих,
співаючи, на гострих кручах,
прийшли до сонця нечужі.

12. VII 61.

V.

При березі козельці кропить,
їх цвіт — як дзвінна мідь сама,
що вибрижкана з горна в поспіх,
а висвіти стебло трима...

при березі, минувши клопіт
і скарб окрилених комах, —
їх звичка прожиток прохопить,
хоч невпросима: їх тюрма!..

Потік повтсрить і зелену,
мов сон, громаду, де не щезнуть
провісні голоси пташин —

як він! як віщення міжхмарні,
відкіль спада горіння кари,
а сонце втішити спішить.

14. VII. 61.

Улас Самчук

ПРО ЩО ГОВОРИЛИ В ШТАБІ

Уривок з роману „Генерал Тарас”

Саме в ці дні, тобто в середу двадцять п'ятого липня, при дуже гарній, запашній, місячній нічній погоді, генерал Тарас, із своїм вужчим штабом та своєю особистою охороною з Назарем на чолі, перемаршував „по сітці” різними зигзагами кілометрів двісті й зупинився ближче Чорного Лісу біля закуреного сільця Рибного — п'ять кілометрів від шляху Станиславів-Калуш і десять кілометрів від самого Станиславова...

Його шеф штабу Перебийніс залишився далі в Помор'ях, де фактично містився й головний штаб, так званого, операційного призначення. З Тарасом був лише начальник зв'язку Гусин, розуміється, тут також була Настя і, крім Назара, були тут Дим, Підкова, Юлько, Чорний, Віктор і Кожух. Товариство, мов чара міцного вина. Сміх, жарти, небезпека — їх стихія.

Люди приходили і люди відходили... І не можна було нічого про них сказати особливого, такі вони дуже звичайні, такі гартовані кліматом, такі прості й такі допасовані. У своєму шорсткому повітрі постійної небезпеки, вони перестали її бачити. І жарти сипалися без перерви, оповідання були розвагою.

Завжди кпили з Назара, що він мав носа, який інколи довшав, інколи коротшав, і очі, що не горіли й не блищали, а спокійно дивилися, як глибока, синя вода. А востаннє чіпали його, що він, пшівши по гриби, натрапив на дику козу, прийняв її за большевицьку засідку й випустив на неї серію з автомата... — А як же вона виглядала, Назаре? З червоною зіркою? А може це й справді був якийсь превтілений Серов, чи Хрущов? Шкода, що ти її не вцілив, а зіпсував лиш набой...

Назар звичайно довгомрійливо, спокійно мовчить, шукає, щоб його й собі дотепного сказати, нічого не знахо-

дить і випалює сальвою, при тому ніс його загрозовито виводжується. — Вона була зовсім подібна до тебе! Навіть мала таку ж дурну пику...

— Та не кажи! А ти все ж таки її злякався...

— Та одійди! Смола! — відгризався, як міг, Назар.

З кози переходили на дівчину Євдошку, до якої десь там у Броварях залицявся вістун Кожух, при чому дійшло до того, що Євдошка мало не зависилась на крайці. — Ой, Грицю! Ой, женись, бо бігме повішусь. А Кожух моргав лише своїми білими бровами, шморгав, як кінь, носом і бубнявим голосом умовляв: — Почекай, Євдошко! Таж почекай! Таж не вішайся... Ось лиш диви... Скінчиться війна і женись. От побачиш, що женись...

А то знов чіпали Дима. Дим взагалі не партизан, а штучка у своїй вічній папасі, не дивлячись ні на яку спеку, яка служила йому не так за шапку, як подушку, яку він носив на голові. Де впав, там і спав. Десь там у Гуглях злигався із справжнім „товаришом”, пили „за Сталіна, за родіну” самогон, а потім підпилий товариш зажадав від Дима „девку”. — Ти тут здешній, всіх знаєш на перечот, давай девку. Літр самогону б'ю! — Девка так девка... Чому б ні, — каже спокійно Дим. — Іди за мною. І от вони йдуть, а ніч темна, а собаки десь брешуть, і заходять у якусь хатину, дідько зна де, що подібна до тієї з казки про Бабу-Ягу, а там за столом, при каганці, обвішані „пашками”, сидять четверо також у папах і також п'ють самогон. Товариш, як побачив — очі рогом отак полізли, а Дим спокійно йому підказує: — Не рябей! Свої. Сідай он на покуті. — А ті чортяки в папах повернулися, налили ще дві склянки й хором, не зовсім у лад, кажуть: — А! Дим! А це видно, що? Чи не з тих часом? — Мій найкращий друг Микола, — підказує Дим. — А! Микола! Ну, так сідай, Миколо, і пий. А як маєш голос, то при тому співай: якої ти часті? Куди вас чорт несе? Хто у вас в начальстві? І скільки вас там таких знаходиться? — Нічого, Миколо, — каже на це Дим. Не рябей! Скажи їм, чортяка б їх забрала, і хай від нас відчепляться, — і при тому Дим так чухався за пазухою, ніби мав коросту. Микола, розуміється, попиваючи зі склянки, виспівав, що знав, як по нотах, а після Дим і каже йому: — Оце ми й є оті „бандьори”. Приглянься добре! А як захочеш „девки”, ще раз приходь. А тепер іди з Господом Богом і лише нікому

не признавайся, бо не любимо язикатих... — Тааа! Братішки! Та як казати! Таж і я проти камуни, щоб їй під пупом комунало...

Після того Дим ще не раз зустрічався з Миколою, аж поки їх „часть” погнали кудись там, як він казав, на Венгрію, на токайське, на сегединське та на дівок з перцем та чардашем. Іди, Миколо — мрійливо казав на це Дим, — а як вернешся колись до своєї Задрипалівки — розкажи, як то ти ходив у нас до „девок”... — А думаєш, що не розкажу? — задерикувато, ніби він сам султан турецький, казав на це Микола. — От і розкажу! — А не поїдеш часом „воронкою” до мордолюпи за таку розкіш? — Го! Ми вже, братику, так сто разів, здовж і впоперек сталінськими гребінцями чесані, що нам ніяка тут мордолюпа! Чорт лише доти чорт, поки ти сам не є чортом! Ми там так само хором любимо „батька народного”, як і ви тут... — Але ми тут, може знаєш, не лише проти батька, — поправляє Миколу до краю розчулений Дим у своїй заязленій папасі. — Дааа! Понімаю! Не кажи! — б’є себе по розхристаних, зарослих рудих грудях Микола кулаком, що подібний до ратиці, бо на ньому бракує кількох пальців... Думаєш, що це лиш тут твоя Галіція... А Харків то по-твойому що? Хвіст собачий? — Но, я так не кажу... І навіть не думаю, — борониться Дим.

— От тільки язик трохи того... надвереджено. Тут у тебе виходить, наприклад, ТАК, а в мене там ДА! Звичка. Я, знаєш, і самого Квітку-Основ’яненка по школах проходив, так у нього язик, що куди там вам галичанам з вашим тим сяканням та беканням. У нього там — ке-лиш к бісу! Український язик! Настоящий! І по школах його проходять, от лиш у житні менше вживають, та це вже не моя вина. Я тут ні при чому... У нас у Харкові... Та що й казати! Не поймеш! — нагло обривав свою мову Микола. А Дим задумано відповідав: — Да! Це плохо... — Не кажу хорошо! — зривається Микола, ніби його вжалила оса. Не кажу харашо! Канешно плохо! Родной язик є родной язик! Але що зробиш? Завелика, кажу тобі, сила... — Що значить завелика? — питає, втягаючи в себе дим махорки, Дим. — Та ті самі! Русські! Забагато їх! Заливають. І чи подужаєте? — А може й ви нам щось підкинете? — питає на це Дим, випускаючи дим махорки. — Ааа! Знаєш! — І Микола махнув своїм киптем, ніби відганяв настирливу муху, покручуючи при тому заго-

рілою, мов головня, головою. — Сумніваюся! Забагато їх! Коли б ще тут яка Англія чи яканебудь така Америка... Та вони на таке не підуть. От ще Сталінові лизати — підуть... А Гітлер сволоч! От тобі й світова політика...

Дим передав ці тонкощі зо всіма аксесуарами артизму, з махорчаною цигаркою в білих зубах, з кашкеткою й зіркою набакир. Сміялись усі і навіть сам генерал посміхався.

І саме в ці дні, як нетля на світло, летіли з усіх боків повідомлення про сутички, про засідки, про бої. Особливо нестерпно, кажуть, робилося на Волині. Сталін, кажуть, в „я-рость” упав, особливо, коли почув, що його улюбленого генерала там підстрілили. Стерти їх! До останнього! А генералові пам'ятник у самому центрі! — І він пристукнув при тому своїм сталевим кулаком.

Але нічого не допомогло. Партизани крутили своє, ночі обертали в пекло з дияволами, огнем і смолою, облави йшли за облавами, але солдати в своєму старому лахмітті і в своїх нових погонах не конче квапились на кожний огонь. А то навіть і помагати стали. Єдине, що трохи турбувало, щось, як та воша, — це різні ті „спецвідділи” та „заградітельні”, та „смерші”; та якийсь надто настирливий, як циклоп, з отим своїм одним оком, Кобилкін. Але ж і їх, скажу тобі, косили. Ну, як отаву. І їхніми ж „дiхтярами”. У Сурожчині, до прикладу, що під Шумськом, у тому самому місці, де три роки тому розчесали відоме з'єднання Михайловського, на курінь Довбенка напоровся „спец” під командою того самого Кобилкіна, силою сто двадцяти людей. Протягом пари годин, як божився після вістун Богун, їх усіх скошено огнем довбенківців і здмухнуто, як пір'я, на багна річки Відійки, де вони й увійшли чесно живцем у святу українську землю. — А й справді, як курей гнали, — хвалився опісля й сам Довбенко. — Ми вже знали про цю затію кілька днів наперед, набрали у новмалинському млині купу кропив'яників і залягли двома лініями. Одна навпроти болота з лантухів, а друга проти лісу з нас самих. І от так біля шостої, саме з-за Сурожчини сходило сонечко, як Кобилкін повів свою атаку, яку ми дотепно скерували на кропив'яні лантухи. Специ грізно посунули на лантухи, а ми їх у спину й почали голити та дути та, як ковбасу, набивати та смажити — ка-артина, кажу тобі! Так їх, кажу, визначили та так підбадьорили, що на

багно рачки полізли і там по коліна, по пояс, по горло! А я лиш кричу: хлопці, кропи! І все, як пекло, реготало — і кулемети, й міномети, та й ми самі, аж поки ті не зрівнялись з багном.

На жаль, на превеликий жаль, на чортячий жаль, що самого Кобилкіна так таки й не довелося скупати, підповз проклятий хурія панцеровим емесівцем, а з огляду на те, що терен не дозволяв аж такою парадною доїхати до самої лінії, він лишився збоку, чи краще ззаду, отак за проліском, що ми його, люципера, й не запримитили, хоч і чули гуркіт мотору. Про це все ми довідалися трохи пізніше, як він, задерши хвіст, попер чим дужч назад до Шумська з самим шофером та якимсь також спецкореспондентом „Правди” чи якоїсь іншої трясці.

Хоча, скажу вам, що самопочуття, загальний, так би сказати, настроїй того самого Кобилкіна при відомих сталінських кліматах моральної погоди, був чи не багато складніший, ніж тих, що ми послали до водяного в гості. Ми йому цілковито від серця співчували і навіть, через окремого спец-посланця”, послали йому послання такого зворушливого змісту: Горесумний герою, чи пак, тричі герою ССРСР! До нашого відома дійшла плачевна вість, що нібито ви з вашим героїчним спецвідділом відомого на весь світ МГБ. пішли були на полювання проклятих українських бандитів, а попали до болотяного дідька в гості. Чи це можливо? Ми просто не ймемо віри і послали навіть спец-запит до головного спец-гицля Сталіна, щоб він пояснив нам, як це з вами могло таке чудо трапитись.

Кобилкін відповів на це стрілом у власну вилицю, що нас цілком задовольнило.

Та все таки загальна атмосфера на середній Волині, на північному Поліссі та на Поділлі не була заздности гідною. Армію зовсім усунули з поля, спецвідділів густішало, смерщів густішало, стрибків густішало. Тиснули не так на ліс, як на села. Після відходу Гітлера з того й так небагато лишилося, а тепер добивали решту. Ліс, хоч-не-хоч, а мусів звиватися, почалися частіші сутички, частіші бої. Почали шукати тіні і з'єднання одне за одним почали наблизатись до лісів, до Карпат. По дорозі траплялося всіяко, а іноді й дуже зле.

От хоч би з тими бідними ланцями „Сіроманцями”, що

ними правив у боях під Гурбами відомий Яструба. Оповідав про цю клопітну справу відомий оповідач Сава, якого ще звали Крилатим, а то й просто Салом, бо над усе любив сало, особливо смажене на вогні, на рожні, з черствим чорним хлібом та кислим огірком.

Весело й кокетливо потріскував огонь у лісі біля Стрільчиськ на Бібереччині. Ніч. Підосінь. Густа, як коломазь, тьма. Холоднувато. По верхах смерек західній вітер. І тиша, як у гробі.

Над огнем на триніжці висить казанок, прозваний „катьолком” — засмажений, загорілий, закурений. В казанку, розуміється, куліш — густий, жовтий, як слід, із салом, придимлений, пригорілий, але дорожчий від золота й смачніший, ніж сон, ніж джерельна вода, ніж сонця промінь.

А довкруги на пеньках і під пеньками, як гриби-опеньки, прикриті німецькими й советськими перістими шатрами, сидячи, лежачи, півлежачи, гріючи й сушачи свої накіслі ґрати й копита, купчаться хлопці, облиті спереду мигливим сьйвом огнища, яке відкидає їх довгі тіні під ноги стовбурів смерек, що фосфорично поблискують на тлі густої мережі темного бору.

Деякі погиркуються між собою, обсмоктуючи старанно кісточки барана, що його засмажили кухарі ще минулого дня в Слизьках — двадцять кілометрів від цього місця. І чекають на куліш. Гарячий, золотий куліш! „Та, — мимрив при цьому Сава, обгризаючи колінце, — ти от, Максиме, хвалишся, що тебе, мовляв, напували червоні юшкою з нафтової ропи, а ти, мовляв, порядком подяки, заплював їм ропою очі й дав чосу. А от я тобі розкажу, як наш Яструба наплював у вічі цілій червоній дивізії. Сіроманці стояли тоді біля Нового Яричева, що над річкою Полтвою, і все здавалося добре. Коли враз доносять, що з усіх боків нас, видимо-невидимо, облягають. І танки, і гармати, і літаки. По часі взяли нас у кліщі, зареглювали й тиснуть. Хлопці дивляться один на одного, то знов на командира, мовчать, правда, але я вам скажу, я ще не чув голоснішої мови, як ця мовчанка. Сотня пар очей уп'ялося в нашого Яструбу і хоч би тобі хто писнув. А один, такий Смик, не видержав: що ж, каже, друже командире? Кажі щось...

А той, тобто Яструба, посміхнувся лише й каже: — От прийде час і скажу. Вилізем! Як же тут, думаю, в дідька ви-

лізти, коли б хоч крила які, але ми вже були звиклі. Раз каже виліземо, значить виліземо. Якось, знаєш, вірилось. Таку він мав силу... І що б ви думали? Вилізли. Було ось, як тепер: хмарно, накрапав дощик, долиною річки притискав вітер, темніло... І от кличе він командирів набік, ми ні живі, ні мертві, невже щось вирядять? А тиша, кажу вам, як у вусі. Чути, як шляхом Ваньки Бога, Христа, мати і всю небесну канцелярію, як то вони вміють, згадують, та трактори десь гудуть, та гармати туди, як на Янів, б'ють. Зовсім стемніло, коли нарада скінчилась, а потім наші командири команду дають: все, що хто має зайве, — кидати! Що значить зайве? Що тут може зайвого бути? У мене лише плащ з німецького офіцера, перша кляса, завівся. Кидай? Ні, не кину. Вдягнув я того плаща та й думаю: будь-що-будь, а плаща не кину. А потім з темноти чути команду: за мною! Вперед! Роями! І от ми пішли кущами та ярком, а згодом і річка. За річкою зараз отам далі червоні. Підійшли ми значить до річки і пішло по лінії, щоб ніякого звуку, а пстім чуємо ройовий наш сунеться просто в річку. Розуміється, і ми за ним. Один за одним у воду та все в воду, по коліна, по пояс, місцями по шию... Просто за течією... І не зчулися ми, як ось пливемо. Тихо, темно... Мене вода в моєму плащі все підносить та підносить — ось-ось перекине, а я лиш фінку над головою держу та кілька папірців, та кисет з махоркою, та сірників пару. І так іду. І здається мені, що я сам іду, що мені це сниться, і хоч вода холодна, але не холодно. Здається йдемо в якусь безвість. І так ми все йшли, рій за роєм, півгодину, годину, півтори й до самого ранку. Кілометрів з п'ятнадцять отак відчухрали, але з облави все таки вилізли. Вийшли з річки десь біля села Полтви, а як виглядали, то вже й не питай. Гірше, ніж мокрі кури, а ноги стали, як цвяхи, й ледве хитаються. Але як лиш вийшли перед ранком у якихсь кущах на берег і тількищо намірилися перевести дух, як тут враз прибігає наш вістун і, розмахуючи руками, щось розказує командирові. А ми одразу догадалися, що там за сенсація, мали гострий нюх на такі пахощі. І тут повно червоних, щось як ціла дивізія здовж шляху розтягнулася. Приймати бій чи що? Який там бій? Наші ноги ось, як поліна, руки відмовляються цигарку скрутити, і тут знову прийшов до слова Яструба. Закликав до себе ройових і наказав усім бути „п'ятим заградітельним отделом” і, як хто зірку має,

на лоб з нею. І вперед марш! І повів нас навпрост шляху Львів-Золочів, без ніяких тобі сентиментів. А ми як почули вихід, то де та й сила взялася, вибивали тобі крок, ніби варшавські шваліжери, і навіть „Катюшу” затягнули. Пара з нас пішла стовпом, курява стовпом, „Катюша” стовпом, кілометрів так зо три до найближчого лісу відчесали, і хоч би тобі хто плюнув у наш бік, хоча дорогою повно сюди й туди того вешталось, але кому могло прийти в голову, що ті он обдріпані нахаби не їх власні гололупники.

А як тільки торкнулися лісу й довідались, що він голий — як камінь у воду. Ні стрілу, ні гамору, ні загублених халяв, І хоч би тобі хто чхнув для годиться, але в таких парадах життя людини стає, як капиця, цупким. Це тобі не порцеляна, коли приходять до рішучої розмови. Лише тягнуло за пупа, зуби коріння гризли б та й махорки забракло, а тут легені перевертаються. Та й ноги наші все таки не залізо, і все виглядало з багном і курявою, як старі квачі, та вимагало милосердя. Але яке тут милосердя! Впали, хто де стояв, полежали, як купи гною, з пів години, а там знову зривай, і знов похід і аж к полудню під Угнівські ліси дочвалали, де вже було веселіше і де вже можна було й зубам щось підкинути.

Але командир наш, що не кажи, герой... Хай йому на тому світі легко гикнеться, але це був, кажу вам, з усіх боків хлоп. З його тодішнього куреня лишилося нас тільки один рій, але скільки з нас тих, що...

Останнє слово Сави не вирвалося з горла, командир крикнув: „Хлопці, алярм!” І все, як було, зірвалося і все побігло на заготовлені позиції на взлісся, зигзагом, на пригірку, що збігав до річки Чоботівки. Звідти з темноти, з передпілля, між селами Грушовицею й Щербаківкою, неслися кридушені гуркоти моторів. Лінія Сіроманців лежала моторошно мертво, це був рідкісний випадок нічного, а значить дуже небезпечного нападу, а тому, хлопці, держись! Чути було виразно клекіт танків, у небо там то там, то білі то червоні зривались ракети, в темноті неба забурчав літак і повісив над узліссям кілька горіючих „ялинок”, від чого по лінії стало ясно, як на долоні, стовбури дерев кидали від себе чорні, чіткі смуги.

Хлопці лежали приплющені до землі, як розтоптані гриби, їх автомати хижо нюхали передпілля, появилися там

далі чорні марива танків і чорні силуети рухливих фігурок, що повільно з усіх боків, крок за кроком все ясніше й ясніше виринали з темряви. По лініях, як шелест листя, пішов наказ вичекати! А потім домовлений постріл командира, і мить секунди сотня автоматів, п'ять тяжких дигтярів, три міномети й п'ятнадцять гранатометів одним звуком ударили марш. Темнота, як гігантський барабан, серія за серією, вибивала такти, і, здавалось, що на тому переділлі не могло бути нічого живого. Але чорні силуети все таки сунули, і враз, зовсім уже зблизька, з усіх боків почулось ураааа! ураааа! ураааа! Назустріч вирвалось: слааааааа! І тоді все змішалось. Силуети кидались на силуети, викрики, стогони, падали, душилися в обіймах, котилися в долину, вибухали ручні гранати, понесло димом...

Ранок застав Сіроманців на протилежному взгір'ї Чоботівської долини, і ніхто не знав, як це сталося й скільки їх тут було, а скільки там лишилося. Як почало на день сіроти, все купою лежало на мокрій землі не живе і не мертво, а як розвиднилось, побачили, що їх не більше половини зосталося, і все змішалось в кашу... А там он, опершись спиною на стовбур смереки, сидить виразно невідомо хто, лице замазане кров'ю, ватянка на плечі до тіла роздерта, на голові розчухрана мітла волосся. — А ти хто будеш? — звернувся до нього Вовчур, що був також у пух замурзаний червоною рідотою й правив за командира, бо Сірого десь не стало. — А тобі навіщо? — обізвалась розчухрана мітла виразним московським говором. — Хто будеш? — питаю! — повторив понуро Вовчур і направив на мітлу автомата. — Стоп! Дай лиш махорки, а тоді й стріляй! — спокійно, приплющивши очі, говорила мітла. — Якого полку? — питає далі Вовчур. — Чорт його знає, якого полку! — казала на це мітла, — за останні п'ять днів я в п'ятьох полках побував, а оце й до вас прийшов. Для мене всі ви „свої“, чорт би вас побрав! — А хто вас сюди привів? — не здавався Вовчур все з тим самим автоматом напоготові. До нього підступило ще кілька командирів, що могли якось триматися на ногах. Мітла дивилася на них приплющеними, припухлими очима і дубово мовчав. — Підпихни його, Гаво, — звернувся Вовчур до одного з командирів. — Стой! — озвалась мітла. Не гарячись. Устигнеш... Забув його ім'я! Здається, Кривой! — Ааа! — загули сливе всі командири. — Ну, от, — казала

мітла. Сам знаєш, а морочиш мені голову. Така сталінська шкура!

Погуторили так люб'язно, почастивали мітлу щупкою маховки, знайшовся й Сава, як Аполлон Бельведерський, у своєму плащі, знайшовся й кашовар, а там і куліш наново завели. А тоді Сава й звернувся до Вовчура: — Слухай, каже, командире. Отой панич, — вказав на мітлу, — напевне якийсь орден має, бо тепер такі примірники без ордена не „существують”, так звели йому віддати його нашому кашоварові, що зберіг куліш... — Хочеш, щоб я за це набив тебе по морді, — озвався на це кашовар. — Дивись мені, який чулий! Відмовляється від ордена. Інший за таке батька рідного жертвує.

Хто ще міг, зводився й тягнувся до кулішу. Всіх ламав живий, жорстокий сон. Сонце поволі десь там також зводилось, але густі попелясті хмари затуляли його вид.

І про це також говорили в головному штабі генерала.

Олекса Веретенченко

ІЗ КНИГИ „ЗАМОРСЬКІ ВИНА”

* * *

Що кому судилось: долі прясти ниті,
Сонцеві світити, а землі цвісти.
До мети своєї прагне все на світі,
І яке це щастя досягти мети!

Визначено міру матері-натурі,
Камінь і рослина, птах, людина, звір
Борються невпинно з бурунами бурі,
Плавають, літають — вгору, вглиб і вшир.

А мені на груди налягає брила,
Радість існування я давно забув,
І звестись не сила, глянути не сила,
Скільки тисяч років дома я не був?

Як же ви далеко, простори, простерті,
Що такий свіжистий збуджували щем!
На прарідне лоно я вернусь по смерті
Блискавкою-громом, зливою-дощем.

* * *

Серед куряви і диму
Землю несходиму
Обійшов я. Як же довго
Хрест важкий нестиму?

Ізнемігся я, дорого,
Від огню живого.
— То нічого, — каже голос.
Хто це? — То нічого. —

За туманами-імлою
Хвильною луною
Обізвалися простори,
Стужені за мною.

Сутінки і світло денне,
Джерело студене,
Завжди в осмутку великі
Згадують про мене.

Вітами вітают поряд
Верби темнокорі.
Гори з горами говорять,
А над ними — зорі...

Чорне море чує горе,
Славне Чорне море,
І Дніпро пересихає,
Що мене немає.

* * *

Лине вгору, вгору —
Незор прозору
Вкрили два крила.
Тільки вітер свище,
Ще ніколи вище
В небі не була.

Далі в далеч милу —
Виміряти силу,
Міць свого пера.
Скоро в мряці сірій
У гарячий вирій
Вирушать пора.

Скільки щастя й волі!
Знизилась поволі
В мариві промінь.
Бачила долини,
Сонце й тінь людини,
Найтемнішу тінь.

Раптом — біль і втома.
Впала нерухома
З кров'ю на крилі.
А вгорі курличуть,
В невідоме кличуть
Смерти журавлі.

Анатоль Гак

ПЕРЕСТРАШЕНІ ЛЮДИ

(Оповідання)

Коли йти головною вулицею нашого міста в північному напрямку, а потім, — це вже на околиці, — звернути ліворуч у вузький завулок, то той завулок приведе вас до великого наріжного будинку. Сіро-кам'яний, з картатим обрамленням численних вікон, балконів та дверей, на п'ять поверхів заввишки, він, наче той Свіфтів Гуллівер серед ліліпутів, височить над невисокими дахами суміжних з ним будинків. Це — житловий кооператив, в якому мешкають працівники пера, письменники, з їхніми близькими, а часом і з дальшими родичами.

Про кожну місцеву новину, бодай про найнезначнішу, пожилці цього великого будинку довідуються дуже швидко: дзвонять у всіх шістьдесятьох мешканнях телефонні дзвінки, відчиняються й зачиняються двері, лопотять на сходах ноги, чуються зустрічні голоси: „Чули? Знаєте?” — і за п'ять хвилин усі вже знають, що сталося в тому чи тому мешканні. А новин тих є та ще є — хоч одбавляй. Позаминулої ночі „чорний ворон” забрав на Раднаркомівську вулицю товариша Енка. Це вже, здається, сорок третього колегу втратила тутешня письменницька родина. Енкову дружину кербуд, товариш Дикура найбрутальнішим способом викинув з її дотеперішнього мешкання, а письменникову бібліотеку спровадив до підвального приміщення на поталу пацюкам та мишам. Учора державне видавництво — і це вже не вперше — забракувало рукопис Гаврилюксової повісти „Колгоспні півні”. Гаврилюк, член партії, так розлютився на всю КП(б)У, що послав своїх „Колгоспних півнів” у Москву: один примірник до ЦК ВКП(б), другий — особисто товаришеві Сталіну. А сьогодні наспіла ще одна новина: Словичева теща, трохи пришелепувата особа, розсердившись на свого kota „Ваську”, пошпурила його з балкону в палісадник. А там під той час сидів поет Ладугін, що пише свої вірші російською мовою. Пойнятий поетичним надихом, він обду-

мував початкові рядки нової поеми про маршала Будьонного:

О Семён Михайлович Будённый,
Славный маршал СССР...

Кіт, розпачливо нявкнувши в повітрі, вчепився всіма дарованими йому від природи кігтями Ладугінові в його лису голову. Неборака-поет так злякався, що, кажуть, утратив кебету складати рими: замість алітерацій, у нього тепер входять асонанси, а замість асонансів, навпаки, алітерації.

Одне слово — випадки в будинку письменників трапляються різні: і смішні, і страшні, і, навіть, трагічні.

Молоді Собченки справляли сьогодні в себе вечірку. Причин до цього було дві: одна — місячний вік їхньої першої дитини, друга — днями вийшла з друку нова Собченкова книжка „Віграм навперейми”. Десь перед восьмою годиною почали сходитися запрошені гості. Прийшов поет Мостенко зі своєю, здається, вже третьою з черги дружиною. Слідом за ними до передпокою вступили Шостаки: він — критик, викладач української літератури в педінституті; вона — вчителька середньої школи. Ще по часі прийшла поетеса Надія Забара. Господарі запросили гостей до столу. Сидять, розмовляють. Аж тут раптом почувся з передпокою дзвінок.

— Це, мабуть, Кость! — глянула Ольга на чоловіка.

— Зараз побачимо, — відказав Олекса.

Підхопившись із стільця, він метнувся до передпокою. Відчинив двері — і, замість жданого Костя, побачив перед собою Антона Дикуру, кербуда. Націляється на Олексу своєю клинуватою борідкою, поблискує цигануватими очима. Олекса ніяк не хотів би бачити його сьогодні в своїй господі, але що він мав робити, коли кербуд, нюхнувши носом, якстій почав вигукувати: „О, в тебе, Олексо, чимсь смачним пахне! І хтось, здається, гомонить?” Тим то Олексі не лишилося нічого іншого, як запросити кербуда до гурту.

— Де це ти, Антоне, пропадаєш? — накинувся він на Дикуру з удаваними докорами. — Я трьома нападами дзвонив до тебе — не обзиваєшся.

— Бо в мене телефон зіпсувався, — переступив через поріг Дикура. — А навіщо я тобі, Олексо, здався?

— Пильна справа. Наша дівчинка справляє сьогодні свій місячний ювілей. Вона попередила нас, щоб кербуд безпремінно брав участь у її святі.

— Ах, яка ж вона розумна, ваша дівчинка, — самозадоволено посміхався Дикура. — Де вона є тепер? Я її поцілую.

— Не поцілуеш, Антоне, — спить! Ходім до гурту.

Антін Дикура був одіозною особою в будинку письменників. Колишній невдаха-робітфаківець, він за десять років свого перебування в письменницьких організаціях спромігся написати одну-однісіньку книжечку примітивних віршів. Ото був і весь його літературний доробок. Однак, член партії, піддабузник та ще й донощик у вуха НКВД, про що всі в будинку письменників потихеньку між собою говорили, — Антін мав себе не за абияке літературне цабе. Навіть академічну пайку харчів, нарівні з першорядними письменниками одержував. А коли в тридцятих роках почався запланований Москвою погром української літератури, Дикура, десь певно, з чийогось наказу, став керівником будинку письменників. Тепер усі пожилці не тільки недолюбливали Антона, а й боялись: від Дикури, мовляв, усього можна сподіватися.

Гості ще здаля почули Дикурин голос. Зустріли кербурда гучними вигуками та жартами. Чоловіки: „Антін іде, козу веде”. Жінки: „А, Антін Васильович!” Тільки Ольга втратила була на якусь хвилину свою веселість, але, спам'ятавшись — так не личить господині! — стала запрохувати Дикуру до столу.

— Сідайте, Антоне Васильовичу, — казала привітно. — Будьте й ви нашим сьогоднішнім гостем.

— Дякую, Олю, — незграбно вклонявся Дикура. — Дуже вам дякую...

Олекса налив усім по чарці. Намірилися були пити, але Дикура зупинив:

— Стривайте хвилину, товариші! А як же називається ваша ювілятка? — звернувся він з запитанням до Собченків.

— Ну та й до речі ж ти, Антоне, про це нагадав! — вигукнув Олекса, ставлячи на стіл свою чарку, а слідом за ним зробили те саме й усі гості. — Товариші! Сьгодні минає місячний вік нашої дівчинки, а ми, її батько-мати, ще й досі не спромоглися якось її назвати. Всі жіночі імена перебрали — не подобаються. То, може, хоч ви, дорогі наші гості, допоможете нам розв'язати цю родинну проблему.

З усіх боків залунали голоси: „Мар'яна! Тетяна! Мая!”.

— І не Мар'яна, і не Тетяна, і не Мая, — перехопила всіх своїм гостро-металевим голосом Надія.

— А як же? Яке, на вашу думку, найкраще жіноче ім'я? — всі до неї.

— Зараз скажу: Олекса — поет, Оля — малярка, — карбувала Надія кожне своє слово. — Отож їхня донечка має називатися — Муза!

— Муза! Муза! — заплескали всі в долоні. — Справді — чудове ім'я!..

— Чуеш, Олю? нахилився до дружини Олекса. — А ми з тобою й раз не згадали про Музу. Чи, може, тобі й це ім'я не подобається?

— Чого ж, подобається, — відказала Ольга. — Музи в нашому будинку, здається, ще немає.

— То вип'ємо ж, дорогі гості, за нашу Музу, — простяг був Олекса руку до чарки, але Дикура знову перепинив його.

— Ні, стривай, Олексо. Це ще не все. Я хочу знати, хто з нас буде вашим кумом та кумою.

— Кумою буду я! — вихопилася Надія. — Бо я придумала дівчинці ім'я.

— А я буду кумом! — захилитався на своєму стільці цибатий, як журавель, Мостенко.

— Сядь, Терентію, і не рипайся! — гримнув на нього Дикура. — Кумом буду я!

— Ні, я!

— Кажу тобі — я!

І Дикура з Мостенком, аж цапки стають, збили цілу бучу. Помирив їх Шостак, запропонувавши кинути жеребки. Кумом випало бути Дикурі. Антін переможно заплескав у долоні: на моє, мовляв, вийшло! І одразу ж запропонував оформити це кумівство протоколом. Гостям Дикурина пропозиція сподобалась. На секретаря обрали Мостенка. Але протокол писали всі гуртом. Під той час тут діялося щось подібне до того, як ото колись запорожці писали листа до турецького султана. Усяк хотів докинути щось свого. Сміху було стільки, що не вмівався в Собченковім мешканні. А коли протокол був уже готовий, усі, як один, підписали під ним свої прізвища.

— Сховай, Олексо, — подав Дикура Собченкові протокол. — Як виросте ваша Муза, покажете їй цей „історич-

ний” документ. — Після, взявши до рук свою чарку, він звернувся до всіх присутніх: — Товариші! Пропоную випити за здоров'я моєї дорогої хрищениці!

Усі взялися за свої чарки, піднесли їх догори, загукали:
— Хай живе Муза! Хай вибрикує! Сто років їй жити!..

А далі — пили та закушували, пили та закушували. І не тільки за здоров'я самої Музи, а й за здоров'я її батька-матері. Згадали й про „молодого, але багатонадійного” поета Собченка, що написав книжку високомистецьких віршів — „Вітрам навперейми”. І так аж до дванадцятої години. І коли надумали вже розходитись, усі, крім Ольги та Мостовенкової дружини, молоденької студентки, були добре напідпитку. Особливо ж перебрав Дикура. Хилитався на всі боки, розводив руками і, удаючи з себе басовитого Паторжинського, приспівував до Ольги:

Ти, кума, ти, душа,
Ти кругом, кума, ох, і хороша!

Нарешті — це вже в передпокої — Антін обняв Олексу за плечі й давай його благати:

— Олексю! Друже! Товаришу! Дозволь мені поцілувати твою вірну дружину, а мою стотисячну куму..

Цілуй! Та швидше забирайся геть з мого мешкання!

І коли Дикура, цмокнувши Ольгу в щоку, ще й далі не виходив із передпокою, Олекса схопив його за плечі й випхнув геть за поріг.

Випровадивши гостей, Собченки взялися були прибирати з столу, аж тут хтось знову подзвонив. Олекса думав — Дикура, і дав собі слово оперезати кума макогоном по плечах. А коли відчинив двері, з несподіванки весь поточився назад: біля дверей стояло троє людей в уніформі енкаведистів. Хміль Олексі де й дівся. „Настала й моя черга!” — мигнула в голові думка. Та ось він бачить — один із прихідців привітно до нього посміхається. Ба, навіть запитує:

— Чи не пізно до вас?

Олексі враз розвиднилося в голові. Та це ж — Кость! Адже він попередив телеграмою, що заїде. І, хто-зна-як зрадівши, став кликати дружину:

— Олю! Сюди! Кость приїхав!

Кость — Ольжин рідний брат. Закликаний рік тому до війська, він відбував свою службу в одному з полків НКВД. Тепер його частина переїжджала до іншого міста. Сьогодні

ввечорі їхній ешелюн тимчасово зупинився на тутешньому вокзалі — завтра вранці рушить далі. Отож Кость мав добру нагоду відвідати свою сестру, з якою вже понад рік не бачився. За гурт собі, щоб було веселіше, взяв двох своїх товаришів. Собченки радо вітали нових готтей. Запросили вояків до столу, частують та розпитують, як їм ведеться в війську. Хлопці залюбки розповідали. І тільки вже десь перед світом гості почали прощатися, щоб іти на вокзал. Олекса надавав хлопцям книжок. Навіть узявся провести їх. Бувши добре напідпитку, він на сходах спіткнувся й трохи був не впав, але двоє з вояків, віддавши книжки своєму товаришеві, підхопили Олексу під руки й повели його до вихідних дверей, а звідти подвір'ям на вулицю. Попрощавшись за ворітьми з гістьми, Олекса сів на лавці, скупив цигарку, ще трохи посидів, щоб голова освіжилася, і тільки по тому вернувся до свого мешкання. Замість у спальню, він потрапив до кабінету, ліг на канапі і, не роздягаючись, міцно заснув.

Хто саме був свідком того, як вояки полку НКВД вели поета Собченка під руки з будинку письменників, цим ніхто не цікавився. Можливо — Словичева теща, що, нездужаючи на задуху, спала тієї ночі на балконі. Можливо — поет Ладугін, — він, після випадку з котом, утратив сон і, як той сновидя, всю ніч блукав навколо будинку. А може, хтось третій те бачив, але — факт! — бачив. Бо щойно настав ранок, усі п'ять поверхів, неначе змовившись, ударили на сполох: НКВД забрало цієї ночі поета Собченка. І, добре вже обізнані з тим, як відбуваються арешти письменників, пожильці стандартними фарбами малювали ту уявну картину. Трус, казали, тривав понад три години. Енкаведисти геть чисто все перевернули догори дном у Собченковому мешканні. Навіть немовля потурбували: заглядали під подушечку, чи нема чогось захованого. Забрали чернетки рукописів, книжки з автографами, фотознятки, листи, адреси. А з Собченком, коли він прощався з дружиною, стався серцевий напад. Не здужав сам іти — енкаведисти повели його з будинку під руки...

І стокий страх, що в його облозі ось уже кілька років перебував будинок письменників, гасав з поверху на поверх, навратливо тарабанив у кожні дері, положаючи серця вже й так поперестрашуваних людей. Письменники, як і щоразу, коли заарештовувано котрогось із їхніх товаришів, квапли-

во перевіряли свої бібліотеки, альбоми фотознятків, листування, адреси, нотатники з нумерами телефонів — чи немає там чогось, не дай Боже, такого, що нагадувало б про „націоналіста” Собченка, якого цієї ночі забрало НКВД. І, коли щось подібне знаходили, нещадно віддавали його автодафе: різали, рвали, палили, — загалом, нищили. А проходячи повз двері Собченкового мешкання, всяк тепер повертав свої очі в протилежний бік: боявся, щоб його не обвинуватили в співчутті до родини заарештованого націоналіста.

Однак, тим, що тепер говорив увесь будинок, найдужче були перестрашені трое людей з учорашніх Собченкових гостей: Терентій Мостенко, Максим Шостак та Надія Забара. Та їм, справді, було чого боятись. Поперше, всі трое були близькими друзями обох Собченків, а друге — вчора вони підписали той дурний протокол, який, немає сумніву, опинився в руках енкаведистів. Тим то ця трійця куди ретельніше, ніж їхні товариші, робила в своїх мешканнях „ревізію”. Надія, крім усього іншого, на попіл спалила власний портрет, що його намалювала з неї Собченкова дружина, Терентій повидирав із свого „щоденника” геть чисто всі сторінки, де згадувалося про Собченка. Максим на дрібну локшину покришив готовий до друку рукопис своєї хвальної статті про Собченкову книжку „Вітрам навперейми”, яку мав би був сьогодні послати до „Літературної газети”. А впоравшись у себе вдома, Мостенко з Шостаком, озирючись на всі боки, покравися до Надії. Замкнулися в її кабінеті — радяться, що їм робити.

— На мою думку, — казав Мостенко, — насамперед треба з'ясувати справу з протоколом. Може, енкаведисти його не знайшли.

— Як же не знайшли, коли Собченко при нас заховав його до кишені? — не погоджувалася з Мостенком Надія. — Певна річ — знайшли.

— А якби перевірити, — наполягав Мостенко.

— Як ти перевіриш? — починала дратуватися Надія. Як? Хто з нас зважиться піти зараз до Собченкової дружини? Та ти ще й до порога не дійдеш, як тобі пришиють зв'язки з родиною заарештованого націоналіста.

— Ну, а як подзвонити до неї телефоном? Ось я спробую.

І Мостенко вже був простяг руку до телефона, але Надія шарпнула його за рукав, зашепотіла крізь зуби:

— Не будь, Терентію, дурнем! Чи ти не знаєш, що тепер і стіни вуха мають? А телефон — і поготів!

— Так, облич, Терентію, — заговорив Шостак. — Розмова телефоном — небезпечна річ. Крім того, ще й таке. Ну, скажім, енкаведисти не знайшли протокола. То й що з того? Був же з нами Дикура? Був! То він про вчорашню вечірку в Собченків, будьте певні, кому слід розкаже. Отож не про протокол має бути в нас мова, а про те, що нам робити.

— Я цілком поділяю Максимову думку, — сказала Надія. — Дикура про все розповість. А може, вже й розповів. Отож давайте радитися, що нам робити — чи сидіти мовчки, чи, може, піти зараз до товариша Пухтія й розповісти йому про вчорашню вечірку в Собченків.

І, посихлявшись над столом, вони далі провадили свою нараду.

Тим часом товариш Пухтій, голова місцевої філії Спільки письменників, був переляканий не менше, ніж згадана вище трійця. Розхристаний, невмитий, він прибіг до товариша Блюфільда, секретаря парторганізації, — обидва аж волосся на голові рвали: як це так сталося, що вони, керівники, не зуміли вчасно викрити націоналіста Собченка?

— Спіймали ми, Йване, роззяву, — чував свою потилицю пухкий, як щойно спечена пампушка, Блюфільд.

— Спіймали гаву! — погоджувався з ним вайлуватий Пухтій.

— Притупили партійну пильність.

— Послабили боротьбу з націоналістичним охвістям.

„Націоналістичне охвістя” — це були улюблені Пухтієві слова, яких, виступаючи на зборах письменників, він раз-у-раз уживав у всіх сімох відмінках.

Хтось подзвонив. Блюфільд відчинив двері. До його мешкання не ввійшов, а вдерся товариш Гаврилюк, — той самий Гаврилюк, що вчора послав рукопис своїх „Колгоспних півнів” особисто товаришеві Сталінові. Сутулий, з їжакуватим чубом, з бокатим, як обгодоване порося, портфелем у правій руці.

— Ага, мелете кутю?! — злорадо загукав до обох Гаврилюк. — Так вам, супчики, й треба! Бо ви досі були глухі й сліпі до того, що робиться у вас під носом.

— Заткни, Гаврилюче, свою дурну пельку! — метнув на нього очима Блюфільд.

— Що значить — заткни дурну пельку?! — кипнем скипів Гаврилюк. — Я член партії! Мені ніхто не заборонить на весь світ кричати, що то за націоналістична погань був отой Собченко. Ось слухайте!

Гаврилюк одним махом вихопив із свого портфеля Собченкову книжку „Вітрам навперейми”, розломив її надвоє — читає вірш „Дівчина з палітрою”:

Олександро, Олександро,
Захочай палітру.
Не віщуй мені, Касандро,
Холодного вітру.

— Чуєте, до якого нахабства дописався цей націоналістичний недобиток? І знаєте, хто ця Олександра? Та це ж його вірна дружинонька, що малює всілякі, розуміється, націоналістичні пейзажики. Це до неї він звертається, щоб вона заховала свою палітру. Чому? Та тому, що на тій палітрі, як ми знаємо, повно жовто-блакитних фарб. Отож — захочай, щоб комуністичне око часом не побачило. Далі. Цей націоналістичний покидьок удається з проханням до Кассандри. Не віщуй, благає, мені холодного вітру. Чого ж це він боїться холодного вітру? Та тому, що холодний вітер — це вітер з Москви, вітер пролетарської революції, сталінський вітер..

Нагаласувавшись подостатком, Гаврилюк, тепер уже зовсім іншим тоном, примирливим, ба, навіть підлабузницьким, став просити Блюфільда, щоб він черкнув пару слів до Дикури, — нехай кербуд передасть йому, Гаврилюкові, Собченкове мешкання.

— Хоч у цій справі підтримайте мене, — коли не підтримали моїх „Колгоспних півнів”, — казав Гаврилюк, звертаючись як до Блюфільда, так і до Пухтія.

Якщо хтось із тутешніх пожилців, можливо, ще й досі не знав про те, про що тепер говорив увесь будинок, то то таким був насамперед товариш Дикура. Начастувавшись учора в Собченків до несочу, Антін завдавав такого гучного хropaка, що ніхто не міг до нього ані дозвонитися, ані достукатися (дружина його пішла рано вранці до праці). А коли вже й прокинувся, то не квапився вставати: лежав у ліжку, позіхав, потягався, мацав себе за лоб — голова болі-

ла. Чи не встати б йому та не піти б оце зараз до Собченків? У них, здається, дещо залишилося від учорашнього в пляшках. Непогано було б і куму ще разок поцілувати. Гарна в Собченка дружина! Все в неї доладу, помірне, приємне. Та ще й малярка до того. Добре, що він покумався з Собченками. Може, Ольга і з нього намалює портрет, як ото намалювала з Забари...

Коли Дикура — вже вмитий, зодягнений, причепурений — розігнався був іти до Собченків, на порозі, трохи не стукнувшись з ним лобом, його перестрів поет Ладугін. З слідами котових кігтів на тім'ї, він самопихом сунув до Дикурино мешкання.

— Куди ти прешся? — переступив йому дорогу Дикура. — Бачиш, я йду з дому?

— А куди ж ти, Антоне, йдеш? — не оступався навад Ладугін.

— Не закудикуй, бо старий будеш!.. До Собченка йду... Маю до нього справу.

— До Собченка?! — вирячив Ладугін на Дикуру свої сірі, як у сови, очі.

— Так, до Собченка. Та чого ти, Самійле, дивишся на мене, як баран в аптеку

— Хвилинку! — озирнувся позад себе Ладугін, потім зашепотів: — Пустити мене, Антоне, через поріг... важлива справа... Ти, видно, нічого не знаєш...

Відчувши в Ладугінових словах якусь таємницю, Дикура оступився з порога до передпокою — заходь, мовляв, — і став питати:

— Що за важлива справа? Кажі швидше!

— Цієї ночі НКВД заарештувало Собченка.

— Собченка?! — насмішувато подивився Дикура на Ладугіна. — Перехристися! Це тобі приснилось!

— Ні, не приснилось — факт!

— Та що плетеш — факт! Хіба ти не знаєш, що про такі речі насамперед дізнається кербуд? Без мого відома ще не заарештовано жодної людини в нашому будинку. Розумієш?

— Я то добре розумію, Антоне, але річ у тім, що енкаведисти не змогли до тебе ані дозвонитися, ані достукатись. Тоді вони, кажуть, покликали потрібних їм свідків із сусіднього будинку. Протягом трьох годин робили трус. А з Соб-

ченком стався серцевий напад. Енкаведисти повели його з будинку під руки. Люди все те бачили...

Почувши таке від Ладугіна, Дикура замолов таку кутю, якої йому досі ніколи не доводилося молоти. Він не знав, на яку ступити — чи слухати Ладугіна далі, чи сказати йому, щоб забирався геть.

— То я до тебе, Антоне, прийшов ось з таким проханням, — уже зовсім про інше заговорив Ладугін. — Ти ж сам знаєш — я хворію на ревматизм. А мешкання в мене вогке. Всели мене, Антоне, в Собченкове мешкання.

— Про це поговоримо після, — замахав руками Дикура. — Після! А зараз іди собі, Самійле!

І він майже силоміць випровадив Ладугіна із свого мешкання. Далі давай міркувати з приводу того, про що йому оце розповів Самійло. Заарештовано, каже, Собченка. А він, кербуд, нічого про це досі не знає. Енкаведисти не достукалися до нього. Паскудна справа! Йому може дістатися за це на кабачки. Треба буде якось вибріхуватися. Ну, сказати, прикладом, що йому дуже боліла голова вночі, тому він спав з позатиканими вухами. Чи, може, подзвонити зараз до НКВД? З'ясувати справу. Але звідки? Телефон, як на те, зіпсований...

Саме під цю хвилину чийсь важкий кулак пройшовся по Дикуриних дверях. Антін відчинив. Гаврилюк! Ще й через поріг не переступивши, тицяє Дикурі під ніс якогось папірця.

— На, читай! — вигукує. — Та швидше! По-стаханівському!

— А що ж це таке? — Дикура взяв до рук той папірець, читає: Блюфільд з Пухтієм підтримують прохання товариша Гаврилюка з приводу того, щоб кербуд надав йому, Гаврилюкові, Собченкове мешкання.

— Гарзд, Василю, — сказав Дикура. — Я матиму тебе на увазі. Але покищо треба з'ясувати справу...

— З'ясувати!? — обурився Гаврилюк. — Що ти маєш з'ясувати? НКВД вже все з'ясувало! А ти, як член партії, негайно мусиш виконувати те, що вона тобі наказує. А ні — дістанеш такого запотилишника, що аж у землю носом заореш. Розумієш?

Гаврилюк говорив з Дикурою „як рівний з рівним”, бо й він був не гіршим за Дикуру донощиком у вуха НКВД.

— Не дурний — розумію, Василю, — погоджувався з ним Дикура. — Тільки ж, насамперед, треба виселити з мешкання Собченкову дружину.

— Виселити? Викинь геть оте націоналістичне барахло — та й кришка! Чого маеш панькатися з нею? А опинатиметься, — і її „попросять” на Раднаркомівську. — І вже смикає Дикуру за рукав: — Гайда, Антоне! Я допоможу тобі вимести те націоналістичне сміття з нашого будинку.

— Стривай, Василю, — ще й далі опинався Дикура. — Вимітати націоналістичне сміття я й сам добре вмію. Але треба ж Собченкову бібліотеку кудись спровадити. І хто це робитиме? Я, чи що? Клич людей!

— Люди, Антоне, є.

— Де ж вони є?

— Я — одна людина, а друга, — Гаврилюк відчинив двері, — ондечки стоїть, — показав на чоловіка, що стовбичив за порогом — з мотузком через плече, з сокирою за поясом, — десь певно, дроворуб із сусіднього базару.

— Ну, якщо так, то й ходім, — погодився, нарешті, Дикура.

І враз увесь змінився: набрав цілком іншого вигляду. Ступаючи сходами нагору, Антін скося зиркав на всі боки — чи хтось бачить, як він, кербуд, іде виконувати одне з найважливіших своїх завдань. О, Дикура полюбляв такі хвилини. Задавакувато випростував плечі, випинав наперед груди, гордовито задирав догори свою чорну, наче в дьоготь умочену, борідку. Дивіться, мовляв, та видивляйтеся на мене, пожилці всіх шістдесятьох мешкань, яка то мені велика довіра від радянської влади. Тільки я один не боюсь увійти до мешкання заарештованого націоналіста, тільки я можу викинути звідти його дружину з малою дитиною...

Третій поверх. Собченкове мешкання. З широколобих дверей на перехожах дивиться бляшана табличка: „ОЛЕКСА СОБЧЕНКО”. Дикура зупиняється, над чимсь, видно, мірчує, нервово блимає повіками, наче оте „ОЛЕКСА СОБЧЕНКО” коле йому в очі. За хвилину простягає до дроворуба руку, каже:

— Дай но, товаришу, мені сокиру.

Той подав. Антін став упритул з дверима, націлився гостряком сокири на табличку і — цюк! — бляшане „Олекса Собченко” задзеленчало десь на підлозі. А Дикура, по-

вернувши дроворубові сокиру, натиснув пальцем на дзвінковий гудзик. Зсередини почулися чийсь кроки. Клацнув замок. Відчинилися двері.

— Ах, це ви, куме, — мимоволі сприснуло Ользі з уст. Вона була в нічному халаті, з дитиною на руках. — Прошу заходити... Може, на свою хрищеницю прийшли подивитись? То ось яка вона — дивіться!

Але Дикура, наче не до нього казано, навіть краечком ока не глянув ані на Ольгу, ані на Музу. Насупивши брови й зціпивши зуби, що аж щелепи, здавалося, від того йому лущали, Антін начальницькою ступою увійшов до передпокою, а звідти попрямував до вітальні. Слідом за ним рушив Гаврилюк, сказавши дроворубові лишитись біля порога. Ольга дивом дивувалася. Що воно за знак? Чого це вони прийшли? І чому Дикура — він же вчора навіть цілував її! — сьогодні відвертається від неї? Увійшла й собі до передпокою. Стала. Дивиться, що далі буде.

Дикура довго ширяв очима десь поїд стелею, наче не міг зважитися, щоб заговорити. Нарешті, не повертаючись лицем до Ольги, каже:

— Наказую вам, дружино заарештованого націоналіста, протягом двадцятьох чотирьох годин звільнити оце мешкання.

— Що ви сказали, куме? — тепер уже зумисне вжила Ольга слова „куме”, не дочувши, що сказав до неї Дикура. Антін від того „куме” увесь аж ізжолобився.

— Чорт тобі кум, а не я, — буркнув сам собі під ніс, а далі, вже на весь голос: — Щоб завтра вранці й духу вашого тут не було! Тут мешкатиме товариш Гаврилюк. — І до Гаврилюка: — Берімося господарювати!

Сказавши це, Дикура ступнув до дверей, що вели з вітальні до Олексиного кабінету, і вже взявся був за дверну ручку, аж тут двері самі зсередини відчинилися, і на порозі став — Олекса! Заспаний, з розкуйовдженою чуприною, здається, на весь світ сердитий.

— Якого ти чорта, Антоне, турбуєш порядних людей?! — визвірився він на Дикуру. — Олю! Дай но мені макогін, я почастану ним нашого кума.

Дикура, наче його хтось на правилі виправив, увесь виставився й як стій задубів; а його вирячені до нікуди очі,

здавалось, от-от повикочуються з ямин. Стоїть — ані дихне, ані губи своєї не роззявить.

Тільки по якійсь хвилині Антонові, видно, стала вертатися його свідомість: заблимав повіками, поворухнувся, простяг наперед руки — пхне Олексу назад до кабінету, та й сам пішов слідом за ним, зачинивши за собою двері. Приголомшений тим, що він оце зараз побачив, Гаврилюк позадував до порога. У вітальні залишилася сама Ольга з дитиною на руках. Вона ще й досі не могла зрозуміти, що сталося. Та ось відчинилися в кабінеті двері — вийшов Дикура, а з-за його спини виглядав і Олекса. В обох якісь дивні, наче не їхні обличчя, здивовані очі. Дикура, глянувши на Ольгу, щось намірився був сказати, після махнув рукою й бігцем подався з вітальні до передпокою.

— Що сталося, Олексію? — підступила Ольга до чоловіка. — Чого вони приходили?

— Що сталося, питаєш? — дивився Олекса вслід за Дикурою. — Сталася, Олю, — тут він притишив голос, — сталася страшна комедія. Зараз я тобі про все розповім.

І, обнявши дружину за плечі, повів її до свого кабінету.

А в передпокої тим часом чулося чиєсь шарудіння: Дикура приправляв на дверях Собченкову іменну табличку.

Леонід Полтава

ПОЕМА ПРО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У місті Рожні, над Сулою, є пам'ятник Тарасові Шевченкові — твір скульптора І. Кавалерідзе. Замислена постаць Поета, експресійно викута в камені, викликає у глядача глибокі рефлексії. Відчувається в ній подих вічності.

Замість інтродукції

Поскрипує колесо давнього воза
По давній дорозі брехні й лихоліття,
Поскрипує віз у дощі і в морози,
З століття в століття.

Та власну дорогу розбивши докраю,
Тринадцять доріг підім'явши під себе,
Віз швидше і швидше себе підганяє
У замкненім колі земельного неба.

Не віз гуркотить на скрипучих колесах, —
Він мчить, мов ракета, мов тінь кругойдуча,
Настільки тілеса, що аж безтілеса,
Настільки незрушна, що аж летюча!

Як тінь батога, мертвий обхват нагаю,
Мов зашморг глухої петлі,
Цей привид міцніш і міцніш затягає
Напружені груди Землі.

1.

В роменським сквері — неба сіра смуга.
У затишку полтавських вечорів
Сидиш замислений. Не хочеш прапорів
Ані вітань, ні сурм. Лиш зморшка біля брів,
Неначе борозна позаземного плуга.

Таким Тебе пізнав. Таким прийшов туди
Ген-ген із Канева — у камені німому.
Даремно йшли з поклонами сіроми,
Даремно все тоді чекало грому
І на коліна падали сади!..

2.

Тоді, попрощавшись з моєю землею,
Зустрів я в чужинному сні
Тринадцять доріг, що глухою петлею
Вп'ялися у груди мені;
І кожна вела на поріг свого світу,
І кожна тягла у свій світ:
Тринадцять завітів і заповітів —
Аж очі з орбіт!

А вранці, дивуючись вигадці долі,
Неначе сліпий з поводарем,
Я сам залишивсь на Берлінському Дикому
полі

З напівобгорілим Твоїм „Кобзарем”;
І дівчина з давнього-давнього роду,
З купальських вогнів, із Даж-божих сторін
Тобою свою привітала свободу —
Високою піснею, вищою стягів,
Розбитих і ще нерозбитих райхстагів, —
Вона звеличала свободу привітом:
ПОХОВАЙТЕ ТА ВСТАВАЙТЕ,
КАЙДАНИ ПОРВІТЕ!..

Отак і пішли ми з готичних печер,
Без Тебе — з Тобою, без віри — у вірі,
І нас не провів, наче зляканих птахів у вирій,
Роменський осквернений сквер.

3.

А здавалося — воля тоді прогриміла
Золотим копитом переможця-коня,
Коли болем знеможене, остівське тіло
Опинилось у теплих обіймах дня.
Мов зернина, для Тебе зростаю вдруге,
Втрете, всоте! Само собі
Наказало ожити!

Ти йшов за весняним плугом
І, здавалось, земля уклонялась Тобі;
Били дзвони Твого Великоднього слова,
Йшли народи на свято — на свій поріг...
Та на згарищах Києва, на перехрестях Львова
Не знайшлося землі для вигнанцевих ніг.

Мов тіль батога, мертвий обхват нагаю,
Як зашморг глухої петлі,
Той привид міцніш і міцніш затягає
Напружені груди Землі..

4.

Як тоді, коли обертали веснок
Наші клени у шибениці, так і тепер
Ти сидиш на високому камені,
Закутий у панцир спокою,
І вже серце не відає:
Ти — живий, скам'янів чи помер?

Твое зерно зіходить, росте і пружніє, Сіячу.
Я між ним при дорогах чужих,
За тридев'ять земель, —
За Тобою услід не сміюсь і не плачу,
Лиш молю: дай, Всевишній, побачить,
Як підводитись буде Земля —
Позбуватися людських пустель!

5.

А може Ти мовчиш у стомленім Ромні,
На площі, названій колись Тобою,
Щоб я отут метавсь, немов у сні,
Серед закону і серед розбою,
На площах зчовганих і на німих гранітах
Чужих столиць, задвірків, перекосів?..
Що ж можу я промовити до світу,
Коли й Твоєї мо'вчанки не досить?!

6.

На розі Сорок другої — Бродвей
Кипить від авт, злочинців і людей,
Від фар, реклям і дриготіння тих,
Що ночей забажали „золотих”,
Чортівських ночей на найвищій реї
Піратського судна —
Вогненного Бродвею!

Десь ограбують і найважчий труд,
Тут обдарують ні з чиєї ласки;
Усе — із запозиченої казки,
В яку летить телевізійний люд
Кудись, углиб, мов у тунель „собвею”, —
Щоб опинитись знов на кораблі Бродвею!

В який крутіж послав Ти нас, Поете,
Та з нами не пішов туди,
Де ледь видніє тінь Сковороди,
Де ледве чути соняшні клярнети
За риком саксофону; де у муках
Ще не прийшов Апостол правди і науки,
Бо не збагнув ще до кінця народ,
Що є одна — не тисячі свобод.

В добрий час, земле щедра і вольна,
Стонародий народе Лінкольна!

7.

В роменськiм скверi — неба сiра смуга.
 У затишку полтавських вечорiв
 Сидиш замислений. Не хочеш прапорiв,
 Ани вiтань, ни сурм. Лиш зморшка бiля брiв —
 Неначе борозна позаземного плуга.

Поскрипуючи, човгають, iдуть,
 Накульгуючи, вiдступають поколiння.
 Хтось рвався з них на Заповiтну путь,
 Хтось виростав з козацького насiння! —
 Устань! Спи́ни їх! Дай св'ячений нiж,
 Ним — або ворога, або дiтей дорiж!

Та в затишку полтавських вечорiв,
 В Ромни без ярмарку, у скверику без квiтiв,
 Сидиш на каменi, неначе й сам закам'янив,
 I тiльки зморшка бiля брiв —
 Немов рядок Нового Заповiту!

8.

Ти, що вийшла з вогнiв купальської ночi,
 Iз ка'пання воску i кровi, i слiз,
 Що видерла вразi азiйськi очi,
 Щоб горде сiдло промiняти на вiз,
 Що бродом iшла до бучного Босфору,
 Що скинула в море Бахчисарай,
 Що наче коня, прив'язала пiв моря
 Й забула на прив'язi рiдний край,
 Що вмiла в своїй Десятиннiй загинуть,
 А в Лаврi — воскреснути наяву,
 Що рiдного слова пекучу жоржину
 Несла на зав'яну снiгом Москву;
 Що, степом i салом обрiсши, мов лепом,
 Впилася з Богданом пiд смiх недорiк,
 Та все ж пiдняла над степами Мазепу
 I честь донесла у Сiмнадцятий рiк! —
 Вiтчизно могутня, Вiтчизно ясна, —
 Тепер Ти — iзнову моя сторона,

Моя
Сторона...

Поскрипує колесо давнього воза
По давній дорозі брехні й лихоліття,
Поскрипує віз у дощі і морози,
З століття в століття...
З Заріччя — в Сибір,
З Сибіру — в Альжир,
З Альжиру — в Заріччя...

9.

Як Ти можеш спокійно сидіти
У роменському сквері, там, над Сулою?
Ніч аж регоче Див-птицею злою, —
Горді комоні не ржуть за Сулою!

10.

— Спокій, панове! Вилучіть хори!
Ми влучаємо телевізо'ри!
— Love me, oh... Love me, — Все п'ятилетки!.. -
Zeitung, Gazette, Newspaper, газетки... —
— Доляр, карбованець, пезо і ена... —
— Ми не гієни, ми тільки антени!..
— Всі заповіти всього Ілліча!..
— Ой гоп, кумо!..
— Cha-cha-cha!.. —

Вривається чо'ртів хор
В людської душі собор.

— Ах, як жаль! Я не вчув Твого слова!
Ти щось мовив, та замість думок,
Я почув телевізорну мову:
Рокенрол, рокенкол, рокенрок...

Віз поскрипує,
Телевізор порипує,
Рокенрол покрикує,
Рокенрок!

Кружляють, петляють тринадцять доріг,
Живучі тринадцять доріг!

Віз поскрипує в Оклагомі,
У Варшаві і десь в Парижі,
Він неначе минулого грижа,
Мов розплата за дні Содому, —
В багатьох домах іще вдома!

11.

О, як Тебе треба завжди і завжди,
Поете любови і серця!
Чому ж Ти у скверіку відгородив
Себе від вселюдського серця?

Прип'яті годинники рвуться іти,
Серця матерів — у тривозі,
Бо котяться й далі тривожні світи
На многостолітньому возі;

Не котяться — мчаться із ревом ракет
(У середньовічнім полоні),
Вже мало для них і газет, і плянет, —
Туди б, де лиш Божі долоні!..

12.

Пробач!
Я ж на слизнях паризького бруку,
На змі'євих закрутах долі
Не раз відчував Твою батьківську руку
І пристрасне слово про волю;
І скільки ще вдома надхненно і радо
Ти вів мене в стовпиці лиць
Панелями Лювру, паркетами Прадо,
На світло високе сикстинських каплиць!

Хіба ж не з тобою ішли в Колізеї,
У тих катакомбах ходили,
Що з мертвих печер — у безсмертя музеї,
В огонь християнської сили!
Хіба ж не поставив, мов свічі, тоді Ти
Слова на Святому Престолі:
ВСТАНЕ УКРАЇНА
І РОЗВІЄ ТЬМУ НЕВОЛІ,
СВІТ ПРАВДИ ЗАСВІТИТЬ,
І ПОМОЛЯТЬСЯ НА ВОЛІ
НЕВОЛЬНИЧІ ДІТИ!..

13.

Ти сидиш у німому роменському сквері.
Ти — наче задума світу.
Ані людям, ні ефемерам, —
Ні прокльону, ані привіту.

14.

Та завжди, коли ніч світова,
Мов петля, повисає над світом, —
Ти тоді посилаєш думки і слова
Прорости березневим квітом:
Світлим спалахом — любих жоржин,
Урочистих корон орхідей,
Щирим сміхом рожевих дітей,
Ніжним усміхом наших дружин, --
І гримить Твій нечутний крок
Голосами юначих клярнетів!..

Та не чує ще світ поетів...

Рокенрол, рокенкол, рокенрок!..

На залізній землі! —
Рокенрок!

Оракечений віз —
Із червоних і білих зірок.

15.

Хохландська пустеля й піратський Бродвей —
На спільному возі, ракетному возі,
З макетами квітів, сердець і людей,
З прихованим слідом столітніх корозій;
Гримить і гримить карнавал світовий,
Тринадцять доріг — пролітають в одній,
Безшляхій, тупій, бездорожній дорозі!

16.

Як Ти можеш спокійно сидіти
В замілілому сквері, там, над Сулою?
Ніч регоче Див-птицею злою,
Горді комоні не ржуть за Сулою...

Петляють, шиплять, тринадцять доріг,
Збігаються в чо'ртів ріг,
В єдину,
Безшляху,
Безобрійну путь!

17.

А —
ХРУЩІ НАД ВИШНЯМИ ГУДУТЬ,
ПЛУГАТАРІ З ПЛУГАМИ ЙДУТЬ,
СПІВАЮТЬ, ІДУЧИ, ДІВЧАТА,
А МАТЕРІ ВЕЧЕРЯТЬ ЖДУТЬ...

І наче знак земного свята,
Немов Твої святі думки,
Що проростатимуть віками, —
Іспоконвічними вінками
Над землями горять зірки.

Ти спокійний у своєму сквері —
У соборі зоряного світу:
Гаснуть рокенрольні ефемери
На живій дорозі „Заповіту”;

І мене вже більше не бентежить
Блиск середньовічної ракети —
Все згасає в золотій пожежі
Серця всенароднього Поета!

Непорушний — і такий крилатий! —
Там, у сквері, між лугів Сули,
Знаєш Ти (і нам повік це знати),
що — БУДЕ СИН І БУДЕ МАТИ,
І БУДУТЬ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ!

Нью-Йорк

ХІІ-1960 — ІІІ.-1961

Остап Тарнівський

ВИХІД У ПРИЗНАЧЕННЯ

В будинку сходи — це важлива артерія, яка веде в одну сторону глибоко в темний підвал — таємний, мов народження світу. Його розсвічуєш недопалком свічки, розтрчуєш темінь, мов павутиння, що заслоняє думку, і в кінці знаходиш: важке, залізне кругле віко з кутим кільцем, пригнутих на завісах. Відсуваєш обережно це кільце, вхопивши його міцно в долоню, напружуєш сили, зігнувшись у колінах, і: гуп! — віко пересовуєш на долівку, відкриваєш чорний отвір каналу. Вкидаєш туди револьвер і запасник з кулями, мов непотрібний відпадок, і знову засуваєш віко, що закриває вхід до артерії сходів з підземель міста і світу.

А в другу сторону сходи — це вихід на горище, куди забігає вітер на спочинок, заховаючись поза білі простирала мрій, і куди по квадратах бляхи, що вкладається в довгі вулиці дахів, перескакують зоряні птаці, мов сновиди. Звідтіль через вирізи вікон, малі для людського ока, але просторі для вітрів, які розбурхують білі полотна, мов підсушену білизну, видно далеку зелень аж там, де Княжа Гора і лісок поза нею, а з тієї сторони розкішна панорама міста між зеленими горбами, багатий полумисок на завітчаному святковому столі. Ось тут поблизу брукована вулиця, яка щораз далі, щораз далі розгортається в широкий важливий шлях на Жовкву, а там і далі, куди треба.

Сидиш при віконці на горищі боком, відступивши весь отвір вітрові, зачепливого пустунові, що раз-у-раз розсовує тобі чуприну лапатою рукою, сидиш боком, беручи вид поза вікном одним оком, мов на приціл, і бачиш.

А тут Жовківською вулицею пересувається війна. Ось танки, важкі, п'ятидесятитонні залізні будівлі скачуть важко по кам'яних виступах, шукаючи гарматними горлицями отворів — таких, як твій, із видом на широкі події. Ось перелітають поліційні автомашини в поспіху, літаючі ворони, що чують падло.

З горища далекий вид, мов вистриб. З підвалу не видно нічого. Немов два кінці: розблиск світла при народженні

й темінь кінця. А може, навпаки? Ось послухай, як б'ється серце, як пташкою літає думка між стінами черепа. Ти, людино в темному підвалі, знаєш більше, бачиш більше. Всюєш око між щілину дерев'яних дверей із своєї півничної криївки, із темної келії, що стала захистом перед широкими просторами, які чигають смертю.

Темінь! І в тій самій самотній темені ти знаєш більше, ти розумієш глибіню життя.

Життя в будинку завжди — чи це спокійна пора лінивого соняшного полудня, чи це бурхливий зрив безглуздої військової біганини, чи це така, як ось тепер, пора вичікування після боїв, коли відпочивають регулярні армії, а на вулицю виходить юрба і грабує, і бушує, і шаліє, аж поки її не втихомирить тверда рука порядку, — вихід і спуск по сходах. Послухай, яка чудна мелодія, що її вистукують кроки. Ніби звичайні беззначні удари підшов, але скільки несуть вони думок і сподівань, скільки зустрічей і поглядів, скільки недомовлень і радостей. Яка різноманітність у цих кроках угору й униз сходами цієї головної артерії будинку і яка важливість їх, мов ударів серця.

* * *

Сонце просовує крізь забруднене, аж сіре, вікно у вестибюль важкі клубки світла і ставить їх, наче звої вати, на сходи. А крізь ту густоту соняшного дару продирається мала істота — шапочка, натиснена на чуб, на плечах шкіряна торба, в якій за кожним кроком відгукується дерев'яна коробка з олівцями й іншим писальним приладдям, і за кожним кроком падає число: „раз, два, три, чотири...”

Сьогодні в школі вчителька назвала всі числа, аж до двадцятьох, гарно розписала їх крейдою на таблиці. Це все, що треба знати, бо далі вже легко рахувати: двадцять один, двадцять два, тридцять один, і тридцять два...

два... Як це буде далі? Двадцять? Ні!

Хлопчина сідає на сідці, здимає з плечей торбу, виймає з неї тоненьку книжечку й шукає. Ось і є це погане число: один і два, та це не двадцять, бо двадцять — це два й зеро. Сидить і дивиться, як рухається й вібрує соняшна вата, що тягнеться від вікна, і раптом пригадує, як учила вчи-

телька: „над”, маленьке слівце „над” — дванадцять. Затискає з поспіхом кмижечку в торбу перевіщує знову торбу через плечі, і радісно збігає східцями вниз, щоб почати наново рахунок. У нього велике завдання — порахувати всі східці, аж до третього поверху, на якому мешкає.

Людина в пивниці усміхається. Іде за школярем, як за власною тінню, навіть висуває пальці на руках, якби й тепер потребувала пальців у допомогу, щоб рахувати, ябки й тепер не могла здобутись на ту об'єктивну споглядальність, щоб оглядати власне дитинство.

...Та заскрипіла входова брама, і людина в підвалі змінюється в слух. Кроки важкі, падають твердо — східець за східцем, а східці бетонні і відзвук голосний.

— Так, це він! Ті самі спокійні, рівномірні кроки — це його кроки, кроки мрійника з очима, заглибленими в таке далеке майбутнє, що його чорні зіниці видаються лише крапкою з-поза скелець окулярів (а метрика цих скелець: мінус чотирнадцять діоптрів). Ті ж рівномірні й уперті кроки людини, яка живе з певністю про перемогу справедливості.

Людина в підвалі вслухається в ці кроки, мов у музику. Це анданте, але анданте оптимістичне — коли йдеш і знаєш певно, що дійдеш до цілі. Під такий ритм кроків сам хочеш іти: ось ноги підгинаються в колінах і, здається, підносяться вгору, а уста розхиляються широко, ніби хочуть співати пісню. Кроки стихають, відходять з кожним східцем, що підносить людину вгору, аж на третій поверх. Людина в підвалі йде за кроками, вона бачить, вона знає, що ось надійшлий витре уважно підшови об підстілку, що під дверима, і потисне електричний дзвінок, що на одвірку, щоб відчинили двері... і ось він уже вдома.

Тепер він буде обідати і, ковтаючи кожний кусень, думатиме, як загорнути трохи їжі, заховати її від жінки, що порається в кухні, і від сина, що бистрий і чуйний, як олень, і від доньки, і від другої доньки... просто заховати, відняти, украсти й віднести непомітно, не викликаючи підозріння, в підвал товаришеві.

Людина в підвалі очікує кроків — таких бажаних, таких вимріяних. І знову її думки заплутуються в довгій артерії сходів, губляться там, а очі бачать довгу, майже безконечну, гладку лінію полірованого поруччя, що — мов головна жила — прорізує артерію сходів. Важлива річ поруччя.

... Ось перед очима, мов образ, вистрибує молода радість, лиш з грюкотом падають двері, і він вискакує на поруччя з розмахом і їде вниз по полірованій гладі, лиш на закрутах придержуючись долонею. Зсувається на тій частині штанів, що найбільше виставлена на небезпеку протертись, і свище, задерши голову, і радіє, якби увесь світ належав йому. І раптом уся та пишність, що розпирає груди, зникає, хлопець поквално зіскакує з поруччя, стає малий і прим'ятий, мов змокле, побите щеня, і — спустивши очі додолу — мовчить. А перед очима ляковані вершки чорних черевиків і гострі канти чорних штанів, а над головою твердий і владний голос батька:

— І скільки разів я тобі казав, щоб не з'їжджав по поруччі! Хочеш скрутити карк?

Слово „карк” займає раптом усю просторінь малого мозку, і хлопець певний, що важка рука батькова спаде йому на карк. Несміло підносить голову з підступною думкою: закрити саме карк, якому заповіджено небезпеку, і тоді його допитливі очі перехрещуються з батьковими очима. Але батькові очі — як завжди — добрі й ласкаві, мов далека глибинь. Навіть, якби батькова рука спала йому на карк, то це буде не удар, але легкий ляпас, щоб слова мали підтримку чину...

Раптом входові двері грюкають сильно, а людина в підвалі повертається від картини спомину до темної дійсності. Наслухає:

— Неси туди!

— Ти говорив з ним?

— Не говорив і пощо? Це найкраще місце, близько тор-

говельної площі. Зрештою, до вечора не буде ні коробки, і він — повернувшись із праці — довідається про все запізно, щоб протестувати. Буде добра випивка!

— Скрині внесем до нього?

— Зрозуміла річ! Батькові скажем, що це його „приділ”...

— По скільки?

— Старайся по дев'ять, а буде важко — то по вісім і пів за коробку. Якби купець, що бере все „ан-гро”, тоді по вісім, але чиста готівка зразу.

— Закуриш?

— Ні, не курю! Чим торгуєш, того не вживай! У цей військовий час застосовую перелицьовану припсвідку: чим воюєш, від того гинеш.

— Тут безпечно — тихо, як у монастирі.

— Це справді монастирський будинок, лише сестер випхали з нього туди на подвір'я біля стаєнь.

— Я піду! Шкода часу. Дай мені десять коробок покищо, ось так під плащ.

Людина в підвалі слухає й відчуває велику спрагу закурити. Так, бодай половину цигарки. Навіть постановляє здобутись на найбільше нахабство й просити товариша, коли він уже зійде з гори в підвал, про кілька цигарок... Якщо в нього аж дві скрині, напевно зможе запастись бодай однією коробкою. Напевно дістане в дарунок, за послугу...

На сходах уже чути кроки високо, десь під самим голицем, і потім тиша. Людина в підвалі знає, що все поладжене. Обидві скрині вже в кімнаті, напевно не залишили їх у коридорі. А, може, заховали в лазничці, прикривши білизною? Один із „купців” уже на торговій площі походить поважно між натовпом і ніби нехотя співає півголосом:

— „Цигарки, папіроски, сигаретки” —

в тому самому законспірованому тоні, як інші співають: „горілка, баюра, оковита, чиста”. чи інші: „цукор, сахарина, цукор”, чи ще інші: „шкіра, підшви, золі, шкіра”.

Другий „купец” веде тепер укладну розмову з господарем, а рівночасно в думці обраховує, скільки доведеться втратити, коли весь товар не піде за роздрібну ціну дев'ять за коробку, лише по вісім, гуртом. Рахує і слухає, і переживає.

Людина в підвалі теж переживає складність ситуації,

яка звідкілясь сама насунулась і приневолила людей включитися в неї. Як це звичайно буває в житті. Йдеш вулицею в повному спокої, і раптом хтось когось образив, когось зачепило авто, і вже тебе самий припадок втягає в нову ситуацію. Беруть тебе за свідка, ти пізнаєш усю справу, включаєшся в неї, живеш нею, якби це була твоя особиста справа. Людина в підвалі живе тепер справою цигарет і теж починає мимоволі в думці рахувати, який це прибуток буде із розпродажу двох скринь цигарет. У скрині п'ятдесят коробок по дев'ять кожна — значить за дві скрині дев'ятсот. Гугу, майже тисячка. Як легко, за кілька годин, а може, за годину — повна тисячка. Военний час, майже без грабунку й покражі, прибувають декому тисячі. А декому в одну хвилину пропадає все, дослівно все, разом із можливістю жити.

*

+

*

І тоді приходять спогад, мов картина. Найкращий день, коли він із дипломом у руці, на посаді асистента, яка обіцяла дальшу кар'єру аж до титулу звичайного професора, дістав ще й жінку-красуню. Саме повертався чорною лімузиною з божиці, що тепер бовваніє купую румовищ тут недалеко, на Старому Ринку, мов перший жертвоний вогонь в дані новим, німецьким, завойовникам. Вийшов із цієї чорної лімузини, сам у чорному, зсовуючи глибше на чоло високий циліндер. Яка гордість скривалася в цій чорній одноманітності. Поруч нього його красуня, розкішна, з усміхом у кутках кармінованих уст. Кругом весільні гості, й у нього тоді паношилась одна думка: показатись. Він пишно держався, пишно йшов по чорному килимі, пишно дивився на весільний натоп. На ганку будинку Яд Харузім, куди простував весільний похід, з'явилися музики; заквилила скрипка, за нею відізвалися дрібно цимбали, далі захихикав саксофон і розтягнув свій інструмент гармоніст. І тоді хтось із гостей гукнув: „На руки молоду, щоб щасливе було життя!” Це був виклик для нього, і він його виконав з радістю, несучи свою вибрану, мов здобутий скарб, обережно й захоплено по кармазинових сходах. З кожним кроком цей дорогий тягар став тяжчий, дошкульніший, запирало віддих у грудях, але мета, яку має людина, і бажання досягти її — це

запорука виконати невиконне. Правда, цей вчинок здобув йому оплески весільної юрби, але не виправдав сподівання й повір'я. Дружина померла до року, а щастя залишилося хвилиною спомину, чарівною картиною, незабутнім малюнком, на якому головна постать — він із любою дружиною на руках іде по кармазинових сходах у нове незнане, мов у казку.

*   *
*   *

Знову в підвал долітає розмова, хоч і притишена, і змибає з чорного екрану темні картини споминів.

— Скоро пішли!

— Скоро, бо з руки. Підійшов зразу якийсь франт, узяв усі й заплатив повну ціну, як треба.

— Що ти думаєш про нього?

— Не знаю! Тут на цій площі я не знаю нікого і мене ніхто не знає.

— Це гірше. Тут є „своя пака“, і вони не люблять нового краєвиду”.

— Е, ні! Це був свій хлоп. Підійшов і зразу:

„Думача маєш?”

„Маю!”

— „А вогонь?”

„І вогонь? Може, ще писка тобі позичити, щоб міг закурити?”

Засміялись, порозумілись, готівка заінкасована, і кінець.

— Не йшов ніхто за тобою?

— Фактично, то той франт ішов слідом за мною, але це напевно йому по дорозі.

— Обережність не шкодить. Тепер піду я. Ти йшов попри Марію Сніжну. Добре, я зійду до Миколая, а звідтам на Полтвяну.

— Ага, гроші встроми за одвірок або краще між вікнами на останньому поверсі. Щось нюхом чую якусь неприємність. Та — пішов!

*   *   *

Людина в підвалі переживає своє становище. Чому са-

ме сюди попався? Яка чудернацька припадковість. Чому тим випадковим купцям саме сюди пройшов шлях у їх новій кар'єрі? Та життя багате на випадки, і найважливіше, випадок вирішує про життя в момент випадку і навіть далі. Пригадується палка соняшною спекою днина, коли вперше зустрів свого теперішнього захисника. Він з'явився в нього в кабінеті з кількома іншими делегатами в представництві від профспілкового руху з благородною пропозицією: виступити на зборах з доповіддю. Та ще й яка тема: Ромен Ролян. Він згодився, хоч зразу зрозумів усю закулісну ситуацію з цією доповіддю. „Товариш” так і сказав йому відкрито:

— Це для добра демократії в боротьбі із силами фашизму, для підсилення народнього фронту.

„Народній фронт” — це політика, яка його не обходила, але тема „Ромен Ролян” — це його спеціальність.

Пам'ятає переповнену до останнього місця залю Реміничої Палати. — Як робітництво зацікавлене справами культури — думав він тоді, і не знав, що це спеціально zorganizований мітинг для політичної пропаганди. І це перша його нагода говорити до такої великої аудиторії. Він говорив перший, як фахівець, про автора „Жана Крістофа”. Потім була промова українською мовою, і врешті ще одна промова польською мовою, але вже політична мова, в якій ні слова не було ні про Ромена Роляна, ні про літературу, а лише критика уряду й заохота до революції. І саме тоді найкраще почала реагувати зала. Хтось вигукнув: „Геть з урядом!” — і зала підхопила й цей вигук. Тоді й почалось. Він не пригадує, яким чином на залі з'явилась поліція, але знає, що треба було втікати. Випадок упхнув його в ситуацію, і він мусів її пережити, навіть більше, включився в неї, став співвинним.

Так, життя упхнуло його в нову ситуацію. Він мусів видатись усім одною з відповідальних осіб, бо виголошував промову. Один із молодих людей підступив до нього й півголосом сказав:

— Туди!

І він біг за тим молодцем темними сходами. Сходи були залізні, кручені, безконечні. Він біг, зашпортовуючись, слідом за молодим незнайомим, якого випадком подарував йому, як співдруга, співвинного. Відсували разом якусь шафу, потім стояли за тією шафою, притиснувшись до стіни,

і наслухали мовчки. Кожний відзвук на сходах викликав страх перед небезпекою. Він тоді вперше почував себе винним, у чомусь винним, чомусь не в порядку із своїм звичайним способом життя, із своїм переконанням. Надслухував і чув, як товчється серце, сподіваючись кожної хвилини поліціянта, який витягне його із сховища з-за шафи й повезе в тюрму. Він тоді навіть відчув ненависть до цього молодого компаньйона, просто прийшла думка кинутись до нього, задушити і — обтерши руки — вийти на явний світ, на свій правдивий шлях. Але життєвий шлях людини — це теж випадок, і він це знав. Вийдеш із брами і — коли підеш направо, знайдеш щастя, а — коли підеш наліво, знайдеш зло. Два кінці, два виходи: один у ясність, мов вічний день, другий у темінь, мов небуття. Але, як же ж знати, кудою твій правдивий шлях? Як же ж передбачити, коли на твоєму рівному шляху зарисується прогалина, в яку сам упадеш безповоротно, як одна окреслена форма життя?

*   *
*

І сталось. Вхідова брама загуркотіла, заметушилися кроки, нервозні, скорі, мов удари раптового дощу; ці кроки метушилися, якби шукали виходу, раптом пристанули, і була тиша, мов порожнеча.

— Це тут?

— Так, тут. Бачив, як звідтіль ішов.

— Але де?

— Напевно нагорі. Тут, унизу ніхто не живе. Будинок зайняли були „совети” і тут мешкали, але тепер порожньо: вивтікали.

— Ходім!

— Стань при входовій брамі, щоб ніхто не вийшов і не прийшов. Ми підемо вгору!

Тепер кроки перемінилися в шуркітливий шум, який підносився сходами вгору, щораз вище, щораз вище.

Людина в підвалі розуміє — це небезпека. Перший її відрух: вийти, втікати! Але двері пивниці замкнені ззовні на колодку і ключа в ній нема. Чому не подумав, щоб дістати ключ від пивниці? Можна було всього сподіватися. Можна було передбачати, що — як у житті — прийде хвилина,

коли варто з найбезпечнішої криївки вийти на світ, коли простір забезпечує більше, ніж найкраще сховище. Людина в підвалі висуває руку крізь шпару, що між окремими дошками півничних дверей, і пальцями пробує розтулити колючку. Але вона міцно держить. Значить пропало. Якщо буде загальний трус у домі, викриють.

Але навіщо загальний трус дому? Це ж звичайнісінький випадок, епізод. Та й справа звичайна й проста. Поліцаї легко викриють обидві скрині цигарет, сконфіскують їх, можуть легко винести радіо-апарат, бо він тепер у ціні, притримають обох „купців” для окупі і на тім закінчене їх діло. Задовільна здобич!

І людина в підвалі заспокоюється, навіть присідає на дривітні. Якби лише цигарка. Ось чого... Дивне життя! В домі аж дві скрині цигарок, здається, лише рукою досягти, а тут сидиш спрагнений маленького недокурка. Дивне життя! Світ такий широкий, хоч гуляй, а людина завжди примушена замкнутися тісними стінами самоти, від першого поруху ембріону до тихого спочинку в домовині.

Коли б лише „товариш” захопив кілька цигарок. Чи подумає він про це — ідеаліст і мрійник? Може, одначе, самі поліцисти будуть великодушні й залишать господарям бодай коробку? Це свої люди. Вони лише на службі, щоб легше було їм продиратися життям у цей важкий час.

В домі, у його головній артерії, повна тиша. Той, що zostався пильнувати брами, напевно стоїть назовні. Не чути ні звуку, ні шереху. Ті нагорі — напевно трусять у мешканні. А, може, попали на що?

Знову крики. Сходи — це життя, це постійні піднімання й сходження, коли людина підноситься з надією і знову падає під тягаром, що їй накинено.

Тепер ці кроки повільні, упорядковані, уважні. Їх багато. Людина в підвалі й не потребує їх рахувати. Одні пристають, інші стукотять монотонно, то раптом упаде котрийсь із кроків важче, ніби не попав на вимірений інтуїтивно увагою східець.

Значить — все гаразд. Тим разом знову випадок, один із тих випадків, які постійно перехрещують людське життя. Якби лише скоріше вийшли ці непрошені гості. Якась незрозуміла плутанина. Такий затишний, у кутку під Замковою горою затиснений будинок, немов який старосвітський упо-

рядкований затишок старосвітських сумирних людей і стільки тут непередбачених небезпек.

Кроки стають щораз гучніші, наближаються, ось уже всі тупцюють у сінях, це напевно під тягарем, несуть скрині, бо деякі пристають, підсовують підосви по бетонній долівці. Людина в підвалі слухає це стакатто кроків, з тою увагою, з якою терпиш енгармонійні звуки музики, вичікуючи ясної мелодії, мов ласки.

І знову тиша. Вся ця бурхлива арія вилетіла за входову браму, звільняючи тихий обшир сходової артерії від небажаного епізоду. І людина в підвалі ще більше насторожена, з більшою увагою виловлює народження кожного шереху.

Чому ж він не приходить? Чи ще яка загроза? Напевно сидить при вікні на третьому поверсі будинку, звідкіль далекий вид на Старий Ринок, а далі на Жовківську і на місто, і виловлює кожну тінь небезпеки, і підозріває в кожному перехожому поліційного службовця, якого мета цей тихий будинок, ця сходова артерія, що веде в одну сторону в ясну височину, а в другу — у тривожну темінь, як само життя.

*   *

*

І людина в підвалі бачить знову сходи. Справді — це лише фрагмент сходів, стилізована декорація. Де це були такі сходи? Ах, так! У фільмі. Яка назва того фільму? Напевно якась блаженська історія, просто фантазія. Але картина із сходами глибоко закарбована на екрані мозку. Сходи — це неначе закінчення, розв'язка. Людина натрудилась на цьому земному світі, пережила всі приємності й прикраси, виминула всі випадки й удари і в нагороду за ці труди відкритий для неї шлях у рай — по сходах. Як же захоплено підноситься ця змучена життям людина по цих виступнях, що ведуть угору, з якою надією йде туди, де нічого реального, лише надія. Та ці сходи лише фрагмент, вічний фрагмент, хоч як скоро підноситься по них людина, а перед нею завжди ще та сама відстань, та сама надія, що злітає з цими уявними сходами у вишину, мов поривання.

Слова розмови тут же над підвалом, на першому виступі сходової артерії падають гостро, мов удари:

— Хай він негайно вийде звідти!

Мовчанка, а потім:

— Про що ти, сину?

— Ти добре знаєш, батьку!

— Але ж...

— Ніяке але. Треба мати трохи сумління для себе, для своєї рідні.

— Саме сумління диктує інакше. Треба мати трохи серця...

— Серця! В цій матеріялістичній дійсності говорити про серце. Ти знаєш, яка небезпека за переховування жидів?

— А все ж неможливо так безчинно видати їй на поталу.

— Це правда, але не наша в цьому сила. Наших людей просто поголовно стягали з постелі і ніхто й пальцем не кивнув.

— При чому тут він?

— Не важко. Мова про мене, про нас.

— Егоїзм?

с—щ

— Так і є. Війна — це не культурна забавка, це відродження в людині дикуна. І тому людина повертається до першого примітивного інстинкту: зберегти себе. Це й моя перша ціль. Не вимагай від мене гуманізму тоді, як у тебе нема того гуманізму до себе самого, до рідні.

— Хай лише буде до завтра. Завтра виясниться...

— Ні, ані хвилини! Кожна хвилина — нова загроза. Цих загроз доволі багато, щоб ще самому їх викликати.

— Ніхто не знатиме...

— Я сам розкрию. Тож вибирай! Хай до пів години не буде по ньому й сліду.

Різкі кроки, виклачуючи по бетонних виступнях, піднеслися вгору.

Була тиша на місці, де впали ці слова, важкі слова. Вони придавили всю сходову артерію, яка своїм тягаром притиснула ще глибше підвал. Людина в підвалі відчула брак повітря для віддиху й велику самоту. Це та самота, коли стоїш у великій юрбі, яка перевалюється попри тебе, шумить,

гуде, дивиться на тебе ласкавими й байдужими, добрими й запитливими очима, поштовхує тебе і навіть відрухово кидає в твій бік вивчену фразу вибачення, — а ти стоїш і чуєш, що падаєш кудись у провалля, в несвідомість, і хочеш кричати „рятуйте”, шукаєш чийсь помічної руки, але її нема, ніхто тебе не чує й не розуміє — ти цілком самотній, і так мусить бути. Це та хвилинка, коли знаєш, що все не має вартості, що ніхто нічого не значить, коли стоїш лише ти сама і велике невідоме. І людина в підвалі намагається схилитись до залізної кованої ручки, піднести важке віко й вишпортувати з криївки кусень чорного металу, що його хтось інший в інших обставинах кинув туди, мов непотрібний відпадок. Раптом видається, що людина сама може покінчити з цією непевністю, дарувати сама собі спокій, що визначений на тому другому кінці життєвих сходів.

Але ще буде багато нагод умерти, за цією нагодою не треба спеціально шукати. А так хочеться жити, саме тоді, коли так мало шансів зберегти життя. Наперекір усім кривдам і всім ударам — не піддатись, а жити.

Людина в підвалі відчуває раптом приплив рішучості. Рішучість така сильна, що вона готова повалити двері й вийти з цієї темноти. Нехай буде найгірше, щоб лише не залишатися в цій темній безвихідній дірі.

— Чому ж він не йде? Які важкі думи придавили його на першому закруті сходової артерії? Чи в нього не вистає відваги, щоб сказати правду, яка вже відома?

Людина в підвалі хоче крикнути і тоді чує важкі й повільні вистуки нерівної ходи. Кроки щораз важчі й щораз повільніші. Вже заскрипів ключ у замку, задзвеніла колодка, опавши на кільці по одвірку, і відчинилися двері.

Одна перед одною стояли дві постаті — темні й мовчазні, і правиця в темноті шукала правицю. Потиск долонь був кріпкий і довгий. Та людина з підвалу раптом витягнула свою долоню з обіймів долоні товариша, завагалась, а тоді скорим кроком, підбігцем проскочила східцями на поверхню, а звідти до входової брами й на вулицю.

Вулиця стояла в присмерку, спокійна, заслонена з боків сірими брилами домів, мов греблею. Чорні брами були закриті й мовчазні. На сірий брук повільно, мов підбитий дорогою мандрівник, присідав вечір. А на закруті заворушилося від кроків, влетів, мов раптовий вітер, пошум шепітли-

вої розмови, і показалаась колона людських істот. Чоловіки й жінки, всі в сірих лахманах, похнюплені й згорблені, хоч ще жваві шепітливою розмовою. У всіх на раменах біла пов'язка із шестикутньою зіркою. Це поверталася група життів із цілоденної роботи назад у гетто. Переможець зумів не лише змуштрувати весь свій народ, але й тих невольників, призначених загинути, зумів втиснути в чвірки й ряди і поставив коло них їх таки власних міліціонерів із дерев'яними палицями, як ознакою, що лише палиця вирішує в цей час про право, справедливість і само життя.

Людина з підвалу вже не прислухалася до думок, для яких даровано людині мозок, як ознаку її індивідуальної самотності. Вона, як звірина, що почула своє стадо, прискорила ходу й прилучилася до цієї колони новітніх каторжників, увійшовши в одну з чвірок, мов у призначення.

Патриція Килина

* *
*

В чайнику — осінь.
Бронзові листки намочені, неначе дощем;
Бронзова вода холодніє, неначе від морозу,
Гіркне, неначе в трясовині,
Де жовті кущі збирають свої врожаї.

В кожній філіжанці --- калюжа, немов ставок,
З якого втекли крижні гнідоокі.
Навіть у кожну ложечку
Сни жаб наводять тіні.

В чайнику — старість і Самарқанд.

* *
*

Ладан і сарана.
Туганхамене, я чекаю, доки вони тебе
знайдуть.

Сарана й ладан.
Я чекаю, доки вони збудують
той чорний і білий собор у Сієні.

Ладан і сарана.
Я чекаю, коли я народжуся —
кажуть, що красне буде моє життя.

Богдан Рубчак

Вже не палає Ахілева сила
в зо'лоті маски.
Яблуню немилосердно спалила
блискавка ласки.

Яблуком спокій на райдузі гілки
вже не ростиме.
Сонцеобличчя останеться тільки
серцем видиме.

Вже не стоятиме стигло над полем
час рівнодення.
Голуба неба прощанням проколе
благословення.

* *
*

Не сховаєш обличчя в речей сонних плесах,
бо море його шумить.
Безумна жертва піднесених весен
не дасть відпочити на мить.

Не сховаєш обличчя в безмовнім коханні,
в притулках маленьких щасть,
бо погляд добрий в жорстокому ранні
тобі його справжність віддасть.

Не сховаєш у ньому знак тисячоліття:
безвинно пролиту кров —
тож гордо, в сонці байдужого літа,
неси його чорну любов.

В сні неспокійнім, скажи, кого ти шукав?
Якого спокійного дня, чиеї руки,
якої блакиті, яких благодійних трав,
яких життєдайних слів, що їх не дали роки?

Брати досягають корон і найтемніших глибин,
летять орати поля найдальших світів,
але ти не приймаєш дарів тріумфальних годин
і шепчуть сухі уста: „Я не того від вас хотів”.

У венах кружать міста, тремтять у очах мости,
нешадно таврує чоло перехрестів сіть,
і вся ніжність світу, що ніколи не пестив ти,
не хоче йти геть, раниць лезами снів, болить.

Олекса Ізарський

З И М И І С Н И

(Уривок із повісти „Ранок”)

Зима вже за тижні до першого снігу давалася Вікторо-ві взнаки.

Власне, ця перехідна пора втомляла, мучила хлопчика найдошкульніше, до сліз. Зашкарублу землю добивав голий мороз. Як напередодні снігопаду, повітря пахло кригою. Часом з-за будинка віяв такий гострий вітер безмежних степів України, що кінці Вітіного башлика зміями моталися в нього над головою й роздратовано сичали на небо, а поли нової чумарочки нехотя й тяжко, проте широко надималися й оголювали хлопчикові ноги в кавказьких буряково-червоних повстяниках і калосах, від яких на землі, на притрушенім морозом листі й піску залишався дірчастий, як тертушка, слід.

Сад уже з ночі відвернувся від заводських будинків і дружньо рвався геть — хотів, поламавши стовбури дерев, перекотинолем перебігти толоку, ордою прочесати Старий Сонгород, пронестися з гори в самісіньку долину, до лісів над Орчиком.

Летіти легше було б, як іти.

Повернувшись до Льоки й Лойда на ганок, що цього ранку був, власне, чердаком і рубкою крейсера, Віктор почав завзято обстрілювати ворожі кораблі на видноколі, за-попадливо командувати слухняним матросом і захопленим метушнею на „палубі” псом.

Але снігу з обіцяним Дунькою потеплінням, справжньої зими з її білою красою все ще не було... Як губи виснаженої або перевтомленої людини — сіріла промерзла земля довкола. Біліла суха крига між скибами ріллі на городах. Ночами скрипіли розхитані дерева в саду над степом.

Страшенно новини хотілося — глибого снігу.

Раз Віктор і Льока натрапили в саду на прикрашені разками снігу бур'яни й підведене сріблом минулорічне листя в долині, в яру. Але Дунька тільки розсердилася на хлопців, а не зраділа такій новині. Вона сказала, що в них під но-

сом сніг випав, і щоб зачиняли двері до кухні. Дунька саме варила картоплю для свиней, тяжко повертала мішалкою в казані з масивного чавуну й наспіх підтирала спітнілий ніс і губи долонею. Не глянула навіть на Віктора, крок за ним, у дверях, наляканого й обв'язаного хусткою Льоку, на Лойда — у сінях. Сердилася.

Віктор отетерів від такої байдужості несподіваної, потім хотів сказати дівці, що вона дурна, як пень, та з передпокою зайшла, поправляючи окуляри й ріденьке сиве волосся на скронях, бабуся, надиво спокійна, ні до чого в світі непричетна й готова завжди трохи посміятись. У такому випадку вона б охоче посміялася з настобурчених хлопців. Жодного сумніву. Проти Дуньки баба не захистить, може навіть розсердитись і примусить роздягтися та йти до їдальні на цілісінський день.

Найліпше — вислизнути з кухні. Без ніяких розмов, хуленько й мовчки.

Коли надиво тихою ніччю перший справжній сніг випав — бігти на кухню до Дуньки не було жодної потреби. Віктор не витрачав часу на довгі розглядання крізь вікно ні білої землі й білими дротами розмічених городів, ні білих перин на дахах, ні білих брусів над дверима погребіщі й шопи, ні білих дерев, кущів і пересохлих трав. Біля столу, не сідаючи, Вітя пив молоко — доки вистачало дихання, і боюся тільки, що його примусять доїсти надкушену булку, і що доведеться обов'язково чекати на Льоку. Віктор мовчки слідкував, щоб Льока теж пив молоко без передишки й не брався до булки.

Передки повстяників легко ховалися під свіжий сніг. — Швидко дві пари слідів з подовгастими розчерками і кругленькі від собачих лап вискочили з розкуйовджених снігів перед хатою й оббігли подвір'я у всіх можливих напрямках, городи, терник в яру, всі алеї й стежки в садку. Потім вони перескочили глибокий рівчак, не впоперек, а навкіс, і вибігли через його влечаний гребінь на білу толоку з синіми тінями хмар і рідкими щітками сухого пирію. Зима...

Через кілька днів знялася така хурделиця під вечір, що тата привезли з заводу саньми — і пізно вночі. Фірман Юменчик збився з дороги. Блудили. І приїхали нарешті з Тагамлика, з-за саду...

Віктора саме клали спати. Але він, слідком за бабусею,

вискочив у нічній сорочечці через їдальню й передпокій до кухні й побачив, що тато обдирав крижані борульки з вусів і бороди, потім мив руки з милом під нашим умивальником — з носиком і мідним штепселем.

Батько зразу схопив радісно настроєного Вітю й весело посадив його... бабусі на руки: звичайно, що вона віднесла його до ліжка. А хлопчикові так хотілося до тата на коліна, до тата.

Пригода цього вечора здалася йому такою удачею, яка могла статися тільки з татом. Так би хотілося бути тоді з ним у санках, серед бурі, сніговії, серед степу...

Тато ж сміявся якось дивно — весело й ніяково: як після переляку. Або: наче хуртовина була його невдалою вигадкою, невчасним жартом. А Юмен, не роздягаючись, випив щось із склянки, витер рота рукою, пальцями, і знову натягнув на голову заячу шапку. Вийшов з хати.

Тепер він десь пробивався крізь збиту під небо хугу до економії. А може, блудив понад самими містечковими парканами, борсався в страшному зимовими ночами протягові „лійкою”, — на большаку, на горі біля собору або гасав степами за переїздом, на белебені — серед снігових крутежів і примхливих вітряних фронтів — шрамів, побоєвищ, зударів. Доїхати б йому до економії — кам'яних гамазей лініями і будинків за парканами, майстерень і стаень!

На ранок про хуртовину нагадував тільки скелястий, як Альпи, замет поперек дороги — з двору аж під сад і кучугура снігу під череп'яний дах шопи.

А біля колодязя сніг розметено. Земля виглядає. І лід на цямрині. Худі ребра й шкіру нагадують ледве прикриті скиби ґрунту на городах.

Зразу по обіді сніг пішов знову, лапастий, рівний і густий. До наступного ранку всі вади хурделиці були виправлені. Тепер снігу було скрізь однаково — доброму дядькові по пояс. Тільки де-не-де простяглися підведені яснорожевими, бурштиновими й фіялковими тіннями кантасті шпилі сонгородських сезонних Кордільєрів. Мрійливо й безнадійно поведили вусами засипані снігом кущі бузини перед вікнами Вікторового будинку. Терник у яру перетворився на сяючу барвами й променями картину невідомого майстра китайського мистецтва — з терасами розквітчаних білим садів над прірвами й поверхами, ярусами хмар, схожих і на гострі

або заокруглені пелюстки цвіту, і на мережані від берегів арктичні острови, білесі Гренляндії.

Обіцяне Дунькою потепління наступало зрідка та й то тільки на обідню пору. Сонце на снігах тануло якось поволі. Пучка його тепла непомітно топила сині, водою набряклі сліди від взуття. Мокріло під снігами. Проте зарання відлигу змінював мороз. Часто день раптом сірів і, наче лишаєм, покривався тінями, а над вечір ставав шорстким, як терпуг. Сніг потріскував під ногами. Сонце, маленьке, бліде і схоже на примапу, на сон, губилося в небесах, зникало. Страшно робилося надворі — ні день, ні ніч. Здавалося, що над погаслою навіки землею хтось ще на годину або дві запалив жовтогарячий і курний смолоскип. А тоді...

У цю пору вечірню Віктор і зовсім маленький Льока тільки зрідка умудрялися залишитись на волі, під темніючим синім або сірим безбарвним небом, на наведених брунатним олівцем, місцями також вуглиною стежках посеред кострубатой крейди дворів. Звичайно, вони вже сиділи в перетоплених дровами й антрацитом і вже ледве не по вінця налитих сутінками, дивно понишклих кімнатах. В останніх вікнах їдальні, у згортках штор, кам'яніли, а згодом линяли й зливалися з присмерком химерно накроєні прямокутники й ромби з лишків м'якого та теплого світла від вечірнього сонця.

Часто слідком за Дунькою пленталася до шопи поратися біля птиці й бабуся. А хлопці залишалися в хаті — отовпілі, прислухалися в передпокої, як клацав замок у дверях, і до скрипу східців ганку. Який жах! На два замки замкнені... А мешкання раптом ставало загадковим, таємничим, страшним і владним. Як муха, дзижчала напалена груба. Шум попелу, що сипався крізь рушті кахльової печі в піддувайло й раптом утворював там прикрашений жаринками дивно досконалий і гладенький Везувій, здавався катастрофічної сили обвалом і, наче магнет, стягав до лишку увагу настоженого Віктора й зляканого Льоки. Раптом голови хлоп'ячі поверталися до годинника на туалеті: він, здавалося, являв собою одноразово паротяга й соборну дзіницю.

Але найчастіше вони дружно бігли до спальні, залазили в ноги Вікторового „студентського” ліжка й у вікно мовчки спостерігали за Дунькою й бабусею. Ось Дунька в юхтових чоботях, ватянці з відкопиленими кишенями й зако-

ченими трохи рукавами, у накрученій на шиї в'язаній хустці відмикає хлів і зникає в ньому надовго. Ось Дунька тягне воду з колодязя й переливає її до приготованого відра, — видно, як вона при тому трохи нахилиється вперед. Потім жінка, присідаючи під тягаром заводських непомірних відер, для дітей невидних із-за гір начищеного снігу над стежкою, норовить — аби швидше позбутися такої кам'яної води — піти підтюпцем, підбігти до хліва.

Льока показав пальцем на Розу, що трюхачком бігла собі боком, боком, і понюхуючи сніг, — від дому до навстіж відкритих, схожих на ворота, дверей хліва. Хлопцям теж захотілося на ті краї... Цікаво спостерігати, як Дунька тягне воду, як при тому напружено намотується ланцюг на надітий на скрипучий залізний прут — закрут якого на кінці править за ручку — дерев'яний навій, цікаво глянути на прив'язану до крицевого кільця на кормушці корову Машку, штурхнути сухим прутиком і зігнати з належаного місця в сажі на солomé свиню, зазирнути крізь накинута на гачок сітчасті дверцята курника з темними сідалами, а часом і прогнати палицею або витягти за вуха надвір, охоче заскочити туди, забрати яйця, Розу.

Бабуся нарешті дочовгала до хліва й надовго пірнула в небуття. Не видно нікого на бруднуватому подвір'ї.

Хлопцям набридає заглядати в надмуханий і розтертий пучками пальців скляний п'ятак на густо розшитій лілеями й трояндами зимовій шибці вікна: чи ще не закручують на шпугу двері хліва? Чи не йде вже бабуся до хати? Адже повільне згасання світла дня в чотирьох стінах мешкання ще страшніше, ніж надворі.

Під цю пору здається, що кімнати освітлені не розкішно вигаптованими лютим морозом вікнами, а сяючим озерами, ставками й морськими затоками мерехтлом слизьких кахлів груби з парою подвійних чавунних дверець і мідним душником з ланцюжком.

Інокли Вітя, а за ним, звичайно, й Льока боявся глянути на лустку — хату, боявся відвернутися від темного вікна. А часом, убігши із спальні до їдальні, хлопці падали на підлогу коліньми й, здавалося, безконечно довго плакали, ридали, прилягаючи до канапи обличчям, обіймаючи її розпростертими руками: „Мама! Мама! Ма!.. Ма!..”

Але що не минає на світі?

До хати повертається бабуся й приносить з собою по-вен передпокій холоду. „Не відчиняйте дверей, дітки, — каже вона майже байдуже, — я зараз роздягнуся й запалю вам світло. Застудитесь! Не пустуйте!”

Слідом за нею, з відром гарячого молока, заходить Дунька. — Чути, що Дунька йде: чоботи перед ганком оббиває. За нею з усього розмаху грюкають двері, а потім ще стукотять трохи на замку, як зуби.

Бабуся справді з'являлася в куняючій у присмерку їдальні з сірниками в руці й запалювала нашу гарну лампу на довгій шиї, — звалася вона „Чудо”. Зразу гніт горів червоनावим і курним полум'ям і тільки двома-трьома зубцями, а коли бабуся одягала на ляпу скло й висувала гніт дужче, — світло вмить набирало форми вогняного кола кольору добре втертого гогеля-могеля. Як поблискував тепер накрохмалений льон скатертини! А хата знову ставала такою любовою й ручною, як Мурка. Зовсім, зовсім не страшною.

Коли після чергувань у лікарні додому верталася мама, часом заклопотана, — наче їй легше було б залишатися на праці, ніж спочивати вдома, часом тільки втомлена, а часом і рада-рада, коли приходив з заводу — і часто-густо приносив для дітей щонебудь, обгорнуте в крамничний, найчастіше брунатний, папір — розпечений морозом тато, Віктор не міг далі бавитися з Льокою всілякими дурницями, не міг не кинути навіть розглядання за столом найцікавішої в домі книги — Аркасової історії України. Льока з радості біг на руки до... мами, інколи тільки просто до тата. Він жадібно горнувся до них. А Віктор, широко й потворно розчепіривши ноги, починав плигати через усю їдальню від столу й до спальні. Потім ще й назад. Радіючи, він корчив при тому якісь схожі на карнавалові маски жакливі пики. — „Ради Христа! Припини ці вихляси!” — звичайно наказувала мама.

Образившись, хлопчик і після вечері вже досить довго розмальовував кольоровими олівцями свої старі книжки. Особливо охоче він чіпляв жирафам окуляри: червоні, зелені, жовті й брунатні. Вікторові глибоко запала в душу несподівана, проте серйозна заввага (це зразу чути й видно!) лікаря Леоніда Васильовича про короткозорість цих, власне, гарних тварин. Гарних, безвинних і полохливих.

— Як це короткозорих?! — негайно для певности переппитав хлопчик.

— Підсліпуваті.

Тоді Віктор відбіг від Леоніда Васильовича на середину кімнати і, намагаючись уявити собі становище такої короткозорої дивовижі, зображував жирафу і довго блимав очима. Потім він повернувся до гостя на канапу й намалював тонконогій окуляри, — не зовсім гарні, не дуже круглі, але окуляри.

Бували зимові вечори, коли мама допомагала Дуньці в хівлі, а бабуся мовчки поралася в напівтемній кухні. На столі в неї лежало приготоване для Дуньки цідило. Як зовсім темніло, бабуся світила лампу на повішеній на гвіздок іржавій від країв бляшаній спинці з підставкою. У плиті на кухні готувало. Тривожно поклацували, наче справді зубами, каструлі на дочервона розпеченому — як шипіли й вигорали на ньому бризки й скраплена пара! — чавуні, невдоволено постукувала дерев'яна покришка на вмурованім у пічку казані з окропом.

Віктор любив у таке сизе надвечір'я сидіти в їдальні на ослінчику й заглядати в пащу палаючої груби. Його обличчя, по-старечому закладене між долоні обпертих на коліна рук, рожевіло, а чоло пітніло. Льока стояв біля брата й спокійно спостерігав хижу, жорстоку красу вогню. Червоні тінь спалахів заглядала хлопчикам в лиця й лизькала їхні шоки й носи, їхні плечі, ноги й взуття.

А набридало так сидіти й дивитися на вогонь — такий червоний з помаранчовими косами, з синіми зубчиками або зеленкуватий — тоді Віктор за руку тяг свого приятеля й незмінного, штатного співучасника без вийнятку всіх витівок, капостей і фокусів від печі до холодних сіней і сходами аж до ляди на горище. Інколи ж діставав з різьбленої шкатки на туалеті ключі й відмикав нижню шухляду комоди з лишками татової колекції грошей у дерев'яній скриньці.

Даючи братові до рук якусь дуже розплескану й стерту монету з вибитою на ній бородатою головою або короною, Віктор хвалився: „Бач, їй уже мільйон років! Крім та-та, ні в кого на світі немає вже таких грошей — погубились!”

* * *

На щастя зима це не тільки вечірні сутинки, самота й сонні кімнати, не тільки тривога, страх і голосні такти спо-

лоханого серця, не тільки мутна мілина або таємничі заводи настрою в полоні білих плям світла й кутастих тіней від дверей, вікон і меблів. Зима — пора дивних ранків над білим цвітом дерев і кущів, парканів і дахів, над далечиною осяяних сонцем толок, байраків і перелісків, площ, полів і степу. Це пора сухих, на мороз вивітрених, або тихих і м'яких полуднів напередодні завального снігопаду, коли цікаве сонце востаннє визирає з-за сліпучих брил небесного міжгір'я на приголомшене величчю заповідженого вже видовища містечко на самому дні безмежного амфітеатру з фантазією й смаком оздоблених хмар. Це пора чітких струменів радості й сміху під дном догори вивернутим небом і мірядів сніжинок на міста, ріки, оселі, на ліс і степи... на шапку й плечі, на ніс, повіки, губи й язик... Це пора марної люті хуг безпросвітніми добами й родинного затишку, коротких днів і неквапливих вечорів та ночей.

Яка бувальщина, і сум і ргювання, набридливо навідувалися ночами до заметеного по вікна снігом будинку під білою шапкою — горою — на межі розмашистих просторів зразу за галявиною парку й складної геометрії розгорнутих звитків містечкових садиб і дворич. Серед білого потопу чорніла тушшю наведена колія залізниці з жаринками ліхтарів біля станції та ледь-ледь руднявіли легко підмальовані санны дороги.

Скручена калачиком бабуся стогнала вві сні й просила довгов'язого дядька з рухливими моргулями на дерев'яних щелепах не забирати з хліва телички. Цілими ночами кидалася вона від страху, що її діти — сироти, помруть з голоду, й сопіла від ще якихось жахливих марив.

Мамі часто снилося дитинство в рідному селі, епархіяльна школа з інтернатом і Петроград.

Снилося, що вона скучає за родичами і тяжко звикається з гуртожитком, що вона після вечірніх зайнять під наглядом клясної дами біжить на сходи до горища почитати насамоті. Або ще: лекція історії. Гарний і випещений учитель у рогових окулярах слухає її відповідь. Уже роки він з'являється ночами й повторює: „Я не викликатиму вас тепер до кінця року. Я вам довіряю...”

І досі сниться Петроград: страйк у воєнний час, пустельні вулиці... Десь — постріл, другий... А інколи — перший вечір в імперській столиці. Наче вона прокидається й згадує,

що вона в ліжку після тяжкої, як хвороба, подорожі з України, що вона вже в своєму новому мешканні, у чоловіка, і чує, здогадується миттю — перед нею „він” і його тітка, столична дама. — „Гарна”, — каже та, а чоловік обіймає її за плечі, і вони навшпильки виходять із спальні.

Коли уві сні морщатся мамині брови й чоло, копиляться губи — значить їй сниться, що чоловікова тітка знову приїхала, щоб туманним і холодним ранком повезти „бідну полтавську дівчину” на Невський купувати хутро, вбрання, черевики, білизну або до відомої кравчині: дні таємного приниження й прихованого роздратовання.

Батько звичайно міцно засинав звечора на каналі: газета на грудях, газета під чобітьми. Засинаючи, він ще намагався вибачливо посміхнутися до дітей — Віктор і Льока боялися бачити тата сплячим — а потім тяжко дихав, стогнав, хрпів, мляво глитав слину, сопів, відкриваючи рота.

А вночі тато довго борсався в ліжку й ніяк не міг вирватися з тманих туманів підсвідомого, ніяк не міг розминутися з постатями знайомих людей, що здалека все здавалися йому зеленоверхими вербами — парадом вчасно надрізаних пенькуватих стовбурів із ніжнолистими верхами... до землі... Єдина відрада — ці обрубки у мряці над його життєвим шляхом.

Серед ночі батько прокидався й потроху заспокоювався: уся ця дурно́та — тільки мара. Насправді ні з ким він не говорив, нікому не казав нічого, за петельки нікого не запов — жодних дурниць, дяка Богові, не вчинив...

Ніч довкола. Напіввідчинені двері до дітей. У хаті передранкова прохолода: груба в їдальні, видно, вигоріла — тіна від неї в спальні ледве тепліла. Густо занесені, заліплені снігом шиби вишитих морозом вікон ясніли просвітами, іайже світилися: місяць в саду.

На одну мить тато відчував себе раптом зовсім свіжим і бадьорим, про щось зовсім ясно подумав. А потім намацав сірники й глянув на годинник, позіхнув неждано глибоко й перевернув свою подушку холодним боком до щоки, заплющив очі.

Батько часто й наяву фантазував про відважні й горді, навіть безумні вчинки й дії. — Так „погарцювавши” на волі, пошугавши в думці попід хмарами, татові легко вдавалося із сонгородськими сусідами, знайомими й співробітника-

ми на заводі говорити щиро й радо про все найбуденніше й начисто уникати всякого розумування.

Зфантазовані під гарячу руку славні герці й події, разом з усіма можливими наслідками цих вчинків, нарешті підпливали втому й бруднилися ясно відчутим несмаком на душі. Романтичний настрій стрімко спадав. Але повінь така лишала по собі зовсім практичні висновки. Пильно приглядаючись до власних марив, тато розчаровувався в них. На дні засохлої казки не виявлялося нічого цінного й гарного. Доводилося повертатися до будня й миритися з ним. Не дарма всім знайомим тато й видавався людиною приємно практичною, людиною з чарівною зрівноваженістю й несусвітньою сумірністю духа.

Льока щасливо спав за квіткоподібним візерунком металевого поруччя його ліжечка. Час від часу обличчя його рожево-біле наче збиралося посміхнутись, а пальці його рук — ворухнутись. Може, йому снилися зайченята на галявині серед напіввирубаного садка за дорогою та свіжа пороша. Оббігаючи колом, пів дванадцятки довговухих підскакували до нього й розчісували об його виставлений на мороз надсяючим на сонці снігом пальчик своєї вуса...

Зимовими вечорами Віктор глибоко підгортав під себе край ковдри й норовив, засинаючи, укритися з головою. Він тільки закривав очі, а його вже вабили похвала мадам Доля, і мамина задоволена посмішка, і татова рука. Він наче губився в радощах і мріях, сміявся крізь сон, і, розкриваючись, махав руками.

Згодом хлопчиків ввижалися оббиті килимом легкі заводські сани і, наче вихор, швидкі сірі коні в темнуватих яблуках, норовисті... Хуга вже за ними, лишилася на землі, а тепер довкола — блакитні простори вічно ясного надхмар'я і наблищені мідні сонця плянет ліхтарями. З хмари на хмару злітають над ніжноглубими проваллями grindжолі... На татовому пальті й чорній шапці — свіжинки. Тато щось кричить фірманові. А Юмен з усієї сили натягає віжки й ледве не лягає вже поперек передка. На ньому підбита зайцем вушанка й важкий баранячий кожух поверх чумарки. Сам Віктор, ухилиючись від налягаючої спини фірмана, стоїть перед татом і підцьокує ледве стримуваних коней і заглядає за обліплені сяючими борульками й притрушені снігом брили хмар — на збиту над світом білу порохняву, на зем-

ну муть. Рукою тримаючись за залізний парканчик, яким обведено сидіння на козлах, Віктор підскакує від радості й слідкує, як перев'язані на його спині краї башлика уподібнюються до крил...

Ще мить, і чути вже тільки, як лопотять крила. Перед очима — безмежжя й ніжна блакить...

Яр Славутич

ІЗ „ФЛЬОРЕНТІЙСЬКИХ СОНЕТІВ”

O, dolce stil nuovo — красний стиль,
Земного слова неземна окрасо!
Благословенна будь, етрусська расо,
Що розбуяла — мов прибої хвиль!

Як ніжний шелест осяйних мантиль,
Як гнівні поклики popolo grasso, —
Вергнувши в прах латини мертве м'ясо,
Заблуснув dolce stil — вельможний стиль!

Солодке слово Гвідо Гвінічеллі
Ввібрало спів больонських солов'їв.
І до канцон мелодії веселі

Влились, як до терцин — пекельний гнів,
Щоб крізь віки проходили крилато
Франческо, Данте, Гвідо і Торквато.

7. квітня 1961. Nazionale Biblioteche.

Г р и м і т к а від А в т о р а: „Дольче стил нуово“ — так називають літературний напрям, що впливав на Данте й наступних поетів. „Пололо грассо“ — заможна верства, меценати мистецтва.

Никифор Щербина

Т И Ш А

Прозо'р. Блакитнобрилий сухове'нь. Мовчання
Шамня' мітлиць і скель затаєно німа.
У теплій сині тріпотить нерушно каня,
А в лісі нерухомість, шеп і тиша давня.

Жовтавий хрестовик нап'яв прозорі сіті,
Де велет-бук березу ніжну обійма.
Дуби тихцем чуби купають у блакиті,
Розвівши руки віт, безсмертністю налиті.

Живиці гойний дух. У хащах сплять гуди'ми.*
Та раптом джміль у тиші — струнами гучними,
И — туди, де на квітках лелиць і бджілок тьма!

Нечутно дише ліс. Півсон. Між віковими
Грабами не шелесне білка жартома,
Лиш лаврик по сухій лозі повзе під ними.

---

* Гуди'м — вовк.

Д Е С Я Т А

В хаті було затишно, святково-тепло. За вікнами тріщав різдвяний мороз. Соромливо пролітав ріденький сніжок, чіпляючись, як серафимчики, на вітах, на дахах. А на столі вабила пахощами солодка кутя. Оля вийшла за поріг, уважно оглянула глибокий темносиній небозвід і, відшукавши віфлеємську зірку, радісно влетіла в хату.

— Жоржику! Зірка вже зійшла! Давай будемо вечеряти!

Жорж, широкоплечий прусак з кучерявою, навислою над очима русявою чуприною, закінчив чистити пістоль і, набивши його набоями, впевнено засунув у кобуру біля пояса.

— Кажеш вечеряти? Чудесна пропозиція! — гукнув він, блиснувши очима на розставлені пляшки та розкладену страву, широко втягнувши запашний дух смачних страв. Свят-вечір, коли народився Спаситель людства, викликав у нього радісні дитячі спогади. Кинувши метким оком на пляшку шнапсу, він жваво посунувся по лавці за стіл і зупинився на покуті. Оля причепилася край столу, готова кожної миті метнутись до печі по свіжі страви. Під стелею святково блимала лампадка, потріскуючи гнотом, і лагідно гойдала тінями. Тихі сутінки разом із завислою на ланцюжках лямпадкою дихали таким лагідним спокоем, що мимоволі змушували розмовляти пошепки.

— Вип'ємо, Жоржику, за спокій на землі, за любов між людьми, за мир і щасливе наше майбутнє, — урочисто промовила Оля святвечірні побажання, подаючи чарочку. Жорж узяв тендітну, як сама Оля, мережану квіточками чарочку сильними й грубими пальцями, оглянув примруженим хитрим оком рожеву запашну рідину й задоволено проказав:

— Вип'ємо повні, щоб жита колосились, вівці котились; баранці родились, — блиснув міцними зубами й хвацько ковтнув одним духом міцний напій.

— І більш нічого не хочеш побажати? — лукаво запитала Оля, примруживши насторожені оченята.

— А ти ще чого б хотіла?

— Ти про баранців згадав і житами цікавишся, а от за людей і забув, — моргнула йому загадково і, піднісши чарочку, хильнула й собі до дна, хоч думала лише пригубити. Хміль, як отруя, пройняв свіжу голову, зашумів у вухах і скалками заіскрився в очах. Тривожна боязливість, властива їй з дитинства, раптом зникла, давши місце твердій і рішучій відвазі. Вона гордо перед ним виструнчилась. Жоржик глянув на її розчервоніле, мов троянда, обличчя й відповів:

— Таж певно, що найбільше за всіх людей люблю тебе, — і повабивши до себе, цмокнув в уста, так і не вгадавши її натяків.

— Справді лише мене любиш? — іронічно перепитала і, звільнившись з обіймів, продовжувала: „Вірю, мій любий, вірю, давай но ще по одній за щирю любов торкнемо.”

І наливши знову чарочки, подала одну йому й стрельнула поглядом з таким чарівним чортиком в очах, що Жоржик аж уста розвів.

— Щоб було, серденько, допари? — перепитав, моргнувши бровою.

— Щоб ніколи не розлучатися, — додала вона поважно.

Жорж знову випив хвацько й спритно і, легенько крикнувши від задоволення, взявся до холодної риби. Оля, вмочивши уста в свою чарочку, відставила горілку. Вона вже сп'яніла.

— Чудесна рибка! — похвалив Жорж холодець.

— Не жартуєш? — перепитала неухважно Оля, поправляючи зачіску гребінчиком, всипаним кольоровими скельцями, що його Жорж привіз їй з Німеччини. Цей гребінчик у світлі лампадки горів, як діядема в королеви. І Жорж замилювано поглядав на пишну Олю.

— Жоржику, — по павзі продовжувала, — чи можу я тобі щось дуже важливе сказати? — запитала, вибравши найвідповідніший момент.

— Що то моя пташечка має для мене таке важливе? — байдуже запитав з свого боку Жорж.

— Чи ти, любий, думав колибудь про нашого сина? — промовила ще тихіше і вся насторожена, скупчена та зосереджена пильно дивилася йому в очі. Серце гупало, як ковадло, от-от вискочить.

Жоржик якось мить заціміло дивився на неї.

--- Син? — видушив він це слово з грудей, аж зідхнувши, і чоло йому спохмурніло, Але це тривало лише одну мить. Потім засміявся, обличчя зясніло, і він радісно вигукнув: „Це знаменито! Я й забувся тебе поздоровити, тепер мені все ясно й зрозуміло. Це просто чудесно! То ти певна, що ми будемо мати сина? — ще раз запитав і, поки Оля зібралася з відповіддю, повернувся до тарілки, почав смакувати тепер смажену рибу, вибираючи зарум'янені кусники.

Оля мовчала. Вона лише тихенько зідхнула, щоб не видати свого глибокого жалю до байдужості Жоржа.

— То ти не був приготований до цього? — тихим шепотом промовила, і на очах виступили сльози, а зуби зненацька зацокотіли, мов би на морозі.

Жорж наче не чув цього запиту. Голосно клацав зубами, смакуючи рибу.

— Жоржику! — гукнула вона з розпачем. — Чого ж ти мовчиш, чи тебе ця новина не зворушує? — і зціпила зуби, щоб не розридатися.

— Ну, син то й син, що ж тут такого? Хіба мало дітей на світі родиться, — докінчив і, глянувши на Олю, побачив, що вона якось дивно посіріла, сльози потічками текли по щічках, а вона їх не витирала, і очі були спрямовані десь у куток хати, немов би там шукали теплого й щирого слова.

— Ні, на правду кажу, Олечко, що мені дуже приємно було почути цю новину, — солоденьким тоном проказав. Йому й самому було неприємно, що так нагло зіпсувався настрій в Олі.

— Ти так кажеш про сина, наче справа йде про старі черевики, — з докором промовила і, втерши обличчя, продовжувала: „А це ж наш перший рідний син, це ж наше кохання, моя перша любов”, — запалювалася в розмові Оля і сама незчулася, як підвищеним тоном запитала: „І син же мусить мати батька законного чи ні?” — і вперлась у Жоржа такими лютими очима, як вовчиця.

— Олю, ти мене не зрозуміла. Ось закінчиться війна, і ми одружимося офіційно, законно з співами, музикою, дружками й світилками. А тепер твої сльози й розпущені нюні просто псують мені святковий настрій і апетит, — закінчив і присунув до себе вареники.

— То ти невдоволений, що зіпсувався святковий настрій, а коли мені зіпсував ціле життя, то це все в порядку?

— продовжувала вона виливати сої жалі і навіть наблизилась до нього. — Находиш причину — війна, а що я скажу, як народиться дитина? Куди я свої очі діну? Вже рік годуєш мене обіцянками.

Жоржеві на правду зробилося шкода Олі. Він підвівся, пригорнув її ніжно, поцілував у розчервонілу щічку й на саме вухо вимовив:

— Повір мені, Олю, що весною візьму відпустку й справимо весілля.

В Олі розгніване обличчя враз переродилося. З очей бризнули сльози.

— Жоржику, любий мій, не обмани мене, пожалій бідну сирітку. Я ж, крім тебе, нікого не маю. Батьків у Сибір загнали, а я сама тут залишилася, — схлипувала вона. — Ну скажи, моє серденько, не обманиш? — і пильно подивилася йому в вічі.

— І скільки разів я вже тобі клявся вояцькою честю, — цілуючи, заспокоював він Олю.

— Вояцька клятьба, як з клоччя батіг, але я тобі вірю як людині, вірю, мушу вірити, бо коли б не вірила, то давно... — вмовкла, припавши до його плеча.

— Що, отруїлася б? — тихо засміявся він.

— Ні, — прошептала йому на вухо.

— Покинула б? — дошукувався він цілі.

— Теж ні, — заперечливо прошептала.

— Ну, а що?

— Убила б тебе. — не то жартома, не то поважно відповіла й пристрасно поцілувала.

— Ти мене, Олефко, не вб'єш, побоїшся, берегтимеш батька дитини, — сміявся він і теж цілував її білу шию. — Я ж тебе люблю, дуже люблю, бо ти найкраща з українок, яких я бачив, — і горнув до себе.

В Олі очі знову іскрилися вдячністю, обличчя світилося довірливістю, а серце, сповнене щастя й надії, співало пісню. Вона була п'яна від випитого вина, від прийнятого щастя, від жоржикового тепла, що так ніжно горнув до себе.

* * *

Вночі розпаношилась заметіль. До самого ранку вихрило в повітрі, мело й шпурляло снігом, як лопатою, поза-

сипало рови, нагорнуло під острішками, тарабанило й гуло за вікнами. Страшно було на вулицю вийти. Люди позатушковувалися в хатах, з сумом згадували тих подорожників, яких хурделиця захопила в полі. Але перед ранком хуга стихла, сніг перестав і виглянуло сонце. У декого з комина показався сивий димок, але підхоплений над дахами вітром розпливався в просторі.

Оля прокинулась раптово. Схопилась так, наче її хтось струснув за плече. Боязко оглянула хату, кинула поглядом на освітлену лямпадкою ікону Божої Матері, тихенько відкинула теплу ковдру і, визволивши ліву руку з-під сонної голови Жоржика, сповзла легенько з ліжка. В хаті все дихало святковим спокоєм. На столі лишки вечері, які не хотілося вчора прибирати, лямпадка блимала цілу ніч, потріскуючи гнотом, лише мазунчик кіт голосніше муркотів під запічком, вдосталь повечерявши. Серце ж в Олі калатало неспокійно й тривожно. Насторожувало й щось недобре віщувало. Снилось Олі щось таке страшне, що лячно й згадувати. Хтось її доганяв, стріляв, вона тікала, падала в глибокому снігу й ніяк не могла втекти. А той, що стріляв, догнав її, збив з ніг і почав душити. Вночі вона добре знала, що то був хтось близький, добре знайомий, а от тепер геть вилетіло з голови. І хто ж то такий хотів моєї смерті? — терла вона чоло маленькою ручкою, намагаючись пригадати. Ніяк не пригадає. Повагавшись, вона тихенько наблизилась до вікна, продмухала гарячим подихом кружальце на мережаній морозом шибі й глянула на вулицю. В мерехтливих зайчиках білого снігу іскрились діамантами високі кучугури під тинами, біла тінь, як піна на деревах, груба верства, мов сметана на дахах. Гарно на вулиці й соняшно. Чисто й безлюдно, мов у пустелі. І чого ж та тривога нав'язується мені, — думала вона далі, не відриваючись від шиби, любуючись ранком. І раптом за вікном упав постріл. Сухий, тривожний і зовсім недалеко. Серце ще голосніше закувало в грудях, і Оля поспішно почала дмухати в шибку, поширюючи кружальце. Припала до отвору обома очима й приглядалась. За пострілом небавом заторохтів кулемет. Так голосно, що аж шибки задзеленьчали. Без сумніву, знову ловлять молодь до Німеччини на роботу, навіть і відсвяткувати не дали, — з обуренням подумала Оля. Ще хлопці, то й на чужині дадуть собі раду, а бідні дівчата пропадуть. Але хлопці не та-

кі дурні, в хаті не ночують, їх не впіймаєш, а дівчата, як куріпки. Голими руками пакуй в авто, — міркувала вона, прислухаючись. Оля приглядалася крізь прогріте віконечко, щоб побачити, кого вже впіймали...

Пробиваючи нав'язні кучугури свіжого снігу, серединою вулиці їхала санна підвода, а навколо неї люди... з автоматами. Оля ще щільніше припала до шибки і враз виразно побачила на шапках-вушанках червоні зарки.

— Жоржику! — вереснула, як навіжена, — більшовики!

Жорж уже на ногах. Це слово змело його з ліжка, як буря пушинку. В одну мить по-воєцькому вскочив у штани й нятугнув босоніж чоботи.

— Пістоль! — розгублено крикнув він, нишпорячи очима по лавці.

— Он біля тебе, праворуч, — мовила Оля, кинувшись йому допомагати.

Жорж одягнув пояс з пістолем на тільну сорочку й вискочив у сні. Як вовк у кошарі, метушився на всі боки, шукаючи рятунку. Олі було чомусь смішно. Вона без зайвої метушні винесла френч і накинула йому на плечі, подала шапку з жакливим черепом над дашком і стояла, не знаючи, що робити. Жорж увесь тремтів і хапливо тяг цебер, барикадуючи сінешні двері, підкладав дрова, вибираючи довші поліна, під двері, наче дитина забавляючись.

— Жоржику, і ти думаєш, що це тебе врятує, як у бункері? — з прихованим глузом запитала Оля.

— Геть звідси й не мішай, — гукнув він якимось жорстоко й похабно. Потім сам побачив, що цей тягар не затримає дверей, глянув на горище й почав дертися по дверях.

— Жоржику, їйбогу, ти з глузду з'їхав. І куди ти лізеш? Таж вони запалять хату, і ми загинемо, як прусаки на вогні. Ходім ліпше, я тебе заховаю.

— Сховаєш? Де сховаєш? — глянувши на Олю, засміявся, — може в пазусі?

— Батько зробив колись схованку на хліб, від большевиків ховав майно, може б і ти там якийсь час пересидів.

— А де вона, та схованка? — раптом жваво зацікавився.

Оля зайшла в хату, відкрила під запічком невеличкі дверцята, замазані глиною, а за дверцятами внизу затулка,

також примазана жовтенькою глиною під колір долівки. Під затулкою відкрилася чорним отвором яма.

— Лізь туди, — показала рукою.

Жорж недовіжливо заглянув у глибокий отвір, звідки тхнуло цвіллю й спертим повітрям, нерішуче зупинився. Біля хати затупотіли численні кроки.

— Ховайся, бо вже йдуть! — злякано штовхнула його в плечі, і Жорж, як шур, шугнув задом в отвір, тримаючи в руці приготовленого пістоля. Оля поспішно закрила за ним затулку, накидала зверху ганчірок, потім зачинила дверцята й хутенько понаставляла спереду горшків, мисок, бараболю в кошику, цибулю в мішечку. Зверху притулила віник.

У двері затарабанили кулаками, а за мить заgrimали чимсь твердим, рушничними прикладами, подумала Оля і, накинувши на голі плечі хустку, надавши своєму обличчю безжурної байдужости, відчинила двері. Проти неї стриміло чотири автомати.

— Ви, мабуть, не туди попали, — зустріла їх здивовано.

— Не рассусолай, гаварі, Фріц дома?

Оля дотримала спокою, давно вже знала, що саме цей грізний запит упаде.

— Фріц? Який Фріц? — штучним подивом підняла чорні брови й наївно перепитала. Та глянувши на жорстоке неголене обличчя партизана, що дивився на неї червоними від безсоння хижими очима, відчула, як по спині забігала комашня, а ноги почали тремтіти. Але трималася байдуже й спокійно — лукаво посміхнулася до партизанів, сміливо дивилась у вічі.

— Німець у хаті є? — насупився на неї інший, але не такий страшний, і був, видно, українець.

— Він у мене лише харчується, і вчора як поїхав, то ще на сніданок не приходив, — незацікавлено відповіла й щільніше загорнулася в хустку. Холод з дверей підсилював нервово напруження, і зуби почали цокотіти.

— Не врі, шлюха, знайдем — розстріляем разом, — пригрозив третій із забинтованою головою.

— Можете шукати, — знизала вона худенькими плечима й ступнула назад.

— Відчиняй у хату двері, — наказав той, що мав добродушне обличчя земляка, й легенько штовхнув автоматом у плечі. Цей поштовх Олю зовсім не збентежив, навпаки,

він був такий легенький, що зразу зраджував прихильність до неї цього молоденького партизана. Оля глянула на нього, кокетуючи лукавими очима, й сміливо відчинила навстіж двері. Партизани поховалися за стіною, а один приготував гранату. Обережно заглянув у хату, змусив Олю йти спереду, а за її спиною всі по черзі переступили поріг. Окинувши метким зором закутки, почали робити докладний трус. Зазирали під ліжку, на піч, під стіл, під лавками, перевернули подушки, зиркнули навіть у піч. Потім три вийшли в сіни, а четвертий продовжував обшук далі. На щастя, в хаті нічого військового не було, лише набой в шухляді, але партизан заглянути туди не додумався.

— Хто з тобою вечеряв? — раптом звернув він увагу на стіл з рештками вечері.

— Тітка приходила навідатись, — без вагань, посміхаючись, відповіла.

— А спала з ким? — знову запитав, помітивши дві рядом подушки.

— Чого це ви чіпляєтесь, мій чоловік у червоній армії на фронті мучиться, а ви таке вигадуете, — засмучено промовила вона.

— Знаємо вас, деякі вже й німчурів наплодили, — зневажливо сплюнув, і Оля в цю мить почервоніла до вух. Щось хотіла обурливо заперечити, але партизан раптом підійшов до припічка.

— А що це тут під запічком приховане? — зацікавлено запитав і, скинувши набій цівкою автомата віник, почав відсувати кошик з бараболею.

В Олі потемніло в очах. Коліна цілком почали згинатися, і вона вхопилася за лежанку, щоб не впасти. Смерть, оце й кінець, — блиснуло в свідомості, і вона збагнула свою загибель, що зближається до неї, не зважаючи, що так гарно провела гру в опанованім стані. Язик відмовився послуху, а зуби дзвонили, підскакували, як смажений горох на сковорідці.

— Петро! Ходімооо! — гукнули з сіней.

Партизан глянув на Олю, що змінилась на обличчі, й глумливо сказав:

Що злякалась, самогончик там приховала? Гаразд, я зайду вечерком, — і, посміхнувшись, моргнув на неї, вийшов.

— Господи, слава Тобі, — палко промовила Оля, зачинивши за партизаном двері, й глянула на ікону. Потім упала на коліна й почала молитися так, як підказувало чуття: Матінко Божа! Царице небесна, врятуй життя мені й моему Жоржеві! Не осироти сина, що скоро вітатиме Тебе! Потім схопилася, відсунула бараболлю, цибулю, сміття, відкрила схованку й гукнула:

— Жорже, вилітай хутко! —

Жорж спітнілий, захеканий і мокрий, увесь у бруді вистав злякано голову.

— Пішли? — похлоливо запитав.

— Вилазь та тікай. Обіцяли вернутись по самогонку. Треба тікати з хати, — твердо наглила вона.

Жорж, як мокра, курка, був безпорадний. Десь зникла вояцька зухвалість, хоробрість, відвага. Він тримав у руці пістоль, що підскакував, як лялька, і не знав, що з ним робити.

— Куди ж я тежер тікатиму? — не дивлячись Олі в вічі, питався поради. Він почував себе ніяково й прикро, але з своєї вояцької ініціативи викресати якийсь реальний плян він не зумів. Розгубився, як боягуз. Ця іграшка, яку тримав у руках, була грізна тільки проти безборонних, а тепер хіба варта того, щоб нею поповнити самогубство. Але вмирати йому зовсім не хотілося. Навпаки, життя таке спокусливе й гарне, що варто за нього змагатися всіма засобами, навіть приниженням.

— Переодягайся, скинь ту страшну шапку, накрій голову хусткою й тікай в ожеред, — командувала ним Оля, і він покійно їй слухав. — До вечора пересидиш у соломі, а вночі я тебе переведу в безпечніше місце. Ось візьми ще спідницю та прикрій штани, подумують, що жінка, як угледять, — повчала вона далі.

— Олюню, зірньо моя, вік тебе не забуду, на руках, як голубку, носитиму, коли врятуюсь, — лементів він, натягаючи на себе спідницю.

В Олі серце танцювало, як на власному весіллі. Вона рада, що заслужила такої похвали, тишилася, що вона йому в пригоді стала. Жоржик любить її, вони одружаться й житимуть, як в раю. Він ніколи їй не то що не зрадить, а й грубим словом не образить. От лише, коли б його врятувати.

Мов на крилах, вона підскакувала, ведучи його в оже-

ред. Затушувала в собачій норі в'язкою соломи, сама вернулася в хату, наспівуючи тихенько щось веселеньке, хутко ліквідувала всі сліди, що могли б зрадити його тут перебування. Потім сіла край столу й задумалась. Пригадала весь, хоч короткий, а такий бурхливий шлях, що пройшла вневдві з Жоржиком. Чужий же він для неї, далекий, а отже таким став близьким. Цілу душу її взяв. Нема де правди діти, він справжній красень. І фізично гарний, і співає чудово, і любить її. А може й не любить, — раптом майнула думка, і ту ж мить зникла. Ні, він її любить, бо вона найкраща серед дівчат не лише в селі. Правда, спочатку вона його дуже жахалася, боялась, як ката, в якого на сумлінні не одне людське життя. Але ж він і в село приїхав ранений, змучений, стомлений в боях. І коли оголосив себе комендантом села, а її взяв за перекладачку, як єдину в селі людину, що знала німецьку мову, то вона не могла йому перечити. Та все таки дуже боялась. А потім... потім день за днем удвох з ним на роботі, в полі, в лузі, на сінокосі, в лісі. Його солодка розповідь, як він боровся з більшовіками, як кров проливав за Україну, за її бідних людей, що мучилися в колгоспах, у Сибірі, в тюрмах та на каторзі. Як він старався визволити цих бідних людей з неволі. В Олі серденько топилося, як віск від цієї широї розповіді. Як він часто оповідав, що коли скінчиться війна, то Україна буде самостійною державою, вільною й великою серед великих держав. Дуже гарно Жоржик оповідав їй про майбутнє України. А всіх українців, засланих на Сибір, в першу чергу по війні повернуть додому. І Оля вже мріяла колись побачити й свою мамцю та татка, що там десь мучаться. І тоді вона полюбила Жоржика, полюбила гаряче й широко цілою своєю дівочою душею. І стала його нареченою. А тепер ось лише чекала, коли оформляться й справлять гучне весілля. Від цих думок Оля посмінулася й схопилася з лавки. Накинула хустку на плечі й побігла до дядька Матвія, з яким вона була найщиріша. В Матвія під ожередом соломи обладнана криївка, яку ще помагав копати батько. Там переховували в часі революції майно й хліб від червоних банд, там ховалися не раз і хлопці від мобілізації або під час німецьких облав тепер.

Матвій вислухав щире прохання Олі, довго вагався. Адже ж там і тепер дещо переховується і то не від більшовиків, а від німців. Дуже було трудне завдання.

— Дядечку, голубчику, він вас не зрадить з майном. Він же тепер дбає про українців, як про німців. Щоденно тільки й мови в нього про самостійну Україну та про її бідних людей. І нарешті, дядечку, я хочу вам признатися, що він мій чоловік, — промовила й, почервонівши, схилила голову.

— Твій чоловік?! — здивовано перепитав і глянув на виповнену дівчину, чого раніш зовсім не помічав. — Да...а почував Матвій потилицю.

— Законний мій чоловік, ось незабаром оформимось, їйбогу казав, що візьме відпустку й справить весілля, — підвела Оля голову й сміливо глянула Матієві в очі.

— Бідна моя дитино, — голосно зідхнув Матвій, — і що ж мені робити?

— Дядечку, ріднесенький мій, врятуйте його, бо це ж однаково, що й мене, — заголосила Оля, і сльози так і бризнули з очей.

— Не вірю я цим німцям, — ще раз зідхнув Матвій, — обманять вони нас. Та й те сказати, може, він, цей твій Жорж серед інших німців і порядна людина, біжи вже веди його сюди, — погодився.

Оля скочила, як козеня на пасовиську. В одну мить зникла за хлівами в напрямі до свого двору. А за яких кілька хвилин Жорж з вузликом військового вбрання в руці та пістолем при поясі підозріло оглянув прохід у соломі до криївки, кинув вовчим поглядом на Матвія, потім на усмінену Олю і, заспокоений, поліз задом крізь отвір в соломі в яму. Однаково смерть над головою і більш нема де схватись. Своєю долю він поклав на сумління Олі та цього чоловіка. Спустившись кількома шаблями по драбині, він намацав ногами твердий ґрунт. Черкнувши запальничку, угледів на скрині каганець і засвітив. Світло розігнало густу темряву, і перед очима Жоржа вирости мішки з борошном, бодня з салом, скриня, повна селянського простого добра, омитого слізьми та потом — сувої сірого полотна, кожухи, рушники тощо...

— Ого-го..! — гукнув злорадно спантеличений Жорж, розглядаючи харчові запаси. — Ось як унтерменші вміють нас дурити! Таж тут на дві фіри збіжжя набереться. А кожухи воякам, а шалі в дарунок до Німеччини. Так, так, чудесна нагода. Тепер і я одержу нагороду, от лише коли б не викрила Оля або старий. Гарна нагода.

З кутка з-під мішків вискочила миша. Гострим носиком повела в повітрі, зляканими, мов бісер, оченятами подивився на Жоржа й чкурнула знову в темний кут.

— То це й я, мов миша, запакований у цій ямі, — раптом шибнула страшна думка, і він відрухово мацнув пістоль. Але що може зробити тут пістоль? Кругом нависла моторошна тиша, лише каганець час-від-часу трісне гнотом. — І оце я, вишколений вояк, що пройшов бойову школу есесівця, дав себе замкнути в цю пастку!? — подумав він, обвівши поглядом понурі стіни глибокої ями, і страх чорною гадюкою обсотував йому серце. Здригнувшись, він поспішно піднявся драбиною до ляди над головою й спробував піднести. Дошки були міцно припасовані в гарах на шпугах і, мабуть, клямкою замкнені. Жорж хутко спустився додола й почав нишпорити в тунелях, шукаючи запасного хідника. Проте всі тунелі кінчалися глухими стінами, лише в кутку знайшов лопату.

— Ось мій рятунок, — втішно вхопив він держака й почав пробивати над головою вікно. Поки мине ніч, він буде на волі, — думав радісно, посилюючи темпи роботи. Він довбав, як навіжений. Глина падала йому на голову, за комір, за пазуху, але він лише стріпувався й довбав. — Брежете, раби, я ще з ваших нікчемних тенет вислизну. Не дідете залити мене тут водою, як ховрашка, або викурити димом. Я не з таких, — скреготав зубами й довбав.

Як довго довбав, не міг знати, але відчув, що на долонях нагнітки потріскали, потекла кров. А продовбав зовсім мало. Тяжкою видалась йому лопата. Сів перепочити, відрізав кусень сала й з сухарями, кимсь приготованими, почав гамувати голод. Потім запив водою, що знов таки стояла в відрі, з насолодою закурив, витягшись на рядні поверх соломі. Миша знову вискочила, сміливіше наблизилась до нього, нюхнула повітря

— Іди до мене, іди дурненька, не бійся мене. ти не унтерменш, ми з тобою в однаковому стані, — шептав він, простягнувши до неї руку. Але миша полохливо знову зникла. Десь над головою пробивались невирозні глухі звуки, щось різко гупнуло й знову стало тихо. Йому здавалося, що Оля щось проти нього затіває. Трохи грубо повівся з нею зчора. Не вірить вона його солодким словам про долю України. Не вірить, що він поверне їй батьків з Сибіру. А може й ві-

рить. Ні, мабуть, вірять. Але ж дитина? — враз пригадав він. — О, ні, вона берегтиме його, як ока, берегтиме батька своєї дитини, берегтиме свого чоловіка, ха-ха-ха. Ну й чи не дурний же я, що пробував зробити вікно. І навіщо? Таж вона трупом ляже серед дороги, а до нього ворога не допустить. — Він випростався на соломі й спокійно примкнув очі.

Прокинувся зненацька. Над головою виразно щось поралось. Шаруділо лядою, клацало клямкою. Жорж, як ужалений, схопився з пістолем в руці, не спускаючи очей з хідника до ями. З темряви на драбині блиснула нога в черевичку, і серце йому застукотіло інакше. Зашелестіла жіноча сукня, так добре відомого йому кольору. Він сховав пістоль, скочив до драбини і, як метелика, зняв додолу усміхнену Олю.

— Що там робиться в світі? — запитав і вдячно поцілував у щічку.

— Небезпека ще не минула, священика, вчителя й агронома розстріляли червоні партизани, а поліцай з старостою втекли. Шукають тебе, але ніхто й пари з усі не пустив. Люди наші чесні, — закінчила Оля й хутенько розгорнула вузлик з харчами, витягла з пазухи пляшку горілки і все це розставила на розгорнутому рушничкові.

— Ну що ж, священик міг би й жити, — задумливо промовив Жорж, — без учителів можемо обійтись, а от агронома шкода. Агрономів нам покищо дуже бракує.

— Як без учителів можна обійтись? — обурилась враз Оля, — а дітей наших хто грамоти навчатиме?

— Грамоти? Під час війни можна без грамоти обійтись, а наш синок поки виросте, то ми матимем учителів досить, і то добрих учителів.

— Я мовлю не про нашого сина, а про інших дорослих дітей. Що вони, бур'яном рости будуть? — піднесеним тоном запитала.

Жоржик виразно зрозумів, що переборщив своїми відкритими думками.

— Та певно, що українцям потрібна наука і то добра наука, але я кажу, що під час війни не до науки. Тепер хліба воякам треба. А очевидно, що кінчиться війна, і ми на Україні в кожному селі побудуємо середню школу. Ти, Олечко, не турбуйся завчасно. Наш фюрер сам про це потурбується. Ти лише розкажи, що там партизани роблять?

— Та що ж вони роблять, хліб та сало заповіли людям зносити. Харчів вимагають.

— І люди дають?

— А ти не дав би, коли автомата наставлять?

— Маєш рацію. Проти сили з кулаком не станеш, — закінчив розмову й почав вечеряти, потягнувши нахильці горілки. Потім подякував Олі за теплу увагу й ліг відпочивати.

* * *

Німецький військовий гарнізон заметушився, бентежно задзижчав, як джмелі в старому дуплі, зненацька облиті окропом бешкетними пастухами. Полетіли радіограми, заторохтіли телеграфні дроти. Це ж щось несамовито нахабне дозволити господарювати в глибокому запіллі партизанам, під самим носом у німецької залоги. Як вони пройшли, хто їх підтримує, які в них військові спроможності? Це все цікавило командування й негайно було відряджено нищівний загін есесівців приборати живими до рук нахабників і розмотати клубок цілої шпигунської мережі. Знищити в зародку вогнище, що паралізує постачання, гальмує набір робітників для Німеччини і, найголовніше, підриває міт непереможности німецького багнета.

Три вантажних автомашини, наповнені есесівцями, вирушили з міста на розшуки партизанів. Це були відважні, випробувані й загартовані в боях вояки, що тепер практикувались у вивозі молоді до Німеччини, у вишукуванні жидів та поборюванні партизанів. Не так давно цей загін відважно доставив у гетто дві тисячі жидів, виловлених по містечках, без жодного прикрого випадку, а щойно вчора напакував ешельон українськими дівчатами й хлопцями до Німеччини.

Перша автомашинна з десятима есесівцями, забарикадована захисними бортами, наблизилась до села в повній готовості сипнути вогнем з автоматів. Друга машина, дотримуючись відповідної дистанції, рухалась обережно позаду, третя, пильнуючи за першими двома, забезпечувала ар'єргард. Все було враховане, передбачене, обчислене. Літак із свастикою двічі пролетів над селом і передав командирові через радіо, що підозрілого нема нічого, лише німецький комендант села стоїть на греблі.

Перша автомашина сміливо спустилася в долину села, з'їхала на вузьку греблю. В ту ж мить переодягнені в німецькі уніформи партизани роззброїли есесівців без жодного пострілу. Коли друга машина спустилася в долину й, викривши підступ, намагалась повернути назад, то з засідки на неї полетіло десять гранат, під автомат вибухнула міна, і за кілька хвилин під купою розбитого авта конали ранені німці. Зачувши стрілянину й вибухи в третій машині, есесівці вернулися в місто по допомогу. Потрібні були панцерники.

Партизани, додержуючи тактики постійного маневрування, діяли блискавично. Непотрібний тягар — полонених есесівців „розміняли”, як вони висловлювались, а сами зникли, як булька на воді.

* * *

Німецькі панцерники нагло з'явилися під селом. Морозного досвітку тихо, як гади з-під хмизу, всунулись у село. Повели вогнем скорострільів по пришиклых дворах села і, проїхавши згубну греблю, загрозило зупинилися на майдані. За панцерниками під'їхала автомашина, вщерть наповнена есесівцями. Вояки висипали з кузова й залягли за прикриттям.

Оля, вгледівши свастику на панцерниках, в одну мить вивела Жоржа з криївки, щоб він став живим свідком прихильности села до німецького панування.

Жорж одразу змінився. Бундючно натяг кашкета з черепом, припасував пояс з пістолем, витер щіткою забруднені чоботи й пішов назустріч. Докладно відрепортував про події в селі. Що він говорив, як висвітлив події, Оля не знала, але те, що після його рапорту було наказано старості села скликати збори всіх людей, Олю занепокоїло. Ще більше збентежилась, коли есесівці вигнали з хати її саму, не давши одягтися. В самій тоненькій суконці, з хусткою на плечах опинилася серед жінок і старих чоловіків. Парубки завчасно повтікали, ховаючись від вивозу до Німеччини.

Оля, в літніх черевичках на босу ногу, все поглядала на Жоржа, що розмовляв з командиром загону, очікуючи звільнення. Але Жорж і не глянув на неї. Лише один раз якось дивно подивився на неї й відвернувся.

— Жоржику! — нарешті гукнула вона перестудженим голосом.

Жорж відрухово метнув головою, глянув байдуже й знову повернувся спиною, немов би не впізнав голосу.

— Що, не впізнає тебе? — насмішкувато промовила сусідка, побачивши, що Оля аж посиніла на морозі.

— Иди до мене, Жорже, — цим разом гукнула вона по-німецькому. Їй було боляче до сліз не так від холоду, як від зневажливої поведінки чоловіка. Але Жорж і цим разом не обернувся. В Олі забило дух і почорніло в очах.

От нелюд, подумала, змахнувши гірку сльозу. Почекай, хай но прийдеш увечорі до хати, я тобі нагадаю і любов, і криївку, й українських людей.

А людей все збільшувалося й збільшувалося. Гнали всіх, кого захопили в хаті чи на подвір'ї. Але це все були старі жінки з дітьми та немічні чоловіки. Вся молодь поховалася, за винятком деяких дівчат.

— Кожен десятий, три кроки вперед, — почувла Оля команду німецькою мовою, і есесівці, як хорти, почали виштовхувати кожного десятого з лави. Якось так сталося, що Оля попала в першу десятку. Поруч з нею опинився староста села, далі був сільський поліцай, в якого відібрали рушницю, а ще далі вчителька. Відібравши з загальної кількості 173 приречених, комендант наказав людям розійтись, а відібраних скомандував вести. Оля знову хотіла гукнути до Жоржа, нагадати про себе, але образа відібрала в неї голос, і вона з розпуки рішила їхати до Німеччини з усіма цими нещасними. Що буде, те й буде!

Але що це таке? Їх ведуть не до міста, а в протилежний бік села. Куди ж це їх ведуть?..

Зупинились серед хрестів, серед могилок, серед найтихішого й найспокійнішого місця в селі. Часом і вона приходила сюди відвідати могилку братика, що вмер у голодному році, й полити квіти. Це був сільський цвинтар. Все навколо крикоте білим снігом, лише чорніє могила розстріляних партизанами німців.

Люди зацікавлено дивились на бундючну постать командира.

— Іменем закону третього району за збройний виступ проти німецького війська, за поміч партизанам оголошую всім вам...

Оля широко розкритими очима дивилася на командира, слухала німецькою мовою читаний грізний присуд, і кров у серці їй тужавла, як смола на вітрі. Ось-ось вона впаде.

— Розстріл! — вигукнув командир і рвучко випростався, гордо звівши голову.

— Ой! — скрикнула Оля й поточилась. Її підхопив староста, а з другого боку вчителька. Вони ще й тепер не знали свого кінця, не розуміючи мови.

— Жоржику! — гукнула вона з усіх сил. — Рятуй свою дружину! — Вона знесилено схилила голову.

— Хто це? — запитав командир Жоржа.

— Перекладачка.

— Ти її потребуєш?

— Ні, я вже опанував мову.

— Бреше він, я його дружина! — враз набравшись сили, гукнула Оля.

Ці слова ніби впекли Жоржа. Він враз здригнувся, повернув закам'яніле обличчя до Олі, зробив кілька кроків до неї й перед самим її обличчям несамовито рвнув:

— Що-о?!!

— То ти що, стрілятимеш свою дружину й сина? — з гордо піднесеною головою, сповненим зневаги й огиди тоном кинула Оля.

— Велика честь для твого байстрюка бути моїм сином, — упала цинічна відповідь.

— Велика честь?! — згарячу гукнула вона, вся почервонівши, і, розмахнувши рукою, ляснула з усієї сили його по обличчі. Гучний поличник стрілив у морозне повітря й завмер у просторі. Сотні очей повернулись до маленької постаті Олі. — Ах! — вирвалося з численних грудей.

Клацнули автомати. В ту ж мить Жорж велетенським кулаком збив Олю з ніг і почав люто топтати чобітьми. Вся заюшена вона силкувалася підвестися й плюнути йому в обличчя. Це було непереможне й останнє її бажання. Та раптом командир подав команду, Жорж зник, і двадцять п'ять автоматів гавкнули оливом...

Володимир Біляїв

З У С Т Р І Ч

О, ні, вино пригублене не вилеться!
Над вінцем келеха — очей і уст цвітінь.
Рум'яцем на твої лілейні вилиці
Лягла напою золотиста тінь...

Все, як колись, неказане й непізнане.
А може й справді зашарілась ти,
Що так ось несподівано й запізнено
Відчула пристрастей моїх пласти?

Мовчи й забудь. Вже відшуміли повені,
Наш давній дивний сон відпроменів.
Нехай лежать, приборкані й приховані,
Під брилами моїх камінних днів.

* * *

Слова на аркуші — думок непевна тінь.
Роз'ятрює повіки сіль утоми.
Дивлюся на шпитальність білих стін
І чую — кров гаряча скроні ломить.

За чорними свічадами вікна
Скрегочуть і шумлять конвайри вулиць.
І знаю — десь уста, вологі від вина,
У поцілунку жадібно зімкнулись,

І, спрагли, пересохли й занімили враз...
Загубленим у пристрастей пустелі
Ще довго йти до благосних оаз
Від дюн сипких нешлюбної постелі.

Мій день на вечір ще не перецвів.
Хоч пелюстки хвилин вже в'януть неповторно,
Та марииво згадок, як втомлених ловців,
Все кличе пам'яті чаруюча вальторня...

Ів. Керницький

СПРАВИ ЛЮДСЬКІ І СПРАВИ БОЖІ

(Коротка історія)

Пан і пані Джонс сиділи на ганочку й частували полуденком сільського пастора. Саме недавно місцева парафія зробила пасторові гарну несподіванку — купила йому на сплату нового автомобіля, і з цієї щасливої okazji пастор відвідував тепер свої овечки, щоб особисто подякувати за дарунок кожному з парафіян, обмінятися з кожним кількома теплими словами.

Надворі стояла рання ласкава осінь. Дерева, обсіпані прозолоттю, ятрилися кольорами нечуваної краси й непорочности, і на фоні блакитного неба ліс горів, як величезна ватра серед білого дня. По „гайвею” безшумним потоком пливли машини, а в далині синіли безгомінням і задумою Ведмежі гори. В цілому отому необнятому краєвиді не було ніде й сліду живої істоти... Картина така, що навівала вам на душу дивний настрій, просто змушувала вас призадуматися над справами Вічності...

— Як дивно й надиво розумно господарить наш Господь на своїй фермі, що нею є цілий світ! — зідхнув пастор, задивившись у панораму осени.

Пані Джонс сказала побожно „Амінь”, позбиравши тарілки зі столу, а пан Джонс, господар дому, запалив люльку й не сказав нічого. Він був чоловік зроду мовчазний, і коли за годину часу втрутив до розмови двоє-трое слів, то це вже був з його боку неабиякий подвиг.

— Гляньте, мої дорогі, хоч би туди, на межу, що ділить ваш ґрунт від Шепардового, — продовжував пастор. — Що воно за дерево росте там, на межі, — дуб чи явір?

— Клен, — бовкнув пан Джонс, не виймаючи люльки з-поміж зубів.

— Ну, звичайно, клен. Само собою. Та чи ви, мої дорогі, звернули увагу, як він дивно росте?.. Одним боком росте, другим усихає, до речі сказавши. З Шепардового боку, зверніть, будь ласка, увагу, де бур'яни, солонець і тернина, дерево широко та буйно розпустило свою корону, кидаючи

холодну тінь на Шепардову землю: та це їй не шкодить, бо Шепард на своєму ґрунті нічого не садить і не сіє, тримає пустирем. Але поцейбіч, дорога пані Джонс, де були цього літа ваші прекрасні грядки з помідорами — дерево взагалі не пустакє галуззя, фактично ніби всихає, якби сам добрий наш Бог так розпорядився, щоб воно не кидало тіні на ваші грядки, не шкодило плодам ваших роботящих рук!

— Амінь, амінь! — мовила піні Джонс і сплеснула руками з дива. — Як же я цього досі не помітила, скажіть мені, люди добрі?!

Пастор попрощався з господарями й пішов до своєї нової машини, але пані Джонс ще далі не могла заспокоїтися, зворушена пасторовим відкриттям, що ніби її осінило та просвітило...

— Що ти скажеш на це, Бил? — спитала чоловіка. — Воно справді так видається, якби добрий Господь опікувався моїми грядками!

Пан Джонс витяг із рота люльку, і по його зморщеному, мов печене яблуко, обличчі, промайнуло щось, ніби хитра усмішка.

— Якщо добрий Господь дійсно подбав за твої грядки, то я Йому в цьому дещо допоміг... Недарма ж я ціле літо підливав цю кляту деревину нафтою, щоб вона йому, тому Шепардові, всохла й не псувала нам городу!

Юрій Буряківець

Із пам'яті стираються роки,
І часу нитку мозком не вловити.
Мовчать гаї край Прип'яті-ріки,
По вулиці гуляють босі діти.

А ти лагодиш сітку край вікна,
Буслів чекаєш із країв далеких.
Вже задзвеніла в співанках весна,
На в'язі моститься у нас лелека.

Ти знаєш, що колись до білих хат
Ще блудний син повернеться з дороги.
Багато маючи чого сказати,
Від щастя не промовить він нічого.

* * *

Наче сміхом спраглим полонянок,
Луг пташиним лементом наливсь.
Може, я навмисне в хмурий ранок
Неспокійним, спраглим народивсь.
Відійшли в минуле перегони,
Мчався я наперекір вітрам.
Зашумить розлоге оболоння,
І на боці від підкови шрам.
Тож мені в житті не жаль нічого
І ніяк минуле не страшить.
Блудний вогник тліє на дорогах,
З темряви пошле комусь привіт.
Я з коханою згублюся в травах,
І кому нас поночі шукать?..
Буде вітер біля переправи
По-хлоп'ячому всю ніч свистать.
Верби зашумлять понад сагою
І струснуть росу із верховіть.
Будемо радіти ми з тобою,
Щоб не в'янув щастя первоцвіт.

А Л Ь П И

Там за каплицею хрести схилились,
Чабан в брилі з отарою застиг,
Мов в леті птах. Шпилі у чалмах білих
Заслухаються в дзвін. Затрубить в ріг
Мисливець в недалекім лісі. Гляне
На скелі, помандрує між долин.
Людське боліти серце перестане,
Бо сил йому долив вечірній дзвін.
Неначе на радарному екрані
Край прірви бурі пронесеться гнів,
Потоне в сніговому океані
Невловна велич райдужних шпилів.
Свій плач на мох і терен виллють бурі,
І люди привітають сонце, вщерть
Напоєне любов'ю в день похмурий,
Коли безсило відступає смерть.

Ж А Б И

Імперія Окупантів була побудована раціонально й економно. Тринадцятикутний центр містив тринадцять кабінетів тринадцяти володарів. Посередині була порожня кімната на рад. Кожний володар мав до неї ключ, і коли один входив туди, у дванадцятьох інших кабінетах дзвонив дзвоник.

На тринадцять сторін тягнулись довгі коридори, в яких були двері до кімнат, де урядували окупанти. Коридори загиналися всередину під простим кутом. В цих коридорних паростках працювали автохтони під наглядом перевірених Жаб.

В канцеляріях автохтонів стіни були з непрозорого скла, і по них проходили тіні окупантів з коридорів. Тоді автохтони підтягались і сідали рівніше. Їх не було видно за непрозорою стіною, але вони однаково наганяли собі в очі відданий вираз і широко усміхались до стіни.

По обидва боки дверей канцелярії сиділи Жаби. Одна — Непорушна, свідомо своєї величі, задишкувата й товста, з трьома підборіддями, які роздималися на увесь обшир або тільки частково, залежно від того, з ким Жаба говорила.

Друга — Нервозна Жаба, вважала себе витонченою натурою, яку лиха доля засадила з автохтонами, коли вона, з її нервозною організацією й високою едукацією, вже давно заслужила на те, щоб її перевели з автохтонів в окупанти.

Доки окупанти тільки проходили коридорами, Жаби могли ще сидіти спокійно. У Непорушної тільки злегка роздималося третє згори підборіддя, виблискуючи то пурпуром, то блакиттю. А в Нервозної від виду тіні окупантів починалася автоматична вібрація бюста.

Та часом окупанти заходили до автохтонської канцелярії.

В окупантів був точно установлений ритуал поведінки під час зустрічей з автохтонами. Побачивши автохтона, окупант розтягав рота у вибачливу усмішку, одводив далеко поза себе руку, а тоді різко викидав її вперед, так що жоден автохтон не наважувався підійти до окупанта близько,

щоб братній привіт не збив його на землю. І так здалеку автохтон говорив установлене привітання: — Привіт дорогому, мудрому старшому братові!

Щойно окупант ставав на дверях канцелярії, як обидві Жаби схоплювалися з місць. Вільна шкіра на трьох підборіддях непорушної роздималась, як на китайському драконі. Як на хамелеоні, вона починала вигравати всіма барвами веселки, а в горлі Непорушної щось радісно клекотіло. Бо окупанти були для Непорушної Жаби сонцем, що освітлює життя. Їх похвала викликала тремтіння в її руках, а маленькі чорні чоловічки очей висувалися на двох держачках уперед, зазирали в очі окупантам, щоб відгадати їх волю ще перед тим, як вони її скажуть. І безмовно благали:

— Похваліть мене!

Нервозна Жаба не могла стерпіти цих мовчазних благань. Від самої думки, що окупанти можуть похвалити когось, а не її, зелена задрість розливалася по венах, спиняючи рух крові, і Жаба майже непритомніла. Гострі кольки заздросців кололи її серце, і по обличчі розливалася жовч. Тільки вона одна була гідна похвали окупантів. Нервозна Жаба зіскакувала з стільця, виструнчувалася й неодмінно встрявала в розмову, привабливо перехитуючись з ноги на ногу, натягаючи солодку усмішку на викривлені в зненависті уста.

Жаби ненавиділи автохтонів, бо належали до них. Бо автохтони думали, що Жаби такі самі, як і вони, а Жаби були певні, що вони кращі, розумніші, більш освічені й талановитіші, ніж усі автохтони, взяті разом. Непорушна Жаба мріяла про те, що окупанти одверто визнають це.

Кожного разу, як тінь окупанта з'являлася здалеку за непрозорим склом стіни, Нервозна Жаба сподівалася, що це вже йдуть забрати її з гидкого оточення автохтонів. Вона здригалась, губи їй пересмикувались, а очі неодривно стежили спочатку за тінню окупанта, а потім за його обличчям, аж поки окупант проминав двері.

Окупант міг розмовляти з приятелем, чи колупати в зубах після сніданку, чи насвистувати якусь ідеологічно витриману пісню — але він неодмінно відчував погляд Нервозної Жаби на собі, кидав у той бік зіщулений погляд і зустрічав погляд покірний і відданий, і всю постать, готову до послуг. І усміхався. Це було те, що треба! Це було те, чого вони стільки часу домагалась! Окупант викривляв уста, вишкіряв

зуби так, щоб могло зійти за усмішку, і закидав назад руку. Нервозна Жаба швидко й часто кивала головою на знак привітання й щасливо усміхалась. Потім озиралася переможно на Непорушну Жабу, чи та бачила і чи досить заздрить їй за ту окупантську усмішку.

Коли поблизу не було окупантів, Жаби вишколювали автохтонів. Усе було не так, усе виявляло нижчість автохтонської раси, все треба було переробляти: поставу, імена, мову, одяг... Про думки Жаби не турбувались. Автохтонам уже давно було заборонено мислити. Самі Жаби в нападі відданості вже давно спинили в собі всі думки.

Та раптом двоє окупантів, що спокійно йшли повз автохтонську канцелярію, спинилися й підозріло повели носами в повітрі:

— Хтось думає!.. — просичав один із них.

— Так. Неймовірно, але тут пахне думками, — згодився другий.

— Це звідси, з автохтонської канцелярії!.. Невже вони посміли?! Я вже й сам майже не думаю... Найкращий, найблаженніший стан — не думати!.. І то для мене, для окупанта!.. А навіщо думати автохтонам?!

— Мусимо це дослідити.

-- Знайти винного...

— Покарати його...

— І тих, що до цього допустили!..

Вони рвучко повернули й пішли назад.

Нервозна Жаба, побачивши, що вони повертаються, завібрувала з радості, але, глянувши на суворо насуплені брови окупантів, тихенько писнула й сіла. Непорушна Жаба побачила окупантів уже, коли вони були в дверях. Чоловічки засяяли, і тільки поткнулись були вилазити вперед у пошуках окупантової волі, як побачили суворість і скорчилились, поспішно втягаючись назад в очі. Підборіддя, що заграли вже барвами, опали із свистом, перетворившись у комір зморщеної шкіри, що ліг навколо шиї, як проколотий бальон.

— У вас тут думають! — гукнув окупант сердито.

Цього Непорушна Жаба не могла стерпіти мовчки. Навіть страх був менший за обурення від думки, що хтось посмів думати там, де вона вже давно перестала.

— Ні, — сказала вона твердо. — Не може бути! Я не

припускаю, щоб мої підлеглі думали. Не може бути.

— Але я чую, — сказав окупант. — Ти вже забула, як пахне думка. Але я чую! Мене дресували на те, щоб я здалеку вже чув думку... Отут... десь звідси... я зараз знайду,..

Він ступив крок у канцелярію, і автохтони встали, кожний перелякано перевіряючи себе, чи не промигнула в нього справді якась думка.

Окупант повів носом, що потроху розгортався, як слонячий хобот. Був увесь протиканий маленькими дірочками, щоб легше схоплювати сліди думки. Автохтони повільно відсувалися назад, аж доки стали попід стінками, спустивши руки донизу, вже відразу готові до розстрілу.

— Не ми! Не ми! — лепетали вони. — Ми не думаємо. Ніколи. Навіть і ввсіні... Не ми!

— Я чую думку! — наступав на них окупант. — Я чую... Я чую... Вона тхне мигдалем... Це думка... — він спинився й страшними очима глянув навколо. — О так, вона пахне мигдалем. Ви знаєте, яка думка пахне мигдалем?!. Знаєте?!

— Ні, ні, ми не знаємо. Ми забули. Що таке мигдаль? Що таке мигдаль? — перепитували один одного автохтони. — Ми не чули про мигдаль... Ми обчислюємо ваші успіхи. Це все, що ми робимо — рахуємо ваші успіхи... Двічі два — чотири, але може бути й п'ять... Тричі три — дев'ять, або тільки сім... Ми знаємо тільки табличку успіхів... Ми не винні!

— Мигдалем пахне думка про незалежність — почувся приглушений голос із кутка.

Всі замовкли. Потім повільно повернулись до далекого кутка автохтонної канцелярії.

Накидана там купа паперів заворушилась, і з-під неї поволі на світ Божий виглянуло обличчя.

— А-а-х-х! — зідхнули автохтони. — Це вона!.. Це — Паперова Миша.

Її обличчя було бліде й покроплене чорними цяточками, як папери, під якими Паперова Миша мусіла працювати. Очі вицвіли й швидко блимали, відганяючи від себе світло. Голова трусилась на тоненькій шиї, а волосся було також вицвіле й з цяточками, як і шкіра.

Окупант спинився й неімовірно дивився на неї.

— Не може бути! — шепот в він. — Не може бути!

Але носовий хобот його вже тягнувся до блідого обличчя й потроху наливався червоною кров'ю.

— Вона, — сказав другий окупант. — Це вона думала. Про незалежність. Лежала під паперами, без повітря й їжі, і думала... Не про щось, а про незалежність!

— Иди за нами! — наказв Паперовій Миші окупант. — Ти знаєш порядок — на три кроки позаду.

Поцятковані чорним безкровні уста на паперовому обличчі почали розсуватися, і беззубий рот одкрив білі ясна в якійсь подобі усміху.

— Не піду, — сказала вона. — Не піду. Несіть мене.

— А-а-х-х! — знову стогоном прокотилося зідхання.

Окупанти спинились. Вони не знали, що діяти з відкритим спротивом. Вони ніколи не мали діла з відкритим спротивом. Вони били автохтонів у льохах або стріляли перед стінкою. Покірних мовчазних людей легко стріляти. Покірні сами спускалися приступками в льох. Сами ставали під стінкою й одводили очі від окупантів, щоб не бентежити їх. Вони були добре вишколені — ці покірні автохтони. І раптом оця потвора, ця півмертва жінка!..

А хобот уже напружився від нестерпного запаху думки про незалежність, і окупантові боліло все лице.

— В мене зараз піде кров з носа. Не можна, щоб автохтони бачили нашу кров, — шепотів він злякано другому окупантові. — Бери її під руки. Мусимо винести її швидше звідси. Мені вже свистить у вухах незалежність... Треба хутчіш забрати звідси стару.

Вони підхопили під руки Паперову Мишу й винесли її з канцелярії, супроводжені третім зойком автохтонів:

— А-а-х-х!

Автохтони не поворухнулися за дві години, що проминули, відколи окупанти винесли Паперову Мишу. Кожний втупив очі в Непорушну Жабу, щоб уникнути думки, яка могла проскочити в голову. А від погляду на Непорушну всяка думка вмирала на місці. Очі Непорушної Жаби витягнулися на три цілі й чоловічки їх зазирали в усі кутики автохтонських очей, відшукуючи так подобу думки. Три підборіддя трусилися кожне своїм ритмом, і від того здавалося, що кожне з них перелякано квокче.

Нервозна Жаба хиталася між двома почуттями заздрости. Їй хотілося бути на місці Паперової Миші, щоб вразити,

здивувати, може навіть злякати окупантів, отих всевладних, підступних окупантів, що досі не здогадалися зробити її однією з них. Одночасно їй хотілося крикнути окупантам з докором:

— Ви не перевели мене в окупанти — а бачите, що сами не вмієте навіть добре наглядати за нами! Тільки я, тільки я можу допомогти вам! Тільки я можу врятувати вас! А ви ставите Непорушну Жабу вище за мене!

Так розриваючись між двома почуттями, Нервозна Жаба нічого не сказала, аж доки з коридору почулось важке шарудіння. Всі завмерли, дивлячись на двері.

Двоє окупантів уволокли Паперову Мишу й кинули на підлозі.

За дві години окупанти розкрутили всі суглоби її тіла й вицідити з нього кров. Кілька краплин ще тремтіли червоним сяєвом на одежі. Це було єдине живе місце на тілі. А тоді повіки затремтіли й півмертві очі глянули по кімнаті.

— Думаю! — в розпачі вирвалося з уст одного автохтона, і всі заволали в гістериці страху.

— І я! І я думаю! Думаю! — вигукували автохтони в нестямі й вертілися навколо себе, щоб у кружлянні забути думку.

Але думки не зникали. Вони пробивалися в очах, вони звивалися у головах. У кімнаті дужче й дужче пахло мигдалем.

— Нез-з — просичав один автохтон і злякано закрив рота рукою.

— Воля, — шепотів другий. — Воля... Що це таке — воля? — і дивився на всіх безтямними очима, в яких починали вигравати іскри гніву, недозволеного, заказаного, забороненого автохтонам гніву.

Третій нахилився над Паперовою Мишею й прошептав: — Героїня!..

Непорушну Жабу проколола тонким гарячим жалом заздрість. Заздрість вийшла в мозок люття, і три підборіддя засичали з несамовитої злости:

— Хто героїня? Ця нездара? Оця забута всіма, нечутна, невидима майже стара? Як ти смієш так говорити?! Чи не я охороняла тебе від думок і рятувала твоє життя?! Чи не я годинами вчила тебе таблички успіхів, щоб ти одвик мислити? Чекай від автохтона подяки!.. На коліна!! — загу-

кала вона, як навіжена, — на коліна! Шикуйтеся вздовж стіни, ставайте навколішки й тягніть сюди оцю дурну базикалу, що навела на нас біду!

Всі впали навколішки й почали битись головою об стінку.

— Дужче бийтесь! Дужче! — шипіла Непорушна Жаба. Тільки міцні удари можуть вигнати з ваших голів думки! Тільки біль може врятувати вас. Дужче! Бийтесь дужче!

Вона одбивала ногою такт і командувала:

— Раз-два — об стінку! Відкинь голову назад, розмахнись... Раз-два — об стінку!

Автохтони входили в газард самопониження. Стукіт голів ставав ритмічним, рухи одностайними, навіть зойки з болю вилітали в такт.

І в цей такт, в цей ритм пониження раптом конвульсивним, здушеним звуком врізалось те саме слово:

— Нез-з-за...леж-ж-ж-ність...

Всі спинились і навіть Непорушна Жаба припинила свою команду. Якась електрика пронизала повітря, позитивне й негативне зіткнулось і народжувалась іскра, народжувалось світло... З очей зник відданий вигляд, і в їх зосередженому, притупленому погляді ясно було видно думку.

Нез-з-за...леж-ж-ж-ність...

Слово шипіло, сичало, підлазило до ушей, входило в голову, пробивало серця, де досі були тільки страх, заздрість і покора. Іскри блимали й виснаги наповняли канцелярію тріском, що вже переходив у гуркіт грому. Всім здавалося, що вони стоять у мигдалевому садку на весні, де рожеві квіти пахнуть солодко й гірко... Скліяна стіна почала розколюватися зигзагами щілин.

А під нею навіки мертва й німа лежала Паперова Миша.

Хведосій Чичка

PARODIARIUM

(Вибране)

[^] *ти граєш мені Шопена...*
(Б. Олександрів)

I.

Осипаються віти клена,
Сумно падає лист.
А ти граєш мені Шопена,
Хоч, можливо, це — Ліст.

Десь собака загавкав дзвінко,
Тихо темінь повзе.
Ця мелодія — Бах чи Глінка?
Гріг, Гуно чи Бізе?

Є рапсодії, є сонати,
Композиторів — тьма.
Але спробуйте їх пізнати.
Коли слуху нема!

II.

АМЕРИКАНСЬКІ ГОМОНІМИ

Тут усе сміття з домів
Сиплють просто на дорогу.
Я від рогу і до рогу
Ледве вулицю домів.

Тут цінують кожну річ,
Все обчислене до centa,
Та щоб хтось цинив доцента,
Краще не заводьте річ.

Я згубив свою мету.
Де ви, „Арки”, Барки, „Мур’и”?
Попід брами, попід мури
Я щодня сміття мету.

І щоночі тоскний зір
В небо зводячи без цілі,
Бачу ламп сузір’я цілі
І ніде не бачу зір.

III.

ЗООПАРК

Заспівали з дірок солов’ї.
Обломилися джунглі за брамою,
І строфа, як ліяна змії,
Проповзла між Костецьким і Брамою.

В жилах слон затрубив і прочах.
Мертві тигри плигають на стільчики.
Крокодили у тебе в очах,
Жовтопузі такі крокодильчики.

Всі Офелії, що в словнику,
На собачу присутність глянули.
Леопард розцвітав у кутку
І шакали під вікнами танули.

Я свищу в зоологію. Мла
На хвості, як мартишка, звіситься.
З павіяном троянда пішла —
Так, як ходять до вітру — до місяця.

IV.

СИЛА ТРАДИЦІЇ

Тут Ріта Гайворт, замість Беатріче,
І Голлівуд — новітній Емпірей.
І тисячі відчинено дверей
У сяйво зла, привабно-таємниче.

Потоки авт, гримучі поїзди,
Кіно, каварні, фантастичні квіти...
Хіба, скажи, можливо тут любити,
Любити стало, міцно, назавжди?

Адже любов — це біла мрійність хат,
Любов — це перелази й верболози,
Романтика похилених загат,
Вечірніх рос холодні чисті сльози.

Там, на горбі, крилом махає млин,
А над човном схилились тихі верби.
...Тобі у серце запливти тепер би,
Так, як у ятір запливає лін!

Хай будуть поцілунки і зідхання,
І став, і місяць у хмарках над ним,
І — як вінець розквітлого кохання —
Стара стодола з сіном запашним.

V.

ЗАЛЬЦБУРГ

О Зальцбургу! Найкращий з городів!
Ти — наче серце вічної Європи.
На честь твоїх соборів і садів
Карбую я мої ямбічні стопи.

Тут легка піна білої ріки
І Мосе'у краса яснозелена
Вітали Цвайга, Моцарта і Клена —
Тих, що вестимуть людство крізь віки.

Тут ланцюгів гірських блакитні грона
І даль рівнини ніжно-голуба,
І на чолі старезного горба
Величний замок — кам'яна корона.

Тут багряніють буки восени
І тихо крапле золото каштанів..
В церквах — містична сутінь тишини,
В гельбрунському парку — світлий спів фонтанів.

Та скарби всіх народів і епох —
Це все дрібничка і дурничка,
Якщо згадать, що тут блукали вдвох
Свирид Ломачка і Хведосій Чичка.

Галина Журба

ПИСЬМЕННИК ТА ЙОГО СУПРОВІД

(Е с е й)

Письменник, критик, читач і публіка. Окремий, своєрідний світ, об'єднаний одним спільним чинником — книжкою. Чотири різні позиції, чотири обличчя, з письменником в осередку, цим дещо чудернацьким індивідом, що появляється невідомо звідки та має непереможну потребу щось сказати.

Появляється, звичайно, сам. Згодом з'являється біля нього жменя слухачів, до яких він говорить. Потім виходить на арену помпатично критик, як протектор або погребник письменника. Довкола збирається так зв. публіка з цікавості й пристрасти оплескувати або висвистувати.

Можна також уявити собі письменника в ролі Париса. Стоїть у божеській своїй наготі, простоволосий, з яблуком у руці, перед трьома богинями, зажурений та розгублений, — котрій із них офірувати плід своєї творчості: злодухій Критиці для улагіднення чорного її піднебіння, чи відповідно пом'яшкурений, кинути ласій на всяку покидь Публіці, чи зірваний з дерева своєї уяви, подарувати його Читачеві?

Цим чотирьом позиціям, з письменником в осередку, хочу тут присвятити трохи уваги.

КРИТИК — тема, здається, доволі перетерта. До всього сказаного у нас і не у нас важко щось прикинути. Проте не годиться й мовчки пройти. Поперше, слід звернути увагу на одне засадниче непорозуміння. Чомусь устійнилася у нас і не у нас звичка ототожнювати два різні поняття: критика й рецензента, ніби не відріжняємо лікаря від знахаря.

Учений літературознавець, цінитель літературних вартостей з погляду тривкомистецьких критеріїв, — критик, покликаний і відповідальний співчинник у творчо-розвоєвих процесах письменства. Його цікавлять літературно-історичні явища й ствердження в минулому та сучасному. Він шукає генези й розгадки цих явищ. Поруч загально-прийнятих естетично-мистецьких норм, критеріїв, ідеологічних, національних та вселюдських питань, він намагається знайти ори-

ентацію в сучасності, серед біжучих шукань і течій, змагань та розгублень, а також орієнтувати в них письменника й читача. Тим то від критика вимагається не тільки широкої ерудиції, але й устійненого світогляду, що з його позицій він знаходить цю орієнтацію та орієнтує інших.

Речі ті, з правила, не зобов'язують рецензента або обов'язують умовно. Рецензентура, або тзв. „газетна критика” не ставить собі завдань давати глибші літературні оцінки, аналізи. Вона вдовольняється радше інформативним оглядом біжучого літературного матеріялу. Проф. Л. Білецький так і оцінює критику, як: об'єктивно-речеву та суб'єктивно-публіцистичну, а Андрей Белий каже:

„Літературна критика це практична ділянка теорії літератури, що в газетній практиці вироджується в фабрику явних і одвертих спекуляцій”.

Критик, отже, фахівець, особа відповідальна; рецензент — любитель, що між іншим вдається також до літератури, читає та має охоту інколи про це писати. Керується при тім не конче об'єктивними критеріями, — частіш вузькоособистими смаками, вражіннями, симпатіями й антипатіями. Рецензентів характеризує переважно безвідповідальність, інколи пересунена поза межі етики й пристойности. Це вивтворило своєрідний „рецензентський стиль”, що на його тлі виникають постійні сутички між письменником і критиком.

Гірше те, що панове рецензенти залюбки присвоюють собі титул критиків, а ще гірше, що панове критики, яких у нас можна перечеислити на пальцях однієї нецілої руки, нерідко знижуються доброхіть до рівня рецензентів і то не найвищого ступня. Маємо, отже, обопільне затирання різниць між критиком і рецензентом, що дошкульно відбивається на письменникові та письменстві, виносячи нерідко пересічного письменника, а то й графомана, на височінь генія, а справжнього письменника перекреслюючи одним черком пера. Обидва засоби однаково не критичні, нетворчі, пантеличать письменника й читача, вносять хаос у саме поняття критики, виявляючи більше пристрасти критика до письменника, як замилювання й поваги до письменства.

Брикливість такої критики нерідко ставить письменника в стан тупої розпуки, зокрема молодого; він губить віру в себе, у свої здібності, в доцільність своєї праці, у вартість

самої критики, або упоений величчю, сугерованої йому геніяльності, спочиває безчинно на лаврах, чи пак на мертвій точці. Такого критика можна прирівняти до повитухи, що скручує новонародженому в'язи в першій купелі, або до вередливої дамочки-красуні: „захачу — палюблю, захачу — разлюблю“. Та коли письменник посміє виявити супроти такої критики спротив, — довкруги нього зчиняється несусвітній гармидер тзв. публіки, а критик стає в позу ображеного патриція: як це, мовляв, автор дозволяє собі порушувати непорушні канони, виступати проти недоторканости й непомильности авторитету його величности критика?

Критик чомусь узурпував собі центральну позицію в письменстві, забуваючи, що літературу творять таки письменники й поети. Роля критики допоміжна тільки, хоч ніхто не применшує її важливости в розвитку письменства. У своїй мегаломанії критик відмовляє письменникові навіть права самооборони, ставлячи його в становище випатрошеної риби, кинутої на сковороду.

Як глибоко вкоренилося у нас це фальшиве розуміння критики, вказує, невияснене психічне явище, що письменник, який запекло поборює методи такої критики, спрямованої проти нього, — сам виявляє максимум рецензентської некоректности супроти свого товариша - письменника, беручись критикувати його твір. Само, отже, розуміння критики в'яжуться у нас (і не у нас) з якимсь інквізиторським засобом. Тим часом письменникові потрібна, як вода в спеку, путяща, чесна й творча критика. Найсуворіша, але спокійна, справедлива, речева, доказово переконлива, практично корисна критика. Хай вона ставить письменникові можливо найвищі бар'єри до перескоку, але хай це буде критика, якій він може довіряти, зважати на її закиди й указівки. — „Але для того, щоб щось путнє порадити, — каже покійний проф. Білецький, — треба самому багато знати, бути високо підготованим, бути відданим ідеї літератури, бути доброзичливим і виходити з об'єктивного мистецького заложення“.

Саме доброзичливість та культура критики — передумова всякої критики. Тож коли один із наших сучасних „ударних“ критиків здивовано питає: „Чому критика має бути доброзичлива?“ — відповідаємо йому протизапитом: — а чому критика мусить бути недоброзичлива, ворожа й пайлива? Відколи то негачія, злоба стали чинником конст-

руктивним? Справді дивуватися треба, як це наші безкритичні критики розуміють спрямованість і суть самої критики?

Замість творити гармонійну цілість, як передумову творчої праці, — письменник і критик — два розсварені світи, відвернуті один від одного. Не знаходячи тієї гармонійної співпраці з критиком, письменник, хоч-не-хоч, мусить резигнувати з його допомоги та порад і стати віч-на-віч із самим читачем.

ЧИТАЧ — це той безпосередній сприймач письменникової творчості, для якого, власне, письменник пише. Невідступний супутник письменника, від першої його сторінки до останньої, мандрує з письменником разом стежками-шляхами його творчості, зворушується його зворушенням, одушевляється його ідеями, думками; сміється й плаче з письменником разом, вірний, невідомий його товариш, найближча істота, перед якою письменник найбільш зобов'язаний та відповідальний, — **в д у м л и в и й, ч у т л и в и й читач**. Це той, для якого книжка — невід'ємна пожива, без якої він негоден існувати, як без води й повітря. Інтелігентний „літературний” читач — єдиний, власне, справжній суддя й критик писаного твору. Не той далекий, часто наставлений так чи інакше критик, а саме цей безпосередній, живий сприймач її — читач своїм сприйманням книжки вирішує її вартість, важить на долі автора та його твору. Очевидно, говоримо тут про читача з великої букви. Їх загалом небагато, але оцінюємо якісно, не кількісно. Маємо, отже, діло з категоріями.

Кожен майже автор і кожен твір знаходить свого читача. Вибагливий читач, з виробленим літературним смаком, ставить письменникові відповідні вимоги, спонукаючи його підноситись на вищі мистецькі шаблі. Менш вибагливий читач вдовольняється відповідною до своїх вимог лектурою і, як споживач її, спонукає продуцента-письменника до більшої продуктивності. Взаємовплив письменника й читача більший, аніж це здається. Вони виховують себе обопільно під щасливими аспіраціями доброї критики. Письменник, критик і читач творять своєрідний літературний світ, літературне середовище, без якого нема й не може розвиватись нормально ніяке справжнє письменство.

Якість цих трьох чинників визначає якість письменства. Проте, справа з читачем не є така зовсім ідилічна, в залеж-

ності від його інтелектуально-смакових кваліфікацій. Пересічний читач ставить нерідко письменникові чудернацькі вимоги: він хоче, щоб письменник писав передусім, а то й виключно для нього, під його смак, світогляд (якщо він його має), політично-партійні погляди; суворо засуджує письменника інших поглядів і смаків. Читач католик хоче бачити в письменникові ревного проповідника католицьких правд (навіть не християнських, а саме католицьких, папопоклонних); вільнодумець читач, атеїст добачає в письменникові клерикала, коли він покаже позитивний тип попа, побожної людини, або пише „Бог“ з великої букви. Письменник демократ, соціаліст обов'язково зустрінеться із закидом клерикалів чи монопольних націоналістів, що він комуніст, масон, зрадник. Патріотично думаючий національними категоріями письменник попаде в комуністичну пресу, як фашист і також зрадник свого народу. Коли ж узяти під увагу ще й усякі відтінки всіх цих категорій, з їх вимогами до письменника, то цьому останньому нічого не лишається, як перекинутися в хамелеона, безобличну личину чи просто машинку до писання, на якій шквар, що хочеш, або фабриканта всякої поживи для о т а р н о г о читача. Існує навіть погляд деяких наших крикиків, що письменник взагалі не мусить мати світогляду й взагалі не повинен думати; встане, коли він уміє „літературно показувати речі“. Він може їх показувати раз так, раз інакше, залежно від замовлення й збуту. Адже є погляд, що повновартісне громадянство, чи пак державна нація, мусить мати своїй питомих злодіїв, мотив та проституток, — інакше мовляв, не буде повновартісна. Чому б не мати й таких письменників?..

А проте, письменник пише так, як він дану річ бачить, відчува й розуміє. Це його право й завдання, — вияв його індивідуальної творчості. Суть тільки в його щирості, в правдивості його сприймань, розумінь і показувань. Завдання письменника: відкривати й викривати, показувати й називати, без огляду на те, — подобається це комусь, чи ні. У с і м н е д о г о д и ш, і ц е н е м е т а м и с т ц я. Але мета мистця — подавати людську й мистецьку правду. Мистецтво повинне служити правді, як правда мистецтву. Справжнє мистецтво не терпить фальші; фальш і мистецтво обоїльно себе заперечують. Письменник, у першу чергу, носій і лицар правди. Йому прислуговує право вільної волі

в орудуванні тією правдою, свобода думання та вислгову, вибір сюжету й форми. В о л я — п е р е д у м о в а м и с т е ц ь к о ї т в о р ч о с т и. І тільки там, де нема тієї волі, письменники пишуть не те, що думають і що хочуть писати. Де правда завуальована або оплачена порцією казенної брехні, як неминучим митом, або смертю.

На письменникові, на його письменницькій діяльності тяжить велика відповідальність; відповідальність не тільки перед читачем і сучасністю, але й перед народом та майбутністю. Свідомість тієї своєї суспільно-історичної ролі, свого завдання — передумова письменницької діяльності в суспільстві. Твір, що його письменник дає своєму письменству, це документ його особистості і разом цеглина в загальній споруді даного письменства. Якість окремих цеглин — визначає якість усього письменства. Функція письменства в житті нації, як і людства, домінуюча серед інших ділянок мистецької творчості. Генієві людського слова не в силі дорівняти ніякий інструмент музики, ані долото, ані пензель; воно — слово — вміщає в собі всі властивості музичні й маллярські, воно найплястичніший вислів почуття й мислі, найприсутніше людині, найтривкіше в часі й просторі. Мистецтво — одна з найбільших, найтаємніших, нерозгадних містерій людської істоти й життя. Містерія переображень реального світу в другий, не менш величний і не менш чудовий, світ уявний, перегнаний через нечувано складний, таємний, божеський апарат творчої індивідуальності людини.

Але вертаємось до вимог читача. Нерідко доводиться чути дискретне зідхання цього читача, скажімо, ч. 1, мовляв: „Не взявши чужинецької книжки, не маєш що читати”. І в цьому криється чимало гірко'ватої правди. Ми письменники — ми ж і читачі, — мусимо визнати: рідко отримуємо літературне насичення українською книжкою. Радше відчуваємо якийсь недосит, пісноту, а то й несмак від недовареності, банальщини, претенсійного переборщення дешевою всячиною. Патріотична патетика, чи патетична патріотика, пережилися, виконавши своє громадське завдання в добу гострого національного напруження між двома світовими війнами, зокрема на західніх землях, та якусь ролю відіграє ще на еміграції серед молоді. Але й ця молодь ставить уже до літератури певні сучасні вимоги. Те саме маємо й з тематикою. Підсоветська тематика рішуче „переїлася”. Надто

багато написано на цю тему. З одного боку це правильно й добре, коли лектуру цю трактувати, як документальний матеріал для історії, матеріал переважно автобіографічного характеру, що є його вальором, але з другого боку у цілій тій повені ріжних творів п і в б е л е т р и с т и ч н и х і б е л е т р и с т и ч н и х бракує одного бодай солідного твору „епопеї”, який дав би цілість широкого історично-побутового полотна з підсветської дійсности, саме тут на еміграції, бож тамтешній письменник позбавлений цієї можливости. Річ ясна — твору високої літературної вартости, бо тільки такий може випознити цей брак. Наші ж автори не переступили меж сутоособистих переживань, у дуже вузьких обставинах репресованої людини, людини сірої, предмету, з яким діється, а не людини-підмету, яка діє. Вся увага авторів, уся суть твору спрямована на описи енкаведе, кадетів, заслань, допитів і тортур, без глибокої уваги людині, як такій, отій підсоветській людині, з її психічним комплексом, таким складним інколи й мало зрозумілим людині вільного світу. Лектура ця набрала певної трафаретности й не викликає особливого зацікавлення в читача. Автори мають до нього претенсію, що не купує їхніх книжок, не хоче їх читати. Дозрілий читач-інтелігент хоче передусім і н т е л і г е н т н о ї к н и ж к и, в якій, поза описами найсправжнішої, найжахітнішої дійсности, шукає найсуттєвішого, — л ю д и н и, у всіх її вимірах, від найвищого до найглибшого, але не трафарету, не робота. Книжки доброї мистецької якості, книжки, з якою можна довший час співжити, як з добрим, цікавим співрозмовцем і... не знудитися. Він хоче книжки, насиченої ясними, свіжими, небанальними думками, цікаво висловленими, — к н и ж к и з д у ш е ю.

Книжки, як і люди, — складаються з душі і тіла. Більшість книжок, як і людей, — мають тільки тіло, зовнішню форму. Вони інколи притягують тзв. „широкого” читача, невельми вибагливого шукача „легкописаних” і „легкочитальних” (та легкозабувальних) творів, своїм фабульно-описовим, банальним змістом, читача, що шукає в них дешевосенсаційних, легкорозвагових, неглибоких емоцій, де увага автора спрямована на поверхові описи рясних подій, що не обтяжують читача, як і автора, зайвим мисленням. Твори ті найчастіш проминають безслідно в уяві читачів, як і в часі. І письменник не може мати претенсії до читача, коли той не

сприймає його творчої продукції, не купує його книжок. Бо книжка це атестат самого письменника, свідоцтво його багатства або убогства, його думання й відчування. З кожної сторінки твору визирає й промовляє до читача сам автор; ми чуємо його голос, бачимо його обличчя. Книжка — це автор.

Душа книжки — це не сюжет, не тема й спрямованість її, не навантаженість „ерудитністю” чи „філософуванням”, а те позасюжетне, що лежить заховане в творі, як віддих, як биття серця, як струм гарячої крові, як шелест незупинної мислі. Душа книжки — це те, що автор вдихне в кожне своє слово, в кожен образ, в кожне обличчя, в кожную думку.

Те, що письменник уміє вдихнути в свій твір, як життя, зробити його живим і хвилюючим, що полонить читача раз назавжди якимсь таємним, неподоланим чаром. Оце невимовне, що найсильніше промовляє з мистецького твору, животною мистецькою правдою.

Саме такої книжки прагне читач ч. 1. Він шукає в ній душевного відлину з площин буденщини на вищі, ширші верхів'я думок і почувань. Він прагне напитися з книжки, мов з джерела живильної вологи, заспокоїти спрагу, яку відчуває не зовсім ще змертвіла еміграційна людина, а яку не в силі заспокоїти радіо, телевізія, кіно, ба навіть театр і музика. Оце, завжди прагнуче захопленнь, зворушень, що таїться в живій людині і що може їй дати єдине живе мистецьке слово.

Читач чекає від свого письменника такої книжки, такого твору, якого не мусить шукати конче на чужих полицях. І це його невід'ємне право. Саме перед цією проблемою стоїть розгублений, тривожний і зажурений український письменник. Це найбільша сьгоднішня його жура, — дати своєму читачеві саме такий твір. Письменник український мусить собі це усвідомити, поставити перед собою це завдання й подолати його. Воно настирливо на нього чекає.

Та з письменником ми ще зустрінємось далі.

II.

Все, що стоїть поза письменником, критиком і читачем, можна окреслити одним словом — публіка. Це переходова зона, що відмежовує волюсть книжки від решти світу. За

нею починається простір безкнижжя, порожнеча. Сама публіка ближчого відношення до книжки не має, або має радше метафізичне. Усе, що в більшій-меншій мірі підлягає книгоманії, — автоматично переходить у табір читача.

Публіка — це наманікюрена, окапелюшена юрба; поняття масове, безобличне, пасивно-динамічне й позбавлене мислення. Вона лише реагує.

Людина з публіки сама собою — ніщо. Вона щойно набирає значіння й сили, стає чимось у масі. Її характеризує інстинкт отарности, яким вона керується в усіх ситуаціях. Людина з публіки скрізь і завжди суцзя. Її можна придибати на кожному кроці. Вона затесується в усякі суспільні прошарки, категорії й середовища. Вона маскується під читача, критика, письменника (порода графоманів) і т. д. Проте, ніякі личкування не в силі закрити її безобличности.

Публіка книжок майже не читає, духово-інтелектуальні соки черпає з кіна, телевізора, радіо — проте завжди є в курсі всіх політичних, наукових та літературних справ, зокрема з письменницької скандалістики. Це дає їй право визнаватися на літературі й забирати авторитетний голос у літературних справах. Публіка назагал більше цікавиться особою письменника, як його творами; його виглядом, матримоніальним та моральним станом, і найменш матеріальним. Вона любить чванитися особистим знайомством з письменником, залюбки відвідує тзв. авторські вечори, очікуючи від письменника особливих мудрощів, об'явлень та ультра веселих атракцій. Не оминає й таких okazji, як: роздачі літнагород, ювідеї з горілкою та промовами, проводить урочисто письменника на цвинтар та промовляє над його труною. Взагалі публіка відіграє в житті письменника чи не найголовнішу ролю, починаючи від повитухи й кінчаючи погребником. Коштом зануку скомплікованого апарату думання, публіка має перерозвинений нюх, горло й долоні, якими вирішує долю своїх засудженців або обранців, орієнтуючись завжди на авторитет.

А в т о р и т е т публіки — це щось посереднє між божеством, генієм, диктатором і вождем. Абсолютна, непомильна велич. Авторитет необхідний публіці так само, як вона йому. Вона судомно тримається за нього, мов сліпий тину, — він спирається на ній, як на постаменті. Нерозривна, безсмертна симбіоза. Публіці передусім імпонує ім'я. Воно

її притягає, як свіча нетлю. За ним може не бути нічого, по-рожне місце. Ім'я кричить само за себе. Воно любить виступати, збирати оплески, не терпить критики й спротиву. Може городити всякі нісенітниці, — публіка сприймає все з захопленням, з побожною вдячністю, навіть коли „ім'я“ глумиться з неї, вона скидає йому в капелюх гроші.

Авторитетом публіки може бути кожен, хто вміє їй пускати туману. Тим то публіці найбільш імпонують ворожбити, штукарі, вожді, чудотворці й нахаби. Вона молиться до них, доки вони в моді. Мода найвищий для неї критерій і закон законів. Вийти з моди — це значить для публіки — вмерти. Тим то авторитети намагаються бути усе наймоднішими: в літературі, мистецтві, політиці і т. д.

Публіку в безконечність продовжує юрба, себто тзв. м а с а, за останньою модою ex oriente. — Тобто чернь, мотлох. НАРІД (нація) — не модне в нас сьогодні слово, до свідомости публіки тим часом воно не доходить. Сама публіка уважає себе за н а р о д, а своїх вождів за „провід нації“.

Для письменників публіка має єдину вартість: як покупець книжки, байдуже — з патріотизму, снобізму чи з цікавості. Для графоманів публіка — єдине джерело надії.

На самім кінці почесного конвою, що супроводить письменника до могильної ями, поступають посередні й безпосередні спрчинники його передчасної смерти: видавець, редактор, коректор, друкар, книгар і кольпортер. Про них можна сказати Дантовими словами: „Не хочу про них говорити, тільки скинути оком і пройти мимо“.

III.

Зробивши таке скоробіжне турне по супутниках письменника, якого ми залишили в журбі й тривозі перед проблемою, — що він має дати своєму читачеві, — зупиняємося біля нього знов.

Він стоїть розгублений, спателечений ствердженнями й закидами критики й читача, намагаючись віднайти себе і свій шлях серед сучасного світу. Йому кажуть про кризу змісту сучасної нашої літератури, про брак нової цікавої тематики, про шабляновість, примітивність у трактуванні проблем, хоча б таких одвічних, як кохання, та й взагалі без-

проблемність, невміння знаходити нове в старому, індивідуальне в масовому, національне у вселюдському. Брак свіжих самонастатніх думок, самокритицизму, сучасного світосприймання. Брак творчої уяви, сюжетної ініціативи, уміння й відваги бути оригінальним, першим.

Український письменник не знаходить ріжнومانітної, позадомашньої тематики, хоч життя подає її пригорщами. Він не ставить собі широких вселюдських проблем, не виходить на шлях світової літератури, не здобуває своєму письменству світових позицій. Він топчеться все давно протоптаними стежками старої української дійсности, з підсоветською включно, показує все тих самих сіреньких українських людей, гноблених, кривджених, чесних і нікчемних, порядних і жертвоних, але... не цікавих. Показує й героїв, що надиво всі зливаються в одну безособову масу, що борсається й гине, борсається й гине. Бракує нашим творам сильних, яскравих, суцільних особистостей, нема облич. Є середня масова людина, хоч історія й сучасність гобзують постатями яскравими й великими. Український письменник не зумів чомусь використати цього матеріялу, а як використовує, то якось богомазно, на ярмарковий штиб. Навіть негативних своїх та займанських типів не вміє показати поза трафаретами. Письменник не поставив перед собою та читачем, у всій величі, провідну ідеологічну тематику, втілену в сильну постать української нової людини.

Щоб показати щось чужинцеві, не то ще — заїмпонувати, захопити, здивувати його чи зворушити, але бодай звернути його увагу, зацікавити нашим світом, нашою окремішністю, перекопати в нашій правді, що існуємо, йдемо, творимо цінності, — так і не знайдеться майже нічого. До цього мусимо відважно признатися.

Пишемо для домашнього вжитку: патріотично, політично, публіцистично, „філософічно”, многословно, але... не літературно. Тому не дуже хочуть нас читати не тільки чужинці, але й свої читають більше з обов'язку. І це мусимо визнати.

Яка ж причина цього явища, що заворожило наше сучасне письменство? І чи вина лиш письменства, тобто письменників? Чи критика наша, яка нас картає по-катонівськи, багато спричинилася до кращого стану цього письменства? Чи сама вона вповні свідомо свого завдання й відповідаль-

ности, стоїть на твердому світоглядovому ґрунті? Чи знає вона ясно, чоґо сама хоче? Бо коли говорити про кризу письменства, то в першу черґу треба сказати про кризу самої критики, критичних критеріїв, критичної системи, а за нею про загальну кризу, не лишень світового письменства, а про кризу сучасної людини, духовости всього цивілізованого світу. Чи на цьому загальнокризовому тлі наша криза така вже велика? Ось саме це питання настирливо стоїть перед нами і на нього мусимо самі собі відповісти.

Дехто навіть заперечує взагалі наявність якоїбудь кризи нашого письменства, хоч вона таки є і мусить бути та має свій питоменний характер.

Не хочу виправдувати тут, ані боронити українського письменника, як і самобичуватися. Хочу лиш піддати під можливо найбезсторонніший розґляд і то з позицій самого таки письменника, як безпосередньо зацікавленого. Треба об'єктивно визнати, що він не належить до особливих вибранців долі. За малими виїнятками, письменник український в діаспорі живе в матеріальній скруті, віддаючись своїй письменницькій праці тільки мимоходом, доривочно. Скільки між нами таких, що віддаються їй виключно? Вже саме політичне становище ставить наше письменство в стан ненормальний тут в розпорощенні, а на рідних землях поґотів. Там воно виконує ролю насилуваної рабині, де письменник не тільки пильно ізольований від рідного ґрунту, але й з підірваними крильми, не може піднятися вище приписаної „казьонної” лінії, понад штучні сурогати накиннутих йому чужих ідеолоґій. Тут, у тзв. „вільному світі” він опинився на психічному безґрунті, повис у порожнечі загального розґублення, безметевости, пірваний маховим колесом безглуздового, сліпого „темпу”, чи пак лету в порожнечу.

„Я роздвоена людина, — пише мені один наш молодий письменник. — Одною ногою стою в моїм хорошім селянськім минулім, а другою в шаленотемнім індустріяльнім „тепер”.

Цю траґедію роздвоєности переживає більшість наших молодих письменників, чоґо яскравим прикладом покійний Ситник. Вона баґатьох здеморалізувала, знищила навіть фізично. А втім, усі ми, без ріжниці віку, переживаємо індивідуально цю нашу траґедію відірвання від ґрунту, — траґедію

Антея. Це одна з органічних причин слабости нашого сучасного письменства. Далі — наша буденна дійсність.

Усяка мистецька творчість потребує певного клімату, певної атмосфери, своєрідного середовища, відповідної виміни думок, живого допливу із широких літературних просторів. Український письменник живе у відокремленні від цього світу, стикається з ним рідко, або не стикається зовсім, обтяжений заробітковою працею, становищем еміграційного парія, майже недоступністю „вищого” чужинецького світу, недосконалим знанням мов та комплексом власної меншевартості. Із своїми побратимами пера, з людьми спільних зацікавлень здибується раз на декілька років, у з’їздовім гаридері, щоб стиснути одне одному руки й розійтися, не обговоривши навіть найпекучіших професійних питань, як організація літературного журналу, не кажучи вже про виміну думок ідеологічного характеру. Письменник український самотній.

Йому часто доводиться жити в оточенні страшних своїм інтелектуальним і моральним рівнем людей, які затрують довкола нього атмосферу, руйнують його душевну рівновагу, спокій думок і можливість творчої праці, а стан матеріальний не дає йому змоги вирватися на вільніший простір.

Він не має навіть свого фахового журналу, присвяченого питанням письменства, сучасного зокрема; журналу, що об’єднував би, гуртував біля себе розпорошене фізично й духово письменницьке братство, віддзеркалюючи водночас працю письменників. Солідний літературно-критичний журнал, такого бодай формату, як „МУР” чи „АРКА”, журнал-трибуну для вислову своїх стремлінь, ідей, напрямних тощо. Усі ті гурткові, партійні журналики, що появляються вряди-годи тут і там, у доволі химерних відстанях часу, з неменш химерним п р и н а г і д н и м з м і с т о м, служать тільки бункрами своїм редакторикам, з яких вони обстрілюють себе взаємно стрільними різнокалібрових лайок. От засяде собі такий редакторина в такій своїй „камері-обскурі” (від обскурний, обскурантизм) і гатить усякими „сквернопакосями”, мов та фонвізинська „єдовіта червеца во сім злаці суца”; ще й сердиться, коли письменник намагається мати свій солідний літературно-мистецький журнал.

Але вертаємось до письменника й письменства. Одною

з причин сучасного стану слід, мабуть, уважати сам історичний етап, який воно тепер переживає, як переживало свого часу добу народництва, а після відгуки світового романтизму, імпресіонізму, реалістичної повісти (доба Винниченка) і бурхливо-революційний вибух хвильовизму. Назовім цю сучасну стадію **д о б с ю а в т о б і о г р а ф і з м у**. Явище це, що загально знаменує сучасність, найбільш таки позначилося, мабуть, на нашій письменстві.

Автобіографія — жанр не новий, проте в сучасності має свої особливі історично-психологічні причини. Розвиток сучасної автобіографічної повісти йде через мемуаристику після першої світової війни, коли всі визначніші мужі державні, політики, військовики й рядові люди залишають по собі силу спогадової публіцистики, нерідко доброго літературного рівня. Слідом, майже, приходить мода на життєписну повість, тзв. „*Les vies romances*”, що між двома світовими війнами стає улюбленим жанром письменника й читача. Ромеи Ролян, Андре Моруа, Цвайг, Людвіг, Штравс, Нойман. Алданов та інші, дають цілу галерію яскраво реальних портретів визначних постатей різного часу й середовища. Отже, виразне зацікавлення життям справжніх людей, їх характерами, творчістю, психологією.

Після неглибокого, але крикливого модернізму кінця XIX-го, початків XX-го ст.ст. з його формалістичними підстилями (декаданс, імпресіонізм, символізм, натуралізм, футуризм, сюрреалізм тощо) наступає поворот до реалістичної повісти поромантичної доби, до психологізму і водночас виразний відворот від фантастики. Фантастична повість стає немодною, нецікавою. Справді, — кого можуть атракціонувати сьогодні: Маркіз де-Сад або „Сад знущань” Октава Мірбо, чи сексуально-мозковічні випари Енерса, після реально пережитих мільйонами людей жахів большевизму, нацизму, з підвалами Чека, Енкаведе, Гестапо, з камерами смерти, Соловками, Колимами й т. д.? Навіть спіритуальна містика Гіельрупа, Густава Майрінка мало кого цікавить. Молодь не читає більше Майнріда, Жюль Верна, Велз. Новітня техніка давно випередила найбуйнішу письменницьку уяву. Отже, зворот до реальної дійсности, до автентичности, до самовидства, до автобіографії.

Людство сучасне, в цілїм своїм масиві, отже й окрема одиниця, обтяжене небувалим баяєм пережитого. Психіч-

но-моральні струси, катастрофи, загальні й особисті, цілі по-вені вражінь, — приголомшили сучасну людину, як ніколи досі. Звідси непереможна потреба розвантаження. Сама небувалість доби, з усім її безглуздя, жахіттям, жорстокостями, спонукає сучасну людину писати про все пережите, перебачене нею. І люди пишуть. Пишуть з обов'язку перед майбутнім, переказати все це, пишуть із жаги самовидця, з подиву для самої доби, її неповторности, з потреби конче утривалити добу й себе на тлі всього цього.

Сучасний письменник здебільшого уникає абстрактних сюжетів, не цікавиться вигадною тематикою, усе охітніше звертається до найближчої йому дійсности. Ціла плеяда найвизначніших письменників, після обох світових воєн та революції в Росії, дає автобіографічні або півбіографічні романи: Джозеф Конрад, Гелсворті, Домбровська, Зегадлович, Пастернак, Олрідж, Сартр, Камю, Кестлер, Бувар та інші. Започатковує цей жанр на Заході чи не Марсель Пруст, циклем автобіографічних повістей „В пошуках загубленого часу” (1914-22), з притаманним цьому жанрові психологізмом; самоаналізою.

Цей нахил до інтроспекції, до психоаналізи, чи самоаналізи, веде також до автобіографічності вже дещо іншого характеру, передусім іншої, молодшої генерації.

Людина сама собі найближча, найкраще розбирається в своєму доглибному світі. У цьому лабіринті, недоступному сторонньому вглядові, людина шукає себе самої, хоче себе пізнати, нетрі свого власного „я”, з найтаємнішими заворотами темрявого світу підсвідомости, її психічних, фізіологічних таїн і відхилів. Ця потреба самопізнання, самовідкриття й самоспасіння породжує найновішу філософію й найновіший жанр автобіографізму, — тзв. е к з и с т е н ц і я л і з м.

Немалий вплив, мабуть, вичавлює на нього тзв. фройдизм; що відкриває перед сучасним письменником цілий лабіринт його власного підсвідомого „я”. Абстрагуючись від усяких філософічно-спекулятивних намагань екзистенціалістів обґрунтувати цю, доволі туманну, неустійнену філософію, як для самих творців, так і для її adeptів, — треба визнати за ними розпучливе борсання в пошуках виходу із сьогоднішньої темряви, у пошуках за „л ю д и н о ю”, за самим собою, існуючим, екзистуючим, отже, являючим собою

якусь величину, якусь вартість. Людина хоче врешті віднайти себе серед барахла всяких псевдо ідей, теорій, концепцій, спекуляцій, цього шарлатанського мотлоху, яким закидано сьогоднішній світ. Людина хоче намацати в пітьмі своє „Я”, пізнати чи перевірити його вартість, слабкість і силу; його суть моральну й аморальну; збагнути суть і виправдання самого буття, тої своєї екзистенції. Бож, як-не-як, а ця екзистенція являє собою для людини, як одиниці, особистости, своєрідну й єдину вартість. Підказує їй це сам інстинкт життя, шалена розпучлива містерія буття, як протиставлення небуттю, смерті.

Екзистенціалізм — це крик розпуки сучасної людини, загубленої серед непроглядної атомної ночі. Хоч усе це в мряковинному стані, в блуканні в п'ятьма, але й у прагненні та пошуках виходу. Таке, бодай, моє особисте розуміння екзистенціалізму, дарма, що він не знайшов ще сьогодні відповіді на всі ті питання.

„А раз її немає, тієї відповіді, — каже він, — то чи не байдужі всі сповідні вартості взагалі, — як життя і смерть, бути чи не бути”. Звідси туманність самої філософії. Екзистенціалізм — це філософія й література песимізму, розпуки, жаху, виростилих на побоєвищі двох світових воєн, з духового спустошення, яке заподіяли людству большевизм, нацизм; з великої ідейної порожнечі, яка стала „стилем” сучасної доби.

„Жах і розпука — основні елементи існування, — каже один із творців екзистенціалізму, данець Кіркегор. — В жахові людська екзистенція найповніше наближається до зрозуміння себе самої”.

Можливо, що в жахові й розпучі сучасна людина відшукає врешті себе. Як би не було, екзистенціальна література, репрезентована цілою низкою таких письменників, як: Франц Кафка, Артур Кестлер, Жан Поль Сартр, Альберт Камю, — дарма, що це література „кризової людини”, „література занепадницька, література неґації й зневіри, недоцільности й абсурдности життя, — каже Роберт Марксмен, — література жаху та шпортанини у власній підсвідомості, в сексуальних переживаннях,” — проте ж це література високого мистецького рівня, яка говорить до людей людською зрозумілою мовою, про людське й хоче бути зрозумілою. Можна її назвати літературою суб'єктивного психологізму,

чи суперпсихологізму або ще якимось, але головне, — це література людських переживань, борсань і мислення. Бентежного, розгубленого, — проте мислення. Література своєї доби, її маркантний вислів, чи радше крик, але крик щирий, відглибний, людський, не спекулятивний, не шарлатанський, і творчість незаперечних талантів.

Кожне письменство пов'язане з своєю добою. Воно її найчутливіший нерв, найвірніше її віддзеркалення. Дух і стиль письменства — відбиває в собі дух і стиль доби, формуючи водночас її світогляд, смаки, духовість. Екзистенціальне письменство найдостойніше відбиття сучасної доби, — пересичення, зневіра в усьому, передусім у собі, в людині. Ніяких ідеалів, ніяких стремлень, ніяких прагнень. Велика порожнеча — загальний образ сьогоднішньої душі людської. Одно ще, здається, бажання оживляє мисленню й духову прострацію: пережити. Але пережити малі, найнижчої якості емоції й спостерігати оголену дійсність. Брутальну, жорстоку, але справжню, непідроблену дійсність. Життя сприймається, як фільм, повний низьких, брутальних сцен, лоскітливих емоцій, з байдужою цікавістю, з нудьги, щоб забити чимось порожнечу. І ніякого бунту людини проти тієї дійсності, ніякого спротиву. Радше безпристрасне ствердження й сприймання її, як невідхильну неминучість, з фаталістичним підпорядкуванням себе тій неминучості. Звідси такі явища, як Франсуа Саган і ціла плеяда подібних до неї письменниць та письменників наймолодшої генерації: французьких, німецьких, італійських, американських, що пишуть модні, стандартні романи, тзв. „бестселери”, здебільша автобіографічні, на сексуальні теми, де автор ставить собі головне завдання — якнайкраще показати оголену дійсність. Статевий акт подається тут, як звичайна прилюдна чинність, з протокольною точністю (Грейсі Метельєс — „Пейтон Плейс” і тисячі подібних).

Психологізм, самоаналізу екзистенціалістів заступає тут припал до суперреалізму, до фотографічності, до прецизної деталізації вияву людських інстинктів. Можна б це назвати неонатуралізмом, супроти якого батько французького натуралізму Еміль Золя може видатися янголом невинності. А проте якась пов'язь між екзистенціалістами й цими наймолодшими автобіографічними письменниками існує. Може, оця нудьга порожнечі, бажання розкри-

тися й розкрити все, приховане досі, а може, просто дух часу, стиль доби, крик моди. Можливо, все разом.

Та над усім цим витає безнадійний смуток викастрованої з усіх ідеалів, віри, захоплень і прагнень, безрадїсної душі людської. — „Добрідень, смутку!“ — який знаменний заголовок книжки шістнадцятилітньої дівчинки, ніби щоденний привіт невідступному товаришеві.

Це на Заході. Старому, вижитому, здегенерованому, але р а с о в о м у, витонченому, вибагливому, навіть у занепаді своєму, — Заході, багатому на многоту форм і змісту. Ми можемо йому протиставити тільки свою „непорочну простоту“ (*Sancta Simplicitas*), свою „свіжість“, чи пак примітивізм.

У нас автобіографічна сучасна повість не переступає меж реалістичного опису пережитих особисто подій останніх десятиріч. Наші письменники ставлять собі завдання не надто високі, — змальовувати й передавати якнайдостоєніше цю дійсність, добу, людей. Отже, описова проза, з неодмінною дозою патріотично-політично-партійного суб'єктивізму й „многослів'я“. У цьому є суспільно-історична вартість цієї автобіографічної розповіді, називаної нерідко „романом“ і в цьому її слабкість. Автобіограф не мусить надто попускати віжок фантазії, радше навпаки — відтворювати саму правду, яка розгортає перед нами й так доволі багатий матеріял автентичний, хоч може це бути зодягнене в повістеву форму. Автентичність — невід'ємна прикмета автобіографій, навіть коли вони мають форму повісти чи роману.

Слід звернути увагу, що фантастика взагалі непритаманна українській ментальності, і тому в літературі нашій вона не дуже вдається. Наші фантастичні твори переважно наївні, важколетні. Можна сумніватися, щоб вони одушевляли навіть середнього читача. На щастя їх небагато: Ю. Шкрумеляк — „Чета крилатих“, Чернява — „На сході ми“, Гуменна — „Велике Цабе“, „Європа Критська“, Масютин — „Два з одного“, щось у Владка, Смолича, а останньо Л. Коваленкової „Рік 2245“. Реалістично-автобіографічний роман має більший попит серед письменників наших, як у читачів. Усяка самоприсипляюча маячня утопійно-фантастичних повістей ніколи не мала в нас попиту. Те саме й з чудотворною містиком, що захоплювала стількох чужинецьких письменників і читачів. Нас оточує найбільша містерія: всесвіт, при-

рода, людина й життя. Містерія життя, любови й смерти. Нема більшого фантаста над саме життя, більш літературного матеріалу, як сама дійсність. Перед нами розгорнуті безмежжя пізнання. Річ інша, що письменникам нашим часто бракує творчої уяви, цього необхідного елемента в межах можливості, у відтворюванні живих облич, образів, психологічного проникання. Бо, врешті, суть не в реалізмі, фантастиці чи автобіографізмі, а в мистецтві, в літературності твору, в його духово-інтелектуальнім кліматі, в мистецькому вислові. Письменникові прислуговує необмежене право вільного вибору сюжету, тематики, жанру, що відповідають його наставленню, його смакам, розмилюванням, світорозумінню, його очарованню. Без цього ОЧАРОВАННЯ нема справжнього мистецтва. Тільки з очаровання народжуються великі твори. Мистецтво само — пробний камінь, що непомилково виказує правдивість або фальшивку. Ніяке штукарство не в силі його підмінити. Усякі мозковічно-спекулятивні вихляси залишаться завжди тільки підміною, „ерзацом“ мистецтва й минають безслідно. Тим то й „модернізм“ сучасний має всі ознаки такого „ерзацу“. Йому бракує саме цих невід’ємних прикмет справжнього мистецтва: широти, творчої наснаги, цього мистецького очаровання, що єдино спроможне породити НОВЕ. А головне — бракує талантів, що перебиваються завжди через всяку надуманість, штучність, спекуляцію. Мистця характеризує глибока віра в свої мистецькі спромоги, яка породжує справжні мистецькі твори; спекулянта — нахрапна зарозумілість, ароганція нездар та блахман, замість твору. Тому цей „напрямок“ у сучаснім нашій мистецтві та літературі годі трактувати як мистецтво й літературу.

Мені недавно довелося оглядати виставку малярів-модерністів у музеї Гугенгайма в Нью-Йорку. „Образ“ на величезнім полотні, під назвою „Прихід весни“ являє собою три широкі смуги, зроблені вповдовж цілого полотна квачем, умоченим у брудну сепію чи в дьоготь. І більш нічого. Під цим пишається безлічна ціна 1500 доларів. Автор цього „пейзажу“ Роберт Медервіл. І вся виставка в такому дусі. Знамено доби великого нахрапу, великих нездар, занепаду й духової порожнечі. Великі стилі народжувалися у великих добах, з великих ідей, з великих мук та поривів людського

духа. Сучасний людський геній спрямований не догріно, не творчо, а руйніницьки. Але вернімось до автобіографізму.

Доба автобіографізму, яку, на мою думку, письменство наше тепер переживає, — явище виправдане й неминуче. Воно виконує свою історичну функцію та залишиться в історії нашої літератури, як документація часу, як межовий етап між умираючим світом і тим, що народжується, чи має народитись. Завдання сучасних письменників наших укласти в нього всі наші вартості духові, моральні, ідейні та мистецькі, з глибоким розумінням нашого історичного завдання та відповідальності. Пишемо ж не для „сьогодні“ тільки, а більше, може, для „завтра“, в яке переходимо самі нашими творами й з яких це „завтра“ судитиме нас. — „Що мусіли, могли й що дали українські письменники „Великого ісходу“ 1944-60 р.р. Це головний стимул сучасного письменства.

Первень автобіографічності, в явній чи примаскованій формі виступає в більшості сучасних наших творів. Розгортаючи перед письменником широкі можливості, автобіографічна проза має й свої слабкі й небезпечні місця: вузькота, розтяглість, деталізація, суб'єктивізм, нерідко спримітивізований і т. д. Розмилюваний у своєму минулому пережитому, зв'язаному з дитинством, молодістю, автор не все може впратися з накопиченим матеріалом, відібрати літературне від нелітературного. Надто велике захоплення своїм світом, може позбавити автора самоконтролі, необхідної перспективності, почуття такту й міри. Також балакучість та перечулення часто бувають одною з найважчих спроб для письменника. В цьому, мабуть, і криється переважна слабкість сучасної нашої повісти-роману з автобіографічною тематикою, її недокровенність (або перекровність), безсилля письменника виносити твір до зрілого стану, — причина хронічного народження недоносків, легковаження своєї письменницької ролі, гідності й самого письменства й читача.

Виконуючи суспільно-історичне завдання, повість автобіографічна (і всяка інша) терпить у нас переважно на брак глибших психологічних екскурсів, брак деякого інтелектуалізму, а то й просто інтелігентности, тої тонкої мистецької ароми, якою віддає завжди твір расового письменника, з мистецькою культурою; цього проникнення твору письменником, його особистістю, його виключністю, його неповторністю. Бути тільки белетристичним хронікером своєї доби для

письменника рішуче замало. Він мусить уміти дивитися й бачити, бачити й розуміти. Вміння підглянути природу, життя і людей, назирцем, в їх неприхованій справжності й наготі. Тварини, люди й життя найцікавіші саме з підгляду й підслуху. Це і право і необхідність письменника, якщо він хоче зазирнути в колодязь людського непритвореного цутра і свого власного „я”. Підглянути себе самого, пришпилити на „гарячому” — одно з найцікавіших завдань письменника і разом найтрудніше, бо вимагає великої щирости й відваги. Людина (письменник) сама для себе — суб'єкт і об'єкт водночас.

Чи багато наших письменників вдається до цих мозольних студій? Більшість послуговується старими здобутками давно відкритих правд, оклепаними трафаретами літературного арсеналу, чи пак літературщиною. Багато є охочих писати і багато пишуть, гнані переважно цим автобіографізмом доби, потребою саморозвантаження. Але як це мало! **Не штука говорити із самої потреби говорення. Треба мати що сказати і вміти сказати. Це суть письменства.**

Письменник це велика призма, через яку проходять тисячі вражень, образів, снопи світел переломлюються в ньому, щоб об'явити світові новий мистецький твір. Письменник мусить багато знати, бути всебічно зацікавлений. Ніхто не примушений так безнастанно вчитися, працювати над собою, як письменник. Бож сфера його творчости, його студій — людина, життя і природа, — невичерпно глибокі й широкі проблеми.

А проте, головна мета письменства далекосяжніша. Вона лежить поза самим тільки пізнаванням, поза студіями життя й людей, у всій многості й многогранності їх; поза пенетрацією в темні нетрі психіки, поза розкриванням обголеної правди, поза пошуками сильних емоцій та передавання всього того в літературній творчості. Це тільки **невід'ємні аксесуари справжнього письменства, мистецька необхідність справжнього літературного твору.** Провідна ж мета його — ІДЕЯ. Це ж для неї письменник зводить усю цю озію-терем, мов для богині, кожанки, прикрашує його архітектурними помислами, орнаментикою. За цю свою богиню нераз примушений кидатися в бій і вмирати за неї, ніколи не зрадивши її й не склавши зброї. Він її лицар, трубадур краси і правди, Дон Кіхот-невдаха, але ніколи запрода-

нець, невільник, васаль чужих богів, чужої сили, чужих правд. Тільки в одній країні світу письменник взагалі, український поготів, раб поміж рабами, якщо він заплатив своїм вільним „я” за фізичне своє животіння. Нескорений письменник мусить там умерти. Бо письменник, його життя і творчість — це ж одне нерозривне ціле. Годі відокремити мистця від його твору, як годі відокремити дитя від його батьків, коли в ньому кожна кістка, кожна крапля крові — їх кістка, їх кров. Партачі життя — партачі й мистецтва, Хоча б і талановиті. Твір звжди, в такій або іншій мірі, формі, стилі — дзеркало самого мистця. Хіба в творах Мікель-Анджельо, Данте, Війона, Рабле, — ми не бачимо їх самих? Але часи Франсуа Війона, Рабле, Брантома, коли зайдиглово, опришки бували письменниками, — легендарна давність. Косачі у нас і не у нас, — все таки одиниці, не респектовані суспільством. І клич „мистецтво для мистецтва” — „буржуазний” люксус кінця XIX ст. Наша доба, доба нечуваних катастроф, розпучливих шукань, доба нового світорозуміння вимагає й шукає в письменстві ПОСТАТІ, ОБЛИЧЧЯ, постаті громадянина. Вона кладе на нього обов’язки великі та відповідальність. Сучасний письменник не може бути тільки нейтральним мистцем. Поклик сьогоднішніх письменників, як і філософів, — це поклик шукачів рятівного кола, вихідних ідей, в катастрофальному потоці безідейности, в яку щораз більше поринає світ. Говоримо про духове провідництво письменника, віщуна вічних людських правд, обновлюваних, осучаснюваних, активізованих в літературі. Говоримо про письменника-рушія, побудника, вічного ворохобника, бунтаря, порти всіх темних, антилюдських, антивольностей сил. Говоримо про письменницьку еліту, аристократію духа, про культуру письменницьку, про письменницьку расу, що виплекується поколіннями і що кладе на письменника певні зобов’язання, про отой nobles oblige, що ставить його на певну височінь, не дозволяє йому знизитися до рівня юрби, до безхребетної, безпринципової личини, до аморального типу писаки, що має вже в нас своїх відповідників. Українського письменника повинне зобов’язувати саме його становище, сама назва, як вояка зобов’язує його вояцький однострій.

І ще одно слабе місце сучасного нашого письменства й письменників — мова. Чомусь саме цей один з найважливі-

ших чинників самобутності народу, його духової культури, його національного обличчя й окремішності, найбільш плеканий всіма культурними народами, у нас, народу бездержавного, де він повинен відігравати найпершоряднішу роль, — перебуває в найбільшій занедбаності, легковаженні, а то й просто негачії. Письменники наші і то „передові”, не завдають собі найменшого труду пізнати досконало свою мову, тобто матеріал, в якому творять. Це так, якби маляр не визнавався на фарбах або різьбар на матеріалі, з якого різьбить чи ліпить. Мова трактується самими письменниками, як щось цілком підрядне, неважне. От, узяв собі відро сміття, кинув туди жменю самоцвітів, повизбируваних принагідно тут і там, пригорщу дешевих скелець, вимішав це разом та порозкидав по своєму творі, без почуття найменшої відповідальності й турботи. Мовляв: головне — сюжет, фабула інтрига. (До речі, також дуже шванковиті, як згадано вище). Є навіть у нас такі мудрагелі, „провідники” нових „істин”, які кажуть, що український письменник може зовсім сміливо писати не українською мовою, кожною іншою, серед якої живе. Чим цей твір буде український? Змістом, ідеями. Наприклад, китаєць напише про Україну гарну, прихильну до нас книжку і цим збагатить нашу літературу, бо це буде твір український. А українець, написавши про Туреччину чудову книжку українською мовою, збагатить цим твором турецьке письменство? До чого тільки не можуть дочовпитися наші доморослі „генії”!

ІУ.

І ось на закінчення ще про ідейність нашого письменства. Коли сучасний світ, мов висаджений з рейок експрес, летить стрімголов з мосту в провалля, коли кастроване з гелленсько-християнсько-гуманістичної духовости трьох тисячоліть людство, репрезентоване білою расою Європи й Америки, загубило не тільки ґрунт під ногами, але й усяку перспективу, а головне віру в себе, віру в ЛЮДИНУ, сучасній людині залишається, заплющивши очі, летіти з ним разом. Серед цього світового крутежу, пірваний і загублений в ньому, мчить і наш маленький український світ, і наше письменство. Правда, воно, це письменство наше, ніколи не було безідейне, в загальнім розумінні цього слова. Йому все присвічував вогник гуманности, протесту проти насильства, неправди. Воно ніколи не було бойове, героїчне, але було

все людяне, людське. Воно, це письменство наше, достотне відзеркалення української духовости, ментальности нашої, нашого світовідчужання, світорозуміння. Наймогутніший, найсуцільніший вислів його — ШЕВЕНКО. Цим духом органічного нашого демократизму та гуманности проїняте все наше народницьке письменство, від Марка Вовчка, з Драгомановим, Франком, Лесею Українкою і доба національної революції нашої 1917-20 р.р. Маємо, отже, за собою світлі традиції.

Перед сучасним письменником українським стоїть завдання піднести ті традиції на рівень сучасних вимог та розумінь, як прапор над погибаючим світом. Не тільки ідею великої, справжньої гуманности, людяности, справедливости й волі, знехтуваних, здеградованих і потоптаних сьогодні, але ідею самої ЛЮДИНИ, нового її ренесансу. Сьогодні говорить багато про зворот до Бога, як найвищого ідеалу ДОБРА і МУДРОСТИ. Це високі символи, абстракти, мало досяжні р о з у м і н н я л ю д и н и, широкому її недосяжному апаратові мислення, і навіть філософам, а досягнення цього ідеалу практично поготів. Світ християнський, з вічним криком про Бога, щораз глибше поринає в гріховність. І не Бог, мабуть, спасе його, а сама така людина, якщо вона не знищить себе саму, різом із цим світом. Отже, **зворот до конкрету, до осяжности, до Л Ю Д И Н И**. Бог — неосяжність, незбагненність і сумнів. Людина — конкрет, що лежить у межах нашого розуміння, нашої пізнавальности, самоосяжности. Єдина велика осяжна мета, що стоїть перед людством сучасним, перед грізним „бути, чи не бути”, на яке мусить зважитися розгублене, спантеличене людство сучасне, а в першу чергу його духово-інтелектуальний провід: мислителі, соціологи, письменники.

Ідею нової ЛЮДИНИ, в найвищій її розумінні, її відродження чи народження, здвигу з її занепаду, мусить поставити перед собою й наше сучасне письменство. Завдання й довершення його велике. Велика сила мисленної й духової натуги, заглиблень у себе та саму проблему. Але проблема ця розгортає перед письменником широченні обрії можливостей і шукань, зворушень і знаходжень. Кладе на письменника великий тягар, і треба знайти снагу — дивинути його. Імператив! І ось тут, супроти цього завдання, письменник стає у глибокій задумі, тривозі, непевності своїх сил. Він роз-

глядається за дружньою допомогою, за порадою, за розмовою з критиком. За співпрацею з критиком. Він простягає до нього руку, кличе його. — Дорогий критику! Сядьмо ось тутки, на березі моря, під благостинею неба і сонця й будемо говорити про речі людські, скороминущі, величні й вічні.

Галина Журба

Генрі Лонгфелло

ХУІІІ. СМЕРТЬ КВАЗІНДА

(З „Пісні про Гаявату”)

Ген далеко між племена
Слава Квазінда сягає.
Знає всяк, який він дужий,
З ним ніхто на герць не стане.
Але задрісні Пак-вуджі,
Злі-презлі маленькі люди,
Мстиві, в'їдливі пігмеї,
Змовилися проти нього.

„Якщо цей огидний Квазінд,
Це нестерпне здоровило,
Що ламає все і трощить,
Що дере усе на шмаття,
Людський зискуючи подив,
Поживе хоч трохи довше,
Що чекає нас, Пак-вуджів?
Хто згада про нас, Пак-вуджів?
Як гриби, він нас розтопче,
Зажене в глибокі води,
Де негайно пожеруть нас
Хижаки Небанавбеї,
Водяні голодні духи”.

І розлючені пігмеї
Вбити Квазінда змовлялись,
Квазінда — Людину Дужу.
Так, звести його зо світу,
Бо страшний і безсердечний,
Владолюбний і сміливий.

Дивна Квазіндова сила
В тім'ї схована таїться.
В тім'ї теж таїться слабість:
Це одно-єдине місце,
Де вразити може зброя,
Спричиняючи нещастя.

Знов таки, єдина зброя,
Що смертельно може ранить —
Це суха торішня шишка
Із сосни або ялини.
Хоч цієї таємниці
Не свідомі смертні люди, —
Та пронозливі пігмеї,
Злі Пак-вуджі, її знають,
Знають Квазіндову ваду.

От людці шишки соснові
Та з ялини блакитняві
Заходилися збирати
У борах над Таквамено.
Постягали їх над річку,
Позсипали в кучугури
Саме там, де бурі скелі
Нависають над водою,
Причайлись за камінням
І на Квазінда чигають.

Надійшла гаряча днина.
Аж пащить в повітрі спека,
Ані хлюпне сонна річка,
Ні шелесь посулі тіні.
Лиш комахи над водою
Виграють серед проміння,
А в дзижчанні їхнім чути
Бойовий ворожий поклик.

У легкім човні з берези
Вниз водою суне Квазінд.
Суне мляво, потихеньку
Течією Таквамено,
Розмарнілий від погоди,
Заколисаний мовчанням.

З-над похиленого віття,
З-над сережок на березі
Тихо знявся Дух Сонливий
Разом з почтом незліченим
Невидимого вояцтва.
Тихо знявся Сон-Неповін

І повис, неначе бабка,
Мов прозора Дашквонеше,
Понад Квазіндовим чолом.

Стало Квазінду вчуватись,
Наче хвилі лижуть берег,
Чи дзвенить вітрець у соснах.
А як вдарили у скроні
Топірцями легіони
Легкокрилого вояцтва,
Що служило Сну-Неповін,
Думав він — хтось поруч диха.

Після першого удару
Обняла його дрімота;
Після другого удару
У руках весло застигло;
Після третього — зненацька
Потемніло в нього в очах,
І заснув спокійно Квазінд.

Посувавсь він за водою,
Наче той сліпець незрячий,
Посувався Токвамено
Проз налякані берези,
Проз лісисте побережжя,
Попри засідку ворожу
Злих пігмеїв, злих Пак-вуджів.

Ті якраз на те й чекали:
Б'ють сосновими шишками
У його смугляві плечі,
Б'ють у голову, у тім'я.
„Смерть на Квазінда!“ — лунають
Грізні вигуки пігмеїв.

Спершу Квазінд похилився,
Потім зіслизнув у воду,
Головою сторч пішовши,
Як плигає в річку видра.
А його з берези човен
Сам поплив за течією,
Перекинутий, забутий.
Більш про Квазінда не чули.

Та перекази про нього
Довго ще жили в народі.
Тож коли зимою в лісі
Скаженіла хуртовина,
Гнула, шарпала, ламала
І розчахувала віти,
Люди мовили: „То Квазінд!
Він готує хмиз для ватри”.

Переклад Оксани Соловей

Готфрід Бенн

*

Пошлю очам твоїм дрімоту,
лишу цілунок на устах,
а сам нестиму ніч, скорботу,
і все, що народилось в снах.

Я ніжно покладу на чо'ло
твое і сум, і теплий сміх;
тим часом ніч, смертельний холод
у грудях витиме моїх.

Слаба ти для глибин, що з нами,
для тих вимог, для тих данин:
пошлю цілунок вечорами
тобі, і підведусь один.

Переклав з німецької
Богдан Рубчак

Теодосій Осьмачка

ДУМКИ

(Із шпитальних нотаток)

Коли трапляється мені велике горе, то завжди Шевченко, Шекспір і Гете встають передо мною, викликають гіркі думки, а під кінець дають утіху й заспокоєння.

*

Шекспір близький до Сатани. Він такий знавець людини, яким є лиш один Сатана. Бо Шекспір серед горя людського може бути байдужий і незачеплений, як вершина найвищої в світі гори.

*

Гете ніколи не можна назвати вселюдським серцевідом, а тільки знавцем людини — себе-індивідуаліста — і всерозуміючого егоїста, що так дуже скидається на егоїзм Сатани.

*

Гете був і є такий же, як і Шекспір, — байдужий серед людського горя. Після Сатани зараз же стоять Шекспір і Гете.

*

Сатаніст Байрон вийшов із Шекспіра, дарма що він завжди виявляв удавану зневагу до останнього. На це маємо багато доказів. Гамлет, Яго, Макбет формували Байрона і Гете. Недурно Байрон свого Сарданапала присвятив Гете з таким вийнятковим піететом.

*

Я певний, що якби Шевченко з'явився перед Шекспіром і Гете, то вони б мали його перед своїми духовими очима, як божество, щось подібне до Богочоловіка. Бо Шевченко збільшив славу Спасителя, як людолюба.

*

Після Ісуса Христа немає в світі дорожчої людини для людства, як Шевченко, дарма що він не такий серцевід і лю-

дознавець, як Шекспір, і не такий глибокий індивідуаліст, як Гете.

* * *

Без щирости неможливо й уявити собі життя так само, як не можна собі уявити дня без сонця. Але, горе нам! Без машкари людина завжди себе почуває, неначе оголена рана із струпом, що безнастанно здирається. І вона (людина) ніколи не матиме поваги навіть серед звичайних людей... Тому, нехай живе сила в людині носити машкару, — аби із щирости робити свята добрим людям, аби машкара була панциром для серця, щоб його не розтрушувати й не розкришувати. Бо отой струп на оголеній рані, що роздирається (безнастанно), і є наша машкара, так несамовито нам потрібна!

*

Там, де боягуз вимагає машкари, хоробрий стає до смерті. Та хто скаже, що важливіше в житті: хоробрість, смерть чи машкара? Чи все це разом тільки машкара життя?

*

Серце завжди іскрить радістю, коли воно відчуває ясні лінії фальшу й правдивости.

*

Державу можна збудувати й без грошей, але без совісти не збудуєш навіть приязні до себе в своїй дитини.

*

Біографії великих людей завжди будуть найгрізнішою провокацією для недосвідчених серць, щоб робити поруч готових законів свої беззаконства. І слава Богу, що поліція ніде не читає біографій великих людей.

*

Те, чого людина не знає, стоїть над нею вище гір, хмар і неба. І доки вона його не знає, вона буде сповнена жахом перед усім тим, що лякало її в дитинстві, в юнацтві, в мужності і в смерті.

*

Для того, щоб урятувати людину, потрібний розум. А щоб згубити, потрібно поставити її в центрі громадської

уваги, де діє не розум, а заздрість, що є те саме, що замір на душогубство.

*

Люди не святі. Але коли людина чесна, то вона могутніша за всі святощі у книгах світових і за всі закони, вписані туди.

*

Світ опанований брехунами й шахраями. І через те самотність людини — це не стан якогось там егоцентризму, а тільки такий самий крик, як і „гвалт-рятуйте”!

*

Своє набуते, як і тінь, не чуते, та без нього ми ніщо.

*

У мистецтві люди хочуть бачити те, чого вони не мають.

*

Намалюй одну світову річ уважно й правдиво, і вона нагадає тобі мільйони живих істот нашого світу, які разом заговорять про одного універсального бога, що зветься не Увагою, не Правдою, а Любов'ю.

*

Треба, щоб люди з найбільшим почуттям небезпеки остерігалися хвали. Бо вона розслаблює дух жорстокіше від тюремних тортур, безжалісніше, ніж жіноча любов, і безглуздіше від вина й ледарства.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Закінчивши переклад українською мовою трьох значимих п'єс Вільяма Шекспіра: трагедії „Макбет“ і обох частин історичної драми „Король Генрі IV“ (які окремою книжкою щойно вийшли в світ у виданні Українського Шекспірівського Товариства в Європі), зробивши вперше українською мовою переклад всесвітньо відомої „Баллади Редінгської в'язниці“ Оскара Вайльда (окремою книжкою вийшла у в-ві „Україна“ 1956 р.), видавши свої останній роман „Ромонда душогубців“ англійською мовою (Red Assassins, by Theodosy Osmachka, Publishers T, S, Denison and Co, Inc., Minneapolis, Minn.) і розпочавши працю над новим романом, що має, прискотено, назву „Переоображення моралі“, — Теодосій Осьмачка, на початку 1961 року, вийшов у дорогу творчу подорож до Європи. Відвідав Італію,

Югославію, Францію й Німеччину. У Німеччині він планував побути довше, щоб мати авторський нагляд за друком його перекладів Шекспірових п'єс. Але наприкінці травня 1961 року з ним сталося велике нещастя: його розбив параліч. Наслідком цього — ліва рука й нога вибули з ладу. Т. Осьмачка опинився в німецькому шпиталі. Звідти його, дець у липні місяці м. р., спеціальним літаком привезли до Америки й примістили в державному шпиталі, що розташований у мальовничій місцевості Льюїс Айленду. Там наш поет перебуває й тепер.

Будучи прикованим хворобою до ліжка, але маючи повну свідомість і здорову праву руку, Т. Осьмачка не покидає писати. Думки, вислови, афоризми, ескізи поезій (з яких поет планує, вийшовши з шпиталю, скласти збірку поезій під назвою „Людина між свідомістю й природою“), — ось чим заповнені, часто майже нерозбірливим письмом, численні записники поета за останній час.

З дозволу Теодосія Осьмачки друкуємо невеличку вибірку з його висловлювань і думок.

Друкуючи це, сподіваємося, що заслужений ветеран нашої поезії переможе хворобу, вийде з шпиталю й подарує ще не одну перлину нашій літературі.

Вадим Лесич

НА МЕЖАХ НЕЗАВЕРШЕНОГО ПОКОЛІННЯ

(Поети української еміграції 1940-вих років)*

Сорокові роки нашого сторіччя незвичайно буйно за-
рясніли іменами поетів на еміграційному обрії. Моменти гні-
тючої ностальгії, родинних і особистих, нечуваних досі тра-
гедій, тривожна доба воєнних страхіть і потворних жаків,
нелюдський терор окупанта, врешті, непомірно звужене ко-
ло життя — почали діяти кристалізаційно на емоції молодих
тоді ще adeptів поезії. Виглядало, що цей великий розмах
передається дальшим десятиліттям та що новооб'явлена ши-
роченна і жива течія поезії досягне таких глибин і такої по-
тужности, що наша історія зможе записати на своїх сторі-
нках цю добу, як добу великої поезії світових масштабів.
І провість великої літератури, великої поезії почали запові-
дати кількоро ентузіастів. Але, як досі, це — на жаль — не
сталося. Не достало довгого віддиху, снага потахла, люди
розбрелися по світу, великий розмах замкнувся кліщами
заробітчанства, великий „ісход” розплився в дрібних, по
суті протирічностях діаспори. Сподіваної й очікуваної вели-
кої поезії не створено. Ще найближче до неї підійшло чет-
веро поетів: Василь Барка, Олег Зуєвський, Леонід Лиман і
Олекса Веретенченко. Творчість Василя Барки розглядаємо

---

* Цей критичний есей Вадима Лесича являє собою поправлену й допов-
нену автором редакцію давніше друкованого есею під цим самим заголовком у
журналі „Вісник”, Нью-Йорк, листопад 1960, ч. 11, стор. 22-25. Есей не охо-
плює (поза кількома винятками, з особливим авторовим узаasadненням) стар-
ших поетів еміграції, дебютантів 1930-х років, літературних однолітків автора.
Знов же обговоренню творчості молодших поетів еміграції на фоні нашої літе-
ратурної сучасности (тих, що вперше виступили літературно на мерседі 1940
і 1950 р.р. та в 1950-х роках) є присвячений есей Вадима Лесича під назвою
„Поети на перехрестях“ (Уваги до наймолодшої української поезії на емігра-
ції), друкований у журналі „Листи до Приятелів“, Нью-Йорк — Торонто, ли-
пень-серпень 1959, ч. 7-8, стор. 14-18.

на тлі покоління сорокдесятників, хоч він дебютував раніше, а це тому, що для його творчості найсуттєвішою стає доба 1940-х років, коли він уже мав змогу повнотою й вільно виявити своє творче обличчя. У інших поетів, дебютантів цього десятиріччя, залишилися поодинокі основи й сліди, більш чи менш глибокі, отих розмашних дерзань і отої нерозрядженої творчої напруги.

Спробуймо приглянутися до профілів, генеральних ліній і меж цих поетів сорокдесятників. Почнімо від більш ви-зрілих і таких, чия творчість чіткіше зарисовувала обличчя їхньої доби.

Зрілість, ширість і поетична правда характеризують поезію І р и н и Н а р і ж н о ї. Скромна постава і правдиво людська глибина настрою, якась Плузниківська неначе мелянхолія й власний притульно жіночий світ, де дискретні жаринки пристрасти наче притрушені оксамитним попелом погодження й лагідної рефлексії. Поезія — не широкої гами, але високих нот притишеної флейти.

О л е г З у є в с ь к и й дійшов до майстерної вишуканості вислову, переступив, мабуть, усі межі трафарету — задивлений у зимні вогні кольоритного театру символів (часими по-різному абстрактних), але водночас приглушив дедалі мелодію ударів свого серця. Його раніші поезії, нерідко справді майстерні (із деяким впливом Михайла Ореста) і чистої кляси символістичні, але більш відчутна в них напруга почувань і тепло творчої руки. Вони теж прозоріші своєю візією. Незалежно від цього, давніша й теперішня лірика Олега Зуєвського — це правдива поезія шляхетної кляси й чималої культури.

І г о р К а ч у р о в с ь к и й доволі послідовний учень неоклясичної школи і володіє доброю віршовою технікою. Відчувається в ньому благодатний вплив соковитої лірики Максима Рильського. Його поезія прозора і досить точна в окресленнях, не позбавлена ліричного тремтіння і щирої постави, має в своєму світогляді й образотворенні виразно символістичні засновки, джерело яких у блискучій і глибоко символістичній ліриці Олександра Блока та у вишуканій поетичній техніці Валерія Брюсова. Це інший символізм, аніж символізм Зуєвського, який радше сягає своїм родоводом німецької символістичної та посимволістичної поезії. І. Качуровський, виходячи із своєї доброї школи поезії,

міг би, освіжуючи свої прийоми більш сучасними стильовими засобами, яскравішими й співзвучнішими нашій добі візіями, — стати куди індивідуальнішою й незалежнішою поетаттю між своїми однолітками поетами.

Я р С л а в у т и ч, як і Качуровський, учень київської школи неоклясиків (особливо Миколи Зерова) і подекуди Святослава Гординського, має широкий тематичний діапазон — від історичних сонетів до інтимної лірики, від жанрових плястичних образків до патріотичних маршів і дум. Він володіє акуратно формою вірша і виразно закресленими образами, але не достає більшості його поезій настільки температури, щоб можна було відчутти в них якусь більш згущену творчу напругу й живіше хвилювання авторового серця. Його вірші майстерно випрацьовані, увипуклені плястично, без ліричних інтервалів недомовлень та без блискавок емоційних проривів — промовляють радше до розумової свідомости читача, аніж до його емоційної субстанції сприймання поетичних явищ.

Різномібною активністю (поезія, оповідання, переклади, літературні й театральні огляди) виявляє себе **Остап Тарнавський**, автор кількох збірок поезій з доволі цікавими завдатками, літературна творчість якого — всупереч його раннім, для нього, безсумнівно, органічнішим, творчим прямуюнням — є висловом від якогось часу (особливо збірки „Мости” і „Самотнє дерево”) справді немалої інтелектуальної натури й чималих зусиль у лабораторних пошуках, але й виявляє водночас значно менше ліричної безпосередности і ще менше — конечної винахідливости в переборюванні характеристичної для нього медитативної реторичности й абстрактної подачі. Такого роду, радше механічна й зовнішня, модернізація не може бути — в чий би це не було поезії — виявом органічним. Тому вона передається читачеві з важкістю й радше майже позапоетично. Не є вона, самозрозуміло, органічною і для Остапа Тарнавського. Це видно хоч би й з того, що шукальницько-модерністична зовнішня форма його віршів переважно не має паралельно співзвучної, по-сьогоднішньому модерної, і з аспектами багатьох відживчих наверстувань метафорики, а радше піддається деяким трафаретам та наративній (не завжди образково точній) порівняльності. Майбутнє його творчих успіхів — не на цих ризиковних „мостах” і метафізичних

траєкторіях „самотнього дерева”, як мені це здається, а на скромнішому шляху поворотного наближення до традиційних питоменностей поезії. Тому, наприклад, його вірш „Мистецтво” (чи також „Лист” із збірки „Мости”), поєднуючи свіжість образості та рефлексії з основною традиційною формою, має добрий рівень, і повинен би правити авторові за вихідну точку дальшого прямування, особливо після його самостійнішого ступневого переходу з поля поетичних прожекторів інших майстрів поезії на власний окраєць насправді пережитого й мистецьки відчутого (хоч би й невеликого) світу. Космічність, яку так наполегливо намагається висловити О. Тарнавський, може мати віддзеркалення також і в маленькій краплі ранкової роси, чи в шелесті гілки, чи в грі тіней на мурі, чи в усяких інших явищах, якщо тільки поглянути на них очима щирого поетичного прозріння. Її не треба (і це не належить до поезії) шукати в речах, утверджених логікою чи формулами науки, ані в банальностях т. зв. аксіом, хоч би й як гучномовних чи навіть піднеслих.

Дещо старший віком і хоч поодинокими віршами дебютував раніше, але повніше виявлений як поет (перша збірка „Терпке вино”, видана в 1942 році) у 40-х роках, Б о г д а н Н и ж а н к і в с ь к и й перебуває всім своїм творчим еством у декоративному світі барокка. Проте духове барокко йому чуже. Він зв'язаний із своєю добою, відчуває її порожнечу й її байстручий вантаж до божевілля карколомної технократичної цивілізації. Він відчуває загибель людини, агонію людяного. І для оборони, одягнений у стрій арлекіна (Б а б а й), бо це теж момент його бароккової декоративності, — він бере, наче щит і меч, у свої руки — гостре перо сатирика, своєрідного Дон Кіхота поезії, поета трагічної іронії. І тоді він незвичайно щирий і правдивий.

До 40-х років належить віднести талановиті пародії й сатиричні епіграми Т е о к а (Т е о д о р а К у р п і т и), автора, щоправда, також, як і Нижанківський, старшого від 40-десятників, бо він дебютував як автор ліричних віршів у 1930-х роках і належить властиво до поетичної генерації 30-х років, але як сатирик виступив окремою публікацією („Карикатури з літератури”) у 1940-х роках. Його епіграми й сатири мають чіткий і гострий дотеп, ляпідарну зв'язність і власну інтонацію. Вони зовсім інші, аніж сатиричні лірики

Богдана Нижанківського, не мають його кольоритної бароковості й емоційності, але зате мають гостріші контури (хоч часом сухуваті) і більш оголене, безпосередніше сатиричне вістря.

Стихійний талант виявив покійний (недавно померлий, 21. серпня 1959 р.) *Михайло Ситник*, хоч не цілком перетравлена творчість Єсеніна не давала йому змоги виявити чіткіше власний контур. Тінь цього видатного поета притемнювала його власну драму, що оповита неначе тужливо жалісним (часом солодкавим) співом-відлунням далекого, але непереможно рідного Ситникові — Сосюри, як віддаленим відгомоном його власного хвилювання, не штудерна і не химерна, але зворушлива та іноді тонко лірична, творила безсумнівно містерію справжньої поезії. Не великий світ, проте пережитий, без формального витончення й особливіших шукань, і хоч не поглиблений якоюсь філософією, — але щиро ліричний, правдиво поетичний і глибоко людський.

Особливе місце займає *Василь Барка*, який сягає інколи сфер абсолютної поезії. Його раніші поезії доби „Апостолів” і „Білого світу” — стильові своєю образністю й побудовою, нав'язували зчаста до козацьких дум. Його глибинна тонкість почувань, його жива стихія й візія, просвітлена наче б смолоскипами полум'яних символів, давали справді зразки поезії чималого внутрішнього горіння, поезії великої свіжості і наче б колишньої чудесної Тичинівської музичної філософії, продовженої у своїй перерваній тяглоті — оновленими високнастроєними власними тонами. Збірка „Псалом голубиноного поля” була навіть своєрідною, але власною, копією Тичинівських „Соняшних клярнетів”. Останні твори Барки (збірка „Океан”) — уже інші. Тут Барка відходить зовсім від Тичини. Ця сама — багатовимірна мережа образности, ця сама — сердечна безпосередність, з якої він колись вийшов, із свіжим кліматом многобарвної ліричної Шехерезади, якоїсь містерії Середнього чи Далекого Сходу, — але наче б оповиті згущеною імлою стилізованости і позначені місцями деякою тенденцією легкописання (по-польському: *łatwizna*). Легкописання увінчується звичайно многописанням (хоч би й пливучи потоком т. зв. підсвідомости) і в ньому чаїться загроза для якости. „Океан”

Барки ще не є, очевидно, у сфері такого легкописання, — це заввага загальна, — але не позбавлений деякого тяжіння в цьому напрямі. Для поезій „Океану” характеристичне наднюансування відтінків різних почуттів і настроїв, так, що багато віршів викликає враження майже таких самих (хоч вони дуже різні) протягом усієї двісті сорок-сторінкової книжки. Складається враження, що цими, хоч як багатими, образами — через їхню надмірну може й своерідну атомізацію — в результаті мало сказано. Це — омана, яку викликає перетінювання образних і сенсових нюансів, бо кожен вірш дуже багато говорить, — але вона накладає п'яню такого уявлення на всю книжку. І може бути часом, що коли б замінити заголовки одних поезій заголовками деяких інших віршів цієї збірки, читач не завжди відчув би суттєву різницю в сенсі поезій. Крім цього, Барка чомусь досить систематично ломить синтаксу, хоч це не завжди зумовлене якоюсь особливою мистецькою доцільністю. Цим він наче б творить власну „барківську” мову на канві мови української. Усі ці згадані нами моменти утруднюють багатьом читачам мистецький відбір його творів, хоч це не зменшує ніяк їх поетичної враженевости. Його поезії треба читати не раз двічі, а то й декілька разів, щоб вони вповні дійшли до читачевого сприймання. Постає питання, чи немає в них елементів уже дуже далеко посунутої стилізації і чи не маємо тут діло з надмірно розчленованою мімікризациєю поетичного? Цими власне елементами у великій мірі — Барка осягає магнітне поле абсолютної поезії. Але чи власне такі шляхи до абсолютної поезії є шляхами правильними, покаже дальша творчість цього непересічного поета. Це, очевидно, незалежно від питання, чи власне абсолютна поезія є поезією, яка все таки вкладається в рами досі устійнених окреслень поезії взагалі, чи є вона вже поезією поезії, чи лиш прекрасною фікцією осягнутих берегів якоїсь поетичної фата моргани.

На фоні мерехтливо невловного безмежжя „Океану”, як на тлі майстерно відредагованого бруліону варіантів, можна майже наочно переконатися, як незмірно багато вирає Барчин „Трояндний роман” (з паралельними доскональними перекладами німецькою мовою Елізабет Котмаер, виданий раніш від „Океану”), який є власне добірним вибором поезій з на тоді ще неопублікованого „Океану”. Мистец-

тво критичного підбору, засада викреслень і селекції, дали тут значущий зразок практичної лекції. М. ін. завдяки цій селективності „Трояндний роман” виявив найвищі шпилі Барчиного творчого вислову. Це не лиш найвищий осяг Барки, це також одне з найвищих, як досі, досягнень української поезії (на еміграції і в Україні) його покоління сорокдесятиників.

Цікаво проявляється *О л е к с а В е р е т е н ч е н к о* — поет музичної, чи може радше пісенної структури. Він уміє користати з неоціненної скарбниці нашої народної пісні, особливо з її ритмічного багатства. Цим, як рівнож історичною тематикою — особливо своєї поетикально багатющої „Чорної Долини”, наче б перекликається з деякими творами Андрія Малишка. Веретенченко має глибоке почуття ліричності й володіє нетрафаретними і соковитими образами. Найкращі його лірики, де пуанта вірша стає наче б свіжим відкриттям. Його поетичну повноту послаблює іноді, сказати б, приземлює занадто реалістично зарисована образівість, така характеристична для більшости поетів його покоління тут на еміграції, і майже всіх його ровесників у поезії батьківщини. Проте глибинна сила течії Веретенченкової поетичної наснаги ставить його творчість у перші ряди українських поетів цього покоління.

Поезія *Л е о н і д а Л и м а н а* має одну з вихідних точок у деяких ліриках Бориса Пастернака, хоч вона інша і засягом, і духовим кліматом. Має строгу і спокійну архітектуру, своєрідну елегантність, чітку сюжетну пов'язаність і якесь спокійне, хоч по суті трагічне, сприймання своєї доби. Коли б до ступеня зрілої і прозорої завершености його лірики дійшла ще цього ж ступеня температура поетичної напруги, це була б грандіозна поезія великих вимірів. Від добрих декількох років Лиман майже не друкується; поезії його порозкидані по журналах і альманахах; чи не єдиний з авторів свого десятиліття (крім Зіновія Бережана і ще одного-двох), що з невідомих причин не спромігся, як досі, на видання хоча б однієї збірки поезій. Чи справді його, без перебільшення — високонадійне джерело поезії марно висихає у замкнутій аскезі його буднів, і він нічого вже не має до висказання? Не віриться!

Зокрема належить відмітити перекладницьку поетичну творчість дещо старшого віком від обговорюваних тут 40-

десятичників Ігоря К о с т е ц ь к о г о, автора — щоправда — кількох тільки віршів оригінальних, друкованих власне у 1940-х роках, але справді наполегливого, хоч із екстравагантними словником і словотвором (м. ін. не завжди вдалими); перекладача поетичних творів українською мовою — Т. С. Еліота, Езри Павида, Гарсії Льорки, усіх Шекспірових сонетів і ін. (і водночас знаменитого редактора та тонкого коментатора цих видань), як також автора дуже добрих перекладів мовою російською — поезій деяких сучасних українських поетів. (Перекладають також і попередньо згадані поети, особливо — Веретенченко Байрона „Мазепу”, Славутич лірики Кітса й ін., Качуровський російських і ін. поетів, і українських російською мовою, Зуевський — поезії Рільке й ін., та Остап Тарнавський — різних поетів; перекладає також Леонід Полтава, якого згадаємо ще в дальшій частині статті).

До поетів сорокдесятичників (як називаємо їх тут у відношенні до десятиліття доби їх перших творчих виступів) належить також розстріляний німцями в Києві 1942 р. талановитий закарпатець І в а н І р л я в с ь к и й, який починав щойно ставити свої перші кроки як надійний поет-лірик, як також А н д р і й Г а р а с е в и ч, який загинув 1947 року під час альпіністичної виправи біля Берхтесгадену (Баварія), поезія якого, хоч ще не зовсім визволена з-під впливу Блока й не менше Євгена Маланюка, виявляла тонкість авторового поетичного відчуття та культуру форми.

Також творчість поета-ченця (теж дещо старшого віком і першими друкованими поезіями), закарпатця З о р е с л а в а (о. Севастіян Сабод, ЧСВВ), автора збірок насичених теплом і соняшним кольоритом — „З серцем в руках” та „Сонце і блакить”, можна б причислити до цього покоління.

Є ще кількоро інших поетів, учасників незавершеного творчого циклу 40-х років. Усі вони активно причинилися в більшій чи меншій мірі до початкового розмаху свого покоління. Чи це буде — талановитий, хоч розпорошений на кілька жанрів творчості (дуже добрі поезії для дітей), із поетичною проєкцією якогось наче б Вергарнівського засягу та деякими Бажанівськими акцентами — хоч часами недопрацьований і, може, надто легкої руки, життєрадісно стверджений Л е о н і д П о л т а в а, чи не менш талановиті —

авторка лірики на взір японських мініатюр і якихось наче екзотичних, але близьких серцю мозаїк — І н н а Р о г о в с ь к а, чи — бунтівливий, експресійний, хоч іноді дещо розхристаний то театральний, але завжди глибинно (*de profundis*) поетичний пасіонат П е т р о К а р п е н к о-К р и н и ц я, чи — злегка іронічна, хоч не менш виразиста у ліриці відпоетизованих життєвих фрагментів (як часом це незрівняно показував великий польський поет Ю. Тувім) — Г а н н а Ч е р і н ь, м. ін. також авторка добрих поезій для дітей, чи — замовклий чомусь поет камерних настроїв, але щирий і озброєний культурою вірша І в а н К о в а л і в.

Чи згадати тут В а с и л я О н у ф р і є н к а, що його поезії — попри деякий брак згущення вислову і здебільшого досить трафетну образівність — мають все ж таки виразну дозу сердечности та елегійної рефлексії. Онуфрієнкові варто б закинути остаточно многослівну розтяглість, від якої він уже в деяких останніх своїх віршах відбивається, та для свіжшої ліричної кристалізації — загострити вислів і насвіжо відшліфувати призми метафорики. Чи згадати — замовклих: Ю р і я Б а л к а, який зовсім перестав друкуватися, видавши одну збірку віршів п. з. „Блиьке й далеке”, незду з версифікаційного погляду, навіть місцями доволі чітку висловом, але, на жаль, з поетикального погляду — радше банальну й мало ще пережиту, чи — Н е с т о р а Р і п е ц ь к о г о, автора кількох книжечок віршів (деяких під псевдонімом — Богдэр Жарський, виданих наприкінці 1930-х і на переломі 30-х та 40-х років, непоганої версифікаційної техніки, але переважно еклектичного характеру і з доміантним впливом м. ін. також поезії Богдана Ігоря Антонича, чи врешті — В о л о д и м и р а С к о р у п с ь к о г о, хоч технічно ще недостатньо озброєного, проте з культурницькою наполегливістю та з деякими (щоправда, дуже роздранними) виявами емоційного наснаження. Чи згадати своєрідні шукальницькі поетичні виступи із змаганням до формальної чіткості та музичних підкреслень — З і н о в і я Б е р е ж а н а, чи дещо подібного до нього формальними пошуками, замовклого останньо В о л о д и м и р а С т а р и ц ь к о г о, переважно не зовсім вдалого у своїх спробах пов'язати ліричні настрої із гротесковістю та графічними пост-футурозами (збірка „Пелюстки туги”).

Чи будуть це — ще один послідовник неокласиків Борис Олександрів, чи (дещо старший) автор „Сурмача” й „Коханіяди” — оптимістичний і подекуди сатирично-альбомний Олександр Гай-Головко, чи молодечо невпорядкованої буйності Юрій Буряківець із його зчаста розшарпано-вияскравленою й надбудованою образівістю (деякий вплив лірики Тодося Осьмачки), чи сентиментальний співець якихось роздрібнених окрушин настроїв Петро Кізко, чи химерно вдумливий, з непоганим володінням віршем, книжний Гнат Діброва (віком дещо старший від згадуваних його літературних однолітків), чи мандрівник стежками іноді альбомних, але не менш зворушливих (хоч інколи прив'ялих) настроїв Петро Голубенко (теж віком дещо старший), чи патріотично-деклямативний шукач рідного евшан-зілля Микола Щербак, чи автор численних віршованих байок та епіграм — Іван Манило, чи врешті, замовклий в останньому десятилітті Лев Яцкевич із своєю індустрійною й технічною тематикою, чи ще декількох інших, — усі вони живі учасники творчого маршу свого покоління на еміграційному відтинку. Їхня участь у ньому не без значення, і надалі розкриті перед ними шляхи майбутнього. Їхня роля ще не скінчилася. Вони переважно не менш талановиті, ніж розтерзані і нерідко зневірені. Їхні творчі засновки — різні, і різні в них відчуття доби, але переважно ще не стверджені виявом власного поетичного світу. Вони іноді надто легковажно ставляться до праці над віршем, а деяким — вільний шлях у велику поезію замикає завелика увага до ремесла, яке ніколи не в силі замістити горіння душі. Незавершене покоління, як назвав я їх у заголовку цієї статті, — якраз тепер у своєму творчому (приблизно) двадцятилітті, зближається до своїх потенційних вершин, але вже на зміну йому — виходять на сцену нові покоління, і слово майбутнього — за ними.

АВТОРОВЕ ПОСТСКРИПТУМ:

Деякі із згаданих у статті авторів властиво не належать до „сорокдесятиників“ у стислому розумінні, проте їх включено до цієї групи як таких, що їхня творчість розвивалася головним чином на грані двох десятиліть (30-х і 40-х р.р.), отже можна її вважати до деякої міри та на деяких відтинках за пере-

хідну ланку до сорокових років. Тим більше не можна було б їхньої творчості влучати без застережень до 30-х років, яких вона не була ані суттєво окресленим виявом (не маю тут на увазі тематики, лиш поетикальні аспекти), ані тим більше — епіголом, поза релятивно часовою приналежністю їхніх початкових виступів.

30-ті роки визначалися в зах.-українській і еміграційній поезії — не лише пошуками синтези шукальницьких напрямків 20-х і 30-х років, але в першу чергу „намацуванням“ (і розбудовою) помостів між українськими поетичними виявами 20-х р.р. (Тичина, неокласики, неоромантики, футуристи) і західню-європейською сучасною (на тоді) поезією.

40-ві ж роки — вже інший етап (оцінюючи вже з перспективи 20-ти років), на якому тяжать виробничий псевдокласицизм „соцреалізму“ (принесений із Сходу) і його т. зв. реалістичні відміни, або його ж патріотичний рівновид ужитково-національних гартостей (реманент галицько-еміграційного, газетно-утилітарного обсягу), плюс спізнілі посліддя імпресіонізму, але — водночас, у кількох поодиноких випадках, із новими індивідуальними паростями та з особливими виявами свіжих талантів, які — або використовують на свій лад здобутки 20-х і 30-х років, або ж включаються, майже незалежно від попереднього етапу, у нові світові течії їхнього десятиліття.

Згадані на початку постскрипtum автори переміжжя (поза двома-трьома винятками) належать радше своїми поетикальними аспектами до „обтяженої“, першої частини згаданих тут засягів, незалежно від їхнього ступеня культури вірша та від емоційно-творчої напруж. виявленої ними в їхніх поетичних творах.

Франсуа Війон

François Villon

БАЛЯДА ДЛЯ УБЛАГАННЯ БОГОРОДИЦІ
написана Війоном на просьбу його матері

Царице неба і всього земного,
Володарко підземних трясовин,
Прийми мене, хрищеницю убогу,
Впиши у вірних вибранців загін,
Хоч я й негідна досягти вершин.
Твої щедроти зможуть, Божа Мати.
Тягар гріхів з душі моєї зняти,
Без ласк твоїх не зрїть душі моїй
Небесних брам. Не хочу я брехати:
До смерти житиму у вірі цій.

Скажи своєму Синові: до нього
Іду я, бо за мене згинув він;
Спаси, як ту Єгиптянку-небогу,
Як Теофіла, що з усіх провин
Був звільнений, хоч душу на загин
Чорти купили в нього, душохвати.
Не дай мені такого зла зазнати,
О Діво, Ти, що дар причасний свій
Нам принесла, незаймано початий:
До смерти житиму у вірі цій.

Я жінка проста і дурна, нічого
Не знаю, книг не звідала глибин,
Та в церкві, у якій молюся Богу,
Я бачу образ райських верховин,
Там грішні в пеклі дивляться зо стін:
Тут радісно, там страшно поглядати.
Богине! Дай убрати райські шати,
Ти, до якої рине грішних рій,

Без лицемірства, вірою пойнятий:
До смерти житиму у вірі цій.

Велична Діво, владарко, несла ти
Ісуса, що йому кінця не мати.
Ласкавий, він, щоб нас порятувати,
Лишивши небеса, за рід людський
Офірно молодість пішов віддати;
Наш Бог такий, такого хочу знати:
До смерти житиму у вірі цій.

БАЛЯДА ПРО ЗАВИДЮЩІ ЯЗИКИ

В аршиннику, у сірчаку їдкім,
У серці й вапні, що кипить заживки,
В гарячій оліві, в пійлі гидкім
Смоли і лою, де долито зливки
Із лугу, щин і відходів жидівки,
У водах, що проказу мили в них,
В гною, з чобіт зішкрабанім старих,
В труйних мікстурах, у крові ехидни,
У жовчі лисів і вовків лихих,
Хай смажаться ті язики завидні!

В мізку kota, що вже не ловить риб,
Бо зуби в яснах вже йому зогнили,
У слині пса, що вже, старий, захрип,
Не гавкає, а казиться без сили,
У піні мула, що без диху квилить,
В воді, в якій купались пацюки,
І всяке свинство — повзуни огидні:
Ропухи, жаби, гади, ящірки —
Хай смажаться ті язики завидні!

У виварі, який торкнути страх,
Де падальцевий пуп у юшці пріє,
В крові, що сохне в голяра в мисках,
У повні місяця, де кров чорніє,
То знову як цибулька зеленіє,

В усяких язвах, в бруді тих ночов,
 Де пупорізки з шмат змивають кров,
 В воді, де шлюхи миються безстидні,
 (Хто сам не бачив, хай мовчить здоров)
 Хай смажаться ті язики завидні!

Як, принце, сита твій не має дім,
 Ці лакоминки процідити ним,
 Дно підштанків твоїх для цього гідне;
 А все ж у свинським лайні перед тим
 Хай смажаться ті язики завидні!

**Переклав з французької
 Святослав Гординський**

Франсуа Війон (1431 — ?) — перший великий лірик Франції. Він студіював у Сорбоні, де отримав титул „магістра мистецтва“, але вже в університеті попав у товариство волюго і злодіїв і кілька разів йому грозила кара на шибениці. В 1463 р. він утік із Парижу на провінцію, де по ньому і слід пропав. Його твори це т. зв. малий і великий „Тестамент“, у цей останній вплетені окремі баллади, з яких найславетіші „Баллада про пань давноминулих днів“ і „Епітафія Війона“ („Баллада повішення“). Переклади обох цих баллад, і ще „Баллада поетичного турніру в Блюа“, вміщені в нещодавно виданій збірці С. Гординського „Поети Заходу“.

Французька баллада має точно визначену форму, хоч та форма має кілька відмін. Звичайно баллада складається з трьох строф з вісьмох або десятих віршів і четвертої кінцевої, що має різно: чотири до сімох віршів. Усі останні рядки чотирьох строф однакові і вони розкривають головний образ і тему баллади. Кінцева строфа, звернена до принца, називається „посилкою“, вона дає своєрідне підкреслення цілій баладі. Через усі строфи переходять однакові рими, з яких одна повторюється 14 разів. Перекладачі не завжди дотримуються принципу тих самих рим, але обов'язково зберігають рефрен кожної строфи.

2

КРИТИКА

МЕМУАРИ

БІБЛІОГРАФІЯ

Володимир Дорошенко

ПРО ПИСЬМЕННИКА, ГРОМАДЯНИНА, ДРУГА

(ФЕДІР ДУДКО: 1885 - 1962)

Якщо б навіть Федір Дудко залишив нам по собі набагато меншу літературну спадщину, то й тоді сама його незламна вірність чесній, ідейній поставі українського письменника патріота і громадянина зроби́ла б його зразком для літераторів, що часто забувають про найперший свій обов'язок. Так багато вклав він у свої 77 років неспокоїного життя праці й творчої правди письменника - емігранта.

Народжений в Україні 7-го травня 1885 р. в с. Шаболіні на Чернігівщині, свою основну творчу добу перебрав у Львові, де опинився після визвольної революції 1917-20 р.р. Помер 1. березня 1962 р. у Нью-Йорку.

Вже в гімназії (Глухів і Новгород-Сіверський) визначається літературними здібностями. Звільнений за революційну діяльність з останньої класи гімназії подається до Москви на курси журналістики. Тут усвідомлюється національно й дозріває як літератор, публікуючи, поза журналістичним матеріалом, і свої перші літературні спроби в періодичній (переважно російській — „Кіевські отклики”, соціал-демократичний „Светоч”) пресі. Переїхавши 1907 р. до Києва, до-

писує до „Ради”, наближається до українського руху й веде усвідомлювальну працю серед робітництва (1917). Пізніше працює в міністерстві земельних справ, співпрацює в численній, за доби незалежності, пресі, — найбільше в часописі „Відродження”. Перебувши звичайний тоді шлях українського інтелігента, — втечі й вороття, — опинився нарешті в Тарнові, а згодом у Львові.

Це доба, коли постали його найдозріліші твори, це також доба злиднів, шукування заробітку й співпраці в місцевих журналах, часописах та календарях-альманахах (постійно в „Дніпрі”).

Під час другої світової війни залишає Львів. Дістається до Кракова, де працює в щоденнику „Краківські Вісті”. Потім, під час німецької окупації, коротко редагує часописи в Бересті („Наше Слово”) і в Пінську („Пінська Газета”). П’ятимісячне ув’язнення гестапівцями в Бересті й неочікуваний рятуюнок. Далі — Берлін, де співпрацює в часописі „Голос”, і Еслінген біля Штутгарту, де редагує журнал „Церква й Життя”. З 1949 року в США, — продовження, аж до смерти, письменницької праці й співробітництва в місцевій українській пресі.

Більшість його творів друкувалися в періодичній пресі та в альманахах і далеко не всі ввійшли в окремі збірки: „В заграві”, „Дівчата очайдушних днів”, „Квіти й кров”, „Краса життя”, „На згарищах”, „Прірва” і „Заметіль”. Деякі його оповідання вийшли окремими книжками, а саме: „Глум”, „Дід Яків”, „Отаман Крук” і „Стрибожа внука”. Окремо вийшов його роман „Війна” та незакінчена історична повість про Мазепу „Великий Гетьман”. Частина згаданих творів була перевидана в Німеччині та в США, інші збереглися випадковими примірниками, але багато з тих творів, що були порозкидані в пресі й альманахах, тут недоступні й лише у Львові можна б скласти повний список його творів.

Про Покійного, як це не дивно, майже нічого не друкувалося ані за його довгого життя, ані за цей короткий час після його смерти. Пригадується лише нарис Галини Журби в Календарі „Дніпро” за 1937 р. Авторка підкреслила спостережливість Федора Дудка, його вміння володіти діалогом, відчуття міри та яскравість його образів „з правдивого життя”, які „пересуваються перед нами, як на кіно-екрані”. Дійсно, письменник уміє яскраво розповісти про переживання під час величних і трагічних подій Визвольних Змагань. Його „фотографії” перейняті живим чуттям, його від-

чування історії у „Великому Гетьмані” варте уваги, — тож вивчити його письменницький шлях — пильне завдання наших літературознавців та критиків.

Не менш важливим обов'язком є опублікування його спадщини, — однаково літературних і мемуарних матеріалів.

Ті, хто знав Покійного в різних порах його різноманітного життя, повинні пригадати нам про його переживання в Києві, Львові та під час другої світової війни, включно з його редакторською працею на наших північних окраїнах та з моторошними переживаннями в німецькій в'язниці, коли Покійний щоденно очікував розстрілу.

Мені доля судила часто зустрічатися з Покійним. Зокрема у Львові мені пощастило влаштувати його на працю в бібліотеці Наукового Т-ва ім. Шевченка, що дало йому змогу на деякий час спокійніше присвятитися чисто літературній діяльності. Також недавно, наполегливими намовляннями, мені вдалося спонукати Покійного списувати його життєві переживання. Покійний розпочав був писати спогади, та не міг уже їх завершити. Але й ті частини спогадів, що він залишив, виявляють його літературний хист та гостроту пам'яті. Вони надзвичайно вартісні як автобіографічний матеріал та як документ нашого життя в межах ще царства російської імперії.

Ігор Костецький

ПРО ЄДНІСТЬ РІЗНОМАНІТНОГО Й СУПЕРЕЧЛИВОГО

(Невиголошена промова на з'їзді українських письменників еміграції 6-7 грудня 1958-го року в Нью-Йорку)

Я не належу до смертельних ворогів померлого МУР'у. Ще більше: я не належу до тих, які у протиставленні „Батьківщина — еміграція” конче ставлять останнє під негативний знак.

Для мене, як і для кожного, ясно, що кількістю талантів батьківщина далеко перевищує еміграцію. Але не менш мені ясно, що у змаганні за те, як ці обдарованості реалізувати, порівняння виходить на користь не першого, а другого. Зокрема в питанні так званого „керівництва літературним процесом”.

У декларації МУР'у записано було про змагання за велику літературу. Приблизно три або чотири тижні після проголошення цієї декларації почали з усіх боків сипатися запитання: „Ну, а де ж вона, ота велика література?”

Як це не дивно, керівники МУР'у, — тобто члени його правління, — почали цілком серйозно піклуватися цими запитаннями. Їм стало по-справжньому незручно, що ось, дійсно, минуло чотири тижні від заснування письменницького об'єднання, а читач ще й досі не забезпечений творами великої літератури.

Почали радитись. Питання стояло про причину відсутності великої літератури. Чи повинні самі письменники перейняти на себе індивідуально-колективну відповідальність за якнайскоршу появу еміграційних „магнетобудів літератури”? А чи функцію зачинателів, няньок і клясних дам мусять перебрати на себе критики?

Наскільки можна висувати, перегортаючи ці, в дослівному розумінні слова, поживклі сторінки циклостилних видань, питання було вирішене на користь другого варіанту. Рішуче до діла взялися тільки критики. З власне-письменників практично заходився писати романи сам лише Улас Самчук. Решта зайняла невиразну позицію на полі письма й друку, шукаючи чести у фаху журнального коректора, а слави в дискусіях про „камбрбум”.

Критики зрозуміли своє завдання, як намагання винайти, з одного боку, певну панацею для лікування графоман-

ських хвороб, а з другого — вишукати філософський камінь для перетворення випадково накиданого в закономірно скомпоноване. За цю, мовити б, безоглядність „мурівських” критиків не ганьмо їх сьогодні. Найправдоподібніше, вони тоді не мали й не могли мати іншого виходу. Відсутність самої масштабної літератури хтось же мусів заступити бодай турботою про її виникнення, і наші критики саме це й робили. Якщо вони це робили не завжди з відповідним талантом, то зате в усякому разі в усіх випадках з бездоганною чесністю.

Я аніскільки не іронізую, якщо включаю в категорію чесности також і ті випадки, коли критик за тиждень висловлював думку, протилежну висловленій тиждень перед тим. У запалі боротьби робиться й не таке, і об’єктивне існування ідеї чесности доводиться з прямою пропорційністю кількості зроблених на шляху до неї помилок.

Найоб’ємнішу щодо кількості обов’язків ролю перебрав на себе один із промоторів „мурівської” ідеї, офіційно заступник голови правління МУР’у, Юрій Шерех. Що б не казали на його адресу з усіх боків і в усі часи щодо виконання ним цієї ролі, я хочу тепер сказати про нього насамперед найпозитивніше. Це мені конче потрібне, бо воно служить виразним прикладом для того головного, що я хочу сьогодні сказати.

В одній моїй рецензії на діяльність існуючої сьогодні „Української літературної газети”* я витяг з непам’яті іншу рецензію, що її свого часу написав Юрій Лавріненко на існуючий тоді, в Мюнхені таки, журнал „Арка”. Лавріненко, сердитий за щось тоді на Шереха, назвав „Арку” — „баварською крамничкою”. Це повинно було означати, що „Арка” подає з усього все, всілякі дрібнички, те, що по-німецькому називається „курцварен”, „дрібні товари” але — нічого генерального на шляху нашої літератури у вільному світі.

У моїй теперішній рецензії я написав, що „Українська літературна газета” за активної керівної участі Юрія Лавріненка вже майже досягла стану такої „баварської крамнички”. Це значить: коли я беру до рук чергове число „Української літературної газети”, на яке я нетерпляче чекаю, то я знаходжу там велику кількість імен, які уповноважують мене не читати того, що носії цих імен написали.

Дуже правдоподібно, що те ж саме стається й з бага-

---

* Перестала появлятися з кінцем 1960 р. На її місце засновано журнал (місячник) „Сучасність”, що почав виходити від січня 1961 р.

т'яма іншими людьми, які раптом зустрічаються там з моїм іменням.

І саме такий стан я вітаю найпалкіше. Якщо він не цілком ідеальний, то в усякому разі він до ідеалу зближається.

Це було безспірно великою заслугою Шереха, успадкованою тепер Лавріненком і Кошелівцем, що були створені такі пресові органи, де кожен, хто пише, незалежно від приватних смаків редакторів, може знайти для себе місце.

Тут і лежить відповідь на головне питання: що означає „керувати літературним процесом”. Це означає — нормальною людською мовою висловлюючись — літературному процесові практично допомагати. Як сказано, наша еміграція диспонує, якщо й не такою кількістю, як удома, все ж якоюсь кількістю талантів.

У цю хвилину (15. листопада 1958 року) мої руки тремтять від одного поштового пакунка. Вони тремтять, бо цей пакунок важкий. Він важкий від сливе надприродної людської праці, в нього вкладеної. Така пластичність рідної мови, таке вчування в усі її шари, тама — я не боюся вжити це багатоживане слово — така прометеївська її сила, таке мнозтво відкрить для так званих новаторств, над якими очайдушно і часто без успіху б'ються наші наймолодші покоління поетів, — ні, це стається не кожного дня і стається не з кожним, хто пише.

Коли читаєш такий твір, то вже більше не думаєш про арифметику батьківщини на еміграції, організованого чи неорганізованого літературного процесу, не думаєш про „працю письменника над собою” і про „працю критика з письменником”. Думаєш тільки про Боже чудо, яке дає можливість людині витворити геніяльний твір. Думаєш тільки про щастя — могли читати такий твір.

І якщо саме в еміграційному середовищі існує такий твір, то хіба тим самим не відпадає за непотрібністю питання про корисність чи некорисність еміграції, про її ролі в загальному процесі настання української культури?

Я говорю тут про вже обкутий легендою переклад Теодосія Осьмачки — переклад Шекспірової хроніки „Генрі ІУ” і нове опрацювання колишнього перекладу „Макбета”, що став сьогодні бібліографічною рідкістю.

Найменше про власну заслугу хочу я тут говорити, коли з радістю сповіщаю дорогих колег, що цей твір перебуває вже нарешті на шляху до виходу в світ. Це було моєю давньою фантазією, а свою фантазію має, як відомо, кожен барон. Що я цим хочу сказати, це те, що такі можливості пе-

реживати щастя мають багато людей. Бо літературний процес неможливо організувати в розумінні організування таланту, але його можна організувати в тому розумінні, щоб витворювати можливості допомагати виходити талантові в світ.

Цей момент, як свого роду священний обов'язок, і мав би визначати право на існування письменницького об'єднання. Зовсім прозаїчно говоривши: агітувати людей, шукати гроші, робити рекламу, наймати друкарні, випускати книги і їх розповсюджувати.

Серед нас є таланти, великі таланти. І щорічно може з'являтися, скажімо, п'ять рукописів, гідних бути виданими. Я назвав туг одного, можливо, найбільшого нашого поета з-поміж живих поетів України. Інші великі безумовно вибачать мені, що я не згадав їхніх імен. Вибачать якраз тому, що вони великі.

Отже, з цього погляду, завдання „Слова” — ясні й неспірні.

Труднощі з'являться далі. Вони з'являться обов'язково. Якби не було загрози їхньої появи, не було б либонь і потреби перейменовувати МУР на „Слово”. Принаймні я почувую себе аж до сьогодні членом МУР'у і не маю з цього приводу ніяких гризот сумління. Поміж численними заявами про вихід із МУР'у моєї не існує.

Більшість організаторів „Слова”, проте, є тієї думки, що МУР повинен бути визнаний як померлий. Я переконаний, що це має місце не з тих причин, з яких мають місце в нашому еміграційному житті певні словесні продовження. Точніше сказавши: „Слово” назвало себе „Словом” не тільки тому, чому назвали себе відповідними назвами різні еміграційні новотвори. Ні, безумовно, в назві „Слово” чути не тільки саме перейняття на себе обов'язку, який міститься в слові „Слово”. Тут бо чути ще й щось інше, щось, що лежить у царині якості.

Тим самим ми, хочемо того чи ні, повинні ще раз повернутися до питання критики. Дивним робом тут схрещуються обидва поняття слова „критика”: критика як літературний рід і критикування цього літературного роду.

Ранше я вже сказав, що силою особливих обставин політику МУР'у визначили були не власне письменники, а саме критики. І через те вони, бідні, і прийняли на себе головні удари. Бо якщо сьогодні читають роман Самчука „Темнота” і знаходять у ньому якісь недоліки, то при цьому нікому не спадає на думку сказати так: „Недоліки походять від того, що автор був номінальним головою правління МУР'у. Та

зате, коли сьогодні говорять, наприклад, про Костецького, то при цьому не задумуються ствердити: „Ось вони, наслідки негативної діяльності МУР'у, де діяв Шерех і в перших своїх статтях вивів цього Костецького з ніщоти в люди”.

Пристрасті навколо цього й подібних питань настільки сильні й засліплюючі, що ті, хто таке твердять, не помічають однієї істини. Саме: Шерех, власне кажучи, ніколи в своєму житті не написав про Костецького ані одного похвального рядка. Питання це, звичайно, спеціально, але тут я тільки хочу, піднявши в правиці „всі сто томів” газетних витинів, стосованих до мене, ствердити: ніколи Шерех не перебував у лавах моїх популяризаторів, дороговказів, пробоєвиків чи щось подібне.

І Бог з ним, зрештою, з Костецьким! Його ім'я я навіть тут лише як алегорію. Бо ті, хто хочуть будь-яким способом критикувати письменницьке об'єднання, знайдуть завжди там свого Костецького, — чи він називатиметься Же-нею Васильківською, чи то Юрієм Тарнавським, чи то Богданом Рубчаком, чи ще якимось інакше.

Розшифруймо цю справу ліпше чисто практично. Якщо рахувати статистично, то стане ясно, що твори так званих „експериментаторів”, або „модерних” у виданнях МУР'у й „Слова” перебувають у постійній меншості. Сьогоднішні молоді, щоправда, частіше бувають появлені на сторінках „Української літературної газети”, ніж це було зо мною в „мурівських” виданнях, але все ж таки ніхто не наважиться ствердити мовляв, це відбувається коштом місця, наданого „традиційним”, „реалістам” і так далі.

Про що ж тоді, власне, мова? Тільки про одне: панувати одноосібно. Але чи це справді так комусь потрібно?

Добре! Розглядаймо справу спокійно й далі. Можливо, що дійсно Шерех і інші так звані „провідні критики МУР'у” допустились якихось гріхів. Можливо, що в їхніх доповідях бувало говорено щось краще про Осьмачку, ніж Чапленка. З цього можна було б навіть виснувати певну науку, приблизно таку: „Якщо ти критик, то ти маєш право залишатися при твоїх смаках і переконаннях. Але тоді не виставляй себе нічим репрезентантом, хібащо репрезентантом самого себе. І якщо ти робиш звітну доповідь, то не кажи так: мовляв, тут ми маємо успіхи (і в дужках те, що тобі подобається), тут ми маємо успіхи (і в дужках те, що тобі подобається).”

Мабуть треба просто заборонити статутом цю практику виступів з офіційними чи півофіційними оглядами. Тоді самі собою відпали б численні неясності.

Скільки про критикування критиків. Нехай живе рецензія, яка не користується з протекції редакторів! Нехай живе свобідний вислів приватної думки критика! І нехай живе вільний читач, який має повне право щось любити і щось не любити!

Тут лежить друга перевага еміграції і друга перевага організаторів літературного процесу для цієї еміграції.

І тоді ще тільки кінцеве слово, сказати б, „про домо”...

Хоч як крути й верти, а ціле залежить від особливого зіставлення особистого. Ще десять років тому думалося, що кожен має йти своїм власним шляхом. Це й є так. Але з другого боку доведено, що найособистіший шлях будь-щобудь опосередкований. Це не справа „усвідомленої кінечности” як виразу свободи. Навпаки, свобода тут виявляється в тому, що кінечність вибирають собі без усвідомлення й часто без особливої потреби, а ось так собі.

Сучасна психологія називає це мітологізуванням буття. Воно не нове. Плутарх, як відомо, писав свої життєписи таким способом, що для кожного було ясно: всяк наслідують когось іншого, — Цезар Олександра, Цицерон Демонстена і так далі.

На мою думку, наш світогляд приємніший від матеріялістичного тому, що він дає більше можливостей для самовияву, як я в цьому глибоко переконаний, залежить якраз не від доцільности у виборі для себе особистого міту, не в раціоналізації цього вибору, а в його видимій, я б сказав, безглуздості.

Я принаймні відчуваю таку чарівну безглуздість навіть у тих людях, які стоять на протилежних від мого кінцях світу.

Вибачте за дещо, може, драстичний приклад. Він тут, на мою думку, до речі, бо я збираюся не полемізувати з ним, а просто на ньому показати яскравіше те, що я хочу сказати.

Справді, яке раціо водило „раціоналістом” і „реалістом” Василем Чапленком, коли він писав свого листа до Івана Багряного з приводу релігії? Думав він його переконати в тому, що Бог не існує? Безумовно, ні. Думав він тим робом знайти й організувати на еміграції гурток прихильників допотопної теорії Дарвіна? Безумовно, ні. Думав він тим шляхом додати щось до своєї популярности? Аж ніяк. Відомо, що стається на еміграції з тими нечисленними, які проголошують себе атеїстами.

Ні, тут справа інша. У Чапленка був просто мітичний

прототип, що його використати він, очевидно, тільки чекав нагоди. Прототип не давав йому спати. Це славнозвісний лист Белінського до Гоголя. Порівняйте ці вирази („что вы делаете, мракобес...” і т. д.), і вам стане все ясно.

Я спинився на Чапленкові не тому, що його доля мене особливо хвилює. Зробив я це з егоїстичних мотивів. Я хочу, щоб кожен з нас був трошечки більше егоїстом, ніж він є, і тоді наш — вживімо ще раз цього слова — літературний процес засяє такими райдугами, про які ми не маємо й підозри.

Я хочу, отже, розповісти про мій власний міт.

Я взяв спершу Михайля Семенка. Один простий читач у розмові зо мною (якщо не помиляюся, в році 1947) тричі підкреслив: „Семенко був бездарний”.

Коли я вже з ним попрощався і йшов повз колосальну будівлю колишньої касарні, звучало за мною, неначе осінній вітер: „Семенко був бездарний!”

Ну, добре! Не біографію я розповідаю. Через те пропускаю тут багато — для мене особисто дуже важливих — подробиць і розповіді тільки про одну справу, яка, можливо, дещо звеселить шановних читачів.

Був провансальський трубадур, який звався Арно Даніель. Він витворював небувалі, невимовні ні для якого язика рими. Він був важкий, „незрозумілий”, так би мовити, майстер „камбрбуму” тих часів. Жив він наприкінці XII стол.

В одній із своїх пісень він заявив таке: мовляв, він написав би значно більше зрозумілого для всіх, і легкодоступного, якби його любов була до нього ласкавіша. Німецький дослідник трубадурів, що жив у часах другого періоду романтизму, Діц підсумував з цього приводу: якщо дійсно, „камбрбумізація” віршів залежала від неласки з боку коханої, то Арно мусів бути надзвичайно нещасливий у коханні!

Про любов я не казатиму. Кожен любить, як уміє. Але якби це справді так було, що важкість форми не личить до загального розвитку літератури, то я готовий цілком щиро й охоче поступатися своїм місцем комусь іншому, хто значно більше масово зрозумілий і — якщо можливо, — значно більше люблений.

Так чи так, я вже старша людина. Останніми роками я турбую читача своїми писаннями дедалі менше й менше. Жена Васильківська може стати лікаркою в якомусь містечку Оклагоми. Юрій Тарнавський візьме участь у проекті електрифікації Ассуанської греблі. Рубчак пожне лаври при фантастичному нападі на планету Венеру. Богдан Бойчук стане отаманом гангстерів у Чикаго. Кожен, отже, знайде для себе

позалітературне зайняття. Настане епоха тотального вимирання „модерністів”, які декому отруюють існування. Але що ж тоді? Чи буде тоді все в порядку з українською літературою?

Якби ми були цього цілковито певні, ми відбули б негайно гаракірі. Але — на жаль чи на щастя — ми в цьому сумніваємось.

І тоді б тема мітологізування продовжилася таким робом. Ми хочемо бути Арно Данієлями або Михайлями Семенками. Ви будьте Белінськими, Нечуй-Левицькими або Ксенофонтами Климковичами. Нічого не заборонено, все дозволено. А якщо й заборонено щось, то хібащо це єдине: бути у своїй ролі неталановитим.

Думаю, що всі невдачі нашого літературного процесу на еміграції залежали саме від невдалого виконання прийнятих на себе ролів або від вибору невластивої ролі. Шерех довго намагався підклеїти собі вуса Єфремова, але це йому не щастило, як ніколи не може пощастити поєднання аквамарину з акватинтою.

Прототип мусить бути будь-що. Турбуймося кожен про свій власний. Це одна половина наших зобов'язань перед літературою. Але пошукаймо і взірця, який би зобов'язував усіх — принаймні в найзагальніших рисах.

Думаю, що такий казковий взірець можна знайти. Він, власне, натякнутий уже в Геродота. Екбатана: так називалося фантастичне місто, що його кожен із сімох мурів був пофарбований іншою фарбою. Хіба це не чудово — жити в такому місті? Якщо українська еміграція досі не спромоглася купити собі за спільний кошт реальний острів для компактного поселення, то створімо бодай ми, письменники, такий острів у дусі, таке семикольорове місто, таку твердиню, в якій нам би не був страшний ніякий ворог, включно з старістю й збайдужінням!

Сім мурів! Ми збудували досі тільки один, і то — як бачимо — половинчастий. Скільки ж іще нам доведеться збудувати! І як радісно зрештою, буває думати про невиконані завдання!

ЛІТЕРАТУРНІ СИЛЮЕТИ

(З критичних нотаток про еміграційну белетристику)

Часте в літературному процесі явище, — перехід поетів до творчості прозою, — прикметне й еміграційним письменникам. Ось хоч би кілька прикладів: Багрянний, Полтава, Качуровський, хоч ці два останні не покидають і поезії. В останніх роках від поезії частково відходять також поети Нью-Йоркської Групи (Юрій Тарнавський, Бойчук, Рубчак і ін.). Один з випадків — Остап Тарнавський, що, заневавши початкові кроки прозою, віддався на довгі роки віршовій творчості, щоб пізніше знову пригадати прозу. Треба було йому пройти через дисципліну вірша, щоб забути про перші непорадні оповідання й досягнути деякі шаблі дозрілості, що виявилось, наприклад, в одній з його свіжих новель.

Невідрадні матеріальні обставини, зокрема стороння заробітна праця, що безповоротно забирає час літератам, гальмують письменницьку активність більшості прозаїків, що з них лише одиниці (Журба, Гуменна, Полтава, Барка) покликання письменника ставлять понад турботи щоденого життя.

Труднощі видавання готових творів також поважно знижують запал еміграційних письменників, хоч дехто з них, особливо життєздатніші, що, звичайно, не пов'язується з літературними здібностями, — спроможні видавати власним накладом і розповсюджувати власними засобами свої твори.

Величезні труднощі найрізноманітнішого характеру стримують розвиток еміграційної літератури, що має одначе найважливіше для мистецького вияву, — свободу писання.

Цей королівський привілей виявляється у найпротилежніших — світоглядно й жанрово, — напрямках творчості: від матеріалістичних до ідеалістичних, від націоналістичних до космополітичних, від натуралістичних до модерністичних. Від Василя Чапленка до Юрія Тарнавського й від Олеса Бабія до Емми Андіївської відлеглисті дуже великі й дуже потішальні, — якщо пригадати жалюгідний стан під цим оглядом літератури в УРСР.

Отож, зниження літературної творчості не затривожливе, бо воно часамперед кількісне. Натомість помітне підвищення якості прозових творів, що їх автори використовують здобутки сучасної світової літератури.

У цьому заслуга тих літературних осередків, які намагаються керуватись виключно мистецькими мірилами, а серед них в першу чергу видавничого об'єднання „На горі” (Мюнхен, Німеччина), що його очолює Ігор Костецький. Ви-

давництво дбає зокрема про мистецтво перекладу, даючи не тільки українською мовою авторів-чужинців, але й творчість українців у перекладі чужими мовами.

І в прозі, як і в поезії, помітні, — з невідкличними відхиленнями, — дві групи. Одна — це письменники старшого й середнього покоління, що з них більшість виявила себе ще перед другою світовою війною, та друга, значно менша, хоч дуже активна, — група молодих, що вийшли на кін по останній війні і що їм ближчий мистецький вияв західньої прози, ніж традиції, з якими пов'язані письменники старшого покоління.

І тут і там почесне місце посіли жінки, між ними Докія Гуменна, Галина Журба, Емма Андієвська, Софія Парфанович, Марія Струтинська, Галина Лащенко, Ольга Мак, Оксана Керч, Жєня Васильківська, Діма й інші.

Оповідання Докії Гуменної „Жадоба” написане 1932 року. Її великий роман „Діти чумацького шляху” вийшов 1948 року, а зовсім недавно книга „Вічні вогні Альберти”. Це — понад чверть століття письменницької активності. Мінялися теми, — від сучасності до передісторії („Велике цабе”), змінювалися жанри, — від роману „Діти чумацького шляху” до мистецьких репортажів „Багато неба” і „Вічні вогні Альберти”, і появилася, за окресленням авторки, „фєрєрія” „Епізод із життя Європи Критської” та роман-хроніка „Хрещатий Яр”. Але письменниця залишилася вірна своєму давньому мистецькому вислову, — повнокровному реалізму з нахилом до натуралізму та з частими імпрєсіоністичними нотками. Цєю вірністю Гуменна скріплює панівний в еміграційній прозі стиль, що либонь затримається ще довгі роки.

Твори Гуменної широкі, в них доволі місця для соток другорядних постатей і подробиць. Найбільший її твір це хроніка, що розгортає долі окремих родів і громад, де діють відвічні закони природи. Це, як Гамсунове „Благословення землі” чи Самчукова „Волинь”. Земля вродить трудівникові й принесе багатство, але вимагає непосильної праці та суворого кохання. Жити не вільно для себе, — все має йти на збагачення землі, цього радісного прокляття хлібороба. Треба удосконалювати свої поля для нащадків, — із роду в рід. Володарі землі в „Дітях чумацького шляху”, як і захисники родового права в „Жадобі”, не зраджують родових заповітів. У їхньому тяжкому земному раю гудуть обжолі, над полями віє медвяний вітер, у садах золото овоців, на баштанах дині та кавуни та всюди дурманне кохання.

Історичні буревії зм'ятовують це все. Безмір мук, а потім наростає нове покоління, що його світ на тракторах степів, у небезпеках окупованих чужинцями міст, у вічних смолоскипах канадійського заходу. Так діє невгавна біологічність, — від Трипілля до сьогодні. Про цей непохитний колобіг, — від гір Азії до хмаросягів Нью-Йорку, — Гуменна розпові-

дає однаково непоквапною прозою. Бо для неї важливіше, про що розповідається, а не в якій формі виллється її оповідання.

Про різноманітність форми пам'ятають інші, — між ними неспокійна Г а л и н а Ж у р б а.

Журба — це пів століття нормального зростання української прози, значно повільнішого, ніж раптові зигзаги поезії. Ще перед півстоліттям Галина Журба була діяльним членом київського літературного гуртка. Це були часи її ще юнацького натуралістичного етнографізму („Коняка” й інші оповідання). Потім, через романтичні, переважно патріотичні твори, шаблі вгору, що позначилися творами „Зорі світ заповідають” та „Революція іде”. Завершення — „Далекий світ” (1955 р.), автобіографічна розповідь, що викликала суперечні відгуки, від обурення правописно-мовною сваволею авторки до захоплення її спогадом про дитинство, про тварини, рослини та речі. Цей дуже нерівний твір, обвантажений газетними реченнями, полемізуванням і нападами („злочасна держава”, про Польщу), став одним з найживіших творів еміграції.

Авторка анітрішки не сумує за минулим, що його вона, відпихаючись, обвинувачує. Її чари дитинства приречені на отверезіння, її рід приречений відійти, авторка схвалює ці неминучі процеси, проте, поза її свідомим хотінням, твір просякнений наростальними тривожними прочуваннями, що надходить буревій. Може тому, що буде не тільки справедливо зметений гурт злочинних (але й поетичний світ) амазонки, притишених кохань і затишного дому, що виріс край лісу.

У книзі сотки влучних спостережень („є речі, що пам'ятаються не пам'яттю, лишень вражіннями”, від потягу „лишється враження довгої, розтягнутої гармонії”, назва Одеса „спалахує... полум'яно-червоно, як квіт амарилісу”), багато гумору („нахил моїх предків по мечу радше до „шклянки й прогулянки”, аніж до меча”), барвистість мови („у лісі відцвітав п'янучий ряс-мирзілля; жовтий ніжнопахкий первоцвіт”). Авторка — проти звичности. Вишукує рідкісні слова, сама творить їх, розкошуючи в односкладових („бридь”, „завидь”), не підпорядковується правописові („аристократї”).

Чоловічий первень у прозу вносить І в а н Б а г р я н и й, драматург („Морітурі”), поет („Золотий бумеранг”), публіцист і рухливий політик. Його герої вміють перемагати життєві перешкоди („Тигролови”), не заломитися в катівнях і йти через „ніч злоби й зненависти”. Співати „про вірність, про любов велику й непереможну”. Вони, — як і в Гуменно́ї, — нащадки сильних родів і в коріннях народу джерело їхньої вітальности.

Багрянний дбає про різноманітність жанрів, формаль-

ний рівень творів, про чіткість характерів, про сюжетність. Мистецькі якості виправдали появу деяких його творів у перекладах чужими мовами („Тигролови” англійською, голландською та німецькою, „Сад Гетсиманський” французькою). Багряний охоплює рух його „Розгром” (1948), це „повість-вертеп”, де війська біжать через мій театр... скачуть, мов маріонетки”; мистецтво фільму, коли в гаморі великих товпищ „плинуть обличчя, і руки, і усмішки”. Сама історія для нього — „дивовижний вертеп”, „блискучий хаос”. У Багряного суміш стилів, від стилізації під голосіння („краї несходимі, міста незчислимі, горки непроглядні”) до голої газетності. Проте, ліризм і мова протоклів естетично погоджуються в прискішеному ритмі гарячих творів автора („Маруся Богуславка”, „Вогненне коло” й ін.), що їх не можна відокремити від його доби з її героями й жертвами.

Однак Багряний не завжди панує над матеріалом, часто зісковзується в публіцистику (хоча однаково прикметна еміграція і в прозі в Україні) та легковажить точність вислову („Андрій мав експансивну душу”, „диявольський геній епохи” й багато подібного).

У непорушності своєї стилевості, як протилежність Багряному, творить прозаїк-поет **Тодось Осьмачка**. Давно колись Сергій Єфремов писав про його „глибину образів”, блискучу народню мову. „грандіозну силу фантазії”. Сучасний критик Юрій Шерех стверджує це й сьогодні, кажучи про „глибокі мислі Осьмачки, його „пристрасні образи” та „прочуття таємного в житті”. Отож несхибне прямування мистця по єдиному, органічному йому мистецькому шляху.

Осьмачка твердить: „Молоденьке сонце на обрії й людина з поверненим лицем до нього — дві речі, які творять свіжість думки”. Свіжість пронизує творчість Осьмачки. Хоча б у його поетичних образах. У нього дівчина відчуває погляд мережкою рукава, солома пахне „і вітром, і землею, і тими кузьками, що в ній ворухаться”, у розмові вишукується „між усіма неказаними словами якесь ущипливе слово” і сотки подібних. Мова Осьмачки сповнена нечуваних скарбів селянського словника, і поруч — відразливий солдатський воляпюк. Природна, нічим не торкнена синтакса переплетена реченнями з фабричної стінгазети. Композиція творів струнка, але й вона приглушена багатьма відхиленнями, особливо в „Ротонді душогубців”, дивному плетиві злетів і спотикань.

Це не безсилля автора, а його свідомий засіб. Гармонізація під калічене буття, підкреслення вражої сили, що панує. Бо в Осьмачки насамперед ствердження сатанинської сили у світі. Демонізм — заперечення гармонії, і висловитися про це Осьмачка намагається мистецькими способами, насамперед згущеністю відразливості: „і люди бачили, як...

висіли котячі кишки, і бачили, як капала з їх кров на ту кров, що набігала з людини. І змішалася людська кров з котячою”.

Непорушна стилевість Осьмачки від 1922 року, коли вийшла в світ „Круча”, аж до „Ротонди душоубіць” у 1956 році. Також непорушність змісту, — про муки людини, загубленої у ворожому світі, про буття без „нічийого великого серця”, про розпач усєї природи, коли навіть верба хоче завісити свої віти в „темряву земну”, де тужливою луною котиться заячий крик і вие пес. Це духове підсоння Осьмачки було б невитримальним, якщо б всесвіт у нього не пульсував могутнім живчиком таємного життя. І дух людини стає на містичну проу з володарем-демоном („Старший боярин”, „Плян до двору”), зводить „бій з вічністю”, хоч і програє цей бій у страхітливих болях тріпотливого серця, що прагне жити.

Не зводячи непосильних боїв, творить Л е о н і д П о л т а в а — прозаїк. З-поміж біля двадцятьох його окремих публікацій, дванадцять віршовані; решта — сценічні твори, оповідання для дітей та повісті. Перша книжка його прози — це була збірка сюжетних оповідань з доби другої світової війни; про вояків радянської армії, про німецьку окупацію України і людину, що опинилася між Берліном і Москвою („У вишневій країні”, 1952). Далі виходять: „Подорожі й пригоди Миклухи-Маклая” й інші, помітні чистою мовою й простотою розповіді. Подив до людської відваги й розуму на тлі пригод у країні дикунів зробили книжку про Миклуху-Маклая улюбленою лектурою еміграційного юнацтва. Про дозрівання Полтави — прозаїка свідчить черговий твір, роман з доби Мазепи „1709”. Твір цікавий структурними (чергування й перехід від довгих до коротких розділів), образовими та мовними прямуваннями, внутрішньою ритмічністю та знанням тогочасних історичних подій і побутових обставин, хоч у багатьох сторінках ще трапляються спотикання в немистецькість вислову. Полтава працює над повістю про мандрівника й українського піонера в Америці, о. Гончаренка. Він послідовно переходить від поезії до прози, хоч його дійсне покликання, здається, все таки поезія, де він дав такі якісні твори, як „Пані Герта” чи такі розмашні, як „У штабі Махна”.

І в а н С м о л і й має за собою кілька книжок (між ними „Кордони пануть” і „У зеленому Підгір’ї”), пробуючи своїх сил у пригодницькій та психологічній ділянках. Автор повістей, він покищо найсильніший в оповіданнях, а одна з його давніх новель „Останній бій” лишилася не перевіреною наступними новелями Смолія. Чіткі хоч може дещо схематичні постаті, напруженість дії, кольоритні описи переважають зникаючу зрештою сюжетну недопрацьованість. У Смолія шукання великих пристрастей, що спалахують на

тлі бурхливої доби, в якій автор виріс. Як і багато інших письменників еміграції, Смолій уміє, з об'єктивністю мистця знайти загальнолюдські риси також у таборі політичних супротивників (Аксаков у „Зеленому Підгір'ї") і хиби серед своїх. Тож, після схематичних характерів (чорне-біле) радянської творчості, книжки Смолія приносять подих літератури Заходу. Цим він творить один з мостів між письменниками традиціоналістами та молодими прозаїками, що великою мірою і беззастережно орієнтуються на модерну західну прозу.

І в а н К е р н и ц ь к и й здобув популярність фейлетонами в пресі та книгами гумору: „Циганськими дорогами", 1947; „Перелетні птахи", 1952; „Герой передмістя", 1958. Поруч з іншими засобами, Керницький щедро вживає говірку (львівську, „східняцьку"), як засіб гумору. Помітно відрізняється від інших еміграційних гумористів в прямуванням до смішної несподіваності дії, що виявляється зокрема в безглуздості вчинків його героїв. Керницький шукає гумору ситуацій. Він оминає сатири й цим позбавляється (щоб безпеки знизити гумор на користь практичних завдань (що відбивається не тільки на київському „Перці", але й на відомому світової слави „Сімплісіссімосові"). Іван Керницький вносить в еміграційний гумор вибачливу посмішку, добрячий сміх із відвічних людських слабостей, що про них саме з мистецького боку, говорити найтяжче. У своєму зростанні він наближається, хоч дуже повільно, до чистого дотепу, — найвищого осягу гумориста.

М и к о л а П о н е д і л о к, один з нечисленних на еміграції гумористів, досі виступив з двома грубими книгами: „Вітаміни", 1957 і „Соборний борщ", 1960. Це збірки переважно коротких гуморесок, що мають сатиричне спрямування, — висміювання насамперед хиб українського еміграційного середовища („Не апльодують", „Вечірні курси", „Вертеп" і ін.). Його сатира виступає виразніше в численних нарисах із радянського побуту. До них належить м. ін. розділ „Армія", — пригоди українського Швейка, хитрого нездари, під час відбування військової служби. Понеділок залюбки плекає випробувані засоби гумору, як викривлювання слів, уживання їх у невідповідному сенсі, недоречні порівняння, непорозуміння в діялогах, ставлення персонажів у незвичні оточення, витворювання сповідних конфліктів тощо. Менш цікаві політичні сатири Понеділка, що в них полеміка іноді приглушує літературу. Проте цій ділянці Понеділок присвячує щораз більше уваги (друга частина збірки „Соборний борщ") і можливо, що саме вона стане його улюбленим жанром.

Остап Тарнавський

ТРАДИЦІЯ КОЖОМ'ЯКИ

(Дещо про органічні джерела й паралелі в творчості
Уласа Самчука)

Хоч переказ про Кирила Кожом'яку так дуже нагадує старогрецький переказ про Мінотавра, він у нас зовсім інший, новий і своєрідний. В українському переказі змальований український фолкльор, в ньому новий зміст і новий світогляд. У старогрецькому переказі героєм є король Атен, його героїчний вчинок, зумовлений допомогою Аріядни, та головне, поза лаштунками дії стоять ті божественні сили, які і є головними дієвими особами грецької мітології. Переказ про Кожом'яку — це інший світ. Нещастя, що нависло над Києвом — це реальна дійсність. Переказ так і починається, ствердженням реальної дійсності, що „жив у Києві князь і коло Києва змії”. Князь поставлений нарівні з народом; він висилає змієві свою доньку, мовляв, коли давали горожани, то треба й йому дати. В ньому нічого з божественного мітологічного родоводу, як нема ніяких надприродних сил у змія, та й у героя переказу Кирила Кожом'яки. Змії — це радше те природне нещастя, неправда й несправедливість, що існують як реальний компонент життя. Також і Кирило Кожом'яка — це та сила, що може ставити чоло нещастю, неправді й несправедливості; у нашого героя лише ім'я, що вказує на його вийняткове становище, але й воно в українській дійсності означає радше господаря, ніж якийсь спеціальний шляхетний родовід. Переказ про Кожом'яку, про народнього героя, який ставить свої сили до диспозиції свого суспільства, який стає на захист свого народу й своєї країни в час великого нещастя, коли нарід у смертельній загрозі, стає на боротьбу проти неправди, несправедливості й утиску, — це той міт призначення України, що став стрижнем свободолобних поривань українського народу.

Живою легендою він відроджується у щораз різних видах: в переказах про Кармелюка, чи Залізняка, про козака Голоту, чи Довбуша. Він зреалізовується багатократно живою дією. Від походу Ігоря почавши, через могутню діяльність Богдана Хмельницького, до найновіших часів. Він і характеризує психіку української людини на всьому історичному просторі її буття: спокійне трудлюбне життя української людини одвічно непокоїть загроза чорних сил, що, мов грізні хмари насувають на розквітлі українські поля. Напроти цих сил підноситься з народу герой: він, як і весь народ, простий і пересічний, та в ньому приспані могутні си-

ли і фізичні, і духові, які в час смертельної загрози здібні на неземний вчинок.

Прометей, напевно, імпозантніший. Це титан, що наважився видерти у всемогутніх богів таємницю порядкування світлом. Правда, і в Прометея філантропічне почування; але наголос у цьому міті зроблено радше на бунтарському дусі. В новіших часах Прометея замінить доктор Фавст, який стоїть і далі в осередку європейської культури. Кирило Кожом'яка не визначається тим постійним, невисипущим духом, що ним горить Прометей. Він — мирний і тихий повсякденний працівник, що знайшов своє місце в простому уявленні про тихий мирний світ, який віддає свою силу й свій глузд щоденній ужиточній праці. Це не мрійник Пер Гюнт, не романтичний Дон Кіхот, хоч і безкорисливий характер Кожом'яки близький ідеалістові з Ля-Маншу. Це реальний герой, приспаний герой-багатир, який в обличчі великої загрози стає до бою на життя і смерть, щоб урятувати свій нарід перед цією загрозою.

Цей образ народнього героя постійно живе в народі й постійно росте з народом. Уся козацька романтика нашого селянського народу — це здійснювання легенди про того приспаного велетня, який оживає в переказах про Вернигору й Байду, про Верниволю й Гамалію, який стає щораз новою проблемою в літературі.

По слідах цієї стародавньої української легенди йде творчість Уласа Самчука. Самчук вийшов із селянського суспільства, з упорядкованого патріархального суспільства, що заховувало свій зв'язок із давньою традицією в глухій Волинській провінції. Волинь — це не просто частина України — клаптик української землі. За історичними гіпотезами, Волинь — це перша державна організація наших предків, це передвісник золотої доби Київської Русі. Якщо приймемо варязьку теорію початків Київської Русі, тоді Волинь — це слов'янські початки нашої державности, а слідом за тим — початки нашого світовідчування й світогляду. Цей епізод важливий для ідеологічного нашарування, яке йде впарі з амбіціями. Перший великий твір Самчука — трилогія „Волинь” — це і є родовід цієї нової людини, її амбіцій, її ідеологічного зростання, людини, яка за легендарним зразком стане новим втіленням народнього героя.

Увесь зріст Самчукової творчості, яка намагається бути глибокою в ідеологічному аспекті й широкою в концепції та проблематиці, тримається цупко Волинської землі у двох вимірах: історичному й побутовому. Хоч письменник від юнацьких років живе на еміграції, фокус його творчої обсервації постійно на Волині. Тут насувається деяка аналогія Самчукової творчості з творчістю одного з найвидатніших письменників нашого часу Казанцакіса, який народився

на Криті і в цій своїй вужчій батьківщині віднайшов підґрунтя для своєї письменницької правди.

Це лише збіг обставин, що Волинь і традиція Кожом'яки перекликаються з Критом, який був предтечею грецької культури. Ніко Казанцакіс народився на Криті 1885 року, коли цей острів був ще під турецькою окупацією. Але він мав свою ширшу батьківщину, що прийняла його й відкрила перед ним брами високих шкіл (він закінчив правничий факультет Атенського університету) та шлях до директора департаменту в грецькому міністерстві праці й до міністра освіти Греції включно.

Правда, Казанцакіс був насамперед визначним грецьким поетом. Його головний поетичний твір — це „Одісея” — епопея з 24 довгих книг, 33.333 рядків. Це продовження Гомерової епопеї. Казанцакіс водить стародавнього грецького героя новими, незаними в старовині, просторами нашої землі, через Африку й південний полюс, і через вічні льодовики і вкінці каже йому вмерти, розчарованому в нелюдяності нашого часу. Казанцакісова поезія захоплена героїчними постатями. Він оспівав Данте, Ніцше, Ель Греко, Чінгіс Хана, написав поему про Прометея, написав драми про Никифора Фоку, Одісея і Христа. В його поезії побіч ліризму філософська думка.

Поезія здобула Казанцакісові славу найвизначнішого грецького поета лише у Греції. Славу передового світового письменника принесли йому романи вже після другої світової війни. Як романіст, Казанцакіс неблаганний реаліст, але його реалізм багато прикрашений вибуялою фантазією й містицизмом. Перший роман, що здобув Казанцакісові ім'я в світі — це „Олексій Зорба” — пригодницький роман з побуту в рідному Криті. Герой роману, — постать на зразок античної мітології; це повна вітальних сил людина, скора до праці, і до вина, і до любови, задавака, що не боїться ні Бога, ні чорта та ще й з вантажем 65 пережитих років, які не заваджають йому почувати себе вповні молодим і відважним.

В романі „Грецькі страсті” він усучаснив Христові страсті, зображуючи трагічні події нашого часу. Під час страсної вистави у грецькому селі матеріалізується конфлікт між багатими мешканцями села і юрбою втікачів від турецького переслідування; у висліді бійки юрба л'нчує актора, що відтворював ролю Христа. В романі „Остання спокуса” Казанцакіс зобразив Христа, як людину з усіма людськими слабостями, які зумовлює життя на землі. Смерть і воскресіння Христа зображені тут з того загального погляду, що його визначувала Казанцакісова філософія: призначення людини в її власній діяльності, у формі життя, смерті і Бога. В романі найсильнішою постаттю є Юда, ізраїльтянський революціонер-зелот, який свідомо бере на себе ролю зрад-

ника не лише в очах сучасників, але й майбутньої історії. Христос у романі є лише людиною, і, як кожна людина, підданий тим самим спокусам, про які Казанцакіс пише так: „В мені є темні нерозгадані сили Зла — людські і передлюдські; в мені теж ясні сили, людські і передлюдські, божеські сили, а моя душа — це арена, на якій ці дві армії зустрілись і зударились. Звідси ці непосильні страждання”.

В подібному аспекті написана також книга про св. Франціска.

На цьому шляху Казанцакіс знайшов свого героя — реалістичного, стихійного велетня на міру мітології із реалістичною, первісно-жорстокою любов'ю до свободи.

Цей стихійний герой Казанцакіса найповніше живе в романі „Свобода або смерть”, що розказує про повстання греків на Криті проти окупаційної турецької влади під кінець дев'ятнадцятого сторіччя. Тут духовий зв'язок Казанцакіса з його ближчою батьківщиною: з її мітологічною, ідеологічною, духовою і побутовою правдою найглибший. Один із провідників повстання капітан Мікельс змальований на зразок Казанцакісового батька — це й є ця давня майже мітична людина — сильна, здорова і мійже дика, що належить швидше до далекого минулого ніж до сучасности. Та й сама боротьба — це не звичайне повстання, бо боротьба ведеться без ніякого пляну, без розсудливости і вона може закінчитися лише смертю. Це скоріше вибух стихії, життя, зв'язане із силами землі і космосу, серед первісної природи між недоступними скелястими горами і стихійним морем, життя людей, народжених і вирощених серед стихії, це зудар цих понадчасових сил, зудар добра і зла, ангела й диявола — боротьба, яка не знає компромісів і може закінчитися лише повною перемогою або смертю.

Тут можна шукати подібностей між Казанцакісовим героєм і Самчуковим героєм. Крит і Волинь — це дві різні території. Крит це дві стихії: стихія крем'янистих гір і стихія моря. Волинь — це затишна сторона, багата на родючу землю височина. Але з'єднує ці дві території історія, яка наділила їм великого життєвого досвіду. Постійні війни змусили спокійного мешканця волинського затишшя віднайти у собі ту силу, що могла б спрямувати його на спротив в обороні свого життя й екзистенції. Цей герой волинського затишшя не може горіти прометейським вогнем. Він радше традиційний Кожом'яка — приспаний народний герой, якого лише великий удар, велике нещастя може змусити до спротиву, до боротьби проти цієї загрози. Самчук так і зацікавлений у тверезій діловій людині, в якій більше амбіції, ніж духового горіння, більше впертої послідовности, ніж запального поривання. Вже трилогія „Волинь” вирощує ту нову сільську інтелігенцію, яка хоче організувати своє завтра, яка хоче віднайти і виявити своє ідеологічне обличчя,

а впарі з тим знайти своє місце у житті, щоб проявити свою силу, приспану, невикористану, незорганізовану силу. Трилогія „Волинь” — це апотеоза українського селянина, чи радше української людини, яка вийшла з українського села — того українського села, що має свій традиційний порядок, де власність землі зобов'язує до відповідальності: особистої і суспільної, історичної і метафізичної. Самчук герой — це селянин господар не лише згідно зі своїм суспільним становищем, але також за світовідчужанням, це людина реальної і систематичної праці. Самчук свідомий, що він ідеологічний речник селянина — власника землі, вільного господаря на хуторі. В нього і є ідеологічний роман, що має невмисне-визивну, з настановою на епітацію назву „Кулак”. У Самчукового героя не лише традиція, в нього й стихійність, подібно, як у героя Казанцакіса. Та ця стихійність не така показна й не така гучна. Вона проявляється у щоденній послідовній праці, яка вимагає тєї ж упертості й тієї завзятості, що й боротьба на Криті. Ніхто інший, як український селянин розуміє найкраще правду, що її уклав Казанцакіс у такий афоризм: „Вмирай кожної днини. Народжуйся кожної днини. Запереч усе, що маєш кожного дня. Найвища чеснота — це не бути вільним, але боротись за свободу”. Волинський селянин знає цю правду; його щоденне змагання — це важка вперта праця, і ця його праця — це боротьба не лише за свободу, це боротьба за існування. Самчук герой — це не індивідуальний герой, незалежний борець, чи самотній мрійник. Він, як і герой Казанцакіса, — людина традицій, зв'язана з родом і суспільством. Щоби жити й перемагати кожного дня в боротьбі за життя, він мусить бути вірним родові й суспільству. Це народний герой, якого прототип бачимо в Кожом'яці, багатир, який, охороняючи своє право на життя, охороняє право роду й суспільства, стає на службу народові.

Та є спільна риса, що властива обом героям: Казанцакісовому й Самчуковому; це віталізм, та життєва сила, що її філософ Анрі Бергсон назвав „алян віталь”. Казанцакіс був виконавцем Бергсонової філософії, що її поєднував із філософією Ніцше, який виводив родовід ідей від віталізму. Світогляд Самчука не має тих теоретичних основ, що їх має світогляд Казанцакіса. Самчукова настанова на тверезу, ділову людину переходила від волюнтарної романтики до розумового реалізму. В нього більше підсвідомо вирощувалася думка не так про творче зростання людини наслідком внутрішньої вітальності, як радше потреба оформити цю стихійну внутрішню вітальність, яка існує в українській людині, мов та казкова сила у Кожом'яці. Тут і засновок практичного першвя ідеології Самчука. Самчук, як і Казанцакіс, був періодами активний у політичному житті. Характеристична риса його політичної діяльності — це тверез-

за й відважна оцінка подій і можливостей. Тут варто пригадати про становище Уласа Самчука до подій, які розвинулися по українській землі з вибухом німецько-советської війни в 1941 році. Тоді, коли волюнтаристична войовнича романтика підказувала творити похідні групи, кладучи наголос на ідеологічну пропаганду, у Самчука переважила твереза оцінка ситуації і він її висловив у той час у Літературному клубі у Львові пригадкою малого епізоду з недавніх подій в Карпатській Україні. Тоді — за словами очевидця Самчука — вже була згода (добровільна, чи накинена — неважно) чеського уряду визнати за Карпатською Україною право на незалежність у формі самостійної, чи автономної одиниці. Чеський уряд запросив до Праги карпатсько-українського міністра, вислав йому навіть авто, щоб цей міністер міг приїхати до столиці, як і треба дипломатові. Та виявилась інша трудність: у цілій Карпатській Україні не було шофера, який міг би завести свого міністра на перетвори. Самчук свідомо говорив про цей епізод. Цей епізод напевно сидів у його думках, як важкий тягар, що придавлював і мулив. Це не так важко кликати поетично: „О, земле, велетнів роди!“ Українська земля багата й плодюча. Вона з давен-давня родила багатирів на подобу Кожом'яки. Письменник Самчук розуміє це і його турбує не поетична романтика героїчного, але систематична організація героїчної постави української людини до життя. Світ Самчукового героя — це українське село, традиційна українська громада, яка знає й любить свій традиційний правопорядок, де власність землі зобов'язує до відповідальності особистої й суспільної. Самчуків герой — це тип селянина-господаря, це реальна людина, яка живе не тільки в патріархальній традиції, але й у свідомості, що на її життєвім шляху важкі перепони що її життя — це постійна й важка праця-боротьба, щоб відвертати ці перепони, відсувати їх із свого життєвого шляху, вищити їх, мов того мітичного дракона Левіятана, який постійно чигає й запрожує. Це світовідчужання й зумовлює стиль творів Самчука, який став майстром широкої реалістичної розповіді — найвідповіднішої форми для зображення людини повсякденної реальної і систематичної праці.

„Марія“ добре характеризує романстичний світ Уласа Самчука. Ось тут у постаті жінки — портрет української людини в житті, в дії, картина, людської праці-боротьби, змагання людини до повноти існування, як його розуміє Самчук. Героїня роману — не якась відома історична постать, а проста, нікому не відома, неписьменна селянка. Ця скромна пересічна людська істота скриває в собі ту непохитну життєву силу, яка дозволяє їй відчувати насолоду життя, відчувати радість землі, тепло сонця і таємницю неба, яка дозволяє їй боротись із чорним Левіятаном, який велетенською тінню приляг на її сільську батьківщину й загрожує повною загла-

дою. У Самчука не якийсь механічне пересадження Бергсонового віталізму, в нього радше перевага традиційного, постійне відцвітання цього багатирського первня, який покладений в українському міті про боротьбу Кожом'яки. Українська земля народжує велетнів, потрібно лише усвідомити всю небезпеку, щоб цей велетень усвідомив свою силу й став до бою, який може закінчитися лише перемогою або смертю. Як у світі Казанцакіса.

А нагод не бракує для цього усвідомлення. „Іноді так буває, що, здається, наче Бог не має сили, така найде смуга на життя, таке зробиться повітря, така темнота огорне землю”. Самчука найбільше цікавить саме той трагічний час, коли землю огортає темнота. Самчукова „Волинь” втішається й досі славою кращого його твору. Та у „Волині” весь „поетичний” Самчук, тоді як Самчук-реаліст, Самчук-громадянин — у реалістичному романі, що його зразками є „Ост” і „Темнота”. Самчук свідомо визначив свою мету: бути загально зрозумілим і загально відповідальним письменником. Це ж не випадок, що Самчук береться за актуальні теми („Кулак” і „Мар'я”, „Гори говорять”, „Юність Василя Шеремети”). В нього почуття відповідальності, як у Ю. Липи в літературно-історичному есеї, чи у Маланюка в поезії. Самчук цікавиться подіями, знає ці події, він їх розуміє у своєму повному світоглядovому аспекті і тому хоче про них писати. Зміст і думка — це головні атрибути його романів, яким присвоєний ідеологічний принцип.

Офіційна советська партійна критика й публіцистика, на тлі багатьох спеціально вишуканих негативних епітетів, називає Уласа Самчука ідеологом куркульства. Коли брати це визначення в пляні офіційного трактування советської публіцистики, то воно є цілковито абсурдним, і його не можна поважно приймати. Улас Самчук насправді є духовим виразником того трудового, активно-творчого селянства, яке від віків уміє тримати й творити традиційний український порядок життя на землі, але не в його непорушній консервації, а в постійному оновленні й поступі. Одиниця є членом рідні, рідня виходить із роду, рід є тим стрижнем, який забезпечує тяглість життя. Біологічний принцип жити і вижити, збагачений містерією тієї традиції, яка визначає місце й дозволяє певно ставити кроки на своїй землі. Це, як бачимо, зовсім не традиційний консерватизм, а вічно творчий і живий а н т е ї з м життєстверджувальної й життєтворчої селянської верстви.

Рід Морозів може бути надуманим зразком в ідеологічному аспекті, але він живий життєвою правдою безпосередньої обсервації й переконливістю відчужань. Це епопея на славу вільної праці селянина, чи радше вільної організації праці, яка характеризує людину — сотворіння, що може думати й відчувати, що шукає повноти життя. Самчук не знає ідилії; навпаки, він шукає зударів, бо лише в зударях

можуть повністю жити його герої. Найтиповіші Морози в „Темноті”, за страшних час в тотального наступу Москви на Україну. У книзі на першому пляні історія двох братів, яким революція й пореволюційний терор зруйнували батьківський хутір — осередок і вихідний пункт їхньої радше духової ментальності, ніж світогляду, але не знищили в них ділової активної постави до життя. Бергсонів „альян віпаль”, яким живуть Казанцакісові герої, тут найсильніший. Хоч дія „Темноти” відбувається в той самий час, що його в трагічних крайніх тонах зобразив Тодось Осьмачка в „Ротонді душоубців”, але Самчукові герої не жертви з розбитого навалюю корабля, не нещасні люди, які халаються за будь-який брусок, щоб уціліти, навпаки, вони виказують організаційну пляновість, послідовність, відвагу, сприт і по волі, чи неволі включаються в рушійну силу тої навали, яка руйнує старе й плянує побудувати нове. Ця спрямованість Самчукових героїв корениться саме в їхньому соціальному походженні, у світовідчужанні, що на першому пляні ставить працю, систематичну організацію праці, діловість. Традиція Кожом'яки перемагає повністю. В Кожом'яки повна свідомість, проти чого боротись, але в нього нема ніякої свідомости, за що боротись. Самчук пішов далі: він пожертвував ідеологічним принципом для біологічного. Життєва сила в людині — це головна сила згідно з Бергсоновою філософією, і ми бачимо, як ця життєва сила випихає двох натаврованих ворогів режиму вже самим походженням куркульських синів на шлях кар'єри, яка веде їх на верховини советського адміністративного ладу. Залишаючи на боці питання правдоподібности такої ситуації, реалістична сила роману перекоонує. Якщо автор знаходить тему, що для нього є переживанням, і зображує її з напруженістю, інтенсивністю, що зроджує ілюзію повного переживання — тоді це перемога в романістиці. В „Ості” і в „Темноті” Самчук найповніший у своїй життєвій філософії. В осередку обсервації — село, селянський герой в обставинах, які змушують до боротьби, до тієї засадничої, основної боротьби, яка має популярне визначення боротьби за існування. Як і в Осьмаччиній „Ротонді”, у Самчука героями — письменник і селянин. Та коли Осьмачка розкрив смертельну рану, що її заподіяв нелюдський режим селянській сім'ї, і розповів, як брат доносить на брата, Самчукова сім'я виказує родинне себелюбство і допомагає собі взаємно у кар'єрі. Хоч письменник призначив своїм героям шлях вислужництва ворожову режимові, та все ж таки він ясно поставив у книзі ідеологічне кредо. Самчук дав загальну характеристику советського режиму, шукаючи причиновости його жорстокостей у психології і традиції. Самчук — твердий позитивіст. Його ідеал життя — тверда послідовна праця. Революцію він ненавидить, вважає її за зло, що приходить як наслідок безпляновости. Революції можна запобіг-

ти, як пляновим дослідництвом можна запобігти пошесті. Тут і ціна Самчукового героя навіть у соціалістичному суспільстві, і Самчук пророкує, що в цьому суспільстві „у майбутньому куркуля не тільки не будуть ліквідувати, але намагатимуться штучно розплоджувати. Без цього творчого складника формули життя, життя неможливе”. Біологічний інстинкт людини жити і вижити далеко сильніший в обставинах, які постійно загрожують смертю.

Тема війни — це найкраща нагода для Самчука показати свого традиційного героя. Кожом'яка починає діяти тоді, коли безмежне нещастя валиться на країну, коли суєна на країну чорна хмара — народня персоніфікація всього стихійного й соціального лиха і зла. Остання війна ще не дочекалась епопеї. Занадто схаотизована й нестійка ідеологічна підмурівка цих жорстоких років, занадто ми всі ще втягнуті в цей хаос, щоб знайти в ньому той промінь світла, який міг би освітлити й мистецький твір. „Чого не гоїть вогонь” — це відважна спроба письменника Самчука показати події останньої війни в Україні. Цю повість можна порівнювати до подібних тематично творів Гончара чи Стельмаха і в цьому порівнянні Самчук виграє. В нього живе знову той самий герой, який властивий традиції Кожом'яки, в нього ще яскравіше насвітлений той позитивістичний погляд, який шукає організаційної системи дії й боротьби. Балаба-Троян — це плід української стихії, це той самий приспаний багатир, який хоче жити й вижити. Цей новий роман Самчука викликав пошвавлену дискусію. Спричинили цю дискусію ті, які бажали від Самчука підробленого героя: ідеологічного провідника, незламного борця, праведника. Але Самчук не мрійник-романтик, він реаліст-позитивіст. Його роман — це фрагмент тієї дійсності, що її бачить письменник-реаліст. Самчук змалював підпільну боротьбу у своєму рідному селі, як вияв стихійної оборони українського селянина проти насильства. Письменник не лише підкреслює сильно цю народню стихію, на зразок якоїсь нової Гайдамаччини, але також свідомо елімінує керівництво революційних провідів, партій, чи організацій. І тут він найвірніший традиції Кожом'яки, який знає, проти чого боротись, але не знає, за що боротись. Чорна хмара з-за лиману викликає спротив у гайдамацькій душі, в якій приспана сила героя, але гайдамацький герой ще не вміє організувати життєвого порядку, і це його слабкість і це теж найбільша турбота для письменника Самчука. Улас Самчук віднайшов інтуїтивно у свого героя силу біологічної витальності, що її насвітлила й пояснила новітня філософія. Та він не знайшов змоги прикласти всю ту ідеологічну силу, яку він знає й розуміє і якою виповнені його романи. Організація дії й боротьби, послідовна організація боротьби і праці — це ідеал, що його хотів би бачити письменник Самчук у свого героя-багатиря, і

він вірить, що в Кожом'яки, побіч його багатирської сили, прихований ще й інтелектуальний таланти. Експеримент із Морозом — це наслідок цієї віри.

Самчук чесно й гідно виконав свою місію, яку поклав перед ним його таланти й його час. Він став першим і останнім співцем творчо-будівничого селянства, яке могло бути тою творчою силою, що мала почати новий етап, мала створити новий міт. Самчук проспівав свою пісню чесно й відважно, в традиції, що сягає давніх і перших початків історичного й духового життя народу. У час, коли вилились усі давні міти, коли банкрутували ідеї й ідеали, Самчукові не було дано створити цілком новий міт. Але цей новий міт буде легше створити із тим досвідом, що його приніс нам Улас Самчук.

Богдан Кравців

НАРОДЖЕННЯ НОВОГО

(Про модерну поезію й прозу в Україні)

Дотеперішній стан української поезії в Українській РСР можна визначити одним коротким реченням: поетів багато, поезії мало. В довіднику „Письменники Радянської України”, опублікованому двома виданнями, українським і російським, у київському видавництві „Радянський письменник” до декади українського мистецтва та літератури, що відбувалася в Москві 1960 року, який охоплює 330 прізвищ — поетів, прозаїків, драматургів, літературознавців і літературних критиків, названі дев'яносто і один поет, крім тих, що пишуть російською мовою, і крім якої ще сотні поетів, які щойно здобувають собі місце в літературі. Кожного року появлялися десятки нових збірок старших і молодших поетів, але ж книжки поезій, яка б заповнила читача і яка б була подією в літературному процесі, не було. Після деякого пожвавлення, що настало було в час короткотривалої відлиги 1956-57 р.р. і проявилось в деяких спробах поширити діяпазон поетичного змісту й форми, радянську поетичну продукцію заповнила знову сірість, одноманітність і декларативність. Одним з здобутків відлиги залишилася більша свобода в особистій ліриці, але й її згодом зведено внівець, спрощаючи зміст тієї „лірики” до нестерпності. Інакше й не могло бути в умовах режиму, що в ньому і творчість письменників та мистців, і навіть їх надхнення мусять вкладатися в рамки обов'язкових указівок Микити Хрущова, як непомільного ідеолога й теоретика літератури, зокрема в такі його „твори”, як „За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу” та „До нових успіхів літератури й мистецтва”.

Показовою для намагань режиму здушити всіма можливими засобами слабкі покищо спроби новаторства в поезії оновлення її змісту й форми може бути справа Ліни Костенко, що її збірки „Проміння землі” та „Вітрила” стали справжнім живим променем світла в соцреалістичному безпросвітті. Опубліковані в 1957-58 роках ці свіжі й оригінальні твори молодій поетесі зазнали різкої, безоглядної критики з усіх боків — і від ідеологічного органу ЦК КПУ „Комуніст України”, і від репрезентантів правління Спілки письменників України, і від критиків. У своїх виступах на сторінках офіційних журналів комісари від літератури засуджували молоді поетеси за новаторство, формальне трюкацтво, „хворобливо-гуманну філософічність”, із почування „від-

чаю, безвихідности й приречености, мотиви, мовляв, далекі від прекрасної радянської дійсности". Подібну реакцію викликали і надруковані 1958 року перші вірші Миколи Вінграновського, адепта кінематографії, учня Олександра Довженка.

Але ж прийшов 1961 рік і паростки нового, здушувані всіляко партійними наглядачами, прорвали з усією силою кору загальної мертвотности. З'явилися нові імена, нові свіжі й оригінальні твори. Прорвавшись на сторінки деяких літературних журналів, молоді поети не залишилися на оборонних позиціях. Міцною невеличкою когортою перейшли вони до наступу, здобувачи собі право громадянства і навіть уже визнання критики і для свого таланту, і навіть для своїх, засуджуваних у післявідлигові роки реакції творів.

По трьох роках мовчання, вимушеного негативним, а то й глузливим ставленням офіційних літературних кіл до її новаторських спроб і спрямувань, виступила знову із своїми новими творами Ліна Костенко. У київській „Вітчизні" (за лютий 1961) вона надрукувала цикл інтересних і добрих віршів „Чайка на крижині", поетичні роздуми про перебування в польському Щеціні над Одрою, у львівському „Жовтні" (за березень 1961) виступила з оригінальними віршами, відомими з частих передруків на еміграції, п. н. „Кобзареві" в київському „Дніпрі" (за серпень 1961 року) вмістила цикл нових коротких поезій і потім у „Літературній газеті" (за 15 вересня 1961) теж уже широковідомий вірш „Естафети". Наприкінці 1961 року вийшла третя збірка поезій Ліни Костенко „Мандрівки серця" й вибір нових дуже добрих віршів був надрукований у „Літературній газеті" за 26 січня 1962 р.

У своїй дотеперішній поетичній творчості, починаючи від першої збірки „Проміння землі", Ліна Костенко проявила себе як дуже культурна поетеса, з широким діапазоном погляду й багатою тематикою, добрим знанням української мови і поетично-формальних засобів. Народжена в Ржищеві на Київщині, мабуть в інтелігентській сім'ї, молода поетеса одержала дуже добру освіту, закінчивши з відзнакою в 1956 році навчання в Московському літературному інституті. Студії відірвали її від колгоспної обмежености Української РСР, а праця над сценаріями в Київській кіностудії ім. Довженка поширює безупину обрії її поетичного мислення й бачення. Усе це посприяло тому, що в особі Ліни Костенко українська література одержала свіжу й оригінальну індивідуальність, на цілу голову вищу від її і старших і молодших колег з убогого змістом і одноманітного радянського Парнасу.

В умовах радянської літературної дійсности Ліна Костенко відважилася вийти із справді новаторськими, цілком модерними з погляду змісту й форми речами. Такі її вірші, як „Гранітні риби", „Мисливець" і „Папсроть", надруковані

у львівському „Жовтні” (за липень 1957) і включені до збірки „Вітрила”, могли б бути написані сучасними поетами-модерністами Заходу і дорівнюють їхній творчості своєю поетичною образністю. Тому також і ці, як і деякі інші, вірші Ліни Костенко були предметом гострих нападів збоку літературних критиків, які незадоволені формальним, мовляв, трюкацтвом поетеси, відкрито заявляли, що нічого в цих її творах не розуміють. В пізніших її речах („Чайка на крижині”, „Кобзареві”) прориваються вже публіцистичні мотиви і нотки, але ж удержані в рамках, далекі до вульгарного соцреалізму. Її вірш „Естафети”, спрямований проти міщанства, славолюбства й вигоди, можна трактувати як своєрідну проклямацію молоді поезії:

Різні бувають естафети.
Міщани міщанам передають буфети,
Заяложені ложки, тупі ножі,
Глупоту свою і думки чужі...

Різні бувають естафети.
Передають поетам поети
З душі в душу,
Із мови в мову
Свободу духа і правду слова,
Промінявши на речі тлінні —
На славолюбство і на вигоду...

Проте ж, треба відзначити, Ліна Костенко не перейшла на загрозливі для неї позиції декларативності, такої характеристичної для більшості радянських поетів. Вона залишилася в річищі справжньої поезії, про що можуть свідчити її нові поезії, надруковані в „Літературній газеті” за 26 I. 1962 року. Написані із тонким відчуттям мистецьких засобів народної поетики, перетоплених у горні поетичного надхнення, ці нові твори Ліни Костенко, так, як „Доля”, „Летять на землю груші як з рогаток”, „Біла симфонія”, „Зорі”, „Гуде вогонь, веселий сатана”, „Баба Віхола”, є справжніми шедеврами української новітньої поезії. Є між ними також і проклятивні речі, але ж цілком добрі, написані з щирим патосом, правдиво й переконливо. Глибоким відчуттям лихоліття, проклятих років, що їх перебула українська література під комуністичним режимом, пронизані рядки:

Ті, що народжуються раз у століття,
Умерти можуть кожен день.
Куді примхливі, як дівчата, —
Вибирають найкращих.
Підлєсть послідовна, як геометрія, —
Вибирає найчесніших.
В'язниці гостинні, як могили, —
Вибирають вільних.
Криваві жоржини ростуть над шляхом у вічність.
Тріпочуть під вітром короткі обривки життя.

І тільки подвиг людського духа
Догочить їх до безсмертя.

Змінилося в 1961/62 р.р. також і ставлення офіційної критики до молодого поетеси. Сьогодні хвалять її вже й ті, що її в 1957-58 р.р. ганили, таврували за новаторство, штуккарські витівки тощо. Найновіша збірка Ліни Костенко „Мандрівки серця” зустріла дуже прихильну оцінку вже й у такого вимогливого критика, як Леонід Новиченко, в рецензії п. н. „Пора змужніння”, надрукованій в „Літературній газеті” (за 26 січня 1962 р.).

Другим з черги зачинателем і репрезентантом модерної поезії в сучасній Україні треба визнати Миколу Вінграновського. Із першими своїми творами він виступив ще 1958 року, надрукувавши в серпневій книжці львівського „Жовтня” цикл оригінальних і свіжих, хоч не завжди ще з мистецького погляду довершених поезій, між ними „Прадід”, „Піч”, „Синій сон”, „Скажи мені, Дніпре”. Написані з романтичним довженківським спрямуванням; з образами й мотивами, зачерпнутими з народньої фантастики, ці вірші зразу ж привернули увагу спраглої справжньої поезії читацької публіки.

Вирішній вплив на творчість Миколи Вінграновського мала його біографія. Народжений 1936 року в Первомайську на Миколаївщині Микола Вінграновський учився в Державному інституті кінематографії в Москві, що його закінчив, мабуть, 1960 року і переїхав працювати в кіностудію в Україні. Учителем його був у перші роки Олександр Довженко, який широко опікувався юнаком і допомагав йому в розвитку поетичної й мистецької обдарованости. Тепер Микола Вінграновський працює в радянській українській кіноіндустрії як кіноактор, кінорежисер і сценарист, і востаннє привернув увагу мистецьких кіл своїми „роздумами над літературним сценарієм і фільмом, надрукованим п.н. „Безсонне, стооке мистецтво”, у часописі „Молодь України” в квітні 1962 року.

Не зважаючи на прихильне прийняття, що його зустріли перші твори М. Вінграновського в читачів і в деяких радянських літератів, поезії молодого поета появлялися рідко. Чергові вибори його віршів були надруковані шойно по двох роках, 1960 р., у травневій книжці київської „Вітчизни” і в серпневій харківського „Прапора”. Причину рідкого друкування творів М. Вінграновського розкрив Ол. Підсуха, член ред. колегії „Дніпра”, признаючися, що редакція одержувала багато віршів М. Вінграновського, але нічого з них не друкувала, бо в них „було помітно сильну образну стихію”, що з її „полону автор вирватися не міг”.

Великий, цілосторінковий вибір поезій М. Вінграновського п.н. „З книги першої, ще не виданої” надрукувала київська „Літературна газета” в числі за 7 квітня 1961. Свої вірші, надруковані в цьому циклі, і далі з сильною „образ-

ною стихією" і навіть з мотивами народнопоетичного сюрреалізму (як, наприклад, „гори, вантажені часом і небом, між хмарами йдуть по гуцульській землі", чи „молода скирта", що росте угору, знімаючи поета понад степами, селами й гаями"), М. Вінграновський перемішав із соцреалістичною, інколи й переборщеною декларативною публіцистикою (як, напр., вірш, в якому він перераховує 46 компартій світу). Але й це не врятувало молодого поета від дальших закидів у надмірній образності, а то й у туманності, і навіть у тому, що читання їх ... учням приводить до „антиестетичних асоціацій". Заповіджена в каталогах В-ва „Радянський письменник" на 1962 р. перша збірка поезій М. Вінграновського п.н. „Атомні прелюди", мабуть, ще й досі не появилася.

Крім Ліни Костенко й Миколи Вінграновського, головне ядро сучасної модерної поезії в УРСР творять наймолодші — ті, що їх імена стали ширше відомі після надрукування більших циклів їхніх поезій щойно в 1961-му році, від чого їх і названо шестидесятниками. Найвидатніші й найбільш новаторські з-поміж них своїми мистецькими позиціями й засобами Іван Драч, Віталій Коротич і Євген Гуцало — усі три народжені в жорстокій й трагічній для України роки „ежовщини" 1936-1937 р.р.

На першому місці в цій трійці треба поставити Івана Драча, що його поетична творчість багата на оригінальні образи й метафори, через що й названо її досить правильно „космічно-гіперболічною", і дуже цікава своїми історіософічними мотивами.

Як і Ліна Костенко та Віталій Коротич, Іван Драч походить із Київщини. Народжений 1936 року в селі Теліженцях Драч закінчив 1954 року середню школу в Тетіїві і потім працював учителем у школі, інструктором тетіївського райкому комсомолу й служив в армії. В 1958 році почав учитися на філологічному факультеті Київського державного університету і вчиться там заочно й досі, працюючи водночас в редакції „Літературної України".

Дебютував Іван Драч двома ненадто цікавими віршами 1959 року в квітневому числі журналу „Зміна". Згодом у березні 1960 р., виступив у київській „Вітчизні" із циклом поезій, позначених уже довженківською романтикою, з подібними народно-сюрреалістичними мотивами, як у Вінграновського.

Загальну увагу привернув і щире захоплення, а водночас із цим гострий спротив і критику викликав Іван Драч своєю оригінально названою поемою „Ніж у сонці", що її несподівано і для читачів і для критиків надрукувала „Літературна газета" в числі 56 за 18 липня 1961 р. з передмовою критика Івана Цюпи. Вже сама назва поеми, її підзаголовок „Феєрична трагедія", як і назви окремих її частин — віршів

„Божевільна, Врубель і мед“, „Невидимі сльози весілля“, „Українські коні над Парижем“, свідчать про вплив на молодого поета не тільки української поезії 20-их років, знищеної комуністичним режимом, але й модерної поезії тогочасного Заходу. Перша частина цієї поеми „Серце навстіж“ нагадує своїми історіософічними мотивами Бажанових „Сліпців“ і є після довгих років терору й репресій першою в українській поезії спробою дати поетичну візію руїни й лихоліття України 30-их і 40-их р.р.

Пов'язуючи в „Пролозі“ до поеми віки історії своєї країни

Од вітряків до полиску ракет,
Фотон і пишну паску великодню, —
поет поривається летіти до далеких зір, терзаний болючими для його часу сумнівами й питаннями:

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козорога
В гливке болото рідного села?

Попрощавшись із синицею, з Дніпром і зустрівши в трамваї Сквороду, що блукає по світу вже двісті літ, молодий поет одержує від нього благословення в лет, зумовлене порадю:

Пройдись землею. В серце йди людське ти,
Питай у нього дозволу і права,
Бо якорі космічної ракети
Вросли в народ — навічно аж іржаво.

Відповідно до цієї поради Сквороди, в першій частині поеми „Ніж у сонці“ (назвав Іван Драч цю частину „Серце навстіж“) мовиться про мандрування українською землею, про подорож у людські серця. Відбуває її поет в супроводі „вічного чорта“, відкинутого комуністами разом з іншими „перезжитками минулого“. Увійшовши в поетів поїзд „в віялі дощів, із пляшкою холодної мадери, в чорному плащі“, цей Драчів чорт переконує його й закликає:

Я — вічний чорт. І лай мене й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,
Що проклянеш ти свій священний край,
І замір свій і молоду тривогу.

Ти перетрусиш кісточки дідів,
Червоний стяг розірвеш на онучі,
І тому, хто тобі так догодив,
У чорну пашу кинешся із кручі.

Таким вступом починається мандрування поета з чортом українською землею і водночас починається коротка, сповнена глибокого трагізму поема — вірш про збожеволілу з горя українську матір, що від її скорботи поет, як це він

підкреслює, „світи почав у двадцять п'ять”, поема, що їй він дав модерну, цілком не соцреалістичну назву „Божевільна, Врубель і мед”, В українському селі поет і чорт зустрічають сизу жінку, що, вилетівши з хати, запрошує їх до себе на свято:

„Синочки в мене — всі сьогодні дома
 Приїхали. Спасибі їм, спаси...”
 Я бачив — бралась попелом солома
 Під колір сивої, красивої коси.

Така печаль бриніла в її зорі,
 Що дуб од погляду німів і тріпотів,
 Каміння розсипалося на порох,
 І я ламав свої шаблюки брів.
 Ввійшли у хату. На столі — горілка.
 Хтось горло мені кліщами здушив:
 Три ложки, три виделки, три тарілки —
 І жодної душі.

• • • • •

Три козаки ридали над старою
 І не могли зійти з кривавих рам.
 Той під Берліном, той в сніжнім завою
 Десь під Варшавою, а третій ніби сам
 Од чорної наруги в тридцять сьомім.
 А мати сива і страшна пливла
 Над білим світом по святій соломі
 Кругом плянети йшла, кругом стола.

Пливучи так по хаті, божевільна мати співає відому частівку про Гітлера й Сталіна, про сидіння на рядні й рахування трудоднів. В таку мить розчиняються двері:

З того віку
 І з того світу в хату Врубель вбіг.
 Завмер на мить, дивився на каліку
 І впав на збитий тугою поріг.

І прошептав: „До Третьяковки нині
 Така печаль долинула звідсіль,
 Що Демон все розкидав на картині,
 Всіх розігнав, відчувши дикий біль.

Його журбу оця печаль зв'ялила,
 Від сорому себе він в груди б'є.
 Горіли фарби і тріщали крила...
 Вклоняюсь вам — Страждання ви мое!”

Вірш молодого поета про божевільну українську матір подає в синтетичному згустку картину того, що зазнала в останні десятиріччя Україна. Тому ж і наведеними місцями з віршу „Божевільна, Врубель і мед”, і згадками про „скажені і трагічні роки”, про „світи жорстокі” у дальшому вірші п.н. „Невидимі сльози весілля” і про „хуторянську до-

лю" України у вірші „Українські коні над Парижем" поема Івана Драча „Ніж у сонці" викликала й викликає гострі напади на молодого поета різних літературних реакціонерів, таких, як, наприклад, Микола Шеремет, прославлювач насильно насадженої колективізації й гльорифікатор Сталіна. У своєму виступі на зборах секції критики та поезії СПУ в листопаді 1961 р. Шеремет громив Драча за те, що він під час „вітчизняної війни" мав усього п'ять років і не має права писати про „драматизм і трагізм епохи" й уявляти післявоєнне життя українського народу, як „гибель Содому й Гоморри". Виведений Драчем образ божевільної матері Шеремет, промовчуючи Драчеву „чорну наругу в тридцять сьомім", назвав „спотворенням дійсності післявоєнного часу, особливо ж протестуючи проти того, що мати, танцюючи навколо стола, співає куркульську частівку про рахування трудоднів.

У порівнянні до першої частини цієї „феєричної трагедії", друга частина поеми, що їй належить насправді заголовок „Ніж у сонці", фрагментарна, неперезита й невикінчена. Особливо ж штучно й непереконливо звучить розповідь у цій частині про те, як „Сонце пішло на Америку, як у нього там вбито ніж" і як Ленін закликає поета летіти ракетною й рятувати поранене сонце. Прихильні поетові критики, як, наприклад, Іван Цюпа, визнали цю частину „трохи штучною й надуманою" і навіть сталінський ортодокс Микола Шеремет визначив її як „Хворобливо-панічне видіння".

Черговим мистецьким досягненням Івана Драча були його „Етюди", надруковані у „Вітчизні" жовтень 1961 року. Абстрагуючи від „Етюда віри", — про „сонцесяжну —... програму КПРС", що його поет написав для асекурації, дальші чотири рядки етюду з цього циклу, зокрема „Етюд матерям-художницям" про „Сар'янів в хустках Ван-Гогів у спідницях, Кричевських з порепаними ногами", є досконалими в своєму задумі і виконанні творами.

Не зважаючи на гострі, не раз безоглядні напади критиків. Іван Драч залишився послідовним у своїх намаганнях поширити діяпазон мистецького бачення й оновити поетичні засоби. Доказом цього можуть бути його нові твори, публіковані протягом 1962 року — „Останній міст полковника" („Літ. газета". 9 січня 1962) і особливо ж поема „Смерть Шевченка" („Вітчизна". березень 1962 р.). В першому з них Іван Драч дав добрий мистецький зразок кованого, твердого поетичного слова, що нагадує „Слово о полку", „Будівлі", „Гофманову ніч" раннього Бажана. Поема ж „Смерть Шевченка" є справжнім шедевром, одним із найкращих творів, написаних на пошану Шевченка. Години поетової смерті І. Драч виводить на тлі всього поетового життя й у „Вишневому вітрі" його похорону дає візію настання української нації:

У кругосвітній похорон пішли,
 Щоб зупинитись на горі Чернечій,
 Йшла вперше Україна по дорозі
 У глибину епох і вічних зльотів —
 Йшла за труною сина і пророка.
 За нею по безсмертному шляху
 Ішли хохли, русини, малороси,
 Щоб зватись українцями віднині.

Йшла Україна в глибину століть...

В першій частині поеми п.н. „Вишневий цвіт” у мареннях помираючого поета особливо ж вирізняється чудовий „Далекий дівочий голос” — про те, що в усіх своїх коханнях — в Закревській, Репніній, Забаржаді, Піуновій, Ликері Шевченко завжди й безупину шукав тільки однієї — Оксани, що чекала його роки й роки:

Я — Оксана, вічна твоя рана,
 Журна вишня в золотих роях.
 Я твоя надія і омана,
 Іскра нероздмухана твоя.

Як далеко відійшов Іван Драч від радянської віршувальної сіризи — про це може свідчити порівняння Драчевої поеми „Смерть Шевченка” із в’ршилищем Василя Бондара на таку ж тему, надрукованим п.н. „Остання ніч” у харківському „Прапорі” (лютий, 1962), що його провів у своїй рецензії на обидва ці твори п.н. „Шевченко крізь велику і маленьку призму” (Лт. Україна, 11. У. 62) радянський критик молоді вже генерації Євген Сверстюк, засуджуваний Любомиром Дмитерком у першому числі перейменованої на „Літературну Україну” колишньої „Літературної газети” за „плутані статті” і „зовсім неприйнятні думки”.

Однолітком Івана Драча щодо віку й поетичної творчости є й киянин Віталій Коротич, молодий лікар і син лікаря. Народжений 1936 р. в Києві він закінчив 1959 р. Київський медичний інститут ім. акад. О. Богомольця. Виступив із першими своїми віршами Віталій Коротич ще в 1954 році в студентських часописах, але в літературу вивів його бажуючи йому доброго шляху, на сторінках часопису „Молодь України” київський інженер-технолог і водночас поет Аркадій Ривлін. В надрукованому там вірші „Колись” — про важке й тривожне дитинство років в’їни Коротич виявив себе людиною гуманною, чутливою до людського горя й страждань. Такою ж людяністю позначені й дальші цикли його поезій, друковані у „Вітчизні” (грудень 1960), і потім протягом 1961 року в „Літературній газеті”, що в них Віталій Коротич постав уже цілком зформованою поетичною індиві-

дуальністю. В поезіях обох циклів, надрукованих в „Літературній газеті” п.н. „Вірші лікаря Коротича” (5 травня 1961) і „На захист життя” (8 вересня 1961) молодий поет висловив не тільки свою глибоку любов до всього живого, не тільки щире захоплення рідним Києвом і Україною, але також і своє мистецьке „вірую”, співзвучне з проклямацією Ліни Костенко в її „Естафетах”:

І не треба топити
 Думок у словес воді,
 І герої не всюди є красивими
 Та плечистими.
 Я — за чисте мистецтво,
 А мистецтво чисте тоді,
 Коли роблять його
 І руками й думками чистими.

Водночас із цим Віталій Коротич — молодий поет-лікар, як він себе називає, виступає сміливо проти поширеного в радянській дійсності міщанства, обережненьких людей, що сміються тихо й тихо ходять.

У названому вище циклі п.н. „На захист життя” особливо ж цікавий і характеристичний вірш про Гемінгвея „Скеля в болоті” із багатомовною кінцівкою, що
 Рушниця в руках письменників
 Часом стріляють самі.

В 1961 році й була опублікована у В-ві „Радянський письменник” перша збірка віршів Віталія Коротича п.н. „Золоті руки”. Попереджена ця книжечка обов'язковими, але досить свіжо написаними, віршами про Леніна і до неї включені деякі вірші з надрукованих вище названих циклів. Завершує збірку довший вірш „Врубель” — про відомого маляра-модерніста Михайла Врубеля, що його цілими десятиріччями тавровано в СРСР як декадента, а починаючи від 1957 року „реабілітовано” в ряді монографій, як... реаліста. Цей вірш, як і згадки про Врубеля в творчості Івана Драча, доводить, як глибоко вплинула на молодих українських поетів мистецька творчість цього видатного репрезентанта європейського модернізму кінця XIX й початку XX сторччя.

Про дальше поглиблення змісту й образності поетичної творчості Віталія Коротича і збагачення його формальних засобів свідчать його вірші, надруковані в київській „Вітчизні” (за жовтень 1961), зокрема вірш „Запах неба”, який може бути зразком справді уже нової модерної української поезії в УРСР.

Активний у поезії залишився Віталій Коротич і в першому півріччі 1962 року. В журналі „Дніпро” за лютий 1962 р. він надрукував поему „Повернення батька” з часу гітле-

рівської окупації України й виявив себе також як добрий сатирик у циклах ліричної сатири п.н. „Славослов'я” („Літ. газета”, 9 січня 1962) і „Колючі зарисовки” (там же, 6 лютого 1962). Виступає В. Коротич також і з перекладами, м.ін. з латинської поезії.

Щирим свіжим і оригінальним ліриком увійшов у літературу подолянин Євген Гуцало. Син учителя, народжений 1937 року в селі Старий Животів на Вінничині, цей молодий поет закінчив Ніженський педагогічний інститут і працював у газетах „Ленінське плем'я” у Вінниці, „Нове життя” у Нестерові (колишня Жовква) на Львівщині і в „Комсомольці Чернігівщини”. Тепер працює в редакції „Літературної України” і виступає здебільша як прозаїк.

Увів Євгена Гуцала в поезію, ще як студента, на сторінки київської „Літературної газети” (в числі за 13 січня 1959 р.) поет Олекса Ющенко. У надрукованих уже тоді віршах молодий поет проявив свою глибоку любов до рідного Поділля й України, декларуючи водночас таке своє „кredo”:

Ти не думай про модні речі —
Бери пісню з гарячих слів,
І барвінку візьми пучечок,
Що на рідній зростає землі.

Будеш гори долать високі —
Зачерпни з джерела води.
Поклади в своє серце неспокій,
Тільки спокою не клади.

Всупереч своєму закликові „не думати про модні речі”, Євген Гуцало виступив на сторінках „Літературної газети” (за 12 вересня 1961) уже цілком оформленим, але ж модерним також поетом. Характеристичний для поетичного спрямування Євгена Гуцала, для його закохання у казковість, у нереальність, у фантастику і показовий взагалі для всієї молоді поезії в сучасній Україні є його надрукований у цьому циклі п.н. „Зелена радість конвалій” вірш про улюбленицю молодих поетів усього світу „Велику Ведмедицю” із мотивом Чумацького шляху, що зустрічається часто і в поезіях Ліни Костенко і Миколи Вінграновського й Івана Драча, і з попередженням „оберігатись сузір'я Гончих Псів”.

Названі тут, як і в нашій ширшій статті про модерну українську поезію в УРСР, надрукованій у журналі „Сучасність” (книжка 2-га за лютий 1962) п.н. „Велика Ведмедиця і Гончі Пси”, п'ятеро поетів — Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Євген Гуцало — творять основний загін у сучасній молодій радянській поезії. Як головних репрезентантів молоді поезії вираховує саме цих п'ятеро поетів також і радянський критик Іван Світличний у своїх

„полемічних нотатках” п.н. „У поетичному космосі”, надрукованих у кнєвському „Дніпрі” (квітень 1962). На творчості саме цих поетів зупиняється також і відомий радянський поет і літературознавець Степан Крижанівський у своїй статті п.н. „Буяння молодих сил”, надрукованій у „Радянському літературознавстві” (книжка 1-а за 1962). До „шестидесятників” Крижанівський та інші критики зараховують ще Миколу Сингаївського, народженого 1936 р. в с. Шатрище на Житомирщині, автора двох збірок віршів „Жива криничка” (Дитвидав, 1958) і „Земле, чую тебе” („Молодь”, 1961), 20-літнього закарпатця Петра Скунця, студента 4-го курсу філологічного факультету Ужгородського державного університету, автора збірки поезій „Сонце в росі”, Роберта Третьякова, народженого в Пермі 1936 року, росіянина, який пише українською мовою, випускника факультету журналістики Київського державного університету й автора збірки поезій „Зоряність” (Харків, 1961), і ще деяких інших. Але ж усе це поети здебільшого ще не викристалізовані, з невиразним ще обличчям. Перший з-поміж них Микола Сингаївський, хоч і користується подекуди вільним віршем, але віршувальна творчість його наскрізь публіцистична. Свої вірші він зазвичай влітає в звичайні газетні статті. Деякі завдатки на доброго поета подає Петро Скунець, як про це свідчить його надрукований в „Літературній Україні” (за 6 квітня 1962 року) вірш „В гостях у Києва”. Інтересний своїми виступами проти міщанства й фальшу, співзвучними з такими ж виступами Ліни Костенко й Віталія Коротича, харківський поет Роберт Третьяков, який у своєму вірші „Віна і любов” („Літ. Україна”, 6 квітня 1961) заявляє:

Боюся того, що на людях бояться
 Розпусники в чистих картинах флямандців,
 Боюся, як ті, що Венеру Мілоську
 Готові убрати в сорочку з віскози,
 Боюся простого людяного стижу,
 Як ті, що про підлість шепочуться тихо,
 Рахуючи нишком не ратні дороги,
 А в теплому ліжку — легкі перемоги.

Як виразник прямивань, думок і ідей молодих радянських модерністів виступає Іван Драч. На пленумі правління Спілки письменників України, дня 11 січня 1962 р. він стверджував, що можливості молодого покоління в творенні українського радянського мистецтва більші і ширші. „Воно ще майже нічого не встигло зробити, але вимоги в нього до своїх попередників і до самих себе суворі й справедливі, безкомпромісні”. У своєму виступі Драч обороняв право молодих захоплюватися не тільки творчістю художника-комуні-

ста Пікассо, але також і творчістю Ван Гога й Гогена, Моне і Сезана.

Своїми намаганнями оновити українську поезію й ввести її із завороженого кола колгоспно-виробничої й партійної тематики, із сір'ятини й мертвеччини соцреалізму на нові шляхи, до нових обривів і зір, використовуючи при тому традиції й досягнення модерної української й західної літератури, молоді радянські поети-модерністи викликали чимале занепокоєння в колах партійних теоретиків і комісарів від літератури. Не маючи можливості нормувати в сучасній внутрішній радянській ситуації їх росту й розвитку адміністративними заходами, керівні режимні чинники використовують для уговання „молодої зміни” та для боротьби з „ідейними викривленнями” у молодих літераторів уже інші засоби — літературної протекції, посад, привілеїв. Найталановитіших з-поміж них: Івана Драча й Євгена Гуцала залучено до праці в редакції „Літературної України”, Роберта Третякова наділено постом відповідального секретаря харківського журналу „Прапор”. Не зважаючи на їхній молодий вік, як і на те, що не всі з них мають уже опубліковані збірки, майже всіх їх — поетів М. Вінграновського, Є. Гуцала, І. Драча, П. Скуця, М. Сингаївського, Р. Третякова й прозаїка Володимира Дрозда — наділено привілеєм членства в Спілці письменників України. Сталося це дня 20 березня 1962 р. на спеціальному засіданні президії СПУ, що його учасники стверджували значення припливу в літературу нових сил і росту їх талантів, але водночас висловлювали свою тривогу й незадоволення з приводу того, що ця молодь „збивається з правильного тону, відходить від „кардинальних тем сучасності”, „не досить активно беруть участь у громадському житті Спілки” й т. ін. Водночас із цим усіх віддано під вправлену в прославлення партії й режиму руку Павла Григоровича Тичини, якого наставлено головою „комісії СПУ по роботі з молодими”. Зроблено це з метою, щоб „нова надійна і перспективна зміна... йшла в ногу, в одному строю з усією письменницькою організацією” та щоб нібито встановити „нову традицію в Спілці, „традицію батьківського напучення тим, що вступають у літературу”.

В яких муках, в супроводі якого спротиву й труднощів народжується нове в радянській літературі, може свідчити й постановлення нової прози. Межовим, початковим її роком треба визначити 1962 рік, значить зроблену „Літературною газетою” спробу винести на „читацький суд” твори молодих прозаїків модерністів. В ч. 7-му за 23 січня 1962 р. цієї газети появилися вже цілком модерні своїм підходом і композицією, змістом і формою оповідання, новели й етюди шістьох молодих прозаїків, між ними двох, активних уже в поезії, бв-

гена Гуцала й Івана Драча і, крім них, Валерія Шевчука, Володимира Дрозда, Юрія Ковалю й Федора Бойка. Чотири останні, усе 22-23-літні студенти університетів, виступили з своїми творами вперше. Євген Гуцало зарепрезентував свою прозову творчість інтересним і оригінальним оповіданням „Олень Август”, Іван Драч — образком „Осінній автобус”. Найвидатніший з-поміж молодих прозаїків, 22-літній студент-історик Київського університету Валерій Шевчук надрукував у цьому числі „Л. Г.” своє оповідання „Мій батько надумав садити сади”. Народжений 1939 р. в с. Петрушин на Чернігівщині студент журналістики на КДУ Володимир Дрозд виступив із добрим оповіданням „Голубий попій”, студент другого курсу Львівського державного університету Юрій Коваль — із етюдом „І люди помиляються” — про морську медузу, що помирає на березі, яку автор відніс у море, дораджуючи їй „триматися подалі від берега” й не бути такою довірливою”, і студент КДУ Федір Бойко з оповіданням „Ескімос”. Після цього київська „Літературна Україна” надрукувала із прозової творчості названих авторів ще три новели Валерія Шевчука під загальною назвою „Любов, літо, осінь”, із цікавою повістю з комсомольського життя виступив у „Дніпрі” (за лютий 1962) Володимир Дрозд і кілька нових оповідань надрукував у журналах Євген Гуцало, видавши водночас із цим першу збірку своїх оповідань п.н. „Люди серед людей” („Молодь”, 1962).

Виступи молодих прозаїків, особливо ж оповідання й новели Валерія Шевчука та етюд Юрія Ковалю, викликали гостру, інколи озлоблену реакцію офіційної критики. Молодим прозаїкам почали дорікати надмірним впливом західних модерних письменників — Фолкнера, Селінджера, Гемінґвея, „претенсійністю”, „шарадністю” тощо. Дуже не припали до вподоби критикам висловлювання Валерія Шевчука проти надмірного п'єктування молоддю. Щоб уговтати якість молодих новаторів у пресі, комісія СПУ по роботі з молодими” відбула вже з початком квітня 1962 р. окремі збори для їх напучення на правильний шлях і тон. Сміливо й принципово виступив на цьому засіданні проти своїх критиків Валерій Шевчук, заявляючи, що він „усіяло прагне уникати будь-яких рецептів”, і протестуючи й далі проти „надмірності, непотрібного „опікування” в громадському вихованні молоді”.

Як у творах молодих поетів-модерністів, так і в творчості молодих прозаїків, особливо ж у Валерія Шевчука та Володимира Дрозда, проявляється глибока нехіть, а то неадекватність до міщанства, фальшу, красивих слів, неправди, байдужості й безсердечності.

Не зважаючи на запеклий спротив деяких репрезентан-

тів радянської літературної реакції, таких, як Любомир Дмитерко, Микола Шеремет і зокрема Платон Воронько, який в останнє виступив з віршованою відповіддю на анонімного листа одного з шестидесятників, в якому той протестує проти гречаної каші соцреалізму й заявляє, що воліє вже гризти іржаві цвяхи, сміливі й новаторські виступи мали деякий вплив і на старших поетів. Вертається до своєї колишньої бароковості Микола Бажан, який у своїх „Поезіях про Італію” („Вітчизна”, травень 1961), особливо ж у вірші „Лєся Українка в Сан-Ремо”, дав прекрасні зразки високого поетичного мистецтва. Модернізує свої поетичні засоби в своїй новій книжці (збірці) „Прозорість” (К. 1962) Андрій Малишко. Відходить від соцреалістичної декларативності в своїй найновішій збірці „Ще не вечір” (РП, 1961) прихильний до нових напрямів у поезії Степан Крижанівський і навіть публіцистично-тенденційні вірші Ігоря Муратова „П'ять монологів Патріса Лумумби” („Прапор”, лютий 1962) вирізняються своєю модерною формою.

Своїм гуманним ставленням до людей і подій, бунтом проти радянської літературної відсталості й сіризни молодого радянська українська поезія перегукується з активністю групи молодих московських поетів, що їх очолює українець з походження Євген Євтушенко, який, хоч і живе в Москві і пише тільки по-російськи, але ж пов'язує себе з Україною темами своїх віршів („Бабин яр”) або виступами в київських часописах (у київській „Літературній газеті” за 1 вересня 1961 р. він, Євтушенко, надрукував цикл своїх поезій п. н. „Стихи, впервые напечатанные в Киеве”). Перегукується своєю тенденцією проти неправди й фальшу українська поезія теж із подібним спрямуванням у віршах Євтушенка. Світовий розголос, що його здобув Євтушенко, завдячує він своїй надрукованій у згаданій київській „Літературній газеті” поезії „Розмова”, в якій він заявляє, що уважав завжди негідною людини справою „знижуватися до боягузтва колеги”, висміював усе фальшиве, не писав доносів і говорив те, що думав.

Приєднав свій голос до вимоги молодого української літературної генерації стояти за свободу духа і правду слова єдиний з-поміж репрезентантів найстаршої генерації поетів — Бажанів, Тичин і Сосюр — Максим Тадейович Рильський. Не зважаючи на те, що під час своєї подорожі до Югославії (описаної в московських „Известиях” за 7 квітня 1962) Рильський заперечував усяко в своїх відповідях на питання югославських письменників, що „ніяка революція” в радянській літературі не відбулася, що появилися тільки поети із своїми творчими обличчями, особливостями й шуканнями, — наявність цієї революції й нових уже спрямувань підтвердив Ма-

ксим Рильський своїми „Зимовими записами”, надрукованими в газеті „Вечірній Київ”. У приведених Леонідою Міщенко в рецензії на нову книжку Рильського „В затінку жайворонка” („Жовтень”, квітень 1962) строфах Максим Рильський підносить свій гнівний, виношений протягом довгих років мовчання в глибині серця голос проти братопродавців, донощиків, наклепників:

Вони між нами ходять — і на зборах
Промови виголошують гучні,
Вони не знають тонів небадьорих,
Та очі в них — пригляньтесь — скляні!
Братопродавці з білими руками,
І з чорними серцями — ось вони,
Що вслали анонімними листами
Дорогу у кар’єру і чини!
І ходять ще! І ще земля їх носить,
І ми їм досі руку подаєм,
І піт кривавий їм чола не фосить
Під каяття нестерпним тягарем!
Та стать людьми — нема, нема надії
Тим, хто життя проспоз, немов зм’я!
Нехай їх вітер вічності розвіє,
Нехай в огні останнім спопел’є
Наклепника останнього ім’я!

Своїми полум’яними рядками проти всіх тих нелюдів, що були найвірнішими помічниками компартії й радянського режиму в нищенні української творчої інтелігенції й народу, похилий уже літами поет приєднався до наймолодших — до тих, що виходять в літературу з прапором боротьби „за свободу духа і правду слова”. Своїм виступом він водночас підтвердив, що в українській й радянській літературі відбуваються нові, уже справді таки революційні процеси.

Василь І. Гришко

ЖИВЕ І МЕРТВЕ

в українській радянській прозі

(Критично-публіцистичний огляд деяких літературних появ)

1. ЖИВЕ ЖИТТЯ І ШТУЧНЕ МОРЕ

Тому, що нас тут передусім цікавить живе, почнемо з... мертвого. Маємо на увазі померлого 1956 р. найживішого майстра відтворення життя в українській художній прозі 50-х років — Олександра Довженка. Тільки візьмемо за об'єкт нашого розгляду тут не „Зачаровану Десну”, з якої, власне, й починається поява справжнього живого життя в оживаючій, з умиранням сталінщини, українській радянській літературі, а останній твір цього фактично вмертвленого сталінщиною майстра — „Поему про море”, в якій у живих мистецьких образах відтворено й саму живу дійсність України 50-х років.

Цей безперечно ще й досі найсучасніший твір української мистецької прози 50-х років чомусь досі розглядався в нас переважно лише в зв'язку з однойменним кінофільмом, бо ж його жанрова форма „кіноповість” звичайно вважається просто кіносценарієм. Тим часом, як відомо, фільм, зроблений за цим твором після смерті Довженка, майже не має в собі того неповторного „довженківського духу”, що живе саме в оригінальному тексті й специфічному „підтексті” його кіноповіді, яка з усіх поглядів являє собою самостійний літературний твір особливого прозового жанру. Щодо самого цього жанру, то „кіноповість”, як також і „кіноповідання”, чи „кінороман” — це не те саме, що звичайний кіносценарій, хоч і може ним бути, а таки повість, оповідання чи роман, лише нової, сказати б, „модерної”, форми, в якій епічно-розповідний матеріал мистецької прози стиснено до максимальної сконцентрованості на найсуттєвішому за взірцем найекономічніших засобів образної виразності синтетичного мистецтва кіна. Можливо, що ця жанрова форма, властива здебільшого творчій манері наших письменників-новаторів романтичної школи (її елементи відіграли значну роль в формуванні стилю Яновського) є вказівкою для напрямку розвитку мистецької прози майбутнього взагалі, тоді О. Довженко є в нас безперечно справжнім „батьком” цієї новаторської форми, а його „Поема про море” — класичним твором цієї форми сьогодні.

Взагалі ж твір цей можна назвати класичним також і в

іншому розумінні — як наймонументальніший, хоч і не великий розміром, епічний твір української літератури посталинської половини 50-х років, в якому найбільш сконденсовано й образно-яскраво відтворено цілу панораму радянської дійсності в Україні цієї доби, як у її історично-реальної конкретності, так і в її узагальнено-філософській суті. В такому розумінні це дійсно поема і дійсно про море — поема про море життя народу й долю людини в ній, створена на життєвому матеріалі сучасності й для сучасників, але з перспективи вічності. Власне, здається нам сучасність і вічність у житті народу й людини в ній якраз і є головною темою твору, з якої випливає й його провідна ідея.

Звичайно, в стисло-конкретному розумінні тема й ідея „Поєми” дещо вужчі й цілком укладаються в рамки вимаганої від кожного радянського письменника схеми „соціалістичного реалізму” з його відомим „принципом партійності”, тобто — партійної тенденційності. Це тема широко розрекламованого радянською пропагандою будівництва т. зв. Каховського штучного моря, яким залито місцевості колишнього Великого Лугу й Січі в зв'язку з побудовою великої гідроелектроцентральної в Каховці на Дніпрі в середині 50-х років. І це також ідея, що її саме й піднесла радянська пропаганда — ідея перемоги цього будівництва, як будівництва комунізму під керівництвом комуністичної партії та перетворення природи й людини за пляном і в процесі цього будівництва. І треба сказати, що Довженко не тільки свідомо, але й цілком широко, присвятив у цьому творі всю силу свого таланту висвітленню саме цієї теми й висловленню саме цієї ідеї, відповідно до вимаганої від нього партійної схеми, цілком послідовно вживаючи для цього часом навіть і засоби прямої публіцистики.

Але, як справжній мистець, що його ознакою є вірність глибинній правді життя навіть і при суб'єктивно-тенденційному наставленні до зверхніх її виявів у реальній дійсності, Довженко в цьому справді мистецькому творі не обмежив відтворене в ньому широке море життя вузькими берегами партійної ідеологічної схеми. Море живого життя само переклинуло через ці береги в творі, і тому не свідомо наголошувана автором соцреалістична тенденція, а стихійно появлена в творі глибинна правда життя звучить головним мотивом у ньому, надаючи відповідного і зовсім не партійного звучання й цілій його ідеї.

Те, що створює собою властиву ідею твору, в розумінні логіки самої системи образів, у яких утілено мистецьку концепцію відтвореної в ньому дійсності, полягає передусім у своєрідній символіці того будівництва штучного моря, що на його тлі розвивається сюжет і фабула твору. Штучне море, що в його ім'я треба зусиллями велетенського вкла-

ду праці народу знищити природну красу, вирубати природні дерева, зруйнувати рідні оселі, затопити навіки місце минулої слави й розлучитися з тим, що таке дороге душі людей, які те штучне море будують — це н би символічний образ того штучного майбутнього, якому ім'я „комунізм”.

Характеристично, що перспектива, з якої в основному показується в творі будівництво штучного моря, це передусім колгоспне село — безпосередня жертва того будівництва: його руйнують, щоб затопити штучним морем. Що йдеться не просто про певне село, яке зазнає такої долі, а про село в узагальненому розумінні, що разом стає посередньо жертвою великого будівництва, автор (він же герой твору й оповідач) змальовує на самому початку твору кілька сценкоп у різних селах по дорозі наближення до будівництва, показуючи їх руїну й спустошення. Люди тікають із колгоспів (звичайно ж — на будівництво, бо їм у селах уже нема чим жити). Ось розмова на прощанні з одним утікачем: „Чого я буду спину гнути в колгоспі? Доки? — Залиш. Яку спину? Дурниці!.. — Скучно мені, зрозуміли? В колгоспі. Не можу! Не бачу нічого, крім роботи. Нема того, до чого прагне душа моя й моєї Дуньки: ні парку, ні світла, ні клубу. Садиби розгороджені, нудьга. І кожен день, ідучи з хати, не хочу повертатись” (72). Делі по дорозі автора-оповідача обминають одна за одною машини, наповнені дівчатами, колгоспною молоддю, що їде із сіл на будівництво. Каже водій авта: „Так. Тепер ніяка сила не вдержить їх у селі... Тепер ім або осв ту треба припинити, або село перебудувати... Скучно стало їм у колгоспі. А тут ще садиби занедбали, двори розгороджені. От вони й розлітаються” (74). Стара колгоспниця, вітаючи „з образою і навіть заздрістю” земляків, що покинули село й прибули вже до нього як гості перед його затопленням, каже: „Ой, яке наше село стало пишне та веселе!.. Уже хоч достатку й чортма, так люди зате ай-яй-яй!.. Дайте я хоч подивлюся на вас та полюбуюсь, а то все прощамось та проводжаємо, та плачемо. — бо ніхто вже не повертається. Як згадаю життя — самі прощання. Чи вже нема нам радощів дома? Чи земля набридла?” (96). Це ж саме стверджує й голова колгоспу Зарудний („стаж головування — двадцять чотири роки”): „Людей бракує. Одні вирости і, розпростерши крила, розлетілись по високих державних постах. інші — без крил розлізлись, треба й не треба, до лихого матері, хто куди, де більше асфальту, електрики, і вже звідти критикують нас і навчають сіяти й орати” (99). Та справа, звичайно не в самоу „асфальті й електриці”. В чім справа — видніше з наступної розмови колгоспниць із головою колгоспу на зборах: „А чому за трудовень так мало платиш? — загомоніли, загукали жінки, дожирливо киваючи головами.

Зарудний згоджується: — Мало. Ніде правди діти. — А чому народ розбігається по містах? Роботою замучив!.. — Трохи єсть і цього, не заперечую. — Трохи? Дуже багато! — Жінки спалахнули: — Все зразу хочеш?! — Винен. І буду дальше мучити років три-чотири, нечистий вас не візьме” (124).

В цих живих сценках, у цих яскравих діялогах, що просто вихоплені з життя (що вони справді вихоплені з життя, про це свідчать опубліковані „Записні книжки; матеріяли до „Поєми про море” — Твори, т. 3, ст. 403-524), говорить сама за себе життєва правда, з якою показано колгоспне село. Ця щира правда, як трагічний лямбмотив загалом патетичної симфонії трудового героїзму, що в її тонах написано цілу картину будівництва штучного моря, хвилююче звучить: в ліричному відступі, в якому сам автор, ніби підсумовуючи й підкреслюючи сумну правду про колгоспне село, пише: „Якщо не мовчати на догоду низці редакторів, наставників і повчальників, і не кривити персьм в обхід питань на догоду благополучності, на догоду тому, що скаже старенька підла княгиня Марія Олексіївна, на догоду квартири своїй, машині своїй, дачі своїй, місцю своєму в президії, — то важко писати про село, де пролетіло безповоротно далеке дитинство. Задумані обличчя розумних, стриманих на посмішку людей говорять дечого багато, і турбота на обличчях свідчить мені, як важко часом дістається народові його трудовий героїзм. Як скучно й нелегко ще в наших селах, які убогі хати, о, критики, художники! О, процвітаючі, які ж бо небагаті хати!.. (130).

І от саме ж оці „стримані на посмішку люди” з убогих хат, що викликають в автора розпуку, з отих колгоспних сіл, в яких так „скучно й нелегко” — саме ж вони й будують оте штучне море, мобілізовані на будівництво, втікаючи на будівництво від колгоспної бід, і просто як колгоспники, що мусять самі руйнувати приречене на затоплення морем власне село. Будують тяжко, серед постійних і безконечних „труднощів будівництва майбутнього комуністичного суспільства”, і головне — мета самого будівництва, оте таке далеке й неясне „майбутнє”, зовсім не виправдує в їх очах їхніх сучасних жертв фактично всім, що становить собою саме життя, як таке, в його реальній сучасності. В цій сучасності їм нема чим тішитися в житті. Про це говорить колгоспниця Христина в діялозі з головою колгоспу в згадуваній уже сцені з жінками на колгоспних зборах: „Чим утішусь? Не знаю. Не знаю. Але чимось треба втішатися. — Годістю. — Я горда. Важка втіха. — Роботою... Ще чим?” (126).

А коли голова колгоспу починає загальними фразами вияснювати людям велич будівництва й неминучість переборення труднощів, кажучи — „На це покликані! Невже незро-

зуміло?" тоді знову підноситься хвиля жалів колгоспниць, і він не має що їм в дповсти: „ — Несправедливостей багато! Чому, якщо все зрозуміло, чому так довго важко і не вистає всього? — загомоніли жінки.

— Не знаю. Якби я знав, я був би міністром. А я звичайний голова колгоспу” (там же).

Та головне в тому, що в той час, як народ — колгоспна маса, будівники — живуть самою роботою в ім'я майбутнього, ті, що „розлетілись по високих державних постах... і вже звідти навчають сіяти й орати”, мають, так би мовити, майбутнє в сучасному, яким і тишаються як начальники, бюрократи, керівники й пропагандисти „будівництва майбутнього”. Це одному з таких на будівництві — виконробові Голікові, що апелює до „майбутнього”, каже колгоспник-будівник Шиян:

„Досить мені хвалитися майбутнім! Я тут щодня належу йому більше, ніж сучасному. — Яким чином? — Та хоч би таким, що одержую менше за вас.

— Ну, знаєш, за такі слова...” (122). Сам автор-оповідач, що також належить до категорії тих, що „розлетілись”, каже в творі про себе, іронічно натякаючи на відомий ідеал майбутнього комунізму — „кожному по потребі, від кожного за його здібностями” — „Міцно зрозумів я чарівне гасло „кожному по потребі”, — став дебелий, показний” (131). У творі показано цілу галерею таких „дебелих, показних”, що разом усі „злітаються” знову в колісь рідне їм село, щоб попроситися з ним перед його затопленням. Тут генерали, полковники, начальники й бюрократи-керівник різних „висококалорійних установ”, що їх назви іронічно перерахує голова колгоспу: „заготкурочка, заготкачечка, райгусак, райкарась, промцибуля, облсметана” (100), а також і такі, що ліквідували його установу як непотрібну, де він трубив попустому двадцять літ” (96). Серед них є навіть і пташки з самого уряду: „Одна з приїжджих жінок — заступник міністра... Приїхавши в рідне село на „Зім’ї”, вона й триметься в дповдно... подруг свого босоногого дитинства вона майже не впізнає” (94).

Навіть і такий позитивний у творі тип, як ще зв'язаний почуттями з рідним селом генерал Федорченко, це також представник уже нетрудової „нової класи”, що яскраво виведено в творі в образі родини генерала — типової родини радянських „панів”: генеральші Ангеліні Михайлівни та їхнього сина Аліка, що в їх полоні вже повністю перебуває й генерал, також уже „пан”, хоч і „з мужиків” — з колгоспників. Не даром навіть його рідний батько, старий колгоспник-тесляр („завжди чим-небудь незадоволений... Якби не син, генерал армії і не поважний в'їк, невідомо, що б мав він за

свій язик” — 101) ставиться до нього вже як до „пана” з якимсь відчуженням, іронічно називаючи його „вашим превосходительством”. Сцена зустрічі:

— „Тату, здрастуйте! — А-а! Здравія желаєм, ваше превосходительство! — В голосі старика радість, приперчена сарказмом” (103).

Особливо ж виразно й гостро окреслені риси нового панства в сценах із генеральшею й Аліком на селі. Алік — це типовий „барчук”-білоручка, ще й „недоросль”. Тільки коли дворянський „недоросль” Фонвізіна не хотів учитися географії, бож є „ізвозчік”, то типовий радянський „недоросль” не хоче вчитися математики, бож однак, як каже він у характеристичному діалозі з дідом-теслею, готується стати прокурором чи суддею”:

— „А може буду прокурором чи суддею. — Хто тобі сказав? — Мамка. — А чому ти будеш суддею? На якій підставі? — Там не треба математики. — А що ж там треба? — Злочинці. — Які злочинці? — Різні, яких я буду судити... — Так... суддя. А в тесляр до мене не хочеш? — Ні. — Чому? — Папка генерал. Як я буду теслярем?.. (104-105).

У цьому діалозі — ціла картина глибочного соціального звучання. І це не випадково, що втіленням образу нового панства виступає в творі саме не так сам генерал, син колгоспника, як син генерала — вже панська дитина, майбутнє „нової кляси”. Коли сам генерал ще якимось зв’язаний із трудовою клясою свого походження, то його синок не має з нею вже нічого спільного, як не має з нею нічого спільного й його „мамка” — генеральща”, яка не може примиритися з тим, що „колгоспники звать її чоловіка Гнатом і навіть на ти, і він сприймає це як належне — жакливо!” (122). Її кидає в лютя саме припущення якоїсь спільности з „мужиками-колгоспниками”, які в наївности своїй навіть пропонують землякові-генералові посаду... голову колгоспу. „— Генерал — голова колгоспу. Дурниці!” — кричить вона, і далі, накинувшись за це на чоловіка, виказує йому в лайці, „що він талановитий тільки в битвах, в усьому ж іншому він, як був, так і залишився м у ж и к о м (тут і далі в цитаті підкреслення наші — В. Г.). Що ця жалюгідна хатинка, з якою він приїхав попрощатися... і вся ця бідність, не приглядність, відсутність елементарних вигод — безглузді й нестерпні... Ні! Вона не хоче тут залишатися й години, вона вимагає негайного виїзду в санаторій, в протилежному разі вона сама йде з Аліком і буде скандал” (134). І сама свята правда говорить устами виведеного з рівноваги генерала, коли він кидає їй у розпалі лайки: „Проклята паразитка... адже ми живемо на їх ший...” (там же).

Ця правда звучить також і в надзвичайній своєю багатомовною... безмовністю сцені зустрічі й розмови з генералом отих самих, на чий ший живуть ними ж породжені радянські „ваші превосходительства”. Земляки-колгоспники, друзі дитинства генерала, для яких він усе ще свій „Гнат”, приходять на підпитку до нього просити (свята простота!), щоб він став у них за голову колгоспу, замість урядуючого вже 24 роки Зарудного. Розмова: „Як живете? — Як ви? Спасибі. — Ні, як ви? — Ми?.. З якого боку... Взагалі, звичайно, погано. — Але ж є перспектива: море. — Так. Надія єсть. Хоч дехто, правда, впадає в песимізм. — Чому? — Зарудний жме. Савка... Гнате, скажи нам правду. Як знаменитий генерал... і взагалі... — Ну-ну-ну-ну... — Скажи по совісті, ну... чому воно так?.. — Що? — Не скажу.. — Лев Яценко поклав бронзовий кулак на серце і, наблизившись до генерала, сказав тихо і ніжно: — Перебрав на п'ятдесят грам. Вибачаюсь. Тому я тільки питання задам: чо-му-у? — Що чому? — Мовчу... Зрозумів?.. Ух-х!” (128).

На цьому тлі в своєму властивому світлі виступає й „перспектива — море”. Ця перспектива дається в творі, звичайно ж, у піднесено-оптимістичному пляні, як єдина надія на чудо такого перетворення життя, що після того все оте, від чого так стогне перед генералом роботяга Яценко своїм болючим „чо-му-у”? — має якось зникнути. Але ж чи зникне? Будівники чуда-моря мають усі підстави в цьому сумніватися і „впадати в песимізм”. В цьому питанні має поважні „розходження з партійною програмою” навіть такий будівник, як колишній сержант часів війни — Кравчина, про якого автор каже, що „перед лицем історії нового світу він людина партійна”. Ось що його мучить: „Взяти хоч би товаришів „рангом вище”, наприклад різних тем уповноважених, не кажучи вже про „снаби” та інші „висококальорійні” посади, — теж народ солідної комплекції, а як же інакше?.. Така людина і страшнувата часом буває, особливо, коли Кравчини дадуть їй вищу освіту, піднесуть її, створять їй славу, добробут, на „ЗІМ” чи „ЗІС” з дружиною посадять, а їй цього мало, і починає вона виказувати казна-звідки позичене зазнайство. Тоді вже краще не питаєте Кравчину про політику... Тоді почне він говорити як після тяжкої хвороби, тихо й жалбно, з якоюсь болісною тугою в очах: — Ой! Слухайте... Ну, добре, хай — плями! Хай уже там перелізли з феодалізму в капіталізм, з капіталізму в соціалізм. — чорт з ними. Але невже й далі полізуть?.. З нами?.. Га-а?! В комунізм?” (150). І навіть голова колгоспу Зарудний, що, як він сам каже про себе — „нічого не пожелів: ні бога, ні чорта, ні загробного життя, ні власного запасу хліба. Село відне стер з лица землі для нового моря і хату, в якій народився

сам і дочка моя Катерина”, — навіть і він після того, як Катерину збезчестив і покинув кар’єрист Голик, щоб одружитися з дочкою „бога гідромеханізації” й „злетіти” вище, уявно звертаючись до Голика („З яких щлин минулого повзеш ти в комунізм?”) вигукує:

„Якщо ми можемо таке вчинити один одному, — для чого тоді нам море? Навіщо рубати нам старі ліся, переносити десятки сіл? Навіщо нам нові моря, якщо в нас у душі не хвилі морські, а болотяна гниль?” (157).

Тут мовиться н.би про моральну гниль Голика, але ж його неморальність — це не просто розпуста, а це кар’єризм — типовий елемент панівної системи бюрократизму. Голик сам в одній розмові в творі, пригадуючи слова про нього начальника будівництва Аристархова, каже, що „зі мною не комунізм будувати, а бюрократизм. А мені однаково” (146). А чи тільки йому самому однаково? А що як і взагалі комунізм і бюрократизм — це „однаково”? Таке питання постає неминуче з логіки деталей тієї життєвої правди, що говорить сама за себе в творі. Аджеж Голик — це один з керівників будівництва, і навіть один з найбільш „надхненних” його пропагаторів (Як виступав на мітингу! Ну просто неможливо слухати. Я плакала з радощів, від гордошів” — каже про нього одна з безіменних будівниць (160). Це ж він у творі, власне, й роз’яснює впертому колгоспникові-будівникові, що не хоче покидати своєї хати в приреченому на затоплення селі, якою то конечною необхідністю є штучне море і „малює йому ясну картину майбутнього” (141). За характеристикою „трійки”, що розслідувала його неморальні вчинки, він „чудовий... першорядний робітник” будівництва, і він сам про себе гордо каже: „Я на будівництві завжди попереду, і ви вручили мені перехідний прапор” (163), отже — він навіть „ідеал”, а не „пляма”. Він настільки популярний на будівництві, що його ім’я „Валерик” масово дають на будівництві новонародженим дітям. І дуже влучно й багатозначно звучить репліка Кравчини, коли його повідомляють про надання його новонародженому синові імені „Валерик”: „Да? Тепер скрізь Валерики пішли” (152). Чи не підкреслення це автором саме типовості, а не виключності в житті під знаком будівництва штучного моря такого явища, як Валерик Голик, що „повзе в комунізм” зовсім не з якихось там „щлин минулого”, а з самої „передової” лінії найактивніших „борців за комунізм” (він партієць наймолодшої радянської генерації)?..

Ідея будівництва штучного моря, як ідея перебудови природи й життя людського в ній — отже ідея будівництва комунізму, показана в творі як ідея переможна. Це безпе-

речно те, що хотів сказати своєю „Поемою“ автор, як видно — широко захоплений цією ідеєю. Але, як справжній і також широкий мистець, автор показує об'єкт свого захоплення, поза авторськими лірично-публіцистичними виступами, де він безпосередньо його висловлює, знаходить своє втілення в творі лише в образах начальника Будівництва Аристархова, генерала Федорченка, голови колгоспу Зарудного і також, по-своєму, в особі виконроба Голіка. Щодо самих будівників, зокрема — колгоспників призначеного на затоплення села, то вони, виступаючи в творі, безперечно, героїми праці, як такої, представниками отого „трудового героїзму“, що так „важко дістається народові“, втілюють у своєму трудовому героїзмі скоріше жертвенну приреченість силі неминучості, ніж захоплення ідеєю й віру в неї. Характеристичною рисою в їх наставленні до самої ідеї штучного моря є здоровий народний скептицизм, що походить, звичайно, від їх суворого життєвого реалізму на базі гіркого досвіду. Типовими з цього погляду є репліки рядового будівника Филона Бесараба в розмові з автором про море: „Ну, що море. Багато води. Море... Іспареніє. — Не хочеться? — Не в тім діло — хочеться, не хочеться. Треба хотіти. Якщо це стало вже основним інтересом часу, тут на нехотінні да леко не поїдеш“ (115). Цей самий же мотив звучить і в найвишній репліці старої тітки генерала Федорченка, колгоспниці Антонини, що хоче бодай хоч береги майбутнього штучного моря відвести якось від рідного подвір'я, щоб врятувати люби му... грушу: „А море, якщо без нього далі жити вже не дозволено — хай уже йде собі низом, он туди на Скорбну, на Чортмлик... Га?“ (106). І, нарешті, Кравчина, вислухавши й іронічно коментувавши пропагандивну тираду автора-оповідача на тему „історичної не обхідності“ моря, у відповідь на слова „Ти теж будеш море“, каже: „Будую, будь воно прокляте“ (110).

Щодо самої ідеологічної проєкції символу штучного моря, як чуда перетворення природи й життя в майбутньому — в комунізм, — то навіть і в діялові закоханої пари молодят із будівництва, що по-молодечому закохані також і в ідею комунізму, звучить свідомість того, що, власне, ніякого чуда в самій природі людського життя здійснення цієї ідеї, звичайно, не зробить: — „І при комунізмі будуть страждати? — Аякже! Якщо будуть любити, значить будуть і страждати, тільки про це говорити не прийнято“ (137). Тут мовиться ніби про страждання, зв'язані лише з такою сферою людських взаємин, як любов, але ж це, по суті, універсальна сфера людського життя, в якій, власне, виявляються й приводять до страждання багато інших чинни-

ків, а в першу чергу, звичайно ж, чинник соціальної. Хіба ж випадково, що найбільші любовні драми світової літератури майже завжди були й великими соціальними драмами? А якого ж, власне, характеру є в своїй суті й любовна драма Катерини в „Поємі” — вже, так би мовити, любовна драма „доби соціалізму й будівництва комунізму”? Яка суттєва різниця, напр., між оспіваною в старих піснях і описаною в старих романах драмою на тлі капіталістичної, чи якої жадоби до багатства зрадливого юнака, й такою ж драмою Катерини на тлі вже, сказати б, „соціалістичного” кар’єризму жадібного до вищого становища Голика („Він бог гідромеханізації... Я оженись з його дочкою і злечу, злечу, передо мною відкриваються всі двері!” — 146). Не даром же своєрідна тінь Катерини в творі, також зраджена Голиком дівчина з дитиною — Валя про своє страждання каже: „Начебто нема соціалізму, і я живу в якихось старих книгах чи піснях” (88).

Правда, автор, очевидно, думає, що конфлікт, закладений в основі драми Катерини, тобто суть морального злочину Голика — це щось виняткове й несумісне з дійсністю „побудованого соціалізму”, тріумф якого він бачить уже не тільки в світовому, але й у космічному масштабі. Цю думку він і вкладає в уста одного з будівників, який з приводу вчинків Голика каже: „Виросли майже до світових розмірів уже готуємось літати на інші планети. Як це поєднати?.. Планети і це...” (143). Але інакше думає інший, до речі — позитивний герой твору — Кравчина, який не дуже вірить не тільки в те, що „побудований соціалізм” уже приніс якийсь чуда в його життя на цій землі, але й у те, що щось інше принесе в людське життя і його космічний тріумф у майбутньому. Міряючи майбутнє сьогоднішнім, він дуже дотепно висловлює свій тверезий скептицизм у діалозі з своїм задивленим у міжпланетне майбутнє синком: „— А ми полетимо з тобою? — Куди? — На Марс. — Чого? Там теж людям не мед. Холодно. З квартирами б’да. Одна назва, що марсіяни. — У нас краще на землі? — Не знаю, синку. Як ко м у. Працювати скрізь треба...” (148).

Свідомість універсальної правди життя, що „працювати скрізь треба”, як таким природна працьовитість народу-творця — ось що, а не вигнана від людей відданість програмі будівництва комунізму, брешить найвідчутливіше й у тому трудовому героїзмі що його з такими зусиллями виявляють у творі прості, прекрасні люди-трудівники, яких так тепло, людяно, не з офіційно пропагандивних позицій, показує в творі захоплений своїм трудовим народом автор. „Поєма про море” — поєма про народ. Рідний народ — головний герой твору, а любов до народу — головна його емоційна сти-

хтя. Цей народ, як він введений у творі в образах рядовиків будівництва, переважно колгоспників — це переусім мистець праці й поет життя. Такий мистець праці — старий тесля Федорченко, гордий нащадок славного будівника церков на Запоріжжі, такий і Кравчина. Те, що надає величі й краси їхньому тяжкому життю, як також надає їм і тієї життєтворчої сили, що нею вони тривають і перемагають труднощі свого життя, — воно ж і робить це життя в „Поемі” справді поетичним, — це прекрасна поетична душа цих, за висловом автора, „великих малих людей”. Ця піднесена вгору, окрилена душа народу, чудесно відтворена в хвилюючому епізоді з перелетними гусенятами. Підбравши їх, підбитих несподіваним морозом на весні, Кравчина відходить їх до тепла, в той час як голодні діти й дружина просять і наполягають, щоб він дозволив їх з’їсти. Але він не піддається спокусі, навіть посварившись за це з дружиною, випускає їх у небо, до сонця. І коли радісно полетіли-полінули вгору птахи, „він стоїть і дивиться вслід, високо піднявши голову... немов почувуючи, що й сам відривається від землі”. Тоді, зворушена поетичною хвилиною, кидається йому в обійми з сльозами дружина і вони почувують себе щасливішими, ніж коли б вони були наїлися такої бажаної гусятини. Вони засинають, щасливі, як діти, „і сниться їм, що вони летять, обнявшись разом із птицями й дітьми” (167). Тут ключ до цілої авторової філософії твору — поетичної, а не політичної, філософії ствердження вищості ідеального над матеріальним — філософії, очевидно, не комуністичної, а скоріше навпаки, але з її допомогою автор — ідеаліст-романтик, звичайно, виправдує від себе в творі й усі жертви в ім’я побудови ідеального комуністичного майбутнього.

Звичайно, автор вкладає все це в рамки відомої партійно-ідеологічної схеми, — вимаганої від нього чи свідомо ним обраної, — якій він намагається підпорядкувати й цілу мистецьку концепцію відображеної в творі дійсності, висловлюючи це навіть часом публіцистичними засобами, але й вони однак не виходять за межі, за якими починається пропаганда. Цікаво, що все те, що є з офіційно-пропагандивного словника в творі, автор вкладає переважно в уста своїх партійних героїв-керівників, включаючи сюди й такого ж героя в творі — автора-оповідача. Але будучи вірним життєвий і мистецькій правді, він якось соромиться вклати це в уста героїв-трудівників. В одному місці в творі він навіть ясно каже, що він, власне, не знає й має деякі сумніви щодо того, що ж думають і як бачать своє життя самі будівники: „Я дивлюся на їх обвітрені обличчя, на різкі зморшки й здуті вени на руках. Про що задумались мої брати і сестри-орлиці? Що видиться їм?.. (127). Поставивши це запи-

тання, автор так і лишає його відкритим, без відповіді. Відповідь, як і в кожному справді мистецькому творі, залишається читачеві, що знайде її, звичайно, не в тому, що г о р и т ь у творі автор, а в тому, що він у ньому п о к а з у є.

А показує автор будівників штучного моря не тільки в красі й величі їхньої творчої праці, не тільки в силі живучости й витривалости їх під тягарем постійних труднощів, але й у глибині їх людських, одвічно-людських, незмінно-людських страждань. Видимим символом страждання в творі виступає молода будівниця Катерина — дочка голови колгоспу, але більше дочка колгоспної України взагалі. В її образі можна вловити якісь далекі асоціації навіть із шевченківським мотивом вічно зрадженої української жінки, що в одному з варіантів цього мотиву також називалася Катериною. В „Поємі” вона з’являється спочатку як захоплена будівництвом юначка, за висловами ентузіазму якої проте вже приховується біль страждання від зламаного віри у витворений її коханням ідеал. Цей прихований біль відразу ж читає в її очах батько, слухаючи її захоплену розповідь про будівництво: „Гримить Каховка, батьку. Там уже місто побудували нове... Всі просто закохані! — А гребля? — А гребля — чудо! І Дніпро синій. — Ну, а печаль у тебе звідки? — Печаль?.. — Голос Катерині затремтів. Вона зрозуміла, що батько все прочитав на її обличчі. Туга раптом придавила її, і вона зразу стала іншою. Говорить тихо. В голос прихована жалоба. — Яка печаль? В очах. — Не питайте, тату. — Болить, тату...” (87). З цим болем в очах вона проходить через усю „Поєму”, аж до останнього рядка, залишаючись такою й після побудови моря. Та навіть і батько її, щиро в’даний комуністичній ідеї голова колгоспу, переживши біль уявного самогубства дочки, каже: „Буде, буде нове море і нові хвилі!.. Тільки страждання моє залишиться старим до кінця днів” (152).

Отже, найголовніше — людське страждання залишиться незмінним у житті й при змінній штучною комуністичною перебудовою зовнішності того життя в майбутньому. Зміниться тільки вигляд „перетвореної природи”, а сама ж природа залишиться такою ж, як і була. Така думка виразно брешить у самій логіці системи образів, з яких складається ціла мистецька картина будівництва штучного моря в „Поємі”, хоч автор і говорить від себе в творі щось зовсім протилежне.

Та ось море вже побудоване. Затоплено плавні Великого Лугу, зникли затоплені села, виникло нове місто й нові селища. Змиввся краєвид місцевости. А люди? Автор від себе каже: „Перетворюючи природу, вони самі вже зміни-

лись, вирости духово” (169). А що він показує? Роз’їжджаються з будівництва всі оті, що „злетілися” на затоплення рідного села — генерали, нач. льники, заступниця міністра, бюрократи з „заготкурочки”, „заготкачечки” і т. д. (їх усіх знову іронічно перелічено на кінці) на своїх ”ЗІС’ах” та „ЗІ-Мах” і без них, і всі такі ж самі, як і приїхали, і вертають ся туди ж, звідки й приїхали. Генерал Федорченко не став головою колгоспу, а вертається до своєї „паразитки” — генеральші й „недоросля” Аліка таким же, як і був „папкою-генералом”, щоб жити, як і перед тим, „на шиї” своїх земляків-колгоспників. Зарудний і надалі — на 25-й рік чи й на цілу наступну чверть століття залишається головою колгоспу над наївно-добродушними Яценками, що так і не довідалися від генерала „Гната” — „Чому воно так?..” Керівники будівництва на чолі з Аристарховим також відпливають, хоч уже й по новому морю, але в тих же самих старих ролях керівників — призначені на нове будівництво. Аякже, будівництво продовжується. За одним штучним морем треба будувати ще багато штучних морів, річок, каналів і т. д., бо в тім то й велич ідеалу майбутнього комунізму, що в міру наближення до мети — вона все знову й знову віддаляється, до безконечности. З керівниками на нове будівництво в дпливає й Валерик Голик, — „Тільки Голик стоїть коло борту один, відокремлений” (169). Відокремлений, звичайно, автором, бо поза тим він так само, як і все керівництво будівництва, відзначений новим призначенням, і зовсім не поїзвзе”, а їде з урядовою „путьовкою” прямо в комунізм.

А що лишається біля новозбудованого штучного моря? А на березі Катерина дивиться вдалину, на морський горизонт. Біля ніг її плещеться море і, мов питаючи в тривозі одна одну про щось найголовніше в світі, хвиля хвилю доганяє” (169). Це останні рядки „Поєми”, останній заключний деталь великої картини. Тут і ключ до розуміння цілого твору. На березі штучного моря залишається з своїм стражданням Катерина. Її печальні очі з тривожним питанням звернені в далину морського горизонту. З яким питанням? З вічним питанням вічного моря життя, що й чується їй у хвилях і штучного нового моря — „про щось найголовніше в світі”, що лишилося незмінним у житті народу й людини в нїм навіть і після „перетворення природи”.

2. РАДІСТЬ ПРАЦІ Й ЖИТТЯ БЕЗ РАДОСТИ

Дуже нелегко знайти такий перехід від „Поєми” До-вженка до інших вартих уваги явищ в українській художній прозі в УРСР кінця 50-х років, щоб при цьому не було помітно тієї чималої дистанції та навіть контрасту, що безперечно існують між рівнем і значимістю цього невеликого

розміром, але багатого змістом, твору померлого майстра та рівнем і значимістю тих переважно великих розміром, але без відповідного йому змісту, „полотен” здебільшого молодших письменників, що їх досить таки багато з’явилося за розглядуваний тут період. Тому, доки перейдемо до „полотен”, розглянемо тут спочатку чи не найскромнішу серед них назовні та й найменш помічену радянською критикою появу цього часу — книгу письменника т. є. ж, що й Довженко, літературної генерації, найменш претенсійну й своєю назвою: „Оповідання” (хоч у ній міститься й одна повість) Івана Сенченка.

В певному відношенні ці оповідання й повість є, власне, немов би найбільш контрастними порівняно з „Поемою”: наскільки „Поєма” є яскраво поетичним і патетичним, узагальнено-романтичним твором монументально-історичного змісту й оригінальної модерної форми, настільки оповідання виглядають суто прозаїчними, конкретно-реалістичними, дрібнопляновими й навіть ординарними, аж майже до банальності, як змістом, так і формою. Але ця зверхня видимість контрасту зникає при глибшій задумі над ними, а вони саме таку глибшу задуму й викликають, виявляючи цим і свою сховану за їх скромною зовнішністю неабияку значимість, як творів лише відмінної від довженківської манери писання, але приналежних до тієї ж категорії живих мистецьких появ під спудом мертвотних соціалістичних схем, що їх ці твори, навіть всупереч свідомому наставленню автора, перекреслюють.

Те, що робить ці оповідання й повість суто прозаїчними — це передусім підкреслена звичайність, буденність життєвого матеріалу, взятого в них за об’єкт розповіді: це „сірі”, пересічні історії таких же „сірих”, пересічних людей, нічим особливо не примітних серед незчисленної маси подібних до них одиниць, та ще й обмежених навіть і в просторі всього лише однією маленькою часткою конкретного світу, з якого вони вихоплені, однією робітничою околицею Києва — Солом’янкою в районі Батийової гори, де живуть переважно самі робітники паротяго-вагоно-ремонтного заводу („Каперверзе”) й залізничного депа, що про них тільки й мова в цих історіях. Такому прозаїчному матеріалові розповіді точно відповідає й підкреслена прозаїчність, скрайня лаконічність, а також проста, природна безпосередність самої розповіді, що її й мова, навіть, майже ідентична з щоденною розмовною мовою „сірих” солом’янських героїв цих історій. Власне, якщо б треба було визначити відповідною до їх жанрових особливостей назвою ці історії, то найвідповідніше було б назвати їх саме „історіями”, маючи на увазі їх переважно біографічно-розповідний характер, — а тому й бу-

демо далі називати їх тут просто „солом'янськими історіями”.

Але при ближчому розгляді цих історій ми побачимо, що вся їхня видима прозаїчність — це лише старанно випрацьована досвідченим майстром малої епічної форми зовнішність, за якою криється стиснена до краю в межах еконсмих засобах вислову, й саме тому особливо сильно діюча лірична схвильованість поетично й романтично й наставленого до життя автора. Ця скрита авторська лірична інтонація — м'яка, журлива, часом і з гоголівським „видимим усміхом крізь невидимі сльози” — проймає наскрізь усю невмісне скупку на вияви емоцій прозу спокійної, аж до позірної байдужості, розповіді. Саме це й характеристичне тут для мистецької техніки письменника романтичного складу, що користується реалістичною манерою писання.

Однією з особливостей реалістичної манери письменника-романтика в цих історіях є максимальна сконцентрованість образних засобів у кожній з них на якомусь одному конкретному об'єкті розповіді, як правило, — на окремих живих характерах, що вимальовуються на тлі окремих життєвих епізодів, чи й цілих історій життя окремих рядових робітників з однієї робітничої околиці. Але саме ця концентрація на одному й головному якраз і є тим засобом, за допомогою якого конкретний світ конкретних людей аж занадто конкретної Солом'янки виростає в сукупності всіх цих історій в одній книзі в яскравій і не тільки реалістично відтворений, але й романтично перетворений, образ цілого світу робітничої України останніх десятиліть, так би мовити, — своєрідний мікрокосмос радянського життя „доби перемоги соціалізму й побудови комунізму”. В світлі цього треба розглядати й те, що здається дрібнопляновістю в цих історіях, а насправді є тільки методом показу письменником дійсності, так би мовити, „знизу вгору”, а не навпаки, як це, наприклад, властиве прямій романтичній манері Довженка.

Та при всіх відмінностях, чи навіть і протилежностях, творчих манер Довженка й Сенченка, сама творча мета останнього в цих історіях є відчутно та ж сама, що й одне з головних наставлень автора „Поєми”: відтворити дійсність своєї сучасності в живих образах живих людей рідного народу, передусім же — людей праці, яких вони знають і люблять і які для них стоять у центрі всього, про що вони пишуть. Глибока любов до трудової української людини, глибока пошана до її творчої праці на рідній землі — незалежно від офіційно приписаного радянським письменникам культу праці — ця головна стихія Довженкової „Поєми” є головним мотивом і всіх солом'янських історій Сенченка.

„Я знаю землю й ціну людської праці”, — пише пись-

менник від себе в одному місці книги, висловлюючи далі, правда, цілком відповідну духові офіційного культу праці філософію життя: „Я знаю більше: труд — це те, чим живуть людські серця, бо вони живуть і квітнуть тільки в труді. І немає більшої радості, як радість труду”. („Кінчався вересень 1941 року” — О п о в і д а н н я, Київ, 1959, ст. 254). Далі скрізь також цитуємо тільки з цього видання, зазначаючи назви окремих цитованих творів. — В. Г.). Справді, письменник не тільки знає ціну людської праці, але й уміє показати ту радість праці, якою живуть серця його солом'янських героїв-робітників: старого коваля Каленика Романовича, мистця-вртуоза свого шляхетного фаху, який „майже не міг зрозуміти людей, які не трепетали б, побачивши горно, „розпечений шмат заліза, сяйво іскор і бузково-синіх пластинок циндри” („Рубін на Солом'янці”, 6); юного ковалевого учня й приймака Рубіна, якого охоплює „якесь солодке почуття втіхи... в міру того, як розпечений шмат заліза в руках Каленика Романовича обертається в красиву ксчерезку” (там же); працюючого сина робітника й майбутнього інженера Дениса Сірка, що з дитинства „жив, як і сотні його однолітків із Солом'янки й Батийової гори мріяв стати молотобійцем” („Денис Сірко”, 134); слюсаря-монтажника Василя Гнатовича, що „все життя своє віддав справам монтажу й демонтажу машин, і про машини міг говорити тільки з любов'ю (там же, стор. 172)) — і т. д.

Але письменник ще краще, ніж „ціну людської праці” в житті знає ціну самого людського життя, бо він також чудово знає й те, чим іще, крім самої праці, „живуть людські серця”, коли вони мають жити дайсно п о в н и м людським життям. Він знає, що „радість труда”, хоч вона й справді є найбільшою радістю, стає такою шойно тоді, коли праця є саме творчістю, а творчість — вільною, та й тоді це ще однак не в с е життя, а вже ніяк не все щ а с т я в житті. Як справжні живі люди знють це добре, хоч і не філософують на цю тему, також і його прості солом'янські герої-роботяги, що все своє життя віддають самій лише праці, і зовсім не вільно, заради творчості, а з необхідності, заради самого „насущного”, не маючи в своєму житті іншої радості, крім „радісти труда” як також, м ж іншим, не маючи досить і самого того необхідного для всякої радості „насущного”. Тому всі ці солом'янські історії, життєві історії робітників обох поколінь — і того, що, за виразом автора, „відстояло Жовтень” і побудувало соціалізм”, і того, що виросло вже в „побудованому соціалізмі” й „відстояло його у Вітчизняній війні”. — історії написані в 1956-57 р.р., до якого саме часу вони й доведені, чомусь так наповнені тугою, невимовною людською тугою, навіть і з гоголівськими „не-

видимими сльозами" крізь видиму... „радість труда". І це туга саме отих солом'янських роботяг — за чим? Якраз за відсутнім, недосягненим, розбитим або занадто спізненим у всіх цих їхніх життєвих історіях справжнім щастям повного людського життя, якого так прагнуть їхні серця. Бо всі ці історії людей, що знають і переживають „радість труда", це переважно історії людей з не повним, переполовиненим, надщербленим і в основному не щасливим життям.

Туга за нездійсненим щастям у деяких історіях не зовсім чітко окреслена, тобто — неокреслені її конкретні причини в розумінні самих героїв. Така, наприклад, туга Мусія Романовича, що „був сином слюсаря, який усе життя працював на Капервеерзе, і сам теж був слюсарем, але працював уже не на Капервеерзе, а в залізничному депі, і так само — все життя". Його туга родилась від пісні, яку він ще змалку почув на селі, коли співали, повертаючися надвечір з праці, дівчата: „У нього як защеміло тоді від цієї пісні серце, так і прощеміло все життя. Десь далеко гудуть паровозні гудки, чи гупають парові молоти чи співають дівчата, а в нього туга по тілу розливається: от знявся б і полетів кудись на самий край світу" („Про лист з крапками", 125). Такого ж характеру й туга старого шліфувальника Гурія Андр'яновича. Її викликає в нього просте споглядання місяця й хмари, з приводу чого він каже:

— І зрозуміти не можна: місяць, хмара — і все, а душу тривожить. — Він сказав це якимось журно. Йому й справді було журно. Журно, що все безповоротно минуло, і він так нічого гарного й не побачив у своєму родинному житті. І цілий вечір він був задуманий, все прислухався, що діється в серці, і, здавалося, що його серце плаче й тужить за тим, що життя його могло б бути таким гарним і таким не було" („На калиновім мості", 56).

Ця туга ніби чисто особистого характеру, в кожному разі — вона завжди пов'язана з якимись особистими нещастями, невдачами, втратами й болями певного головного героя розповіді, але настрої цієї туги загальний і відчутний на всьому в тому солом'янському світі, в якому вони живуть. Ця туга бренть осінньою розпукою в гостро настроєвому пейзажі:

„Була пізня осінь. Сіяла мжичка, останні листочки тремтіли на тополях, по небу повзли сиві хмари, і було так тоскно, що можна б завити, піднявши голову вгору, як пєс" („На калиновім мості", 50).

Ця туга виростає в тривогу й набуває просто універсального характеру й якогось навіть фаталістично-філософського звчання в ліричній кінцівці.

„Вздодж по Мокрій протікає безіменний струмочок, про щось дзюркотить. Над ним шумлять тривожним шелє-

стом осокори й клени. І нічого не вдієш з тією тривогою. Так уже побудоване людське життя” („Про лист...”, 131).

І справді чомусь у всіх виведених в історіях мешканців робітничих осель на такій собі вулиці Мокрій посередині Солом'янки „так уже побудоване людське життя”, що всі вони в тому житті нещасливі. „Життя на Мокрій, як і скрізь на білому світі, шляху не встеляє трояндами”, — каже оповідач (там же, 124), але життя солом'янських роботяг у цих історіях особливо убоге на троянди, хоч сама Солом'янка й повна квітучих садів і сонця. Власне, в красі природи рідної околиці й шукають утіхи обтяжені тугою солом'янські нещасливці. Так, утікаючи від зустрічі з прикрою буденщиною вдома, ходить по роботі розвіювати свою тугу Гурій Андріанович на гору, піднесену над м'яльовничими приміськими садками: „І не один літній вечір і ніч просидів тут Гурій Андріанович, і один, і з друзями, такими ж нещасними, як і він сам” (На кал. мості”, 61). А ще частіше і він, і його „нещасні, як і він сам”, друзі розвіюють свою тугу, звичайно, в „закусочній”, де один з таких друзів — скляр Лвцько, для якого „розмова про правду була улюбленою розмовою”, пересилиючи гармонію, кричав Калістратові: — А я шахрайства ненавиджу. Треба, щоб життя було чисте, як скло” (там же, 58).

Чим же нещасні й чому нещасні ці зовсім нормальні, здорові, пересічні люди, до того ж добрі, чесні й справді чисті душею, чие життя також чисте, яким може бути лише життя людини, про яку нічого іншого не скажеш, крім того, що сказано в одній історії про одну з героїнь: „Все своє життя Любов Касянівна працювала, працювала, працювала” (там же, 61). До цього трикратного „працювала” в характеристиці життя майже кожної людини праці в цих історіях не можна нічого додати, крім хіба одного: працювала і за працю майже... не жила. Це останнє якраз і є тим, що робить цих людей нещасними і що є головним джерелом їхньої туги — туги за чимось”, чого нема й не було в їхньому житті. Тому не випадково, що й головний сюжетний мотив більшості цих історій — це саме втрата щастя в житті, щастя, яке катастрофально розбивається на самому початку життя в силу якогось фатального збігу обставин („На Бат. горі”), або зникає, будучи „так близько”, саме посередині тяжкого, але вірного шляху до нього („Денис Сірко”), або гіркою насмішкою обертається в свою протилежність під кінець життя” (Син Дмитрій”), або відходить непоміченим і стає зрозумілим лише по розлуці з ним („Про лист...”), або ж приходить занадто пізно, коли вже час розлучатися з самим життям („На кал. мості”). Тому теж не випадково домінуючий в історіях настрої туги виростає на

тлі саме таких моментів життя героїв, коли перед їхніми очима постає сумний підсумок усього їх життя — моментів смерті друга чи надії життя, або моментів усвідомлення старости й наближення смерті. Ці моменти тяжко переживають прості, але глибоко чутливі герої історій, бо ж, як пише автор на закінчення одної історії: „Людяма, які живуть у важкій праці, нелегко все дається, отож нелегко вони й прощаються з тим, що набули за це життя” („Про лист...” 131).

Звичайно, настрій туги, пов'язаний з такими природними, універсально-людськими переживаннями, як усвідомлення скороминушности життя й збагнення справжньої міри його вартости щойно перед лицем його неминучого фіналу — настрої самозрозумілий, і нічого характеристичного спеціально для світу Солом'янки „доби соціалізму” в ньому самому, немов би то, й нема. Але характеристичним є вже саме те, що цей настрій є домінантним мотивом життєвих історій людей, що, згідно з авторською ж тезою, мали б бути повними щастя від тієї „радості труда”, якої вони мають аж забагато. Навіть і в найсвітлішій своїми тонами, бо ж присвячений молодому, щойно розпочатому життю, історії ковалевого учня Рубіна, якомсь аж несподівано з'являється ця туга саме в момент найвищого піднесення в радості праці старого коваля, який щойно досяг свого найвищого трудового тріумфу: „З цеху Каленик Романович вийшов дуже схвильований і разом із цим у великому піднесенні. В душі в нього ніби гриміла музика як гриміла вона в дні давні, колишні. Але чим далі йшов він, тим частіше в переможні звуки впліталися інші звуки жалю. Жалю за тим, що так швидко все минає і за плечима старість” („Рубін на Сол.”, 24). Тут причина туги ясна: надходить старість. Але не зовсім ясна причина підкреслення цього мотиву саме в кульмінаційному пункті розповіді про молодість Рубіна, саме на початку його шляху до того ж самого трудового тріумфу, якого досяг його старий учитель-коваль. Так само цей же елегійний мотив старости лунає заключним акордом саме в момент цілком ідилічного закінчення історії спізненого родинного щастя одного з героїв: „Гурій Андріянович прислухається, як стискається серце. Так тужно, аж сльози з очей виступають. Аж дивно. Скільки йому років, соромно перед самим собою, а тим часом він її — Любов Касянівну — любить. Як він її любить! І того серце тужить, що все це так пізно прийшло. Чому воно не налетіло, як життя починалось?..” („На калиновім мості”, 77). Тут знову туга зрозуміла: старість. Але хіба не характеристичним є сам оцей мотив старости без молодости в житті, як центральний мотив історій життя людей, що все це своє життя віддали самій „радості труда”?..

І тут ми неминуче доходимо до конкретного, біографічно-історичного джерела цього мотиву в цих історіях, коли ми звернемо увагу на деякі суто реалістичні деталі специфічно радянських обставин життєвого шляху героїв, у світлі чого стане зрозумілою та занадто дорога ціна, якою дістається їм їхня „радість труда” — ціна самого життя, молодості, особистого щастя. Так оповідаючи про сумний підсумок ціложиттєвих старань працюючого Івана Корнійовича, щоб вивчити й вивести в люди свого сина Дмитрія, з якого потім виріс черствий егоїст, що своєю невдячністю затьмарив нещасливу старість батька, автор не забуває пригадати те, що забув невдячний син: „Забув він, що в той час, як Дмитрій учився, він б у д у в а в с о ц і я л і з м, докладав зусиль, щоб учетверо проти колишнього розбудувати свій завод; що в цій тяжкій боротьбі він ночей не досипляв, не вилзив з заводу по півтори-дві зміни, бо соціалізм для нього не слово, а діло, і будував він його без гучних заяв, своїми руками, плечима, горбом” („Син Дмитрій”, 113). Як же виглядало це будівництво соціалізму Іваном Корнійовичем у його конкретному побуті, видно, наприклад, ось із цього: „В тридцятих роках прийшли труднощі. Іван Корнійович не бував вдома по півтори, а то й по дві зміни, і коли відчував, що знесилювався, ламав вишневі гілки, заварював міцний червоний чай, пив його, і йому здавалося, що це допомагало. Свій пайковий хліб і буряки (їх Лукерка пекла в гарячому попелі) він підкладав Дмитрієві під подушку. Дмитрій накидався на їжу з егоїзмом підлітка, якому ще не спало на думку, а що їв і чи взагалі їв сам батько” (там же, 98).

Саме на ґрунті такого півголодного існування на соціалістичному пайку буряковому й розвивається в характері Дмитрія та риса досить поширеного серед пересічних радянських людей специфічного „шлункового матеріалізму”, що й робить з нього спочатку хижакуватого „здобичника” в соціалістичних чергах з постійно невивантаженими товарами (до речі, в творі добре списано, як звичайне побутове явище, таке справді типове явище радянського життя, як черга), а потім звичайного спекулянта, що на його становище він легко міняє своє становище радянського інженера, маючи на це навіть і досить слушний аргумент: „Який смисл і навіщо трудитися цілий місяць за п’ятсот карбованців, коли на продажі одного костюмного відрізу вони мали з Мирославою двісті-триста-чотириста карбованців, витративши на все кілька годин протягом пари днів?” (там же, 100-101). А з цього вже логічно випливає далі навіть і таке завершення розвитку егоїстичних рис Дмитрія, як цілковите очерствіння в відношенні до батьків, що почалося з простого занед-

бання синівських обов'язків на ґрунті також досить типової обставини радянського життя, що її згадує й автор від себе в такім реалістичнім деталі: „Сімейним інженерам, які жили лише на свій оклад, у ті часи справді було не тільки тяжко, а часом і неможливо урізати щось для батьків” (там же, 110).

У світлі таких реалістичних деталей конкретної радянської дійсності зрештою й ціла трагедія життя Івана Корнійовича, покинутого на старість невдячним сином, що в його вихованні він уклав стільки зусиль, виглядає дещо інакше, ніж тільки суто родинна трагедія. Його нещаслива старість має в собі також і щось дуже типове для старости людей його покоління й соціального стану в радянській дійсності, що видно хоча б ще й з такого деталю закінчення його життєвої історії: „Після закінчення в'їни він ще роки з п'ять працював на Капеверзе, потім відчувши, що сили остаточно вже вичерпалися, перейшов на пенсію, а що її не вистачало на прожиття, то найнявся нічним сторожем” (там же, 120). Так людина, що на буряковому пайку „будувала соціалізм... своїми руками, плечима, горбом... не вилазячи з заводу по півтори-дві зміни”, вклавши в це все життя, неминуче дійде до відчуття марно втрачених молодих л'т, що минули безвартісної пенсії, яку знову ж таки треба доповняти працею — і це вже не в тридцятих роках „труднощів”, а в п'ятдесятих роках переходу від „побудованого” вже соціалізму до комунізму. Хіба ж це не достатнє джерело для тієї тривожної туги на тлі нещасливої старости без молодости в підсумку трудового життя, що й є таким відчутним мотивом більшої солон'янської історії?..

Але ж настрої туги проймає не тільки життєві історії людей старшого покоління будівників соціалізму, а й історії зовсім молодих людей, уже народжених і виростлих у радянській „соціалістичній” дійсності. Це вже властиво історії їх молодости, і знову ж таки — чомусь це все історії не щ а с л и в о і молодости, переважно історії нездійснених мрій і розбитих надій молодих трудівників, що прагнуть радості особистого щастя, але які майже цілковито його позбавлені. Їхнє життя проходить і навіть кінчається знову ж таки в самій лише праці, з самою лише „радістю труда”. Така, наприклад, історія життя юної Олі, скромної доброї трудівниці, що ніби спеціально для того тільки й народилася, щоб пришивати рукави в тій кравецькій майстерні, в якій вона працює все своє життя. Та звичайно, крім праці, є ще й „труднощі”, з якими в постійному змаганні й виростала Оля, здобуваючи життєвий гарт ніде інде, як саме в соціалістичній черзі за пайком. Автор оповідає про це ніби якось „між ін-

шим", як про щось зовсім звичайнісіньке, і тим більше це врізується в пам'ять: „Отак і росла Оля. Хоч уродилася вона начебто тоненькою й тендітною, але насправді була витривала й сильна духом... Часом стоїть у черзі, посиніє вся, а питає мати: „Змерзла? Піди погрійся, я перестою”, відкаже: „Ні, мамо, не дуже. Надворі ж не холодно” (На Батийовій горі”, 80). Але Оля мрійниця, і сидючи вільного від праці часу самотньо на горі, „думала вона про те, чого ніколи не бачила, про що тільки чула чи прочитала... І так щемить серце!” (81). При чому, це не якісь дуже високі мрії, а звичайні мрії чесної дівчини про щасливе подружжя, які й наближаються вже до здійснення, коли вона зустрічає такого скромного трудівника, як і вона сама — ковальчука Олексія. Війна розбиває ці мрії, але тільки тимчасово, бо по закінченні війни, яку пережили обое „щасливо”, Оля вже готується до заміжжя: „пошила собі нове плаття, в знайомого шевця полагодила черевики так, що латочки на пальцях стало майже непомітно” (85), та раптом зовсім випадково гине при очистці розбомбленого міста Олексій. Але по катастрофі надія приходить знову: той, хто приніс вістку про смерть нареченого, стає сам нареченим Олі, і вона ще раз наближається до здійснення мрії. Та знову нещасливий випадок розбиває все: наречений гине в пожежі, рятуючи zagrożену вогнем дитину. На пожарищі й закінчується історія молодости Олі.

Щось фатально-трагічне є в цій, сказати б, „сентиментальній історії” нещасливої молодости зовсім маленької й сиренької людської одиниці з маси молодого покоління пересічних трудівників радянського „соціалістичного суспільства”. Зрештою, чому нещаслива Оля? Війна? Але ж усі нещастя її — це лише серія вже повоєнних випадковостей. І справа зовсім не в характері самих нещасть, а в характері самої цієї нещасливої молодости — м о л о д о с т и б е з м о л о д о с т и. А як така, ця молодість таки має щось типове для молодости цілого покоління Олі. Не випадково ж історія цієї молодости починається підкресленням типовості того будиночка на Батийовій горі, де протікало все життя Олі, словами про те, що це „звичайний робітничий дімочок, яких багато розкидано по нашій неосяжній землі” (78). І коли ми відчуваємо при кінці цієї історії, що нам, як і тій Олі, „так щемить серце”, то ми при тому також відчуваємо, що почуття жалю й туги викликає в нас не так сам трагічний фінал нещасливої молодости Олі, як сама її молодість взагалі, з якої нам найбільше лишається в пам'яті. крім її пильного пришивання рукавів у кравецькій майстерні, ще те, як вона „стоїть у черзі, посиніє вся”, або „полагодила че-

ревики так що латочки на пальцях майже непомітно". А хіба ж це не типові риси пересічного життя пересічних молодих людей покоління Олі? Типові риси, типова й доля...

Та ось серед галерії пересічних солом'янських трудівників з'являється фігура й самого ідеального, навіть і за вимогами соцреалізму, „позитивного героя часу” — молодого інженера-комуніста з робітників. В серії солом'янських історій йому присвячено найбільше уваги й місця: його історія — це вже не звичайне мале оповідання, а ціла чимала повість „Денис Сірко” — єдина повість у серії, та й постать Дениса згадується також і в іншій історії („Син Дмитрій”). І от цікаво, що й цей ідеальний герой у Сенченка мало чим відрізняється від інших його пересічних героїв, а вірніше — він сам також являє собою лише ідеальну пересічність. При чому, саме таким його свідомо й малює автор, всіляко підкреслюючи його звичайність, як усього лише одного з таких вихідців із сірої маси солом'янських робітників серед технічної інтелігенції, приналежної вже до партійно-керівної верстви, — тому й прізвище його Сірко, очевидно, від сірого кольору звичайности. В кожному разі, він не має нічого спільного з тими ідеальними „півбогами” в людській подобі, якими звичайно малюють у стовідсотково-соцреалістичних творах радянської літератури героїв-комуністів. Саме тому Денис Сірко — це не ідеальна схема, а жива людина, і те, що є в ньому ідеального — його чесна трудолюбна натура, його добра правдива душа, його здібність, помножена на впертість і відданість своєму життєвому призначенню — все це просто прекрасні людські риси, властиві саме такій от людині, зовсім незалежно від того, що він комуніст. Зрештою, те, що він комуніст, у повісті не тільки не головне, але взагалі випадкове, що навіть і виявляється в творі якимось зовсім між іншим і досить оригінально — щойно тоді, коли партбилет стає в пригоді героєві при рятуванні людини, zagrożеної... комуністичною машинерією терору.

Правда, Сірко гине під час війни як комуніст, але гине просто тому, що випадково потрапляє до рук німцям у групі відібраних комуністів, виданих ворогові... комуністом-фашистом. Керівником радянської ж розвідки й „провідником” довіреної йому групи комуністів. Взагалі ж нічого від пози чи деклямації героя-комуніста немає в образі Дениса Сірка, завдяки чому він зворушує й викликає до себе щире людське співчуття, незалежно від того, як читач може ставитись до факту його приналежності до комуністичної партії. Власне, в тому й справа, що йдеться тут лише про біографічний факт самої приналежності героя до партії — факт, що став уже в житті нових поколінь радянського суспільства останніх десятиліть просто звичайним собі біографічним фактом,

що нічого принципово сам собою не визначає. Здається, це чи не вперше в радянській літературі виведено живий людський образ саме такого типу людини того покоління, якого молодість і життєвий шлях уже повністю визначено радянською дійсністю, — до того ж образ мистецький, правдивий. І саме завдяки своїй лю д с ь к і й, а не партійній позитивності, це перший відомий нам р е а л ь н и й ідеальний образ позитивного радянського героя-комуніста, що сприймається без будь-якого упередження до нього.

Як реальна й звичайна людська історія, ця історія героя також повита в Сенченка тим самим журливим настроєм, що й усі інші солом'янські історії пересічних добрих людей-трудівників. В самій своїй суті це також історія неповного молодого життя, тобто — повного самої лише „радості труда“, але дуже бідного на радість особистого щастя. Герой уперто й тяжко працює й учиться, досягає успіхів як інженер, але так і вмирає, не зазнавши радості взаємного кохання. З цього погляду він нещасливий, і навіть незрозуміло, чому. Чи тільки тому, що він ідеальний своїми моральними рисами, дуже пересічний, сирій своєю зовнішністю? Чомусь дівчата, яких він любить, не помічають того, що є гарне в ньому, та й виявляє він усе те гарне більше в праці й ділових стосунках з людьми, ніж у сфері особистого життя, яке проходить у нього десь пом'ж працею. А коли те гарне в ньому доходить нарешті до свідомості останнього об'єкту його нещасливої любови — вже пізно: фатальний розвиток історичних подій — війна кладе кінець усьому.

До речі, війна в цій повісті показана тільки в її катастрофальній для радянської системи в Україні фазі — в рік її грандіозних поразок, в яких виявилася передусім колосальна фальш усього того, в ім'я чого було вкладено трудовими радянськими людьми, в роках постійних довоєнних „труднощів“, їхнє особисте життя, особисте щастя, мелодія. Здається, знову ж таки це чи не перший більший твір в українській радянській літературі, де правдиво показано останню війну саме в тому трагічному історичному моменті, коли виявилася й трагічність долі людей покоління й типу Сірка. Правда, про суть цієї трагедії в творі нема й мови, навіть навпаки — говориться дещо для того, щоб відповідно до вимог соцреалізму саму суть трагедії завуалювати, але досить того, що трагедію показано, і цього вистачає, щоб зрозуміти й її суть.

Трагедія виявляється ще перед війною, коли раптом зникає арештований невідомо за що чесний і добрий співпрацівник Денисів у західньо-українських областях — інженер Кільчевський. Тут, власне, Денис уперше виявляється власником партійного квитка, з яким він і йде „в ту інстан-

цію, яка відає цими справами”, щоб урятувати добру людину. І тут відкривається йому й читачеві краєчок тієї завіси, за якою стає виднішою й сама суть радянської передвоєнної дійсності: людину заарештовано й призначено на знищення без ніякісної провини і навіть без ніяких законних підстав, просто за анонімним доносом, написаним негідником, що має в повісті прізвище Грись. Цей Грись, проходячи цим провулочком, побачив будиночок Кільчевського, який йому сподобався, розпитав десь щось про нього й написав заяву... що Кільчевський капіталіст, пілсудчик, український націоналіст і ворог нового ладу” (204, 208). Але це не випадковий собі негідник, а спеціально присланий на західні області „фахівець”, про якого каже автор, що він „приїхав сюди як мародер. Він розумів, що на цих землях відбудеться класовий бій, і поспішав щось урвати під грим битви” (208).

Але тут виявляється в творі й одна свідомо фальш, уплетена автором спеціально в порядку обов'язкової соціалістичної тенденції. Повторюючи відоме пропагандивне твердження системи, яка тепер намагається себе виправдати, мовляв, усі її попередні несправедливості супроти людини були собі просто наслідком поодиноких поганих вчинків поганих людей, автор своїми коментарями в творі намагається зобразити справу саме так. Для цього він навіть вставляє в твір зовсім недоречне „вияснення”, що, мовляв, „діялося це в ті роки, коли на поверхню радянського життя випливав Берія” (209), хоч кожному ж відомо, що Берія „випливав” тоді, коли „відплив” ще гірший від нього масовий людовбивник Єжов, а цей також прийшов уже після масових винишень людей на початку 30-х років. Бож справа не в цих іменах і датах, а в тому, що було невід'ємною властивістю самого того явища, яке автор перед тим окреслив трохи виразніше, вживши поняття „класовий бій”, на якому й приїхав наживатися мародер Грись. А коли справа в тому „класовому бою”, що на його безконечних варіаціях тільки й існує радянська система, то при чому тут окремі негідники-мародери від Берії до Грися, коли ж мародерство закладене в самій системі?

Але те, що автор показує, говорить само за себе краще, ніж авторове непотрібне коментування. Окремі деталі цілої картини системи постають із того, що виявляється в ході вияснювання правди Сіркою за допомогою свого партійного квитка. Виявляється ж, що справа не тільки в тому, що Грисеві сподобався будиночок Кільчевського, але ще й у тому, що справами вияснювання й привласнення таких будиноків відає установа, де начальником сидить старший брат Грися, звичайно ж комуніст, який потім виявляється ще й „керівником розвідки” тієї групи комуністів, в якій пізніше гине

Сірко. Те, що комуніст-розвідник — це старший брат мародера Грися, звучить просто як багатозначний соціологічно-історичний символ, хоч автор, мабуть, і не хотів надати цьому такого значення. Та цей самий мотив глибокого родоvodu й спорідненості мародерства в цілій системі звучить і ще в одній деталі твору — в описі ситуації самого місцевого начальника „інстанції, яка відає цими справами” і в якій вирішується доля Кільчевського. Виявляється, що й сам начальник цієї інстанції — Синельников також діє під страхом якихось всемогутніх у державі „злих сил”, до яких він мусить достосовуватись: „Синельников відчував вплив цих злих сил і на собі самому. Він був хороший комуніст, у своїй роботі точно додержувався законів, жодної справи він не вирішував всупереч настановам, і все ж був хтось незадоволений вчинками начальника, писав заяви на нього, і Синельникову доводилося витрачати багато енергії, щоб спростувати наклеп і довести свою правоту. Справа Кільчевського, така ясна по суті, теж обіцяла сутички з тим невідомим. Хай тільки випустить він цього інженера, і вже за кілька днів від нього зажадають пояснення, і той, що вимагатиме його, між рядками в тексті наставить немало запитань, крізь які просвічують настороженість і недовіра” (209).

На цій всемогутності таємничої сили страху, якою просякнена зверху до низу ціла система терору й насильства над людиною, й заснована діяльність таких „злих сил”, як брати Грисі, що їх жертвою стає бідний Кільчевський: „Вони думали: де знайдеться той сміливець, що хотів би стати на оборону людини, заарештованої відповідними органами, отже, на оборону ворога народу?” (205). Але от такий сміливець знайшовся в особі чесного й прямого Дениса Сірка, над якими відразу ж також зависає загроза стати жертвою тих самих „злих сил”, від яких він рятує Кільчевського, про що й нагадує йому Грись старший: „Ми маємо сигнал, що цей Кільчевський ворог народу; в такому разі ви з'являєтеся його безпосереднім оборонцем і підсобником” (205). Та все ж Сірко ризикує й силою щасливих обставин виграє, що виглядає чимось випадковим і в коментуванні авторським, який пише: „Не було б отакого Сірка, — і хто його знає, як склалася б доля Кільчевського. Інші могли б справу заплутати. Синельников — не доглянути, і людина загинула б” (210). З повісті також зовсім неясно, як була б склалася доля й самого Сірка, — чи не загинув би й він так, як мав загинути Кільчевський, якби... якби не війна? Вибухла війна, і обоє — і Сірко, і Кільчевський гинуть у війні, але знову ж таки — гинуть від тієї ж самої „злої сили” в особі того ж самого Грися старшого. Він, уже як керівник розвідки й провідник групи комуністів, у якій відходять Сірко й Кільчев-

ський з напівоточеного німцями міста в Донбасі, видає їх усіх ворогові, виявляючись фашистом.

В цьому останньому моменті знову звучить багатозначно-символічна нотка. Автор, звичайно, виставляє в повісті Грися старшого, як замаскованого фашиста, просто з метою соціалістичного ствердження міту радянської пропаганди про те, що нібито „агенти ворога” були винні як у злочинах системи до війни, так і в катастрофальних для системи поразках першої фази війни. Але в світлі загальновідомих фактів подивугідної спорідненості терористичної природи обох тоталітарних систем — фашистської й комуністичної — це звучить також і як символічний показ історичної „єдності протилежностей”. В світлі ж такого розуміння мистецької образності твору (а таке розуміння упідставлене життєвою правдою твору більше ніж самозрозумілою тенденцією авторового коментування твору) ще більш трагічним стає кінець життєвого шляху Сірка, що вмирає в донбасівській каменярні в групі зраджених своїм „провідником” комуністів. І коли нас розчулює останнє марення Сірка, що стікає кров’ю — марення про кохану дівчину, яка його ніколи не любила і яку він ніколи навіть не поцілував — то в цьому нам відчувається передусім марність його безглуздої загибелі, як зрадженого комуніста, і жаль за його марно втраченою молодістю без щастя молодости — щось характеристичне для долі цілого його зрадженого комунізмом покоління. І нам зрозуміло, чому таким тужним акордом, зовсім не подібним до звичайних соціалістичних кінцівок, звучать останні слова, якими закінчується повість уже після опису повоєнного життя вцілілих його героїв. Над нами сонце, над нами літні вітри, хмари бунтуються в небі, а серце все одно неспокойне: болять давні болі, і як їх утішити?”...

3. ЛЮДИ БЕЗ ЗБРОЇ І ЛЮДИНА ЯК ЗБРОЯ

Те, що в повісті Сенченка зачеплено лише частково й побіжно, є головною темою роману Олесея Гончара „Людина і зброя” — роману про трагедію молодости людей виростлого в радянській дійсності покоління на тлі катастрофальної системи в Україні першої фази війни. Тому, що сам Гончар — представник саме цього покоління й учасник війни, цей його роман, що має в собі безперечно чимало й автобіографічних моментів, є також до певної міри, й своєрідним людським документом доби. І, звичайно, цим останнім, а не самими його мистецькими вартостями, заслуговує він тут на спеціальний детальний розгляд.

Треба сказати відразу, що в порівнянні з відомою його трилогією про війну — „Прапороносці”, якою молодий автор заробив собі сталінську премію й такої ж вартости ре-

путацію „клясика” радянської літератури в Україні, цей його скромніший розміром роман вигідно відрізняється своєю більшою близькістю до правди — як в історичному, так і в мистецькому її аспектах твору. Тут автор, безперечно, щиріший і безпосередніший — і як письменник, і як речник покоління. Правда, щирість його й тут точно лімітована рамками дозволеної й навіть побажаної в посталінській добі радянській пропаганді переоцінки подій катастрофального періоду війни — чим, а не самою щирістю автора, тільки й пояснюється наявність такої переоцінки в творі. Та для нас тут мають значення не причини, а наслідки. Наслідки ж ці, як вони виглядають із твору, такі, що тут не тільки показано поразки в війні без єдиної перемоги, але й цілий період цих поразок показано великою мірою також у фокусі життєвої долі людей, що так чи інакше були й самі жертвами несправедливостей і нелюдяності тієї системи, що її довелося їм рятувати ціною свого молодого життя.

Вже сама центральна позиція в ролі головного персонажа з такою негативною в радянській дійсності характеристикою, як „син репресованого”, говорить сама за себе. В творі, що має своєю ідеєю висловлене в самій його назві протиставлення технічній перевазі ворога моральної переваги радянської людини, головною тенденцією автора є — показати цю моральну перевагу через показ вищості шляхетних почуттів любови цієї людини до своєї „радянської батьківщини” над почуттями її особистого болю за особисті кривди й терпіння від радянської системи терору й утисків супроти людини. Головним втіленням такого шляхетного патріотизму й головним виразником авторової тенденції в творі якраз і є син репресованого — студент Богдан Колосовський — молода людина з травмою на серці від свого непевного становища в радянському житті, але все ж вірна радянській системі життя, за яку готова віддати й своє власне життя.

Так окреслена патріотична тенденція твору дає авторові змогу в окремих моментах показати й деякі правдиві деталі тієї реальної дійсності, в якій протікає довоєнне й фронтове життя головного й другорядних героїв твору, хоч реалістичного показу цієї дійсності в цьому більш романтичному, ніж реалістичному, творі взагалі небагато: рівно стільки, скільки потрібно для мистецької пропаганди на користь вищезначеної тенденції. Та навіть і такої дози життєвої правди в творі досить для того, щоб читачеві, що знає радянську дійсність не з пропагандивної літератури, а з реального життя, стало виразно помітно, що ті два стилеві елементи в творі — реалістичне й романтичне — яких поєднання таке властиве творчій манері Гончара, є здебільшого ідентич-

ні й з двома змістовими елементами твору — правдивим і фальшивим, отже, живим і мертвим у ньому. При чому, хоч поєднання цих двох елементів у творі й зроблене досить талановито, головню засобами проникнення всього твору ліричною емоційністю дисить щиро схвильованого автора, проте в силу природного дисонансу цих двох елементів у самій відтвореній живій дійсності, не тяжко помітити цей же дисонанс і в творі, завдяки чому й ціла авторська тенденція твору великою мірою спростовується самими живими образами й ситуаціями з живого життя в ньому.

Такого характеру двоїстість постійно супроводить і образ головного героя твору — образ безперечно живий, узятий із реальної дійсності, але неповний у своїй правдивості, бо наświetлений яскраво лише в героїчному пляні, тоді як він за самою своєю суттю образ трагічний. Тим часом те, що є трагічним у самій його життєвій долі, подається в творі лише скупими натяками, за якими лишається більше неказаного й недоказаного, і взагалі такого, що його треба вже домальовувати самому читачеві на підставі власного знання дійсності.

Трагічною і якраз дуже типовою для радянської дійсності є та ситуація, в якій застає Богдана Колосовського, як студента університету, несподіваний вибух в йни. На нього, як на сина репресованого, відразу ж спрямовується виплекана всією атмосферою передвоєнного радянського життя „більшовицька пильність”, що її уосібненням у творі виступає типовий виплід комуністичної системи виховання й керівництва — твердолобий студентський комсорг Спартак Павлущенко. Богданові він не довіряє навіть звичайного вартування за чергою в затемненому вночі студентському гуртожитку, пояснюючи це здивованому товаришеві Богдана дуже просто: „Спитай, де його батько?” чим і завдає Богданові морального болю: „Богдан відчув, як жарка кров вогнем заливає йому обличчя. Батько. Нічим іншим не можна було болючіше вразити його зараз, як саме нагадуванням про батька. Ти син репресованого, син людини, яку названо ворогом народу, вихоплено, викреслено з цього життя. Відправлено рубати тайгу... На курсі знають про це декотрі з хлопців, навіть затайливо співчують тобі, і все ж зараз ти перед ними ніби в чомусь винуватий... Обернувся й виїшов, уникаючи поглядів товаришів” (Людина і зброя”, Київ, 1960, ст. 21; всі цитати далі позначені сторінками цього видання — В. Г.). І чи не найбільш трагічним у цій ситуації морального тероризування Богдана є те, що його репресований батько не тільки не був ніяким ворогом системи, яка його репресувала, а навпаки — був заслуженим борцем за її перемогу — „червоним командиром”, що „мав орден червоного прапора ще за Перекоп і був нагороджений почесною

революційною зброєю” (28) та вірно служив цій системі до самого арешту на високій військовій посаді. Про це завжди й пригадує тероризований хлопець, коли перед ним виринає картина „вихоплення, викреслення з життя” його батька типовим для радянської системи терору способом: „Згадалась та ніч. Вся сім'я не спала, хоч було пізно, все прислухалась до кроків по східцях, — багато сімей в ті ночі не спало, отак прислухаючись. Коли т і (автор делікатно уникає конкретного означення — хто? — В.Г.) зайшли, батько зустрів їх одягнутий у формі... Сльози викотились йому з очей, і він відвернувся в куток, коли стали забирати з стіни зброю — почесну революційну зброю...” (22-23).

Автор, зрозуміло, скупий у творі на такі деталі з життя Богдана, які могли б освітлити глибше трагедію його молодості після арешту батька, але її можна легко збагнути навіть і з тих коротких натяків, що в романі є: „Після того, як Богдан zostався без батька, знайшлися були люди, що вимагали, навіть по-доброму радили Богданові, щоб він зрікся батька, не псував собі шлях у житті... Тая (кохана дівчина — В.Г.) одна знає про нього все, зна, як страждає від нескінченних підозр та ущемлень його гордості, гідності його людської... В душі він не визнає за батьком провини (якої? — В.Г.), він не зрікся його, коли від нього вимагали цього ще в школі” (23). В самій тільки другій половині останнього речення — ціла трагедія: від хлопця вимагали навіть у школі зректися свого батька, що його провини він не може визнати вже хоч би просто тому, що ніякої провини за ним і не було, бож „вихоплено, викреслено з життя” його дослівно за ніщо. Ось як вияснює він причину арешту батька комсоргові Павлуценкові, коли цей, уже після спільних із ним переживань на фронті, нарешті запитав його про це в момент першого людського зближення: „Скажи, Богдане, — затримавши руку Колосовського, промовив Спартак. — За що твого батька арештовано? — Богдан ніяк не чекав зараз цього запитання, згадки про те, чим була затьмарена вся його юність. — Думаю, що за вуса, — відповів похмурим жартом. — За вуса? — Павлуценко, видно, не зрозумів жарту. — Вуса любив носити мій батько, довгі вони були в нього, чорні, примітні. Якось пам'ятаю, ще малим я тоді був, один з батькових товаришів сказав, шуткуючи за столом: „Ой, Дмитре, відпустив ти собі вуса запорозькі, дадуть тобі колись за ці вуса”. І таки по-його вийшло. — Ну, а крім вусів? — За зв'язки, — нахмурился Богдан. — Батько дружив з багатьма. З Якіром, з Федьком, з Блюхером... — За те, що людина з кимсь у дружбі була... — задумливо мовив Спартак” (221).

Навіть і в твердолобій свідомості безкритично відда-

ного системі Спартака, що міг тероризувати Богдана, як „сина репресованого”, не знаючи й не цікавлячись, аж доки з тим сином не довелося йти разом на смерть, за що ж людину репресовано, — навіть і в його свідомості не вкладається така типова в радянському житті „провина”, як те, що „людина з кимось у дружбі була”, хоч „кимось” і були самі ж „легендарні радянські маршали”. Та й похмурий Богданів „жарт” про батькові вуса — також зовсім не жарт: однією з причин репресій супроти таких, як Богданів батько, були не тільки зв'язки з своїм рідним народом — хоч би у такому їх зовнішньому вияві, як „запорізькі вуса”. І от за таку „провину” людини, від її сина „вимагали ще в школі зректися батьки”. Богдан не зрікся, тоді „рідна радянська держава” зреклася свого сина Богдана. В романі є згадка про те, як Богдана за відмінне навчання студенти висунули в кандидати на одержання „сталінської стипендії”, але ніякі академічні досягнення „не допомогли йому, і стипендію таки одержав інший... Виявилось, що Богдан такої чести не вартий, бо він „пасив”. — Не пасив, а пасерб, — в'їдливо зауважив тоді Мирон Духнович (товариш-студент — В.Г.)... Богдан пережив це тяжко, і не стільки пекла його та стипендія, як переконання в тому, що вчинено йому несправедливість, що був у цьому знову елемент дискримінації за батька, відтінок недовір'я й мстивості” (31).

Всі „елементи дискримінації за батька”, чим, як висловив це автор через думки Богдана, „була затьмарена вся його юність” і складають собою ту трагічну ситуацію, в якій застала Богдана війна. Війна ж робить цю ситуацію ще більше трагічною. Той „відтінок” недовір'я й мстивості”, з яким звичайно ставилися до нього досі пильні носії влади в особах таких от Павлушенків, згущується в ставленні до нього аж до такої міри, що йому не довіряють навіть чергування в чисто навчальній „охороні” власного гуртожитку. Природно, що в такій атмосфері підозрілості, що оточує його, в нього до хворобливості загострюється те характеристичне для радянських людей взагалі, а для категорії репресованих особливо, почуття непевності свого становища й просто страху, що доводить його майже до манії переслідування. Коли його співмешканець у гуртожитку — безпартійний студент Штепа розказує йому про свої підозри щодо „сигнальної ракети”, яку він, нібито, побачив десь над затемненим містом, „Богданові здалося, що Штепині підозри в мить стосуються насамперед його, здається, він жде, що скаже на це Богдан. А може і взагалі він вигадав про ракету?.. Може, по завданню Павлушенка вивідує настрої? Чи це вже в мене манія переслідування?.. (23). Звідси передусім походить і типове для його стану підкреслення свого патріотизму перед

такими контролерами його душі, як Павлущенко, до якого й адресує він своє почуття розпуки з ноткою якоїсь фаталістичної приреченості людини, що мусить „виправдуватися”: „Водянисті холодні очі Спартака побачив перед собою. Так що ж, по-твойому, якщо мій батько там, якщо йому судилося постраждати, то мені, його синові, доля народу, Батьківщина моя менш дорога?” (23). І, як логічний вислід такої ситуації, чи може також і логічний вихід із такої ситуації, виникає поспішне, та навіть у романі якесь аж ніби випадково прийняте рішення Богдана йти добровольцем на фронт, не чекаючи того неминучого, що однак несла з собою війна.

Богданове зголошення в добровольці подається в романі як акт стихійного вияву патріотизму, що в його вигляді зображено в романі й цілий організований комсомолом рух „добровільного” відмовлення студентів від привілею „відстрочки” чи „броні”. Та навіть і крізь помітно підмальовану картину патріотичної поведінки Богдана проглядає в авторському описі його переживань під час переходу через приймальну комісію в райкомі та життєва правда, яку звичайно ж мав перед своїми очима, пишучи, автор, як має її перед очима й кожен його радянський читач. Правда ж ця полягає передусім у тому, про що, як пише автор, дуже добре знала Богданова дівчина Таня, яка „одна знала про нього все”. „Таня знала, що Богдан пішов до райкому. Не міг він зробити інакше в ці дні” (30 — Підкр. наші — В. Г.). А „не міг він зробити інакше”, звичайно, не так через свій патріотизм, як через негайну необхідність продемонструвати той патріотизм і тим зробити єдино можливий для нього вибір між усього лише двома шансами, які давала йому війна: або йти в її смертельну гру зі зброєю в руках, як герой-доброволець, або ж бути кинутим у її смертельну пащу без зброї, як приречена на загибель жертва з-поміж тих мас „ненадійних”, що саме так і „списувалися за рахунок війни” мстивою владою, як це далі й показано в цьому ж романі. Третьої можливості в Богдана, ясно ж, не було, бо він, звичайно ж, був не ворог вибореної його батьком влади, хоч вона й відібрала в нього батька та затьмарила його методів, а тільки невинною її жертвою. В цьому його трагедія, що набуває особливо хвилюючого звучання, коли він, кажучи словами скептика Штепи, „поніс у райком здавати свою голову”, ще потерпаючи за тим, щоб його великодушну жертву не відкинули.

Те, що справді крилося за Богдановими переживаннями під час переходу через приймальну комісію в райкомі, виявляється, навіть і всупереч авторовому бажанню, в самому

описі цих переживань, хоч автор і намагався змалювати їх як вияв самого юнацького радянського патріотизму. Те, чого найбільше боявся юнак, були ті моральні тортури, які й описано в сцені допиту й практикованого випробовання його „надійності” комісією: „Де батько? — В анкеті сказано. — Він репресований? — Так. — Ворог народу? — Колосовський, зціпивши зуби, промовчав. — За нашими даними, вас ще в школі виключили з комсомолу. Це правда? — Правда. — За що? — Все за те ж. — За що „за те ж”? — За батька. За те, що відмовився зректися його. — А чому відмовилися? Адже він ворог народу? — Він не ворог... — То ви вважаєте, що він постраждав невинно? — Вважаю...” (28). Коли після цього Богданову заяву в добровольці відкладають і йому кажуть „ви вільні”, він сприймає це як „крах”. Чому? Чи справді просто тому, що йому не пощастило „здати голову” в ім’я демонстративного патріотизму? Ні, в одному реченні, яким перекладе автор першу ж болісну реакцію Богдана на прокурорський тон до нього з боку жінки — допитувача від комісії, звучить досить ясно те, в чому вбачав „крах” сам Богдан: „Значить це крах. Для неї він... майже ворог, в кожному разі — людина сумнівна, ненадійна...” (29). В цьому останньому і вся суть. Богданове зголошення в добровольці, навіть і при наявності патріотизму як такого, було перед усім розпучливим кроком утікання з того безвихіддя, на яке він, як „людина сумнівна, ненадійна”, в умовах війни був приречений. Для його гордої й пристрасної натури це міг бути справді крах. Але, звичайно, вся ця трагікомедія з відмовою комісії прийняти його жертву головою, була тільки підступною грою досвідчених контролерів людських душ. У відповідний момент вступає в гру ідеальний комісар Лещенко, завертає хлопця, перекреслює його відстрочку й приймає його жертву. І тоді навіть і ця „ця жінка, яка тільки допитувала його крижаним своїм голосом, тепер якимось подобришала... новим поглядом вона мов би хотіла сказати: то я тільки так, я тільки вивіряла тебе, твою стійкість”... І вражений Богдан „відчув, як нерви йому здають, і тільки крайнім зусиллям волі стримав себе, щоб не розридатися тут, перед комісією” (29). Розридатися — від чого? Від радості за дозвіл віддати свою голову за своїх допитувачів і викрадачів батька, як це підказує своєю неприхованою тенденційністю в романі автор, чи від болю за „ущемлену гордість його, гідність людську”, як це показує мимовільно в романі автор, показуючи шмат живого людського життя?..

Такий шлях головного героя роману в герої війни, яким його й покаже далі в романі автор. Дальший шлях його

го у війні визначається вже самою війною, в якій Богдан, як солдат-доброволець, маючи перед собою безсумнівного ворога-чужинця й не маючи ніякого третього шляху, звичайно, був таким, яким він за своїм характером тільки й міг бути: сміливим, вірним обов'язкові й товаришам, та й самій своїй і свого покоління трагічній долі, від якої нікуди було втекти. Але Богдан, звичайно, не являє собою в творі ані увосіблення цілого свого покоління, ані тим більше, трагічної долі всього цього покоління в війні. Він навіть не типовий для представників тієї частини цього покоління, що належала до репресованої половини радянського суспільства, як не типовими представниками категорії репресованих були й такі жертви радянської системи терору, як його батько, що був лише жертвою жорстокості внутрішньої боротьби за владу в межах панівної партійної касты, що переростала в нову панівну клясу. Таких серед репресованих були тисячі, тоді як самих репресованих було багато мільйонів, головним чином із трудових мас тотально репресованих у тридцятих роках українського села. Особливостями соціально-політичного становища такого типу репресованих пояснюється й особливий шлях Богдана в катастрофальній для системи фазі війни в Україні — шлях через „добровільно-примусову жертвовність до свідомого героїзму в обороні системи. Це був шлях чималої кількості одиниць, який однак аж ніяк не був характеристичним для більшості з тих мільйонів мас, що були переважно пасивно-байдужими й скрито-ворожими щодо системи, будучи приреченими обставинами вмирати чи перемагати в війні двох однаково чужих і ворожих їм сил.

Фактично ж Богдан, при всій своїй біографічній і психологічній протиставленості такому своєму антиподові, як комсорг Спартак Павлушенко, в соціально-політичному розумінні є й виступає в творі не як його протилежність, а всього лише як своєрідне позитивне доповнення й, сказати б, коректива негативних рис одного й того ж позитивного (в пляні авторової тенденції твору) типа радянської молододі людини з панівної в радянській системі верстви. В точній відповідності до лімітів дозволеної й побажаної тепер для влади переоцінки позитивів і негативів недавнього минулого автор явно обмежив у творі як „реабілітацію” репресованих, так і „розвінчання” репресорів лише вузькими рамками внутрішнього конфлікту в середовищі самої панівної верстви. Не випадково майже вся критика негативів системи з боку таких її жертв, як „син репресованого”, зводиться в творі до критики негативів самих лише таких її поодиноких функціонерів, як Спартак, хоч навіть і з того, що показано в творі, ясно видно, що справа ж не в самих цих одиницях, а

в цілій системі. Не випадкове також і те, що виразно негативний на початку твору Спартак уже з середини твору починає в процесі переживань катастрофальних місяців війни оновлюватися і нарешті, після поранення й контузії, зовсім перероджується. Власне, автор його „реабілітує” в творі, поступово переробляючи його з держиморди в такого героя, як і Богдан та інші добровольці-вояки з розбитого студентського батальйону. Авторська тенденція тут стовідсотково соціалістична: представник панівної в радянській системі партійної верстви не може бути цілком негативним, він тільки „поміляється”, а потім, звичайно ж, „виправляється”.

Так десь уже посередині роману зникає той конфлікт, на якому була побудована зав'язка роману — конфлікт між „синками й пасербями” режиму, яких увосіблювали Богдан і Спартак, і далі роман розгортається вже без внутрішнього конфлікту, в чисто героїчно-патріотичному пляні, як розповідь про воєнні пригоди й трагічну загибель у катастрофальній фазі війни цілого студентського батальйону. Саму війну в цій фазі автор, треба сказати, малює досить правдиво, показуючи поразку за поразкою, відступ за відступом червоної армії й хаос в Україні 1941 р., а також і те, як один за одним і цілими масами гинули — й здебільшого зовсім без потреби через саме безголів'я партійного керівництва що втрачало ґрунт під ногами — студенти-добровольці, не кажучи вже про цілі армії гнаних дослівно „на убій” звичайних мобілізованих. Гинуть усі товариші Богданові. Під кінець роману, крім Спартака, що, звичайно, зникає з фронту, відкликаний після поранення в запілля учитися в офіцерській школі танкістів, на полі бою з усіх студентів лишається один Богдан.

Останнім гине фактично скінчивши життя самогубством, розірваний вибухом власної гранати, якою він висадив склад авіаційних бомб у кільці ворожого оточення, „вільнодум” Мирон Духнович. Поруч із „сином репресованого” Богданом, цей „вільнодум” на протязі цілого роману виступає також уосібленням „пасербів” режиму, хоч він і син зовсім не репресованих, а скоріше привілейованих радянських фахівців. Власне, він сам був репресований морально, як представник того типу критично думуючих молодих радянських інтелектуалістів, проти яких також був спрямований терор за самою своєю суттю антиінтелектуалістичного, бо ворожого всякому „вільнодумству”, режиму. Його, як і Колосовського, весь час переслідував своєю „пильністю”, як „ненадійного”, Спартак: „До них він ставився з певною упередженістю, бо знав, що вони дозволяють собі занадто багато дозволяють собі міркувати про речі, які, за його переконанням, не підлягали ніякому обговоренню, ніяким сумнівам.

Він вважав, що за кожним з таких факультетських вільнодумців має бути встановлений постійний контроль, і цей контроль належить здійснювати найперше йому самому...” (197-198). А що справа тут не в самому твердолобстві одного функціонера режиму, а в цілій тій антиінтелектуалістичній атмосфері, в якій перебували такі, як Духнович, і в радянській армії, і в радянському житті взагалі, видно хоча б з такої характеристичної розмови в зв'язку з уїдлими причіпками до Духновича з боку армійського „Пришибеєва”-Гладуна: „Що ти собою являєш? — Духнович з таємничим виглядом зізнається йому: „ Ми — інтелектуалісти. — Це що воно? — той з підозрою дивиться на нього. — А zostавшись сами, хлопці регочуть: — Ось побачиш заявить. Він тобі покаже інтелектуаліста. Свого часу одного художника, кажуть, мало не посадили за те, що назвав себе мариністом” (63).

Вірність Духновича патріотичному обов'язкові солдата та його героїчна смерть у ворожому оточенні спеціально підкреслені в романі в плані головної авторської тенденції твору — довести ідейну силу радянської системи, віра в яку, мовляв, у радянських людей сильніша, ніж незадоволення її окремими хибами. Це саме, як ми вже зазначили раніше, підкреслене у вояцькій поведінці Богдана, що після розгрому частини, до якої він із товаришами-студентами належав, стає керівником групи оточених німцями недобитків, з якими він у найтяжчих труднощах і небезпеках намагається пробитися крізь вороже кільце „до своїх”. Але поза тим, що говорити у романі від себе автор (при чому — в другій половині роману авторська мова поступово переходить у мову Богдана й навпаки, чим іще більше виявляється тенденційність твору), загальна картина ситуації розгрому й хаосу з симптомами розкладу, змальована в романі, зовсім не переконує читача в слушності авторської тенденції. Бож справа не в тому, що війна „знімає” внутрішній конфлікт серед самих вірних режимові його дітей, якими в романі однаково є і його „синки” і його „пасерби”, а в тому, що навіть і війна не зняла далеко глибший і зовсім не родинний конфлікт у радянському житті — конфлікт між самим народом і режимом. А цей конфлікт, хоч автор, як і належить за соціалістичним розумінням життєвої й історичної правди, старанно його в романі обходить, все ж таки дає про себе знати навіть і з окремих моментів тенденційно насвітленої в романі життєвої правди, бож цей конфлікт закладений у самому відтвореному в романі радянському житті.

Один лише натяк на цей конфлікт є в романі в епізоді з рядовим Храпком — одним із тієї сірої трудової, зокрема ж колгоспної, маси мобілізованих українських людей, серед яких у ситуації поразки й оточення з'являються симптоми

вже справжнього антирежимного настрою з глибшим соціально-підґрунтям, хоч політично і в цілком наївних, лише особисто-почуттєвих формах. Коли при відступі за Дніпро радянське командування в хаосі паньки „забуло” про своїх же бійців, а насправді просто пожертвувало ними, висадивши перед їхнім приходом греблю й відрізавши їм шлях відступу, рядовий Храпко починає зовсім слушно обурюватися з приводу цього, кажучи, що „нас ось кинуте напризволяще, вже нам і батько Сталін нічим не допоможе”, а коли хтось провокативно запитує: „Так що ж, по-твойому, здаватись?” — він простодушно-одверто відповідає: „Не здаватись, а по домах...” І далі, коли деякі „пилньні” бійці а потім і Богдан (уже в ролі керівника групи) накидаються на нього за це, він огризається: „Ти мене політграмотою не годуй. Нагодований нею до ригачки... За що тут пропадати? Що я бачив? В житті своєму крашанки не з'їв!...” (263, 264). І за це він, оголошений „зрадником” гине, гнаний на „прорив”, а фактично просто на смерть, бо з вини власного командування прориватися однак було нікуди.

Звичайно, епізод з Храпком — це тільки слабенький відсвіт справжнього конфлікту, що історично, як відомо, виявився в Україні під час війни в безприкладному в історії воєн своєрідному масовому „страйкові” народі, зокрема ж і особливо — найбільш упослідженого в радянській системі колгоспного селянства, проти війни однаково чужих і ворожих йому сил, і цей „спрайк” саме й мав форму такого саморятунку в війні, про який говорив Храпко: „Не здаватись, а подомах”. Але, обходячи цей у дійсності найпоказовіший для морально-політичного стану в Україні під час війни історичний факт, тенденційний автор звів усе лише до одного випадку з таким собі ближче не окресленим Храпком, якого в романі автор навіть „висміює”, мовляв, „портрет у нього, хоч цуценят бий”, що мало б ніби „спростувати” його нарікання на радянське життя в голоді. Та в зв'язку з іншими деталями роману, з яких також прозирає всіляко завуальовувана автором життєва й історична правда, зовсім ясно, в чому тут справа: в наріканнях на голод такого от Храпка вже чути голос мас іншої, ніж Богдан, категорії репресованих у радянському суспільстві — тих мас тотально репресованого українського села, що не тільки терпіли морально від „недоліків” і „помилко” жорстокого режиму, як Богдан, але й умиралі від такого виду його терору, як масовий штучний голод.

Зрештою, в іншому місці в романі є згадка й про цей голод. Про нього розповідає молодий борець-колгоспник Решетняк, ділячись із Духновичем шматком розкислого на дощі солдатського хліба: „Це ще нічого, хліб як хліб. Я он у тридцять третьому всю весну бур'яном харчувався. Насічу, було, лободи та в казан, заллю водою і варю... З усієї сім'ї один я тоді вижив (підкр. тут і далі наші — В.Г.). Трудна була весна, ох, трудна. Куди не зайдеш, пуста... Вікна повідирані і в хатах пустою тхне... А коли стали хліба поспівати, візьму, було, наволочку та ножиці і в поле... Заберусь у гущавину, щоб об'їзник не побачив, і нишком наріжу, настрижу тих колосків повну наволочку. Багато хто ходив тоді отак стригти колоски, і їх об'їзники ловили, називали „куркульськими парикмахерами”, хоч віякі вони й не куркулі, а просто голодні люди...” (104-105). Хоч у цій розповіді ще й не сказано вс'єї моторошної правди про голод в Україні 1933 р., зокрема не сказано, що це ж було навмисне організоване владою народогубство, яким свідомо вигублено кілька мільйонів селян-трудівників (що їх, до речі, за спробу саморяткування колосками з своїх же полів розстрілювали), проте й самої цієї розповіді в романі досить, щоб на її тлі належно зрозуміти й справжню суть простого людського жалю такого Храпка, що не може зрозуміти, за що ж він має гинути в ворожому оточенні, покинутий напризволяще тими, через кого він у житті своєму вічно був голодний. І якою ж недоречністю на цьому тлі звучить у романі авторська іронія з правду його простодушних слів про недосягну в його житті „крашанку”, коли правдивість цих слів сам же автор і стверджує розповіддю Решетняка про харчування бур'яном та вимирання цілих сіл, що й було найпам'ятнішим спогадом у біографії цілого покоління молоді такого соціального типу.

Правда, Решетняк у романі протиставиться Храпкові, як людина, що хоч і була жертвою голодового терору влади, впритивши від того навіть усю рідню, проте все ж не відмовляється воювати за ту владу, а терпеливо переносить усі тягари війни й поразки, залишаючись до кінця вірним солдатом радянської армії. Цим автор знову, як і в випадку з Богданом, хоче підкреслити не тільки моральну силу радянсь-

кої людини, але також і якусь, мовляв, моральну перевагу самої радянської системи. Але в цьому випадку довести це авторові вдається ще менше, ніж у випадку з Богданом. Якщо мова про такі моральні якості людини, як шляхетна великодушність, що виявляється в вишості для неї патріотичного обов'язку перед особистими жалями до жорстокої й несправедливої влади, то це не тільки у випадку Богдана, а й у випадку Решетняка, ще так-сяк умотивується в романі бодай тим фактом, що для них ця війна була передусім не військовою за рятунок влади, а військовою за Батьківщину — не „радянську Батьківщину” в лапках, а справжню Батьківщину з великою літери. Але, якщо йдеться про якусь „моральну перевагу радянської системи”, то це в романі не тільки ніяк не вмотивоване показано в ньому дійсністю, а навпаки — ціла картина й окремі її деталі говорять якраз щось зовсім протилежне. При чому, й сама шляхетна великодушність отаких Решетняків на тлі показаної правди життя говорить щось зовсім інше, ніж те, що мала б ілюструвати.

Власне, немовби як контраст до великодушного всепрощенства в відношенні до влади такого Решетняка, чи навіть і Богдана, показується в романі жорстока бездушність у відношенні до своїх же людей і нища мстивість злобно недовірливих до них носіїв влади на фронті і в заплілі в критичний для системи час, коли саме й виявились особливо різуче її потворні антинародні риси. Цим так і дише ціла атмосфера фактичного розкладу цієї системи в Україні під час її воєнної поразки в 1941 р., як це показано навіть і в соціалістично... романтизованому її зображенні в романі. Людоненавистництво й людодубство — це найхарактеристичніші риси радянської системи в Україні, вічно непевної себе на цій землі й тому сповненої вічної підозри всіх у „зраді” та вічно за те... всіх караючої, — ці риси виявляються в діях її носіїв і в воєнний час. Виявляються ці риси знову ж таки в масовому вигубленні непевного щодо вірності владі населення в формі злочинного кидання його носіями влади на фронт без зброї й прикриття вогнем у безглузді самонищівні атаки, на вірний розстріл німецькою переважаючою зброєю. До речі, природну логічність для радянської терористичної системи саме такої форми винищення „ненадійних” у війні вбачає в діях радянського командування на фронті й такий найближчий до влади герой роману, як Спартак, пояснюючи собі факт доручення Богданові найнебезпечнішого для життя завдання тим, що „є яканебудь таємна вказівка посилати на такі завдання тих кого найменше шкода, а людей найбільш відданих, навпаки, приберігати на майбутнє” (131). Але головною жертвою такої жорстокості влади були, звичайно, не так „ненадійні” типу Богдана, як інші, більш ненадійні, яких і було владі „менше шкода”. Такими ж, як і мирного

часу, були й у війні ті самі маси найбільш принижених у радянській системі селян-колгоспників, які в 1933 р. гинули від голоду. В 1941-му році вони, звичайно ж, найменше хотіли гинути за цю систему, тому то саме їх, без відповідної зброї, якої їм не дуже довіряли, гнали першими на вірну смерть у війні.

Одну потрясальну картину такого людогубства на фронті показано в романі в епізоді „першого бойового „хрищення” пригнаних на „поповнення” щойно мобілізованих, невідготовлених і незброєних київських колгоспників: „В глибині садків цілими купами виднілися попід деревами новоприбула, десь там була кухня, і де в кого в руках уже димилися маслаки щойно відвареного м'яса. — Тільки прийшли і жерти? Сюди їх! (гукнув командир відтинку Дев'ятий — В.Г.). Лейтенант на мить зам'явся. — Це здебільшого колгоспники київські, щойно з військкоматів... Навіть гвинтівки не в кожного. — Гвинтівки здобудуть! Зброю в бою добувають. Сюди їх —... Незабаром, пригинаючись в кюветах шосе, до студбатівці в уже наближалися цілими гуртами поповненці, здивовано, оторопіло роззиралися набоки, довірливі, слухняні. В того гвинтівка в руках, у того граната, а в того й зовсім нічого нема, крім гарячого, щойно одержаного з польової кухні маслака, що в нього й тут на ходу обгризає. — Вперед! В атаку! — гукнув Дев'ятий, коли людей уже було повно в кюветах... Звідси ж, з-під будинку, де стояв Дев'ятий, видно було, як захлинулася атака: видно, як падають на мосту атакуючі, а ті, що встигли пробігти на той бік, скочуються попід мостом униз, плигають у воду, рятуючись від шквального вогню... Дев'ятий мов би цього всього не бачив, а ловив своїм зором лише тих, які ще не встигли побувати на мосту, які ще були живі й непоранені й шулилися по кюветах, чекаючи команди. Вони, видно, ждали, що Дев'ятий припинить атаку, заверне всіх назад, а він, мов би знесамовитівши, забувши всі інші слова, крім слова „вперед”, все кидав їм це слово. — Вперед! Вперед! — вимахуючи револьвером, кидав він у гущу атакуючих це, мов закличення. „Для чого це? Кому потрібна ця безглузда атака? — стоячи біля Дев'ятого, ледве стримував себе комісар Лещенко... — Гнати їх туди — це тільки губити й губити”... — Вперед! Вперед! — не вгамовувався Дев'ятий, ніби поставивши собі за мету будь-що домогтися, щоб усі до одного побували на мосту, пройшли оте диявольське „хрищення” (137-138)

Хоч не тільки сам автор, але й комісар Лещенко та інші позитивні герої роману самі собі обурюються садистичним людогубством Дев'ятого, але всі вони в романі слухняно виконують його волю, бо він увосіблення влади на фронті, а й всі бояться більше, ніж навіть ворожих куль. І цікавий деталь: незабаром після цієї атаки в романі показується заступ

трибуналом і розстріл сержанта Гладуна за те, що він під час бою сам собі прострелив руку. Але про якийсь покарання самодура, що безпотрібно вигубив цілі маси своїх же бійців, нема мови в романі. Зрештою, атака Дев'ятого — це тільки один маленький епізод, де прямо показується таке людогубство на війні. Побіжно ж це показується в романі в цілій низці інших деталей, з яких у цілому складається жахлива картина цинічного нехтування людини взагалі, а уособленої людини українського колгоспного села спеціально, з боку влади, що втрачала ґрунт під ногами в час її поразки в Україні 1941 р. Взагалі ж можна навіть сказати, що цілий цей роман, що називається „Людина і зброя” й своєю центральною ідеєю має протиставлення сили зброї моральної сили людини, є нічим іншим, як передусім хвилюючою розповіддю про те, як уже на самому початку війни, до якої готувала влада людей і цією підготовлею виправдувала перед ними всі їхні нестатки й голод, радянська людина в Україні була приречена воювати як людина без зброї, фактично в ролі людини як зброї.

В одному місці в романі описується дивна своїм звучанням сцена випрохування в студентів зброї людиною з того самого колгоспницького „поповнення”, яке Дев'ятий гнав на смерть без відповідної зброї: „Чули, як хтось повзе до їхнього окопу. Підповзло, озвалося: — Браточки, гвинтівки зайвої нема? — Тобі що тут, склад? — Безпричинно визвірився на нього Степура (доброволець із студбату — В.Г.). — Та може зайва. Ми з поповнення обмінялися б. У нас є пляшки горючі... — Свої маємо, — буркнув Степура сердито, і чути було, як той поліз далі, до інших окопів, уже десь там питаючи чи нема зайвої гвинтівки” (147). При чому далі автор виставляє навіть як символ героїства радянської людини в цій фазі війни саме людину з самою лише „горючою пляшкою” в руках проти німецьких танків і літаків, показуючи цілі маси мобілізованих „поповненців”, озброєних саме такими пляшками, про які один з героїв роману зовсім слушно каже: „Мабуть, цим навоюеш. Хібащо вплиаеш фашиста та в горянку йому наллеш (горючої рідини)” (144). Показуючи рух на фронт мобілізованих мас, „поповнення”, автор пише: „Назустріч раз-у-раз виникали обіч дороги маршові роти поповнення: ішли щойно мобілізовані, сяк-так озброєні, хоч не в кожного гвинтівка на плечі, зате в кожного в руці пляшка з горючою сумішшю проти танків. Людина з горючою пляшкою в руці. В ній зараз усе, — подумав Духнович. — Безсилі як Прометей і великі як він (161). Але в читача неминуче мусить виникнути питання: чому? Чому ж вони, оті гнані на фронт маси радянських людей, такі трагічно безсилі, мов той скований Прометей, із своєю примітивною пляшкою перед технікою ворога? Аджеж напере-

додні війни країна була вже цілковито індустріалізована й воєнізована й готова не тільки боронитися, але й „визволяти” інших. І тоді неминуче постає перед читачем правда про те, що непевна себе в Україні, чужа українському народові влада просто не хотіла, бо боялася, дати в руки народніх мас в Україні на початку війни відповідну зброю, знаючи добре, що озброєний український народ у той час був небезпечніший для неї, ніж зброя армій ворога-чужинця. А звідси випливала й логічна для цієї влади стратегія й тактика війни проти збройної сили ворога в Україні не силою власної зброї, а масами „безсилих, як Прометей”, українських людей без зброї, вживаних як зброя.

Але з цього ж логічно випливав і той розпучливий „вихід” із безвихіддя, що його шукали в такій ситуації приречені на смерть між двома ворогами м.си кинутого в м'ясорубку безглуздої війни українського народу — саме той вихід, що його й шукав один із такої маси в романі — Храпко, кажучи: „Не здаватись, а по домах”. Ясно, що в тій ситуації такий вихід із чужої війни був зовсім не „зрадою”, як це називає в романі устами своїх героїв автор („зрадою” кого?), а просто рятунком від безпотрібного знищення. Саме таким саморятунком шляхом такого виходу з війни було те, як відомо, м а с о в е явище першого року війни в Україні, що його ми вже згадали вище, назваши це своєрідним „страйком”. І той факт, що в романі це масове явище обійдено, немов би його й не було, а все зведено лише до поодиноких випадків на зразок епізоду з Храпком, лише підкреслює, наскільки цей твір тенденційний і, отже, в основному й головному неправдивий, хоч і повний деяких правдивих деталей, через які читач неминуче дійде вже сам і до головного.

Тенденційність автора, як виразника, а то й просто пропагандиста офіційно-урядового погляду на події війни, доходить у романі аж до свого самозаперечення, витворюючи часом протилежне, як бажав автор, враження саме в тих моментах, коли він, старанно уникаючи правди про масовий вихід „радянських людей” із війни, все ж показує в окремих сценах потворні своєю суттю розправи на смерть над тими, хто таким шляхом намагався рятуватися від знищення обома ворогами. Такою була згадувана вже безглузда розправа з Храпком, якого випхнуто як „зрадника” першим на безнадійний „прорив”, де він першим і гине. Але ще більше безглуздою виглядає розправа над іншим, що його запідозрено у подібній „зраді”, бійцем. Цю й подібні розправи ініціює й власноручно виконує в загоні персонаж без імені, що називається просто Загрядотрядник, тобто — член т. зв. „заградітельних отрядов” НКВД, що їх спеціальним завданням на фронті саме й було підгонити під ворожі кулі своїми кулями тих, хто, як Храпко, не мав підстав умирати заради

самої демонстрації вірності жорстокій владі. А що влада вимагала від приречених гинути в оточенні саме такої загибелі, вважаючи за зраду саме бажання людини вціліти в війні, про це говорить і Богдан у своїх „Листах з ночей оточенських” (так називаються останні розділи роману), наводячи слова з розмови з Заградотрядником: „Заградотрядник каже мені: — Коли що — стріляйся. Інакше спитають: чому? Чому зостався жити?” (286. Підкр. наше — В.Г.). Заградотрядник — росіянин із Сибіру, власне, й є в оточеному загоні тим увосібленням жорстокої влади, що навіть і в умовах повного приречення оточеного загону на вороже знищення, пильно слідкує за тим, щоб „каральна рука” влади й тут не минула того, хто посміє „зрадити” її самим бажанням „зостатись живим”. Заградотрядник тероризує всіх у загоні своєю бритвою, що нею він і перерізує горло одному із своїх бійців у загоні, запримітивши, що той хотів зостатись живим в оточенні. Пише Богдан: „Вчора один відстав від нас. Навмисне відстав, приховався. Коли ми спали, він одповз від нашого гурту — заліг у соняшниках, ждучи, поки ми підемо. Але перш, ніж рушити далі, ми його розшукали... І стали його топтати. Потім, підвівшись, стоячи навколішки перед нами, викачаний у пилюці, він просив пощади від нашого оточенського суду, жалюгідно канючив життя, не бачачи, як Заградотрядник за спиною в нього вже висмикнув бритву з протигазної сумки, а ми всі дивимось зрадникові нижче підборіддя, там, де адамове яблуко... Ми пішли далі, а він зостався в соняшниках, на бенкет воронню” (286-287).

Ця огидна сцена дикого самосуду кидає відповідне світло на всю ту „гуманістичну” і, звичайно ж, „пацифістичну” (в сенсі радянського „миролюбства”) філософію, що нею відповідно до вимог сучасної радянської ідеологічної пропаганди, який служить автор, досить рясенько пересипав він свою розповідь в романі, раз-по-раз вкладаючи високолюдяні фразеологічні загальники в уста своїх позитивних героїв роману. Але з цілої тенденції роману ясно, що це ніщо інше, як саме той відомий „радянський гуманізм”, що, подібно до „готентотської моралі”, керується тією засадою, що будь-який злочин супроти людини таврується як звірство, коли це чинить фашизм чи якийсь інший лад”, і негайно ж стає вершком людяности, коли це саме чинить „наша влада”. Зрештою, в одному місці в романі автор, мабуть, не помітивши цього в своєму щирому захопленні, зовсім прямо так і висловив цю суть своєї філософії роману. В уста студента-поета Степури він вкладає такі, сказати б, програмові фрази про майбутнє без війни як високу загальнолюдську мету „радянської людини” в війні з фашизмом: „Але, щоб знищити війни, треба спершу знищити фашизм.

Потрощити їхній лад, попелом розвіяти їхні тюрми та каземати...” (209. Підкр. наше — В.Г.). Мовиться, отже, про знищення лише їхніх” тюрем і казематів, „їхнього” ладу терору супроти людини, очевидно шляхом ще більшого поширення „наших” тюрем і казематів. Для повної ясности в цій сентенції бракує ще тільки означення „їхні” при слові „війни”. Бож „наші” війни за наші тюрми й каземати, звичайно ж, освячені „нашим” гуманізмом, що включає в себе й ідею людини як зброї. Чи не це й є справді квінтесенцією ідейного змісту роману?..

4. „СОЦІЯЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ” І „РЕАЛІСТИЧНИЙ СОЦІЯЛІЗМ”

Ми розглянули тут ґрунтовно й досить детально три з видатніших появ в українській радянській художній прозі кінця 50-х років на теми з радянської дійсности й останньої війни. Ці три появи, на нашу думку, не тільки найцікавіші з погляду того зставлення живого й мертвого в радянській художній прозі, що в його пляні ми розглядали їх тут, але, здається нам, і єдині з-поміж інших, які справді мають у собі стільки живого, що варті тієї уваги вільного читача, яку ми тут до них виявили. До того ж вони, мабуть, і найповніше репрезентують собою все те, що характеристичне взагалі для посталінського розвитку української художньої прози в УРСР, що ді головною рисою, якщо мова про сучасну актуальну тематику, є все більш помітне протиріччя між живим життям і мертвою схемою того „соціалістичного реалізму”, що в його рамках тільки й можуть радянські письменники відтворювати життя. Інакше ж кажучи — це протиріччя між „соціалістичним реалізмом”, як творчою методою радянської літератури, і... „реалістичним соціалізмом”, тобто — радянською „соціалістичною дійсністю”, як життєвим матеріалом творчости радянських письменників.

Як відомо, весь „фокус” методи „соціалістичного реалізму” полягає фактично в тому, щоб „показати життя не тільки таким, як воно є, а й таким, яким воно повинне бути” („Питання укр. рад. літератури”, т. 3, Київ, 1958, ст. 18). А звідси й наслідок: таке поєднання дійсного й вигаданого в творах радянської літератури, що в них дуже часто живе життя, яким воно є справді в дійсності „реалістичного соціалізму”, вмертвлюється в штучних формах „соціалістичного реалізму”. Але часом буває й навпаки — залежно від таланту письменника, що може наповнити життям навіть і мертвою схемою, абож принаймні поєднати їх так, що вони існують у творі поруч, не виключаючи себе взаємно. Це останнє, хоч і не в однаковій мірі якраз стосується вибраних тут

нами для розгляду трьох літературних появ, чого, на жаль, не можна сказати про більшість інших „полотен” української радянської художньої прози цього ж періоду і з цією ж тематикою.

Та щоб було ясно, про які „полотна” мова, бодай назвемо тут найпопулярніші з них: це передусім, звичайно, всі романи В. Собка, зокрема ж його „Звичайне життя” й „Нам спокій тільки снится”; романи М. Руденка „Вітер в обличчя” „Остання шабля”; романи В. Кучера „Прощай море” й „Трудна любов”; роман Н. Рибак „Час сподівань і звершень” — і багато інших. Спільною прикметою їх усіх є те, що вони всі написані порядком сумлінного виконання відповідних завдань партії щодо висвітлення в літературі певних актуальних питань радянського життя, а також усі вони досить вправно показують радянське життя не стільки таким, яке воно є, як таким, яким воно за соцреалістичною схемою мало б бути. Хоч правда, не можна сказати, що вони цілком позбавлені чогось цікавого навіть і для вільного читача, бо й з них, при відповідній аналізі вжитих у них „прийомів” „соціалістичного реалізму”, можна вчитати багато для пізнання таки справжнього живого „реалістичного соціалізму”.

Чи не єдиним виключенням серед „полотен”, яких ми тут не розглядали, є перший роман порівняно молодого і, на жаль, передчасно померлого (вересень 1961 р) письменника Григорія Тютюнника „Вир”, що його перша частина з’явилась окремою книжкою щойно в 1960 р. (вперше ж опублікована в журналі „Жовтень” у 1959 р.), а друга — вже в 1961 році. Якщо мова про першу частину, яка тільки й належить до періоду, яким ми обмежили цей огляд, то про неї можна сказати, що це, мабуть, чи не найкращий з усіх творів на теми з колгоспного життя, що з’явилися досі в повоєнній художній прозі в УРСР. Найкращий — це значить найживіший, найправдивіший і, до речі, — єдиний справді р е і л і с т и ч н и й, у властивому, традиційному значенні поняття реалізму, без ніякого додаткового означення. Як такий, цей твір заслуговує на окремий розгляд, і то спеціально в плані пізнання „реалістичного соціалізму” українського колгоспного села — не таким, яким повинен він бути”, а таким, яким він у дійсності є. Але це вже відноситься більше до суспільно-політичної публіцистики, ніж до літературної критики.

Зрештою, мусимо визнати, що взагалі ледве чи можна розглядати будь-яке явище радянської літератури, не входячи в сферу суспільно-політичної проблематики, що, безперечно, є головним об’єктом уваги навіть і в кращих, справді мистецьких, творах радянської літератури. Це ж відноситься й до розглянутих тут творів, тому й цей огляд, що його

ми спеціально й назвали в підзаголовку „критично-публіцистичним”, звичайно ж, великою мірою також перебуває в цій сфері. Але що ж, властиво, й є завданням літературної критики, як не показ літературного твору таким, який він справді є? А це й було завданням цього огляду.

В. Сварог

В ДОБУ КРИЗИ І ШОКІВ

(Американська література і її критики)

Професор філософії М.В. Грос, виступаючи з промовою на засіданні „National Book Society” в Нью-Йорку, сказав: „Мені хотілося б дещо сказати про те, чого, на мою думку, не вистачає нашій сучасній літературі і чому в ці дні мені щораз рідше хочеться зайти в книгарню й купити книгу, про яку я щойно почув.

Мені бракує певности того, що автор цієї книги справді має сказати мені щось настільки важливе, що я просто не можу не вислухати те, що він хоче мені повідати. Кажучи іншими словами, підозріваю, що цей автор і не намагається переконати мене в чомусь.

Рецензенти кажуть мені, що цей автор написав непогану книгу. Мені радять прочитати її і, можливо, я не маю слушности, коли не спішу її прочитати. І все таки я не певен того, що я настільки важливий для цього автора, що він написав свою книгу з єдиною метою сказати мені щось дуже актуальне для нас обох...”

Згадуючи твори давніших письменників, д-р Грос каже: „Коли я читаю твори Стендаля, мене бентежить те, що він знає мене так добре. Філдінг, здається мені, докладає всіх зусиль для того, щоб познайомити мене з людьми, які, на його думку, мусять мені сподобатися. Юм примушує мене вірити в те, що він опрацював свою фразу для того, щоб саме я міг оцінити її як слід. Декарт, поза всяким сумнівом, намагається переконати мене в тому, що він має слушність. Ця здібність доходити до серця й розуму кожного читача, безперечно, є найбільшим даром письменника, і цей дар дається йому в наслідок його серйозних намірів...”

Ще ніколи в історії людства не було часів, критичніших від тих, які ми нині переживаємо, й ніколи не було так потрібно, як тепер, мобілізувати всі сили людського інтелекту для вирішення проблем, які загрожують самому існуванню людини як виду.

А чим ми зайняті в ці фатальні дні? Переживуємо старі вицвілі стереотипи, безглузді формули, банальні загальники. В той час, коли потрібні нові ідеї, ми виголошуємо словесне безділля, якого самі не приймаємо всерйоз.

Кожному з нас повинно бути ясно, що сьогодні ми якнайнагальніше потребуємо цілого потоку нових ідей — ідей, у які б ми глибоко вірили і які ми могли б висловити з гли-

бокою переконаністю... Невже ми неспроможні дати ці ідеї? Мені здається, що нам бракує атмосфери, яка б заохочувала появу нових і незвичних думок.

Нові ідеї могли б зароджуватися в кількох місцях. Одним із таких місць повинні бути наші університети. Другим місцем, де могла б створитися атмосфера, сприятлива для нових думок, мала б бути вся царина друкованого слова — включаючи сюди книги, журнали, газети. На жаль, і тут, замість гарячих дискусій з приводу оригінальних думок, ми чуємо безнастанне повторення старих, стомлених штампів. І саме тому, що вони старі й давно знайомі, що вони вже ні в чому нас не переконують, ці загальники висловлено недбалою й стомленою мовою”.

„Доки ми не зробимо головним завданням нашої літератури, — підкреслює д-р Грос, — старання переконати публіку у важливості певних проблем, ми не матимемо активного обміну думок, не матимемо блискучої і ясної прози й не будемо мати настійного бажання піти в книгарню й купити ту чи іншу книгу.

Візьмімо за критерій високої якості літературного твору бажання й здібність його автора переконати нас у важливості нової ідеї. Така спроба автора може виявитися невдалою. Його ідея може виявитися хибною. І все таки, прочитавши його книгу і подумавши над нею, ми не змарнуємо часу.

Доки життєва сила не вернеться в світ літературних творів, доти не буде й нагальної потреби досліджувати сучасну нам літературу з надією знайти в ній інтелектуальний стимул того роду, що робить читання вартісним заняттям.

Ми бажаємо заохотити широку публіку до читання містечкої літератури. Якщо це нам не вдається, то лише тому, що самі письменники не можуть переконати публіку в тому, що їх, цих авторів, книги мають важливі, потрібні читачеві мислі”.

Такий присуд виголосив д-р Грос сучасній літературі. Присуд суворий, але не позбавлений слушності. Недарма видавництво Раджерського університету, укладаючи збірник статей, присвячених проблемам сучасної американської літератури¹, зробило промову проф. Гроса передмовою до цього збірника.

Тепер послухаймо, що мають сказати про сучасну літературу в США люди, найкваліфікованіші для того, щоб висловити авторитетну думку про її сучасний стан.

Один із чільних літературних критиків у США Алфред Казін у статті „Самотнє покоління”, вміщеній у „Harper's Magazine” позаторік, писав:

¹ „Writing in America”, 1959.

„Цими днями один видатний американський видавець такими словами рекляував надруковану ним збірку оповідань недавно померлого європейського письменника:

„Ці оповідання, вперше перекладені англійською мовою, могли б бути написані лише великим письменником з числа тих, що творили перед Другою світовою війною. На них лежить печать твоєї спокійної й безпретенсійної певности, щирої симпатії до персонажів твору та резонуючого тону, що стали, як видно, втраченим секретом у майже всій белетристиці теперішнього часу”.

„Не дуже втішно, правда? Але доводиться визнати, що, не зважаючи на велике число безперечно талановитих сучасних письменників, їх твори рідко дають нам глибоке задоволення!” — пише Казін.

„Я стомлений читанням творів, що їх автори, замість того, щоб дати мені естетичне й духове задоволення, змушують мене співчувати їхнім героям, які, на мою думку, ніяко не співчуття не заслуговують.

Роман за романом виводить передо мною осіб, настільки безхарактерних, що їхні вчинки занадто дрібні й непевні, щоб бути цікавими або дати початок якимсь важливим подіям. Вік „психологічної людини”, вік самітників, кінець-кінцем, підтвердив правдивість зауваження Токвіля про те, що в новітні часи пересічна людина аж до пересичення зайнята дуже дрібним об'єктом — самим собою.

Раніше література показувала героїв, які боролися за принципи, що їх вони утотожнювали з самими собою, або поборювали супротивників, які заважали їм, цим героям, досягти своїх цілей. Тепер нам пропонують романи, в яких суспільство являє собою лише невиразне тло для самотности їх персонажів.

Нинішні письменники не показують нам своїх героїв у таких подіях, які дозволили б нам бачити бодай обставини їх особистої боротьби. Чудово написаний перший роман Карсон Мак Кюллер „Серце — самотній мисливець” описує загниваюче середовище тим, що показує мовчазні взаємини двох німих осіб. У третьому романі цієї ж письменниці „Причетний до весілля” юнцька самотність Френкі заповнює сцену і стає „бездрямним” інтересом твору до такої міри, що читач починає відчувати, що автор, замість того, щоб зробити його свідком драми, пропонує йому реагувати на статичну ситуацію.

Надзвичайно прикметна міра самотности, в якій може опинитися сучасна людина! У наш „масовий вік” людина з її безмежною вимогою самозадоволення та головною турботою про власний добробут, залишена сама на себе більше, ніж будь-коли досі”.

Наша культура, — твердить Казін, — втратила підтрим-

ку традицій; людина замкнулася в світику особистих інтересів. Персонажі, що в романі дев'ятнадцятого сторіччя були „характерними”, тепер дивляться на самих себе, як на „проблеми”. Роман уже не є серією дій, що їх людина вчиняє в наслідок властивостей своєї вдачі, а серією актів „саморозкриття” — ніби в кабінеті психоаналітики — щоб одержати знання, яке б допомогло цій людині вилікуватися.

Вражає кількість романів з ненормальними героями, наприклад, гомосексуалістами, як у романі Трумена Капота „Інші голоси, інші кімнати”. Подібні романи являють собою прохання вибачити ту чи іншу ненормальність їхнього персонажа та співчувати йому.

Казін підозріває, що бажання примусити читача до „зрозуміння” і є причиною того, що в американській белетристиці описується так багато дітей і підлітків. В уявному світі белетристики вони завжди бувають об'єктом інтересу. У сучасній літературі немає Вотрена, такого, як у Бальзака, немає Шарлюса, як у Пруста, немає жодного гомосексуаліста, який був би показаний непідфарбованим негідником. Нашого співчуття вимагають не лише ті романи, що їх занадто старанні стилісти переповнили надмірною чутливістю. Вимога читацького співчуття є істотною ознакою і для „збовтаних” романів бітників, насамперед творів славнозвісного Джека Керуака, який бомбардує читачів масою навмисне плутаних вражень та настирливо вимагає від нас любови до його психопатичних персонажів. Звертає на себе увагу поспішність, з якою фабрикуються й пускаються в обіг сучасні романи, яких чи не головною метою є задовольнити людей, що, розкриваючи нову книгу, хочуть почувати, що вони в курсі літературних подій і нічого не пропускають. В наслідок того, що письменники не можуть уявити для своїх персонажів значних ролей, мовостиль сучасної белетристики стає щораз неохайнішим, боягузливим. Розповідь унерухомлюється, набуває модної „імлістости”. Для подібних літературних творів характерна імітація сердитости, усмішка десперадо.

В Англії молоді письменники сердиті тому, що їм нав'язується почуття нижчости; в Америці молоді белетристи тільки здаються сердитими, бо намагаються говорити воювничо задержувато. Удавана міцність мовостилу походить, мабуть, від бажання покласти завдання характеризації діювих осіб на саму лише мову твору.

„Інші голоси, інші кімнати”, наприклад, являє собою твір скорше нерухомий, ніж повільний, скорше ретроспективний, ніж шукальний. У минулі часи рух у белетристиці був енергійніший, ніж у дійсному житті; тепер белетристика куди невиразніша, тьмяніша. Вона перетворилася на „вправу в майстерності”.

Чимало пасажів із творів сучасної літератури нагадують Казінові напис, що його зробив колись на рефераті свого студента один із професорів Гарвардського університету: „Фальшива сила”. Казін скаржиться на тьмяність, пласкість і дріб'язковість творів багатьох сучасних романістів. Ось що він каже, наприклад, про одного з найвідоміших молодих письменників — Дж. Д. Селінджера:

„Є чимало письменників таких, як Селінджер, що, не маючи справжньої сили, все таки компетентні й цікаві літератори. Селінджер занадто старанно ототожнює себе з духовими недугами та болями своїх персонажів. У деяких із стоїх останніх творів він дещо „перетягнув” свою лінію, перетоншив її, намагаючись узяти з свого матеріялу якнайповнішу значимість. Селінджерові твори є найяскравішим прикладом небагатих резервів тих письменників, які обмежують себе темою „особистости”, навіть „таємницею особистости” — замість того, щоб звернутися до тем суспільного життя. Він добрий фахівець своєї справи, має здатність творити у явний світ. Він — може надміру — знає, що він може зробити й чого не може. Але те, що він робить, занадто „рідке”, невизначне й нагадує вислів Керкегора, що ми стали „жалюгідними”, як ті майстри, що роблять мережива — вельми нетривкий виріб”.

Казін вважає, що сучасним письменникам бракує „суспільної інтелігентности”, широти й глибини охоплення життя. В наші часи, коли в усіх сферах життя панує особиста свавільність, письменник мусить сказати, що ми не самотні, що індивідові, власне, треба не винаходити людські вартості, а тільки віднайти їх. Роман як літературна форма завжди буде вимагати доброгрудозї пошани життя та інтересу до суспільства.

Як бачимо, А. Казіна смутить те, що література відірвалася від суспільного життя людей. Він знизує плечима над творами, які ігнорують найактуальніші проблеми нашого часу. Світ, в якому живуть ці письменники, роздирається політичними конфліктами. В основі численних особистих трагедій лежить питоменна драма нашої епохи. Як можуть письменники не добачати цього?

Тим часом здібний белетрист Норман Мейлер, про якого Казін пише, що він здається йому „найсильнішим і якимсь дивним способом найоб'єктивнішим романістом нашого часу, об'єктивним у тому розумінні, що він має здібність створити „об'єкти”, що їх читачі можуть прийняти близько до серця”, пише таку річ, як „Оленячий парк”.

У цьому творі інтерес Мейлера до зовнішнього світу зменшився до крихітної точки, де тема сексуальної сили й утіхи — яку Мейлер вважає втраченим секретом у сучасному житті — стала лябірінтним світом у самому собі. Мей-

лер має тенденцію перетворитися на американського маркіза де Саде, хоч колись здавалося, що він буде другим Дос Пасосом.

У думках А. Казіна про сучасну літературу, зрештою, немає нічого свіжого й оригінального. Багато літературознавців і критиків уже задовго до нього сказали все це і навіть більше. Йі зупинився на статті Казіна лише тому, що вона найновіша й свідчить про те, що турботи людей, які щиро боліють за долю літератури, останніми роками не стали легші.

„Утечу американських авторів від дійсности” комуністичні „літературознавці” зловтишно пояснюють тим, що література сучасного Заходу — це література приреченого світу; вона, мовляв, ховає голову в пісок, щоб не бачити зловісних хмар, які зібралися над занепадницьким суспільством. У таких простолінійних марксистських „поясненнях” істина, звичайно, й не ночувала. Якщо радянська література аж кипить нестримним оптимізмом та „життєствєрджуальною силою”, то тільки тому, що її творять наймити тоталітарного режиму, які за гроші, ордени та різні привілеї безбожно брешуть і перекручують дійсність. Якби якимсь чудом у радянському суспільстві зникла цензура, і письменники могли б вільно висловлювати свої спостереження й думки, то хвиля занепадницької та соціально-критичної літератури й ескапістських творів піднялася б з такою силою, якої комуністичні „літературознавці” й уявити собі не можуть.

Справа не в тім, що письменники виражають свідомі чи підсвідомі емоції та передчуття своїх клас. Більшість американських письменників не належать до капіталістичної еліти (тим часом до комуністичної еліти належить більшість советських літераторів). Фінансові проблеми маєтних верств найменше турбують американських письменників.

Справа не в настроях сильних світу цього, а в настроях маси „пересічних людей”, насамперед інтелігенції. Вони залишилися в нинішньому тривожному світі, без керма і без вітрил”, розгубивши колишні ідеали та зневірившись у всіх ідеях. Єдина реальність, що їм залишилася — це їхній внутрішній світ; він також збурений і дисгармонійний, але для них найближчий і найболючіший. Сучасні автори таки справді тікають від суспільної дійсности; вони не розуміють того, що внутрішнє життя їхніх персонажів тепер нерозривно пов’язане з життям зовнішнього світу, де справляють шабаш безособові стихійні сили, що їх випустило з Пандориної скриньки само людство.

Про нинішню кризу в духовому житті людства написано вже стільки, що навіть для побіжного перегляду того, що про неї сказано сучасними мислителями, треба було б писа-

ти окрему й велику статтю. Такий перегляд виходить поза рамки цієї статті.

Якою буде американська література в найближчому майбутньому? Якими будуть її тон і тематика?

Відповідь на це запитання пробує дати письменник і літературознавець Герберт Голд у статті „Белетристика в шестидесятих роках”, уміщеній у журналі „Atlantic” у вересні минулого року.

Голд насамперед пригадує, що в тридцятих і на початку сорокових років більшість письменників була зайнята політичними й соціальними проблемами. В п'ятдесятих роках залишилися сліди давніших проблем, але їхня гострість була згладжена фактом звияжної війни, економічним процвітанням країни й відсутністю значного політичного ідеалу. Ілюзії, нав'язані колись марксизмом, остаточно виявилися мапою, міражем.

У моду ввійшов роман філософського наміру, що вимагав великої формальної й стилістичної майстерності для того, щоб заповнити пробіли, що залишилися після того, як ушухли політичні пристрасті. Белетристи ще не могли знайти драматично адекватної відповіді на Бомбу, що її тінь повисла над світом.

Характерним виразом цього часу є тривожне дослідження Джоном Чівером міщанського декоруму. Трумен Капот і Селінджер намагалися підняти елегантну ексцентричність і дитячу психологію до рівня літератури. Такі письменники, як Сол Беллов, Ролф Еллісон і Бернард Меламед, досить успішно старалися втілити в літературних образах філософські тенденції.

У великій моді був роман „американського самопоздоровлення”, що його характерні зразки дали Слон Вілсон, Кемерон Говлі, Герман Вук та інші автори, які виводили в своїх творах діловий світ. Пізніше, в минулому десятиріччі, з'явилися „бітники”, „гіпстери”, що теж не сказали нічого нового чи переконливого. Обидві ці групи письменників не є еготистами, скорше навпаки: їм властива відсутність твердого почуття своєї особистості. Від публіки — яка й сама прагне справжньої індивідуальності — ці письменники вимагають запевнення в тому, що вони справді існують...

Багато інших „пасивних” письменників вдалося до проблем нещасливого дитинства й викриття вже відкритого, творили моторошні романи про війну, змальовували псевдовідродження релігійного конформізму, писали під Генрі Джеймса. Кафку й Фіцджералда. Письменники-фрейдіянці й бітники всіх сортів люблять уявляти себе демонічними хлопцями з зондами, встромленими в найглибше їхнє нутро; це їх тишить.

У наступному десятиріччі місця Фолкнера й Гемінгвея займуть нові беретристи, що в свою чергу будуть змагатися з проблемами нового світу, який старшим письменникам здавався б чужим, „електронним”, загрозливим і відштовхувальним.

Те суспільство, що фігурувало в творах Фолкнера, Гемінгвея, Вулфа, Фіцджералда, Дос Пасоса, Шервуда Андерсона й Стейнбека, стало цариною історії — історії, можливо, ще актуальної, але вже історії. Перед новими письменниками встануть нові проблеми нового світу з його „технологічним вибухом”, скрихітною землею й неспівмірно вислою людністю.

Але перед цими письменниками, як і перед їх попередниками, також стоять вічні проблеми. Як знайти для людини відповідну їй працю? Як знайти вартісний спосіб життя? Як вижити в світі, що вже не визнає теорії обов'язкового прогресу? Чи любов справді перероджує нас? Якщо так або ні, то як жити перед лицем кардинального факту смерті?

Ці нові письменники виростуть серед примар пасивності, самотності й сумніву, які полонили сьогоdnішній світ. Пасивне самоспоглядання є найбільшим ворогом творчого хисту. Якщо письменник візьме квиток у лабіринт ярмаркової „кімнати сміху”, то бачитиме там лише своє власне відображення в тисячах кривих дзеркал.

Письменники живуть серед людей і разом з ними повинні вирішувати проблеми, поставлені перед людьми часом; кінче потрібно знайти значущі зв'язки між бажанням і любов'ю, амбіцією й працею, принципом і справжньою функцією в світі.

Що ж можуть дати нам письменники наступного десятиріччя? У кращому разі вони зможуть дати нам стимул і свіжість навіть у часи смутку; вони можуть розповісти нам про те, яким є життя і яким воно могло б бути; вони можуть створити героїв, які покажуть нам кращі життєві можливості. Вони можуть відсвіжити наше почуття особистості. Якщо в гаморі патосу захована трагедія, вони покажуть нам, де саме захована ця трагедія.

У гіршому разі письменники продовжуватимуть творити ефемери, які стимулюватимуть нас лише до невпинної „діяльності” забування. Самозаглиблені виливи душі, які інколи віщують контрольований хист, а іноді передують мовчанню й забуттю, будуть і далі знаходити для себе оптимістичних видавців та невтомних, хоч і стомлених, рецензентів.

Але основною частиною намірів справжнього й серйозного письменника завжди є показувати можливості, судити, вирішувати й надавати ваги, певності, стилю й енергії цим

вирішенням. І в наступні часи найкращі автори матимуть справу з проблемами, які може дехто назве абстрактними, але які означатимуть поворот до найглибшої поетичної вимоги: знати.

Ці письменники поставлять фінальні питання: для кого й для чого я живу? Вони шукатимуть прикладів особистої вартости в масовому суспільстві; дізнаватимуться, яке саме відношення між свободою й ізоляцією, самотністю й незалежністю, відповідальністю справжньою і тією фальшивою відповідальністю, що полягає в простому виконанні наказів. Свої пристрасні моральні судження письменники повинні перевести в літературні значення, особливо актуальні в добі кризи й психологічних шоків.

Тоді письменники знову знайдуть дії, теми, стилі й форми, що дозволять їм виконувати ту працю, яка мусить бути виконана заново для кожної нової епохи і яка полягає в тому, щоб творити зразкову реальність у творчій вигадці, тобто в літературному творі.

Разом із Гербертом Голдом будемо сподіватися, що в наступному десятиріччі американська література в своїх кращих творах підійметься на рівень, якого вимагає від неї наша фатальна доба.

Володимир Винниченко

ІЗ ЩОДЕННИКА*

(Вибірка)

4. II. (1911 р)

Беріг Арно¹. По крутому боці густими чорнозеленими шматками, як подрізувані гоголівські чуби, стоять нерухомі кипариси. Стоять, одкидаючи... (нерозбірливе слово — Г. К.) від себе тнь на землю і в воду. Під ними стоять постаті рибалок з довгими, блискаючими довгастими блискавками, вудлицями. Рибалки теж темні і здаються рідними з кипарисами. На горі, далеко біля чотирикутної вежі з зубцями-сторожами, гостро напружилися в небо ті ж такі кипариси. Вони наче походили з картин Бекліна й порозбігались по узгір'ях, в долинах, навіть на вершечках гір. Арно спить. Зелені заснулі води з відблиском густих пощерблених ряб'ю тіней кипарисів нагадують мені мою істоту. Думи рухаються ледве помітно й рябують тільки тіні колишніх переживань.

Дістав листи від Левіні² і вирізки статтів про „Ч(есність) з собою”. Лайки і злість мене тільки дивують, я не розумію, чи ті люди щиро пишуть, чи вони цілком не помічають того, що я хотів сказати? Всі, як один, обурені нема ні одного, щоб хоч трохи звернув уваги на ідею речі. Всі лютують за інтелігенцію. Не може ж бути, щоб усі помилялись, а

---

¹ Велика річка в північ.-зах. Італії, в провінції Тоскані.

² Володимир Левинський — політичний одиодумець В. Винниченка, відомий український учений, публіцист і політичний діяч, автор „Нарису розвитку українського робітничого руху в Галичині” та багатьох інших.

*Архів Володимира Винниченка, згідно з записом дружини письменниці Розалії Янголи Винниченко, ще за її життя, переданий у повне розпорядження Української Вільної Академії Наук у США і зберігається в архівосховищі Колумбійського Університету в Нью-Йорку.

Покійний Волод. Винниченко залишив по собі, крім багаточислої недрукованої епістолярної та літературної спадщини (листування, розписки, поїзти, драми, філософсько-соціологічні та політичні трактати), також великої історико-літературної ваги щоденник. Цей неімпіальний історико-культурний документ доби становить собою рукопис на 12.596 сторінок, що виповнюють 40, в середньому, тристасторінкових, кишенькового формату, блокнотів, списаних дуже дрібним, тільки майже непочитним письмом, а місцями, різними символічними знаками, що їх ми би розшифрувати лише сам автор.

я один був непомильний. Де ж голоси за мене? Цікаво, чи хтось обізветься з словом розуміння ідеї речі?

Сила волі. Спеціальної психічної здатності „сили волі” — немає. Уявляють собі, що мозок чи „душа” мають окремих часток, який заправляє рухом, акцією. Коли, мовляв, „воля” дужа, то людина робить усе так, як хоче, без вагання. Це — невірно; бажання заправляють акцією. Коли в людини є декілька протилежних бажань, то вони мусять боротися між собою. Сильних „волею” можна назвати тільки тих, у яких суть сильні, виразно окреслені бажання. Слабих — тих, у яких бажання невиразні, які володіють людиною не цілком, які швидко змінюють одне-одного. Може трапитись, що людина, в якій одне бажання дуже зустріває друге дуже бажання і тоді виникає так зване хитання „волі”: Коли до цього прилучається великий усеаналізуючий інтелект, то справа стає ще заплутанішою, бо інтелект, розкладаючи й оцінюючи кожне бажання, находячи в ньому позитивні й негативні боки, тим зменшує їх безпосередню активність. Гамлет — приклад великого інтелекту і не дуже сильних ба-

Перший найдавніший записник, що зберігається в архіві письменника, датований 1911 роком. Куплено його у Львові, як про це свідчить фірмова печатка польською мовою: Jan Bromiński. Кт. — 1.40. We Lwowie. Отже, почав свої щоденні нотатки В. Винниченко на еміграції, коли йому доселося емігруючи від переслідування царськими жандармами, покинути російську імперію. Перші записи зроблено у Флоренції та на березі річки Арно (Італія). Починаються вони чисто літературними нотатками: заготовування жарактиристичних виразів, зворотів, оригінальних форм „народньої мови“, зарисовування особливо яскравих типів, образів, ситуацій і конфліктів. Всюди з цим йдуть записи щоденних подій стосунків з людьми, розмов з ними та характеристика їх. Трохи згодом В. Винниченко все більше й більше переходить на систематичні записи. А ще пізніше він заготовує: „Я рішив як не щодня, то якомога частіше вести щоденник. Це сприяє самоаналізу й самоорганізації. Примушує зупинятися над собою і перевіряти” (15. 2. 1914, кн. 2, ст. 200). Це вже, як бачимо, певна декларація обов'язку писати щоденник. І цей свій обов'язок, незалежно від декількох вимушених обставинами перерв чи несистематичних записів, він сумлінно виконував до останнього дня свого життя, — до 6 березня 1951 року. Отже, перед нами щоденник письменника за сорок років різноманітного й багатого на суспільні й літературні події його життя.

Тут подаємо першу вибірку із щоденника, від 4. 2. 1911 року починаючи і 25. 1. 1917 року, тобто останнім записом перед лютийською революцією 1917 року, кінчаючи. До вибірки включено лише деякі записи й думки В. Винниченка, які можуть прислужитися до глибшого й об'єктивнішого вивчення В. Винниченка, як письменника й діяча, та ґрунтовнішого пізнання історико-літературної та суспільної проблематики його часу.

Вибірку зробив, коментарі написав і до друку підготував Григорій Костюк, з дозволу УВАН у США.

жань. Треба вірити в щось, щоб робити. Тільки загіпнотизовані фанатики можуть робити щось, не аналізуючи й безхитанно вірячи в те, що роблять. Не можна одним наказом „воли” бити головою в стінку, або ні з того, ні з сього кидатися в смерть. Але можна битися головою в стінку, знаючи наперед, що не розіб'єш її. Це робиться тільки тоді, коли є віра в те, що биттям у стінку купується якась наша цінність, більша за життя. У хворих, якими запанували якісь шкідливі звички, дуже слабке уявлення шкідливості звички або дуже мале уявлення корисності одвички. Через те вони не можуть одвикнути. Їх насамперед треба лікувати штучно, вводячи сторонню силу.

8. III. (1911 р.).

.....Беріг моря. Роза³ сказала, що не виїде, поки не знайде зеленкуватого камінця з малюнком. Просить мене шукати також, я, як буваю на березі, шукаю. Камінці дуже схожі на людей: поки вони свіжі, мокрі, вони далеко кращі, ніж тоді, як висохнуть. Тоді губляться яркі фарби, вони сіріють і дуже мняються. Іноді мінються до того, що аж несподівану здається така велика зміна.

27. IV. 11.

...Чому національні відносини навіть між с-д-ками іноді займають домінуюче значення, ніж класові. Чи лежить уся вага в економічному базисі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, що існує між організ(аціями), що мають однакові економ(ічні) інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється в усій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідууму й цілим групам берегти ті риси свої й засоби, які допомагали йому в боротьбі за існування. Нац(іональне) почуття це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за поміччю певної суми засобів (звичаїв, релігії, моралі, мистецтва і т. д.).

1914 РІК.

10. IV. Ми з Р(озалією) лежимо на м'якому, ніжному, як тільце дитини, піску Дніпра⁴. Заходить сонце, хмаринки над обрієм рожево-малинові, над нами ласкаво, як поляковане листя білокорих осокорів. Іменно, радість і хвилювання захват, переживаємо ми в сей момент! Коли ми прийшли на пустинний берег цього острова, коли на час війнув дніпровий вітер, змішаний з запахами гарячого, сухого сонця, осоки, листя й піску, ми трохи не завищали від щастя. Ця якась свя-

³ Розалія Яківна Лівшиць, майбуття (тоді)дружина В. Винниченка.

⁴ Очевидно, жова їде про Дніпро коло Катеринославу (тепер Дніпро-

та пустельність Дніпрових жовтих пісків з ріденькими кущиками, це широченне небо над ними, — в них страшенні чари! Я пишу і дивлюся на синювато-зелену обшир по тім боці, що тягнеться в неосяжну далечинь на обрії. А на обрії малесенькі, як зелені прищики, могили. З гаю виглядає блискуча на сонці церковця сільця. Плоти непомітно, безшумно сунуть вниз і на одному тріпочуться під вітром „хлажок”. Димарі заводів на тім боці димлять і похожі на заткнуті в землю загалені величезні сигари з чорними кінцями. Вони також подібні до мотузяних батогів, особливо ті далекі-далекі. Червононосі чайки мовчки пролітають над нами, розрізаючи повітря своїми загостреними сталевими крилами. Вода в Дніпрі жовтобура, як перестояний чай, любовно хлюпочеться маленькими хвилями об чистий, ніжний пісок берега. Широчинь води поширше душу...

20. VI. 14.

Душно парко, дихати трудно, неначе голова обкутана прозорим, густим вуалем. По небі блукають величезні, кудлаті, сиві з підпалом по краях, хмари. Вони сердиті й брудні, як чабанові собаки. В лісі тихо й вошко, на дорозі ще не просохла вода від учоряшнього дощу і здається синьозеленою від віддзеркалених у ній зеленого листя й цматків неба. Вгорі шумить і шелестить верхів'ями дерев вітер, а внизу непорушно й тільки стоїть дзвінкий зум мушок. Часом оксамитно спурхне птичка і зачиліка на вітах. Зелена глибинь лісу здається чекаючою, хитрою, щось ховаючою. Деревця стоять так непорушно, як це буває тільки тоді, як знаєш щось і хочеш удати з себе невинного. Я сиджу на цямрині кринички. Вода в ній брудна, зеленява, видно мертвих мух і кувюк. Коли я зазираю, то дно, обрамлене темними тінями від цямрин, являє голубий фон неба, на якому намальована моя голова в сірому картузі й пухкою бородою. Тягне вошкістю, лапятий подорожник витягає з дна пам'яті якісь журні, якісь теплі й зворушливі спомини. На гору традиційною гадючкою в'ється стежечка, а вліво ярмом, тікає дорога. Я піду нею, здається, буду йти довго-довго. Але там уже чути сухе торохтіння возів по битій дорозі, рев корів, яких ведуть на ярмарок, ілюзія никне. І вправо є доріжка, в гушавину, яка видається непролазною...

Ми обідаємо в монастирській „гостиниці”. Це маленький будиночок з садком, в якому нема ні одної вільної хатинки, бо все зайняте „сестрами” й стражником. Обід наш:

петровське), куди В. Вышнеченко з дружиною прибув нелегально із-за кордону в червні 1914 року і якийсь час там жив та брав активну керівну участь у революційній діяльності катеринославської організації УСДРП.

борщ з грибами або з рибою і каша. Каша іноді міняється на суп, але борщ ніколи не виходить з меню. Борщ вариться в спільному казані в самому монастирі, що стоїть на горі, а наші „матушки” вже самі його тут „розварюють”, себто додають трошки квасолі, грибів або риби. Беруть з нас двох 20 коп. з пляшкою квасу і щоразу питають: „Не багато? Коли багато, то можна менше”. Ми находимо, що менше за обід з двох персон ніяк уже не можна заплатити, і щодня розходимося задоволені одні одними. Але не знаю, чи довго ми зможемо постити.

21. УІ.

З далеку ллються довгі-довгі кінцеві ноти пісні, і мені сумно, солодко-тужно від них. Цей тихий вечір, свіжість, копиця сіна, внутрішній голос, що не змовкає, все мені говорить, що я на Україні. І не тільки на Україні, а от в сю хвилину на тій Україні, на якій я жив у 17-20 літ. У тому чудесному краї, повнім для мене загадок, страшно, болюче солодко поетичнім, сповитім вінком пісень. Я з боєм пригадую села над Дніпром, старовинні, затишні, де вулички, як коридорчики, а в коридорчиках пахне гноем, коровами, кропом з городів, квітами від хат. В тих вуличках, в тих селах живуть поетичні люди, які співають, носять старовинну одезу, патріярхально-чисті, добродушні, чесні, всі говорять чистою українською мовою. У цей вечір я згадую вечір давній-давній, ах, який давній, наче доісторичний, наче з казки. Так само була тоді свіжість, вогкість, пахло сіном, шпоришем. Потім стало темно, гавкали собаки, хрумкали десь коні, з одчинених дверей хати пахло свіжо-спеченим житнім хлібом і галушками. Якись жіночі постаті часом виходили з дверей і щось виливали за поріг прямо на собак, що стояли, зазираючи в хату. Собаки злякано одстрибували вбік, а деякі вищали. Тоді жіночий голос сердито говорив: „А не стійте тут, поставило б вас каменем, і де вас у чорта такого набралось! Потім я спав поруч із батьком, під возом, на сні, яке кололо часом шпичаком у бік крізь ряденце. Гарно, затишно, любо, до того під теплим сильним боком тата, що хочеться тоненько-тоненько з захватом і щастям запищати. От це мені згадалося в цей вечір. Я розумію зараз більше, ніж колинебудь сум і журбу українофілів, себто тих, що журяться винищуванням нац(іонального) одягу на селах, занепадом пісні, поезії. Вони журяться не так за цим, як за старінням, за тим, що вже не так легко бачать поезію тепер, як в 20 літ. Я розумію, що наші діти любитимуть цю, нашу Україну, ту, яка дасть їм захват і щастя молодости. А все ж таки мені шкода, що я не щодня, не у всякий момент могу

спинити свій холодний тверезий досвід і бачити ту Україну, яку бачив у 20 літ.

Хмари десь зникли, розтали, тільки лишилися невеличкі грудочки сивого кужеля. Посеред неба царює місяць.

23. УІІ. 14.

Всі газети Росії підтверджують своїм теперішнім поведженням неможливість існування заповіді „не брешти”. У них друга заповідь: „Роби все, що ти сам вважаєш за краще, аби було добре тим, кому ти робиш”. І вони вважають, що краще ховати правду або переробляти її так, щоб ніхто не впізнав її. Вони роблять з неї те, що, на їх думку, може дати добро країні в сей момент, себто підняти дух її, запалити ентузіазмом, зміцнити сили і напружити їх до потрібного степеня.

І це робиться з першого ж дня оповіщення мобілізації. В сей день я поїхав у город. На першій же вулиці, де проходить трамвай, я помітив купку людей, котрі тривожно про щось говорили. Біля кожного подвір'я, крамнички, біля будочок з квасом, скрізь стояли люди й гомоніли між собою. На трамваї я почув, як кондуктор говорив вагоноводові: „Так не можна працювать, коли стріляють майже з вікна”... Далі я не чув, бо кондуктор вийшов на площадку й зачинив за собою двері... Тоді я звернувся до одного чоловіка, що сів біля мене. Це був індивід з товстою, якоюсь погнутою, як залізо, пикою, з величезним ротом, в якомусь драному картузі, босий і брудний надзвичайно. Я спитав його, що значить се хвилювання на вулицях. Звернувся я обережно, бо індивід напевно був членом Союзу Русского Народа. Він одповів мені:

— Убили чотирьох чоловік! — коротко, злісно й рішуче.

— За що їх убили? Хто? Коли?

Він вибрав середнє мое запитання.

— Хто? Хто ж, як не стражники? Убили чотирьох запасних, сукини сини! Арештантюги! Хто ж убиває, як не ці наймані вбивці!

Тут чоловік злісно і з викликом озирнув усю публіку в вагоні, а потім звернувся до мене:

— А що ж, хіба не вбивці? Скажіть, ви б согласились найнятись вбивати людей? Та хоч би вам по 60 рублів давали, так не согласилися б. По 20 к(опійок) у день пішли б канави копать, а не стали б. А вони он убивають людей і за те плату получают.

— Да, то правда... згодився хтось збоку.

І балачка розгорілась. Всі були згодні, що вбивство запасних так не минеться, і в городі буде „бунт”.

З цим чеканням я приїхав у центр. Купки були частіші

й нервовіші, але й тут ніхто не знав, як і за що вбито чотирьох запасних. Вже говорили, що вбито шістьох та ще й ранено 10. На вулицях стояли прикащики магазинів і гостро подивлялись на всі боки, готові зараз же замкнути двері крамниць. Екіпажі чомусь їздили швидко і з прохотом, неначе тікаючи звідкись. На... (тут уважно закреслено слово, очевидно, з конспіративних мотивів Г. К.) я нагнав якусь стару, дуже товсту, немов спухлу жінку в довгому пальті і з палицею в руці. Вона посувалася ледве-ледве, опираючись ціпком об землю і переносючи ногу за ногою. У неї було товсте, жовте, благодушно-байдуже лице. Її ніщо, видно, не цікавило й не турбувало. Мені хотілося взяти й одвести її додому.

Коли я прийшов у... (слово уважно закреслене — Г.К.) й посидів там хвилин з десять, на вулиці раптом знялася, як буря, паніка. Всі кудись бігли, з круглими очима, з роззявленими ротами, випереджаючи одне одного, хапаючись за плечі, за руки, як потопельники, й щось кричучи. По бруку летіли візники, широко, з жахом розмахуючи батогами й перехилившись усім тулубом до коней. На вікна й двері з характерним рикаючим грохотом падали залізні заслони, і бліді прикащики дрижачими руками замикали замки.....

.....Над вечір виявилось, що вбито було справді 4-х людей і поранено 6. З убитих двоє запасних, одна жінка і дівчинка....
.....Тим часом у газетах ні про сей настрій, ні про вбивства, ні про биття гарячого патріота запасними ні слова не було сказано. Зате, коли на другий день по вулиці пройшла жалюгідна купка хлопчаків з флагами, в газетах потім з'явилася стаття про грандіозну маніфестацію..... 22-го була знов маніфестація і молебень. Молились за те, щоб Бог поміг добре вбивати. І знов заповідь „не убий” одсувається перед тим, що вважається більше потрібним у даний момент. А хай хтось спробує повстати проти святости й абсолютности сеї заповіді, — на нього накинуться, як на злочинця.

Сумно й тяжко було дивитись на один момент у цій молебні й маніфестації, це той, коли прийшли з флагами й портретом царя євреї. До приходу (на) маніфестацію „Єврейського Общества” перед церквою була невелика юрба народу. Але, коли прибули „жиди”, вона вся заповнилась головами, над якими густо маяли прапори. І тут без помочі євреїв нічого не могли зробити патріоти, і тут нещасний народ поміг. Жаль тяжко й боляче було дивитись на нервову, запальну старанність, з якою бідні люди виявляли свій патріотизм. Вони ж так боялись, щоб портрети з флагами не прийшли до їхніх крамниць, до їхніх кватир і не знищили їх. І як вони гаряче кричали „ура”, з яким ентузіазмом вимахували своїми капелюхами, парасолями, вони готові були в сей мент бігти в Германію й пошматовувати проклятих німців, які насмілилися

ся образити велику, могутню, святу Русь! Ви подумайте: таку державу, в якій всякому єврею живеться, як у раю, якісь німці образили. Хіба за це не піде всякий єврей на смерть, на каліцтво, хіба за це не пустить дітей і родину старцями по світу? Кожний міг бачити в поведженні єврейських маніфестантів тільки одну відповідь. Я бачив їх аж увечорі, вони ні за що не хотіли розійтися й випустити з рук дорогих їм флагів; вони всі похрипли, і крик „ура” був схожий на крик чоловіка, якого душать за горло і який у цей час кричить „караул!”; вони обійшли всі церкви й вулиці, вони показали всьому городу, які з них патріоти; вони не присіли ні на годину, і на лицах їхніх зашкарубла змішана з потом пилука, але вони все ж таки бігли по найвидніших місцях, — кричали: „Геть Австрію й Германію” і хиталися під вагою дорогих флагів.....

12. УШ.

Коли життя добре збовтати, вивести з спокійної норми, воно може показати деякі такі явища, котрі в інший час угадуються тільки теоретично. Я, принаймні, тепер бачу деяке підтвердження того, що догмат, чого б він не торкався, коли він вимагає при всяких умовах в найрізніших обставинах все одного — є шкідливий. Наші газети мають тепер догмат — брехати. І от через те, що це догмат, що не береться на увагу ні обставин, ні умов, ні мети, ні навіть засобів брехні, — через це виходить одна тільки шкода.

Більш розумні починають уже чухатись, вони хотіли б уже не так сліпо й безоглядно брехать, вони починають розбирати, що часом треба й правду сказати. Дійсно, весь час у телеграмах і газетах, від рознощиків, губернаторів, командувачів і т. д. тільки й чується: „Победа руссаго оружія! Германская армія разбита! Неприятель позорно бежал!” Точно й докладно вираховується, скільки у ворога вбито, ранено, скільки самі себе вбили і т. д. і т. д. Можна подумати, що ворог дає найточніші відомості у ворожий штаб. І в той же час рішуче невідомо, скільки наших убито, ранено, застрілилися. Тут, здається, повинні б були бути більш ознайомлені наші газети й полководці. Вражіння таке, що російське воїнство якесь фантастичне, чародійне воїнство, — воно проходить крізь кулі й бомби ворога так же без шкоди для себе, як Христос по водах Генісаретського озера.....

1915 РІК

1. I. 15.

Читав сьогодні допис з Петерб(ургу) про поетів. Ко-

респондент Вл. Беренштам, побувавши на зібраннях літераторів і поетів, виніс дуже приємні враження: всі поети перейняті війною, у всіх поезіях тепер один мотив: війна. Це, на думку Беренштама, показує велику чуливість, відчутність поетів, їхню здатність жити одним життям з усім народом. Я ж тільки можу вивести, що Беренштам бачить те, що хоче бачити. Беренштамові, як і більшості теперішньої пишущої інтелігенції, широ чи неширо, хочеться думати, що весь руський нарід нищить себе з захватом, з якимсь трохи чи не містичним чуттям. Особливо охочі до містицизму й святости того жаху, що діється тепер, ті, що самі непричетні до нього. І помітно, що хто більше непричетний, хто навпаки, має більшу вигоду від цих страхів, той найпалкіше стоїть за них, той одягає їх у якісь метафізичні одяги. Чим бульварніша газетка, чим вона має більший тираж і чим більший гонорарний заробіток її співробітників, тим тон газетки більш войовничий, піднятий, непримиренний і крикливо-патріотичний. Мені здається, що руська інтелігенція ще через те так кинулася в патріотизм, що почувала за собою вину перед громадою, — занадто вона була загрузла досі в громадській апатії, індиферентизмі й індивідуалізмі. Їй це, мабуть, муляло, і от тепер вона просто вхопилась за змогу реабілітувати себе перед собою.

*

Коха⁵ грає сонату Бетговена. Мені згадується Париж. Я лежу в спальні й дивлюсь крізь двері в верхній кінчик вікна, що на вулицю. В ідальні грає К(оха). Щемить у грудях і розум напружений жадним бажанням схопити весь потік життя й установити закони його. І здається, що тоді він стане такий же повнозвучний, ритмічний, строго-гарний, як ці звуки сонати.

2. I.

Ідея написати річ про шлюб все більше та більше опановує мною. Я все ж таки хочу вірити принаймні в те, що кожне явище має свої причини або інакше, має зв'язок з іншими явищами. І от я хочу з маси прикладів шлюбу вивести якунебудь закономірність, закономірність хоч для нещасливих шлюбів. Я вірю в деяку творчу здібність розуму. А через це вірю в те, що він може іноді зруйнувати звичне й гниле. Не може бути, щоб людина, прагнучи всіма силами, всім розумінням і волею чогонебудь, що в її силі, не здійснила б того. (В оригіналі не узгоджено: не здійснив — Г. К.). Хіба не в силі людина утворити союз з другою людиною й

⁵ Розація Якієвич

прожити з нею в злагоді й обопільній допомозі й співробітництві? Ми з Кохою рахували сьогодні шлюби, котрі знаємо. З них 60 знаємо нещасливих, 4-5 щасливі і 5-6 під сумнівом. Та хіба ми можемо поручитись за ті 4-5, що вони дійсно щасливі? Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба й ворожнеча? Яке природне виправдання є цьому? У чому лежить причина такого явища? І чи в одній чи в багатьох? Я спитав сьогодні Коху: а що таке любов? І вона мені відповіла: це те, коли хочеться бачити людину, бути з нею, коли кожне слово її є тобі приємне, зрозуміле, прийнятне, коли ти можеш цілувати речі її, сорочку, шапку, папір, на якому вона пише. Так вона просто і дуже глибоко, дуже щиро й правильно висловила свою думку. І справді, що може бути більше цього? Чи є там любов, де є скука і нема про що говорити? Скука є відсутність любови, симпатії й початок ворожнечі. Скука, мовчазність, вичерпаність є найголовнішою ознакою сучасного шлюбу. Подружжя тільки тоді оживлюється й зноситься між собою, коли до нього приходять нова людина. Але й тоді ж часто виявляється початок їхньої ворожнечі.

*

Мав сьогодні листа від Лев. Чик.⁶ з приводу поміщення „Босяка” (по-руськи). Радить мені не робити цього, бо молодь не простить. Молодь є якийсь непомильний бог, якого треба слухатись, який видає закони. Хирляві старіючі організми завсіди з перебільшеною повагою і навіть боязким пієтизмом ставляться до молодого. Я ще не дійшов до цього ступня і тому гадаю, що мені не з молоддю треба рахуватись. Є в мене, в мені самому більша сила, котру я знаю і котрій вірю. Вона не жене мені полум'я сорому в лице, — значить, я роблю правильно. Господи! Як малоцінно взагалі тепер для мене осудження чужих людей. Я нарешті, здається, навчаюсь великої мудрости розуміти нерозумних і не кипіти обуренням і досадою. Принаймні хоч на самоті з собою. На людях я ще цього не можу, я забуваю себе, забуваю мудрість і легко підпадаю під владу імпульсів, дуже легко розпалююсь роздратуванням, яке часто має негарний, чисто-особистий характер. Я відповів Левкові й відповіддю своєю задоволеній. вона вийшла з мене з серця, а не з голови а серце на самоті в мене буває іноді краще, ніж голова. Іноді, бо часто... Кажуть: визнати за собою якусь якість — це напівзнити її. Неправда. Можна визнати своє паскудство, можна мучитись, скорбіти цим і все ж таки повторювати його в тій

⁶ Леска Сегеновича Чикаленка.

же мірі: А може? Добре, коли так. Хай краще так, ніж не так. ....Я раптом почув утому: цілий день у себе пройшов у роботі „Хочу“⁷. Мені вже хочеться писати, я виходжу в смак. Це мене радує. Тому втому свою благословляю. Тепер після „умови“ мої дні проходять в роботі, рівно, твердо і в глибині радісно. Я щиро можу покищо сказати, що „умова“ немов одрізала шлях попереднім переживанням. Я скрутив себе. Мене радісно хвилює: значить, я все таки можу скрутити себе навіть у такій критичній і трудній ситуації.

Але війну я перенешу все тяжче й тяжче. Злочинна брехня, обман писака по краплі набирається в душі, і я вже не можу виносити більше ваги цих крапель, — кожна зайва людожерна хвастовитість їх, продажня брехливість, кожне слово в оборону тьми, горя, убогства нашого хвилює мене до того, що мені буквально псується на цілий день настрої. А не читати газет неможливо.

Іноді, як, наприклад, сьогодні, раптом обхоплює ясна-ясна, виразна, наче над самі очі підсунута уява: там на тих фронтах стоять одні проти одних тисячі-тисяч людей і остервеніло, люто, з допомогою науки, техніки, темноти, неuczтвa, забобонів, законів, релігії, брехень, обману, за допомогою всіх сил природи й людини вбивають, калічать, мордують себе. І не віриться, що не з'являється в тих людей і у мільйонів, що слідкують за ними, одне чуття й одна думка: та годі ж! За всяку ціну — годі! Ми бачимо, ми знаємо тепер, що не варті ніякі патріотизми, ніякі роздмухані настрої цього страхіття, цих неймовірних жертв, що їх несуть люди. ....А дописувачі, поети „з іменами“ пишуть собі, вихваляючи бідну Русь. Валерій Брюсов⁸ до того патріотично вознісся, що в нього все перекрутилося догори ногами. Він навіть у тому, що в німців в окопах знаходять силу всякої літератури, що значить, що німці масово добре грамотні, коли в окопах живуть людьми, навіть це він ставить їм у мінус.

А гр. Ал. Толстой⁹ знаходить, що рос(ійське) офіцерство стоїть на надзвичайній висоті. Вражіння ці, наскільки це видно, він виносить з балачок з офіцерами та й то що повищі. Шкода, що він по графству своєму й по стану продаж-

⁷ Пізніше відомий роман за цією ж назвою.

⁸ Валерій Брюсов — відомий російський поет, теоретик і провідник символістичної школи.

⁹ Граф Алексій Толстой — російський письменник, автор трилогії „Ходяще по мукам“ і багатьох інших творів. Після революції був деякий час в еміграції, але швидко (1923 р.) повернувся, творчо пристосувався цілком до радянської дійсності, а згодом, від розгону „Петро І“ починаючи, став чи не найвидатнішим трубадуром і лауреатом сталінських злочинів і звірств.

ного писаки, якому треба тільки восхваляти, не може побалакати з солдатами, з тими, хто на своїх плечах виносить безумство інших. Вони б йому освітили питання з другого боку. Тоді правда була б інша.

Цікаво, що ці мерзотники казатимуть, коли ця правда виясниться. Цікаво поговорити з цими дійсними злочинцями перед народом, які так безоглядно, так легко роздувають найвищий почуття людини? Скільки неблагородства, скільки нерозуміння справжнього почуття патріотизму!

Ні, хай їм, не хочу більше й думати про цих паскудників.

15. III.

Скінчив „Хочу“ і страшенне незадоволення гризе й гнітить цілі дні. Дивна річ: поки писав, здавалось, що пишу те, що треба й що хочу. А скінчив і прочитав, — зовсім не те і не так. Кінець я зміняв і стиснув так, що він цілком не схожий на задумане. Зробив навмисно: занадто велика річ вийшла б і де б я її помістив? Та й тепер, де помістити? Порос(ійськи) ще знайдеться, а по-українськи? Вічна історія! Занадто я рано родився, мені год на сто треба було б запізнитись, тоді було б місце в укр(аїнській) пресі для того, що я можу написати.

„Босяка“ вміщено в збірнику „Слово“. Познаївся з Шмельовим¹⁰. Це невеликий чоловічок з пукатим лобом, маленьким личком і великими пукатими очима. Ніс йому довгенький і ніби звихнутий посередині. Він мені сказав, що вони мене давно шукають, щоб запросити до свого товариства.....

.....Шмельов дуже захопився „Чорною Пантерою“, яку взявся порекомендувати Моск(овському) Драм(атичному) Театрові. Я йому лишив її о 7 год., а о 9.30 він подзвонив мені й по телефону почав висловлювати свій захват. Іменно захват, іншим словом я не можу назвати його буботіння. Мене ж здивувало таке відношення, — я зовсім не надавав великої ваги цій пресі. Та й тепер гадаю, що Шмельов людина з нехилом до перебільшення. Він дійшов до того, що почав доводити мені, що артисти Моск. Драм. Театру не заграють її. Тільки в Худож(ньому) Театрі вона могла б бути поставлена як слід. З його ініціативи, я й Коха думаємо запропонувати

¹⁰ Шмельов, Іван Сергійович (1875-1950) — російський письменник. Після 1922 року жив в еміграції (Франція). Автор багатьох оповідань і романів: „Лето Господне“, „Богомольє“, „История любовная“, „Дня из Москвы“, „Пути небесные“ та ін.

ти „Чорн. Пант.” Кніппер¹¹. Коли вона захопиться ролею, то справа улегшуеться з Худ. Театр. Покищо і М(осковський) Т(еатр) не відповів нічого. Побачимо. Хочеться, щоб Сте-шенко¹² колинебудь подивився на цю п'єсу в одному з най-кращих рос. театрів.

17. IX. 15.

.....Вчора Коха поїхала в Петроград підписувати кон-тракт з Александінським¹³. Здається, „Брехня” таки піде там.

31. X. 15.

Нарешті вчора подзвонив Станіславський.¹⁴ Можна по-просити автора „Росп'ятих”¹⁶ до телефону? „Я — автор”. „А, вибачте. Та от, з приводу п'єси”. І вибачається, що тро-хи задержав відповідь. Але це через те, що дав читати В. І. Немирович-Данченкові. Той перечитав і знов передав йому. „Владімір Івановіч от п'єси в восторге.”¹⁵ Он прислав мне по-дробное письмо-рецензію. Если хотіте, я могу переслать его Вам. Только не будет ли вам это неприятно? Если бы он с вами говорил, то вероятно, в некоторых местах выразился бы иначе.

— О, нет. Именно такое суждение для меня самое ценное. Обіцяв сьогодні прислати того листа.

— А ваше какое отношение к пьесе, Конст(антин) Серг(еевич)?”

— Я прочитал только два акта и пока могу сказать, что вы большой талант.

Але й п'єса може не піти в Х(удожньому) Т(еатрі).

¹¹ Кніппер-Чезова, Ольга Леонардовна (1868-1959) — відома і впливова тоді артистка МХАТ'у. Дружина А.Ш. Чезова.

¹² Стещенко Іван (1873-1918) — український письменник (прозві і сценарії з історії української літератури), науковець (дійсний член НТШ), громадський діяч, політичний одиодумець В. Винниченка (член УСДРП), Генеральний секретар народньої освіти першого українського революційного уряду, що його очолював В. Винниченко за доби Центральної Ради. Убитий невикритим уби-ником 1918 року в Полтаві.

¹³ Александрінський Драматичний Театр у Петрограді.

¹⁴ Станіславський Константин Сергійович — прославлений російський режи-сер і теоретик („Моя жизнь в искусстве”), організатор і досвідчений мис-тецький керівник МХАТ'у.

¹⁵ Володимир Іванович Немирович-Данченко — драматург, режисер, теа-тральний критик. Разом із Станіславським, як його постійний помічник і по-радою, був засновником МХАТ'у.

¹⁶ Очевидно жова про п'єсу „Привождени”.

Перш усього тому, що публіка не любить тепер нічого сильного, що підносить нерви. Їй треба заспокійливого, легкого, колисаючого. Через те прийшлося „Братьев Карамазових” зняти з вистави, через те така порожня річ, як „Хозяйка гостиницы” має завжди повний збір. Але це тільки його особиста гадка. Можливо, що якраз і треба такі п'єси тепер виставляти.

Друга причина: призов ратників. З Худож. Театру в цей призов узято 15 чоловік. Все залежатиме від того, як розкладуться ролі.

Вирішить може тільки читання п'єси на Репертуарній Раді. Але це читання незручне тим, що коли п'єса не буде прийнята за браком артистів, то газети зараз же почнуть цькувати автора й казати, що річ бездарна і через те не взята Худож. Театром. От, як я ставлюся до цього? Як же я можу ставитись? Плювати мені, що говоритимуть газети, аби сама річ була добра. Так саме ставився і Чехов.

Ожте, постановили, що я маю бачитися з Немировичем-Данченком. Сьогодні Стан(іславський) подзвонить мені й скаже, коли й де. З усього цього я маю один величезний плюс: я маю підставу більше вірити в свої сили. Можливо, що, коли слово і мистецтво щось в а ж а т ь у розвитку життя, то я щось також зроблю.

Дзвонив Нем.-Данченко. На завтра призначено побачення.

Кошарбад. 20. ІУ. 16¹⁷.

Здається, сьогодні перший справжній в е с н я н и й день, один із тих днів, коли чуеш, як росте трава. Вишні в білому цвіті обліплені бджолами. Кожне дерево гуде, як вулій. Качки, курчата, гуси діяльно й заклопотано бігають по саду й дзьобають кузочок. Шпаки сидять біля своїх будиноків і пріскотять, як маленькі бузьки. За загатою в полі дзеленьчать і булькотять жайворонки. Не вгаває природа. Не зважає на те, що люди нищать себе тисячами в цей час, вона собі родить і плодить, — хвала їй.

Балакали з Є. Х.¹⁸ про „победоносный конец” Становище покищо таке. Розбита, знесилена, зодчайна Германія заводить електрику по всій країні, освітлює не тільки вели-

¹⁷ Кошарбад — так Євген Чикаленко жартома називав свій маєток у селі Перешори Ананійського повіту Херсонської губернії. Тут В. Винниченко весною й літом 1916 року перебував, коли звідти був покинутий своє підмосковське конспіраційне мешкання.

¹⁸ Євген Херлампосич Чикаленко

кі міста, але й найдрібніші села й хутори, буде залізниці, заводи на руїнах, що zostалися по відході руських, а переможниця Росія зводить лапті. Якого ж побідного кінця треба? Чи буде розбита Германія чи ні, а лапті е п о к а ж ч и к д о б р и й!

*

Хочеться під вільний час записати хоч коротенько деякі факти.

Немирович-Данченко прийшов у такий захват від „Пригождених“, що написав Станіславському величезного листа з приводу п'єси. Ст(аніславський) обіцяв мені дати його, але не встиг до мого побачення з Немировичем. А по побаченні... вже я й не допитувався. З'якав я Немировича і де-ею. Сказав, що Худож. Театр зробить велике діло, коли візьме під свою оборону справу перетворення людини й перебудови шлюбу. Після цих моїх слів він так виразно змінився в поведженні, що мені стало ясно, що сподіватись на успіх нема чого. Де ділись усі компліменти, які він казав мені, і бажання прийняти п'єсу під свою відповідальність. Пішов я з досадою й тяжким чуттям на глупоту людей, які замурувалися в якусь шкаралупу.

*

А після того приїхали до мене „Золоті зуби“¹⁹ і почалося тиняння. Ночівля по готельчиках, знайомих, пансіонах, кімнатах; вишукування векселів; побачення Кохи з хитрощами її. Доброзичливість Вас. Миколайовича, який мав розмову з швейцаром, про двох дам. Подорож у монастир, зимова дорога лісками, холод. В монастирі кімнат не знайшлося, тільки в підвалі черниць дав нам брудну хатинку з дерев'яними канапами і зателепаною підлогою. Знову подорож назад і потім в пансіон. Хазяїн — Александр Григорович — маленький, з німецьким обличчям, в окулярах, розумний і симпатичний. Жінка — поважна, рум'яна, з чорними, свіжими очима, — зубна лікарка. Обое з склерозою, нервами, обое працювати й совісні, абсолютно не похожі на хазяїв пансіону. Він з ріжними плянами, ідеями — дати своїм гостям спочинок справжній. Вражіння закордонного пансіону, чисто, порядно, щедро, затишно.....

¹⁹ Це натяк на агентуру царської охранки, яка вислідил була мешканця В. Викнченка. Назва ця походить від „Васька — золоті зуби“, провокатора-агента царської охранки, що втекав був у Катеринославську організацію УСДРП і очинив великі „просали“ в жарті.

...Вистава „Брехні” в Алекс(андрін.). Рецензії петербурзьких газет і наше не порозуміння. Лист Мір. з приводу заходів Екат. Ник. й наказ негайно посилати телеграму Тов(аришеві) Мін(істра). Приїзд Є. Х. з Ю. М. Награда з ними, в результаті чого лист до Мір. з запитом, чи відомо Ек. Ник., що за справа у мене і за що вона береться? Відповідь: „Там усе відомо, і минуле, і навіть сучасне. Іду в Петр(оград). Побачення з Мір., Ек. Ник. і нарешті з Бел. Тиняння, чекання, невиразність ситуації. І без певних результатів — назад. І нарешті втеча на місяць у степ, Кошарбад.

14. УІ. 16.

Коха на дежурстві. Сіра, вогка, мовчазна самота. За парканом на чужій дачі басом гавкає часом пес. Сюрчить цикада чи коник. Пронизувато гідко вищать щурі, ганяючися одне за одним над дачею... Ледве чутно доносяться дитячі голоси. Вогка зелень стоїть не ворущачись, немов чекає нового дощу. Все літо без перестанку з неба ллється й ллється, неначе там щось попсувалося, і небо не може держати випарів землі. Квітки в нашому садку витяглися угору, поробилися велетнями, а не розцвітають, все сонця шукають, до його тягнуться, а його кат-ма.

Сиджу стомлений. Знайшов собі нову біду: малювання. Простоюю з квачиками й палітрою перед якоюсь своєю нікчемною мазаниною по п'ять-шість годин і не можу відірватись. І тут страсть, захоплення до цілковитого безрозсудства. Кілька разів уже рішав викинути фарби й квачика, але ставало шкода. Сила повинна бути не в тому, щоб знищити зверхні явища, не в тому, щоб викинути фарби, а в тому, щоб могли правувати собою, не брати їх, коли вони лежать перед тобою. Мудра думка, але... її треба вибороти в собі, щоб вона була дівою.

16. УІІ.

.....Пишу „Кирпатого Мефістофеля”.²⁰ Часом охоплює нудьга, огида й страшенна злісна на себе туга: для чого пишу? Як треба писати? Чи варто витрачати сили на нікому не потрібне, ні в якому відношенні не корисне писання? І знаю, що поради ні звідки не може бути, бо коли зібрати до купи поради всіх порадників, то вони понищать одну одну, а я знову лишуся сам з собою. Після 15-ти років письменницької професії я ставлю собі питання: чи я маю право писати? Але що дає таке право?

²⁰ Один із найпочитніших згодом романів В. Винниченка.

22. УІ. 16.

П'ят: година ночі, а Кохи ще нема. Дощ січе з самого ранку, дрібний, густий, осінній. Холодно, вогко й темно так, що в ідальні не видно читати. На дачі тихо. Навкруги ніяких звуків, крім шелестіння дощу по листу та булькотіння води в ринвах. Одна якась крапля капа на терасу так, наче кишеньковий годинник іде. Часом затихає, часом раптово сишне по даху, неначе струсить вітер з дерев. З нудьги мажу Левків²¹ портрет. І мажучи думаю: так само ж мабуть і в літературі: досить мазнути десь коло губ одну майже непомітну рисочку і вже міняється весь вираз лиця, саме лице і вся душа людини.

А голова і спина тим часом горять від безсоння. Моє думання вночі це свого роду розпушта. Але я цей розпушти не віддам за добрий, спокійний сон чеснотних людей. Найкраще я бачу те, що пишу вночі, коли тихо, темно навкруги і спить світ реальних речей.

Вчора й сьогодні був Тр. Смуглявий, з довгим синім голеним підборіддям і жовтокарими очима, з червоненькими жилками на білках. Спокійний, стриманий. Він і М. найенергійніші. Цікаво, що керує такими людьми? Захоплення, відданість, самолюбство, славолюбство?

Знову плести павутиння? Втрете за цей кошмарний час. Невже знов обірветься?

Читав вражіння Вас. Немировича-Данченка²² в „Рус(ском) сл(ове)“ з подорожі на французький фронт. Як слбано, бесело, бадьоро живеться там в окопах! Чудесна річ війна, чародійка: як переродила людей! З хирлявих недобитків капіталізму поробила античних героїв. Як їм затишно там на глибині 14-15 метрів у землі, як гарно всі ліплять з гіпсу фігурки, а грають як чудово на зроблених з ящиків гітарах! Ото грають собі, грають, раптом сигнал! Схопились, за рушницю, гайда в окопи. Жарту, сміх, глузування з бошів. А боші, як ті гади, лежать там, сичать з своїх окопів і ні жартів у них ні сміху як б'ються, тільки стогін, лайки, прокляття. Пуальо з своїми офіцерами, навіть із самим Жофром²³ ну просто, як брати менші, а т м витріщені од страху дисципліни очі, нагаї, зневага, ненависть, страх. Нікчемний нарід боші, глупий, трусливий, неблагородний. Задавались кількіс-

²¹ Лєва Юркевича.

²² Василь Іванович Немирович-Данченко (1818-1927) — брат режисера В. Немировича-Данченка, відомий російський письменник, драматург. З 1921 року перебуває на еміграції, де й помер.

²³ Жофр Жозеф (1852-1930) — маршал, сербовний командувач французької армії в першій світовій війні.

тю своїх снарядів, **єдине, що в них було краще, ніж у союзників.**

21. XII. 16.

Колись я дуже дивувався, читаючи про те, що Гоголь радив письменникам (з власного досвіду) не випускати швидко в світ своїх творів і жалкував, що не попалив своїх. Я не розумів, через що це, і навіть не зовсім вірив, що він справді мав таке бажання. Тоді я вже писав. І, пам'ятаю, думаючи про себе, про свої писання, не знаходив потрібним нищити ні одного з них, ні одного рядка.

Тепер я розумію вже Гоголя. Тепер я знаю, що напевне ні крихти пози й неправди не було в його жалкуванні. Три чверті з написаного мною я з широчен радистю згодився б знищити, але знищити цілком, не тільки з ринку, бібліотек, але й з пам'яті тих, хто читав ті писання.

Часом маю приємність по п'ятнадцятих роках літературної діяльності, по такім поважнім періоді життя, після якого вже важко шукати іншого діла в житті, маю приємність ставити собі питання: чи я маю право займатися літературою, чи варте чоғонебудь те, що пишу? Інстинкти з часом розвиваються в людей. У мені настирливо говорить інстинкт громадський, який дає біль на саму думку, що я може чиню шкоду громадянству, що я просто займаю чийсь чуже місце. Цей же інстинкт жене мене до руської публіки. Я хочу собою возвеличити українське.... (Хтось прийшов).

18. I. 17.

Коли „свята творчисть” даватиме й надалі такі приємні переживання, які маю тепер, то доведеться, мабуть, вибрати якусь іншу професію. За кілька днів вистава „Мохноногого”²⁴. Ця п'єса, якою я місяців чотири тому був задоволений, тепер викликає таку огиду й сором за неї, що не знаю, що робити. Страшенно дивно, як я міг так ріжно цінити її? Що я в ній знаходив доброго?

23. I. 17.

Вчора Є(вген) Х(арлампович), що гостює в нас, влив ложку дьогтю в море моїх мрій, і ложка та застелила ввесь простір його. „А чи зможете і схочете ви жити на Україні? Чи здійсняться ваші мрії? І намалював мені таку картину,

²⁴ Ця п'єса не була опублікована в жодній збірці творів у видавництві Рух та ДВУ 1927-30 р.р. Не знайдено її нигде й в архіві колишнього видавництва.

яку не можна назвати рожевою. І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все мое життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнано мене урядом, такою (очевидно мусить бути: таким — Г.К.), що я волітиму чужину, заслання, тюрму, щобудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником, і рабом, і ще якось. „Ший чоботи, а не давай нічого свого гнсбителям”. Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати й служити писарчуком у якійнебудь канцелярії? Мій розум, моє розуміння говорить мені, що це була б просто дурість, вчинок нікому не корисний.

А може я не повинен був перекладати на руську мову нічого? І не дозволяти нікому робити ці переклади? Для чого? Яка ж у тому рація? І яка користь з того національній українській справі?

Здається, вини нема ніякої моєї. А тим часом є обурення на мене, гнів багатьох українців. Значить є щось таке, що можна назвати провиною, що робить шкоду. Де? В чому? Я не знаю, не бачу. А тим часом, мабуть, доведеться знову йти у вигнання. Тільки на сей раз виженуть не ті, проти яких борюся з самого юнацтва, а ті, за яких борюся. Принаймні, це вигнання буде оригімальніше, ніж перше.

Щойно телефонував мені один з молоді, що Чернігівська молодь прислала до „Променю” листа про мене. Це є відповідь на мою статтю в „У.Ж.”²⁵ про молодь. Ми втрійох старались угадати, що там може бути. Шр(аг)²⁶, який сповіщав, сказав, що йому ніяково передавати мені цього листа, — такий він різкий. Я гадаю, що там знов те саме, що було колись

²⁵ „Украинская жизнь” — місячник української проблематики, що виходив російською мовою в Москві під час першої світової війни, за редакцією Симова Петлюри.

²⁶ Микола Шраг — правник за освітою. Пізніше, за революції 1917 року, відомий політичний діяч, організаційно пов'язаний з УПСР. 1920 року виїхав в еміграцію й у Відні, разом із М. Грушевським та іншими, розгорнув без велику наукову й публіцистичну діяльність. Написав низку праць з історії права й політики, зокрема — відому розвідку „Держава і соціалістичне суспільство”. 1924 року, разом із М. Грушевським повернувся в Радянську Україну, а 1931 року був заарештований ГПУ в справі т. зв. Укр. Національного Центру, і дальша його доля й досі невідома.

у листі томських студентів. А, може, й гірше. Але що ж гірше ще може бути?

Цікаво, чи згодиться мені тепер моя філософія, чи допоможе вона мені справитися з тим болем, який маю й матиму ще від усього цього? Чи варта взагалі в таких випадках якабудь філософія? Будь чесним з собою. Так я думаю. І коли ти сам перед собою почуваш, що ти не зробив нічого гидкого, то май мужність перебороти біль і ясно дивитися в очі собі й другим. І коли ти почуваш, що ні розум твій, ні почування не протестують проти твоїх вчинків, то тримай спокійно й твердо голову, не допускай болю. Ніяка образа, ніяка лайка не повинна бути для тебе образою й лайкою. Це або непорозуміння, або злосність не за те, за що дають.

Так, сказати й написати це легко, а як спинити біль, і гіркість, і сором, і гнів? Значить, я сам не відчуваю, чи думаю, що не зовсім правий? Сам чую якусь вину за собою? Одну вину чую: я не вмю, не можу писати гарно, талановито, я своїми невдалими писаннями, перекладеними на руську мову, не возвеличую українське ім'я, а соромлю, ганьблю. І через це я не повинен давати перекладів своїх праць. Тільки через це. Так, і за це я відчуваю найбільший біль, найпекучіший сором. Я, представник українства, пишу так що мене дають руські, висміюють, глузують. Вони охоче й перебільшено роблять це за те, що я не хочу зватися руським, що відокремлююсь, а все таки лізу до них. Так, у цьому є моя вина. Але коли я не буду містити своїх праць у руських, я мусітиму перестати зовсім писати, бо жити з заробітків української літератури — неможливо. Я мушу дійсно шити чоботи служити для того, щоб існувати. Крім того, як художника, мене тягне до ширшого кола читачів. Я хотів би, щоб увесь світ мене читав, на всіх мовах друкувати свої праці, лишаячись українцем, як лишаясь ним тепер, друкуючи по рос(ійськи). Чи є це вина? Не знаю. Здається, ні.

25. I. 1917.

Лист від молоді, чотирьох студентів і тринадцятьох гімназистів. Те саме, що ми вгадували. „Русско-малорусский писатель” і ще деякі лайки. Оці саме плюс багато інших кидатимуть у мене гнилими яблуками, коли я повернусь на Україну. Дорогий мій краю, мабуть, я попрошався з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я, дійсно, згрішив перед тобою, коли в краших синів твоїх не міг викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх? Чи хоч знайду, чим саме провинився? Чи прийму в душу щиро й не-лукаво тв спокуту?.....

.....Вилаяно й висміяно так, як я й сподівався. Бідне мое „Мохноноге”. Покромсане, понівечене глупими режисерами,

воно стало, мов людина з одрізаними вухами й ногами. В такому привабливому вигляді воно вийшло на сцену, викликавши в критиків справедливий сміх. Вчора Є(вген) Х(арлампович) обняв мене й поцілував за мою постанову покинути в писаннях „поучення”. А чи зможу я завоювати нове відношення до себе? Чи зможу говорити до читача так, як хочу тепер? Чи вистачить енергії для боротьби з собою й тою опінією, яка склалась? Але хіба ж я вже такий слабосилий? Це достойна мета для боротьби, для зусиль, для напруження сил. Анубо! Побачимо, чия візьме. Чую дух святого хвилювання. чую тріпотіння завзяття в душі. Буде так, як я хочу! Я прагну того, прагну перемоги й доб'юсь її. В цьому житті. Дякую комусь чи чомусь за те, що маю мету, до якої маю йти. Дякую за те, що треба боротись. Отже, вступаю на новий шлях. яким маю досягти гори, що зветься дійсною славою, зв'язаною з любов'ю до славної. Не повторення мого імени я хочу, а любови, симпатії, признання. Сам хочу любити, жаліти, розуміти страждущих, слабих, заблудших, смішних. Хто любить, того люблять. Інакше не буває. Приймаю сором, приймаю глум з себе, приймаю ганьбу й зневагу на свої плечі й з тим тягарем ітиму далі. Побачимо, до чого дійду.

Галина Журба

ВІД „УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ” ДО „МУЗАГЕТУ”

(Люди й події)

Морозного січневого ранку 1912 року приїхала я вперше до Києва, саме в той день, коли весь наклад „Української хати” skonфісковано за моє оповідання „Коняка”. Такий нечуваний талан на самім порозі нового життя!

22 роки — вік невеликої критичної напруги. Дійсність напівперемішана з фантазією. Людина легко готова псвірити в якесь своє геройство. Тож почуваю себе героїнею дня. Тітка, сестра мого батька, Наталія Сіпайло, так і вітає мене та представляє своїм польським есдекам.

„Ермітаж”, куди я заїхала, — один із кращих київських готелів, де тітка управителькою. Та приїхала я, власне, не до тітки, а до українців. Тітка так і каже, не без павутинки веселого глуму, — ті твої українці...

„Мої українці”!.. В Одесі Андрій Ніковський, що редагував мою першу збірку оповідань „З життя”, туг у Києві, Павло Богацький, редактор „Української хати”, — це всі. Для мене світ лиш напіввідкритий, але страшенно звабний і цікавий. Уявити собі інтелігентів, письменників, редакторів, що говорять українською мовою. Люди боротьби й віри в свою ідею, а ця ідея — Україна, в очаруванні якої живу від коліски. Тож зразу іду до редакції „Української хати” (Бульварно-Кудрявська 16). В журналі цьому друкувалася вже низка моїх оповідань упродовж останніх двох років (з циклу „Цвітучий сад” та „Сильветки на тлі неба”. Тепер ось ця злощасна „Коняка”). З Богацьким ми обмінялися декількома листами.

Зустрічає мене молодий чоловік, вищесереднього росту, з русявою борідкою (лопаткою, як була тоді мода), з русявим чубом, що спадає на блакитні, запорошені мрійливістю очі. Струнку постать чепурно облягає чорне убрання.

Висловлюю йому жаль з приводу конфіскати журналу і, як спричинниця тієї шкоди, радо готова прийняти вину на себе та відсидіти кару. Виявляється, що відповідає тільки він, редактор, тож мої лицарські наміри даремні.

Розмова якось не дуже нам ліпиться. Це ж уперше доводиться мені говорити з українським інтелігентом. Досі я знала тільки українських селян. Правда, — років два тому зустрічалася в Одесі з Ніковським. Думала з жагою наговоритися про всі питання, що цікавили мене. Та при зустрічі ми не мали про що говорити, так ніби по дорозі розгубили

всі теми. — Дивно, зауважила йому тоді, — я стільки мала вам сказати і стільки спитати й почути від вас... Виходить, листуватися якось легше, аніж говорити. Ніковський усміхнувся тоді своїм чарівним, ніби засоромленим, усміхом. — Таке було в мене і з Олесем, — каже. — Коли на його драматичну феєрію „По дорозі в казку“, я написав свій критичний есей „Вічна казка“, — Олесь був захоплений. Тоді обидва ми прагнули зустрітись. А як зустрілися — не мали про що говорити.

— Отже, — кажу Богацькому, — таке трапляється не тільки зі мною, — сміюся. — Людина — доволі складна та химерна штука. Письменники, мабуть, поготів.

Через декілька днів по приїзді до Києва, отримую від Ніковського з Одеси радісного листа. Вітає мене з цим переїздом, хвалить за „Коняку“. — „Вона не тільки по-мистецькому написана, — вона сміла, революційна. Цензор не міг поступити інакше. Бувши цензором — я зробив би те саме“.

Такий гарний, бадьорий лист!

Після візиту до „Української хати“ іду в „Засів“ (Ділова 6). — ілюстрований тижневик народницького типу. Редакція справляє нужденне вражіння. Велика, порожня, темнява кімната, з низькою стелею. Посередині невеличкий столик та крісло, на якому сидить молодий чоловік. Біле обличчя, з гостреним носом і темними розумними очима, мабуть, редактор. Схоплюється й підсуває мені своє єдине крісло. Даю йому передплату на „Засів“, адресу сестри, Ядвіги Домбровської. Все це таке незначне. Ця обстановка, цих пара слів, чомусь залишаються в моїй пам'яті й знаходять відгук через п'ять років пізніш, у цілком інших обставинах.

Тим часом на українців мені таланить. Ще одне знайомство у фірмі Гаген, де вчуся писати на машині. Дві жінки, що ведуть цей курс — українки. Із старшою, Євдокією Квіткою, умовляємося піти разом на шевченківське свято, до Народнього дому. Увечері вона заходить по мене до „Ермітажу“. Ідемо довгим готельним коридором, весело балакаючи. Враз із одного номера відчиняються двері, молодий елегантний пан звертається до нас по-українському. — Вибачте, пані, чую, що ви йдете на шевченківський вечір. Я щойно приїхав з Петербургу, нікого тут не знаю; чи не дозволили б ви піти разом з вами? Називаюсь Павло Зайцев.

Радо приймаємо його до товариства.

Уперше сиджу в театрі Садовського, уперше на шевченківськiм святi. Слово „академія“ тоді не було ще в моді. Проте, усі „академії“ пізніші не зробили на мене такого вражіння, як цей пропам'ятний вечір у лютому 1912 року.

Відкриває його коротким палким словом Старицька-Черняхівська. Черкасенко читає реферат. Чудовий ліричний

тенор петербурзької опери Ісаченко співав „Три шляхи”. Марія Старицька, велична, срібноволоса, деклямувала могутнім голосом: „Чигирине, Чигирине! Все на світі гине...” Співав прегарний хор.

Сиджу між Зайцевим та Біляшевським, з яким мене щойно познайомив Зайцев. У своєму грецькому пепльосі з сирової саморобної вовни, гаптованої золотим меандром, закохана в Гелладу, думаю весь час про батька, чому він не бачить усього цього? Величезна зала щертв набита українською публікою. Лунає виключно українська мова. Стільки інтелігенції, студентської молоді, селян. Вечірні строї й народня ноша. Що він сказав би на це? Він, від якого я вперше почула слова: Україна, Шевченко. Сьогодні його скептичне ставлення до українського руху, мовляв, де ж ця інтелігенція, де свідомі маса, що творить нарід?

Виходжу після концерту, мов п'яна. Біляшевський, куртуазний, біловусий джентлмен, з витрішкуватими, базедовими очима, запрошує мене до музею, дає свою візитівку, як картку вільного вступу.

Зайцев саме приїхав з Петербургу, як доцент тамтешнього університету для дослідів над шевченківським архівом. До „Ермітажу” вертаємося вдвійку. Частина дороги ідемо пішки. Ніч лютева глибока й тиха. Київ засипаний снігом. На пішоходах ковзько. Ми взяли під руки, щоб не падати. І так чудово йти та балакати! Усі дні потім пересиджую з ним у музеї: з побожністю оглядаю рукописи Шевченка. Нерівне, нечітке письмо на пожовклх листках, — колись живий Шевченко, містика майже. А Зайцев читає їх, неначе друк.

Взагалі, музей робить вражіння понадчасової, великої святині. Тут сторіччя нашої історії і тисячоліття людської. Княжа і козацька доба, зброя, кераміка, килими. Сокирки і стріли кремінні; бронзовий і залізний вік. Є навіть одна єгипетська мумія. Неймовірно поглинаючий світ.

Небавом Зайцев виїздить до Петербургу. Дістаю посаду машиністки в польському технічному бюроі „Лозинський і син”. В „Українській хаті” появляється літературний огляд Сріблянського (Шаповала) за минулий рік. Присвячена сторінка й моїм писанням, де автор в одному місці висловлюється: „величезний талант Галини Журби” і т.д. Це мене підбиває на довшу новелю, першу з інтелігентського життя, п. н. „Гістерія”. Богацький приносить мені навіть за неї перший (і останній) гонорар — 9 карбованців, — максимум на який „Укр. хата” може спромогтись. Незабаром редакція перебирається на Ділову 4, поруч із „Засівом”. Це один із краших закутків Києва. — серед садів-городів невеличкі чепурні вілли. Саме все потопає в цвіту.

Глибоко серед саду двоповерховий домок, з балькончиками, колонками, боазеріями, в каскадах квітучих гліци-

ній, дикого винограду. Довкола квітник. Богацький сидів там, як зачарований королевич, відгороджений від вулиці високим парканом, з важкою фірткою-дверима, що замикалася автоматично, силою свого тягару. Від неї йшла доріжка підгору до ганку. Два величезні сенбернардські цербери стерегли цього храму Ероса й муз. Заходивши вряди-годи до редакції, я обережно відхиляла фіртку й пускалася тихо стежкою підгору. Звідкись вискакували ті собачери й кидалися з ревом до мене. Я відрухова, чимдуж звертала назад. Не встигала проскочити у фіртку, як вона всією своєю вагою примикала мене пополовині: правий бік опинявся на вулиці, лівий залишався на поталу звірюкам. Тоді згори збігав Богацький і рятував мене.

Був це єдиний редактор, якого я знала, що заслуговував на назву джентлмена, у відношенні до авторів. Він, як і Сріблянський (Микита Шаповал), тримався погляду, що письменник, якщо він має справжній хист і повагу до власної творчості, — відповідає сам за свої писання, як маляр за свій образ. Тому давали письменникам змогу вільно виявляти себе, зберігаючи свою індивідуальність. Адже маляр малює, як знає та хоче; ніякі редактори не перемальовують його картин на свій смак і лад. Образ приймається або відкидається, дістає признання або ні. З письменницьким твором проробляються неймовірні дива. Автор часто сам негоден пізнати те, що вийшло з лабет редакторів. Перший-ліпший редакторина, часто слабограмотний кухта від літератури, поводить собі в чужому творі, як безрога у грядці. Редактори „Укр. хати“ давали змогу молодим авторам, для яких пороги „Літературно-наукового вісника“ були зависокі, впливати вільно на літературне плесо. Льояльність і толерантність хатянських редакторів йшла так далеко, що навіть наявні прогріхи мовні й стилістичні зберігалися часто, як авторське право, вияв його поглядів, смаку, стилю. Зате в критичних оглядах звертали на це увагу; письменник мав змогу сам спостерігати хиби своїх писань, простежити розвиток своєї творчості. Це позначилося й на деяких моїх писаннях київського періоду, коли під впливом Яцькова, Кобилянської, я почала вживати галицьких польонізмів та форм („Гістерія“, „Похід життя“), яких у мене перед тим не було, доки я писала свіжою народньою мовою, яку знала добре. Та це була данина моді, і сьогодні цікаво її спостерігати.

„Українська хата“ на той час була найпоступовішою, революційною трибуною молодих, трибуною їх протесту, бунту проти всілякої заскорузлості, безпринципності, політичного угодовства; гуртувала біля себе безкомпромисвий політично-літературний актив, тоді коли „Літер.-наук. вісник“ і „Рада“ стояли на позиціях „примиренчих“, монополізуючи собі право авторитету. Тож „хатяни“ й не пхали-

ся туди; навпаки, бойкотували цей табір, символізований „Радою” та „Л.-Н. Вісником”. На сторінках „Укр. хати” появлялися блискучі бойові статті Сріблянського (Шаповала), Євшана (Федюшки), Товкачевського та ін. Статті ці досі не втратили своєї філософічно-політично-літературної актуальності. Цей бойовий стиль набрав інколи дуже гострого тону в війні з консервативним табором Чикаленка-Єфремова. Цього останнього, чесного й розумного Сергія Єфремова, Товкачевський в одній із своїх статей вилаяв „лицарем темної ночі”.

Ідеологічним рушієм „Укр. хати”, а разом і вирішальним редактором-авторитетом її був Микита Шаповал, одна з найяскравіших індивідуальностей свого часу, людина великих здібностей, темпераменту та амбіцій у кращім розумінні. Він, мабуть, здебільша й фінансував журнал. Офіційним, тобто відповідальним і технічним редактором був Павло Богацький. Менш видний, працьовитий і тактовний, більш спокійний вдачі, він двигав увесь технічний тягар видавництва на своїх плечах. Обида вони — Шаповал і Богацький знаменито доповняли себе. Динамічно-вольовий Микита служив тоді лісничим (він мав середню лісівничу освіту) в лісах Терещенка на Чернігівщині, мешкав у Хінеді, до Києва приїздив уряди-годи струснути сонних і ледачих, втихомирити бурхливих, мирити пересварених, внести свіжого лісового подиху в пересичену пристрастями, емоціями та еротикою атмосферу міста і взагалі зробити сякий-такий порядок. А що гурт хатян складався переважно з молодих людей, то Ерос і Венера пацували всевладно на цьому Олімпі. Будай, Грицько Чупринка, Микола Вороний, сам Павло Богацький, мов потопельники, поринали в паморочних романах, віддаючи їм свою енергію й час. Генеральним Дон-Жуаном і характерником у справах жіночих був Гнат Хоткевич.

Шаповал скаржився мені, прийшовши раз із лісу: „просто біда! Ганяють, мов скажені, замість робити діло. Пожелися б до біса як ось я, і спокій голові”.

Головна героїня цих романів, пантера від мужських сердець, була поетка Олена Журлива (Пашківська), яку я особисто тоді не стрічала, не бачила навіть, але через подібність імен та псевдонімів (Олена Журлива, Галина Журба) раз-у-раз мене плутали з нею. Вона відоміша за мене поетка, ще й героїня на еросовім полі, — мене ж мало хто знав із писань та з обличчя, тож частина її романів ішла на мій рахунок. Раз-у-раз доводилось мені спростовувати цю помилку при першій знайомстві. — То це ви ця поетеса наша, що „Х” чи „У” хотів через вас вішатись? Дуже приємно пізнати. — І відповідна усмішечка. Аж питаю колись Богацького, що воно таке? — Та це було щось неймовірне. — всі

наші хлопці, включно зі мною, мусіли перейти справжню чуму від Олени Журливої, — каже він, зідхнувши.

Центром цього бойовища була редакція „Укр. хати“ з Павлом Богацьким на чолі. Лагідний, товариський та співчутливий поза редагуванням, адмініструванням журналу, був він душею і нервом збірного життя хатян, їх літературних, родинних, політичних та любовних справ. Він сватав, женив, христив, розлучав, мирив розсварені подружжя. Без активної співучасті Богацького не відбувалися ніякі хатянські події. Тож раз колись зайшовши до редакції, застаю Павла зажуреного над нерозпочатим обідом. — Маю, — каже мороку, що й не до обіду. Зіхалися ось у мене дві жінки Гната Хоткевича; одна, з якою я його женив, а друга, з якою христив йому дитину, та й сваряться відрання. Сиджу ось і не знаю, — їсти мені той обід, чи їм віддати?

— Ну, а де ж головний герой цієї драми?

— А Гнат утік десь із граттюю та шукай вітра в полі. Та то ще не все. Найгірший клопіт, що ця дитину, що я тримав до хреста, п'яний чи дурний дяк записав на мене, як на рідного батька, а не хрищеного.

— Ну, — сміюся, — це вже водевіль, а не драма. Не знаю навіть, як бідний Богацький виплутався з тієї халепи.

Під кінець серпня чи в початках вересня приїхав до Києва Микита Шаповал. Подія. По мене зайшов Богацький, і ми пішли на це перше моє побачення з гроном визначних хатян. В одному з кращих київських ресторанів „Метрополі“ (ріг В. Володимирської й Фундукліївської) ми застали ціле товариство. Микита Шаповал в довгому чорному сурдуті, з густим чорним чубом, борідка а ля Винниченко, глибокі чорні очі, лице матове, пухнате, веселі, пухкі губи. Віктор Дубровський, автор словника — чорнявий елегантний красень, з борідкою а ля Грінченко, білі пшечені руки, чорні оксамитні очі. Його дружина Ніна, цікава новелістка, псевдо Гордій Юрич, тип японської аристократки, — говорить тихо й соромливо посміхається. Спрункий, засмаглий на жнивовім сонці Вячеслав Липинський, — обличчя польсько-шляхетське. Хлібороб-землевласник, не нагадував сільського гречкосія; поведінка інтелігента-бувальця. Високе чоло, розумний, бистрий погляд, невеликі вуса. Одягнутий у темносиній спортовий костюм та обтислі ботфорти. Всіх бачу вперше.

Розмова починається чомусь від мене. Липинського цікавить моє польське походження; виходить — ми „ягідки одного поля“. Явище серед українців не дуже буденне. Попередня генерація українців польського походження й польської культури, чи пак, пополячених родів українських: Антоновичі, Рильські, Познанські, — не залишила по собі численних нащадків. Поляки, в своєму українстві рідко посува-

ються далі романтичного українофільства, залишаючись при своєму шляхетстві, к. толицтві і.... Польщі, від „мога до можа”, тобто з Україною як інтегральною її частиною. Цілковита кристалізація українського національного світогляду в них буває рідко. Позбутися цього белясту, — впоюваного від колиски патріотично-романтичного виховання, з лицарським мітом повстань, з реклямованим „менченством” польським з „нашv і вашv вольносць” та іншіи легендами. — не так легко. От років тому два-три — кожу — я вважала себе ще полькою, хоч любов моя до України була дужча від теоретичного польського патріотизму. Тепер, під впливом української літератури, а головне історії (Аркаса), у мене починає рішуче переважати українськість чуттєво й світоглядно, проте ж польського „демократичного” сентименту сидить ще в мені досить, — признаюся щиро.

— А як ви думаєте? — питає Віктор Дубровський, — по-польському, чи по-українському?

Питання це вперше стає передо мною. Дійсно, — думаю по-польському.

— Це нічого, — каже Шаповал, — декілька років тому я думав ще по-російському, заки привчив себе думати по-українському. Думати такою чи іншою мовою — це не більше, як звичка, чисто зовнішній вплив оточення, школи.

Липинський завважив, що здебільшого думається не мовою, а уявленнями. Йому ніхто не заперечив, а проте він не мав слухности. Людина таки думає словами, думуючи конкретами, — адже думання — це, по суті, розмова з собою. Тільки перелітні блискавки думок спалахують в уяві й зникають не оформлені мовно. Тема ця глибоко мене зачепила, порушила мою національну безжурність, поверховість. Процес національного поглиблення почав у мені відбуватися бистрішим темпом, свідомо. Через рік я думаю вже по-українському.

На приємній, цікавій гутірці пройшло нам пару годин. Богацький, імпресаріо всяких таких підпремств, замовив прекрасну вечерю, з коньяком свіжою кефалею, десертами. Додому проводив мене Шаповал. Я з жагучою цікавістю чекала тієї зустрічі. Стільки пориваючих тем, пекучих питань наближало нас: імпресіонізм, Кнут Гамсун, Марінетті зі своїм футуризмом, проблеми української літератури. Шаповал — беззастережний приклонник Ольги Кобилянської. Нас охопило справжнє розмовне надхнення. Ми проходили всю ніч по фундукліївській вулиці від Хрещатика до Галицького базару й назад та зустріли схід сонця на Володимирській горі. — Наситилася розмовою з вами на декілька місяців, — кажу йому, стискаючи на прощання руку. — Я також невимовно вдячний цим проведеним на розмові з вами декільком годи-

нам. Просто хотілося записувати ваші думки, вислови, як афоризми.

В тому часі з'явився в Києві Борис Лазаревський, досить плодovitий російський новеліст української крові, внук Михайла Лазаревського, Шевченкового приятеля, син Олександра, історика, що писав російською мовою історію українських селян, козаччини, шляхетських родів українських, та залишив тритомову працю п. з. „Описание Малої Росії по полякам“. Серед росіян Борис мав славу „крупнаво писателя“.

Великого росту, як усі Лазаревські, вайлуватий, з обрешклим обличчям, синьовилинялими очима й миршавим зростом, був до обману подібний до свого батька й брата Гліба. Мав 40-45 р., — тип російського розхристаного інтелігента, „писателя“. Достоту так само виглядав Купрін, Лев Бальмонт. Психологічний малорос, жив постійно в Петербурзі, до Києва приїздив щороку влітку або під осінь на декілька тижнів і зупинявся завжди в „Ермітажі“. Вживав виключно російської мови, хоч по-українському говорив непогано. Мав дві донечки: Віру 13 і Зіну 8 р., що вчилися в одній із київських гімназій та жили в пансіоні якоїсь польки. Жінка покинула Бориса й дітей ради якогось офіцера та незабаром умерла, даючи Борисові тему для численних „рассказов“, в яких неодмінно фігурувала подружня зрада з „абортом“ і п. романтичними аксесуарами. Коли Борис приїздив до Києва — діти постійно пересиджували в нього в готелі, і тут я пізнала цілу цю родину. Я дуже любила маленьку, лагідну Зіну, з сумними чорними очима; я звала її „Жабеня“. Її заїдала химерна, деспотична Віра, і вона горнула до мене.

Проте, була в Лазаревського якась підшкурна українська живловість: він ходив до українського клубу, заглядав до укр. книгарень, оточував себе українською молоддю, якій імпонував як „великий російський письменник“, зокрема студентам, падким на всякі „величини“, а також деяким нашим редакторам, як Юрій Сірий, що редагував тоді „Літ.-наук. вісник“. Він замовив навіть два оповідання в Бориса для свого журналу. А що Борис не вмів писати по-українському. — просив мене секретарювати йому, тобто писати під його диктат. Так появилася два його оповідання в українській мові: „Святий город“ і „Початок життя“.

Пізнав Лазаревський на вечірці в укр. клубі студентку Марусю З. та почав „очаровувати“ її випробуваними методами старого льовеляса. Став відігравати роллю меланхолійного невдахи, зрадженого, покинутого жінкою, „великого письменника“, з „розбитим серцем і стомленою душею“. Струнке чорняве дівчатко, у вишитій сорочці, в полтавській

запасці, свіже та наївне, полетіло зразу, як нетля на вогонь, на ті гачки з принадою. Припало до нього, готове на всяку жертву, щоб лиш полегшити його чорну долю. І Лазаревський використав цей ентузіазм дівчини, як можна найшабльоновіше, найцінніше. Ще описав цей цілий „роман” з деталями у згаданих оповіданнях, друкованих в „Літ.-наук. віснику”, які мені довелося писати під його диктат. Чим далі пишу, тим більше обурення огортає мене. — А правда, Галька, такого оповідання не було ще у вашій українській літературі? — чванькувато каже Лазаревський. — Дійсно, — відповідаю, — такої погані в нас ще не було. Я відмовилася писати йому далі. А Сірій виплатив Лазаревському за ті оповідання добрий гонорар, який і не снився нікому з українських письменників, може навіть і Лесі Українці. Відтоді я не мала до Сірого поваги. Він незабаром підірвав її ще більше. Каже мені якось Лазаревський, що Сірому дуже подобаються мої писання і він радо містив би їх у „Віснику”. — Порадьте їй, нехай дає свої новелі нам, не кажіть тільки, що ця пропозиція від мене, бо вона готова вбитися в гордощі. — Перекажіть Сірому, що я вже вбилася в гордощі й не думаю нічого до „ЛНВісника” давати, — відповіла я. На цьому скінчилися всі мої взаємини з „Вісником” і з Сірим

Писати про сям тільки літературний Київ цих років було б надто вузько. Це не був би повний його образ з-перед 1914 року. Українське культурне життя Києва купчилося тоді в кількох центрах. Поза згаданими тут двома таборами: поміркованим з „Літ. наук. вісником” та щоденником „Радою” і поступовим з „Українською хатою”, виходив ще „Засів” — популярно-науковий тижневик, видаваний групою молодих есерів; соціалдемократичний журнал „Дзвін” (1913-14 р.р.) за редакцією В. Левинського, при співпраці Д. Антоновича, В. Винниченка, В. Садовського, Л. Юркевича, Д. Донцова (спочатку) та ін. Виходив тижневик „Маяк” та кооперативна „Комашня”, а Францішка Вольська з Волошинівським видавали популярний ілюстрований тижневик „Волошки”.

Було три книгарні, не числячи українського відділу в польській книгарні Леона та Володислава Іздіковських, книгарня „Літ.-наук. вісника” (Володимирська 36), книгарня „Київської старини” (Безаківська 8), крамниця „Час” (Велика Володимирська напроти оперового театру). Був укр. клуб на Золоторотській вул. де збиралися „старейшини” попити й пограти в карти, а молодь на вечірках витанцювала українську долю при грамофоні. Найжвавішу діяльність виявляв театр Садовського (тзв. Народній, або Троїцький дім, В. Васильківська). Ставилися старі побутові й но-

ві речі, як „Лісова пісня“ Лесі Українки та „Камінний господар“, Черкасенка: „Казка старого млина“, „Про що тирса шелестіла“, „Страшна помста“, Винниченка: „Брехня“, „Натусь“, „Молода кров“, Ридля — „Зачароване коло“ (переклад з польської) та „Мазепа“ Словацького (дещо пізніше) в перекладі Софії Тобілевич. Центральною, динамічною силою української сцени, рушієм і надхненником її був Микола Садовський, спадкоємець і носій традиції Марка Кропивницького — творця українського театру.

Театр Садовського був найпопулярніший, найулюбленіший, усе переповнений українською й неукраїнською публікою, шкільною молоддю, робітництвом. Крім Садовського, прапи артисти: Мар'яненко, Карпенко-Карий, Заньковецька, Малиш-Федорець, Наталка Дорошенко та інші.

Поруч Миколи Садовського одночасно виступає друга яскрава постать — Микола Лисенко, — велетень укр. музики, композитор, творець української опери, популяризатор укр. народної пісні, мистець великої міри, як і Садовський, із своєю музично-драматичною школою на В. Підвальной вул. Тоді ж появляється ціла низка українських опер на сцені Народного дому: „Енеїда“ Лисенка, „Катерина“ Аркаса, „Кавалерія рустікана“ Монсені „Галька“ Монюшки, „Утоплена“ Лисенка, „Продана наречена“ Сметани, „Пан сотник“ Козаченка, „Янек“ Желенського та ін. Співають: (в головних ролях) Петляш, Діброва, Семен Бутовський, Карлаш, Золденко, Рязанець, Івлів та ін.

З домів українських, де купчився інтелектуально-мистецький, літературний та політично-громадський світ, були: Старицькі, Лисенки, Черняхівські, Чикаленки, Шемети, Косачі, Шульгини, Стеценки, Матушевські, Ткаченки Догошенки (Дмитро та Наталка), Леонтовичі, Стешенки, О'Конор-Вілінські та ін. З визначних діячів, політиків, публіцистів: Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Ф. Матушевський, Людмила Старицька-Черняхівська, В. Леонтович, В'язлов, Жебуньов та ін. З письменників, поетів, що мешкали в Києві: О. Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, Леся Українка (періодами), Черкасенко, Олесь, Вороний, Чупринка Наталя Романович, Яновська і більшість хатян. Доживав також віку Нечуй-Левицький.

Зимою 1912-13 знову завітав до Києва Микита Шаповал. Була це взагалі, а для хатян поготів, — знаменна подія. Особистість Шаповала настільки яскраво виділялася з-посеред нашого загалу і навіть провідної інтелігенції, скристалізованістю політичного світогляду, своїм філософічно-суспільним спрямуванням та й самим характером людини во-

льової, нової у нас формації, створеної для проводу; людини, яка знає, чого хоче, та вміє це хотіння втілювати в чин, — тож не диво, що притягав він (і „Укр. хата”) все активне, живе, творче з молодшої генерації.

Цим разом зібралися ми всі в Дубровських. Був це один з культурніших, інтелігентніших домів Києва. Віктор Дубровський — інженер-залізничник, людина вихована, світських манер, мав деякі зв'язки у „вищих” урядових сферах, навіть міністеріяльних (Воейков). Шаповал любив обох Дубровських, приємну, культурну атмосферу їх дому. З особливою увагою ставився до п. Ніни (Гордій Юрич), як до талановитої письменниці. В „Укр. хаті” друкувалися її оповідання: „Тунелі” та „*Inta piccola mare*” („В маленькій пристані”).

На цьому вечорі, крім бадьорого, як завжди, Шаповала та небалакучого Богацького, застєбнутого на всі гудзики, здибую вперше Гната Хоткевича. Коли всі чоловіки в чорних убраннях, — він удекорований на „історично”. Темно-синій кунтуш з кармазиновими закатами, у сап'янцях, з бандурою. Бракує тільки оселедця. Приглядаюсь до нього з цікавістю. Середнього росту, обличчя чисте, з правильними рисами, але нема в ньому нічого особливого, — підкручений невеликий вусик. Сидить скромно, опустивши на бандуру очі, як козак Мамай, і злегка перебира струни. Отже, це той небезпечний Адоніс, що стільком Афродитам позавертав голови? Для якого жінки кидають не тільки чоловіків, але й дітей. В чому ж ця його магнетична сила? Невже тільки в півнячих прикметах? — Думаю насмішкувато, ковзаючи поглядом по тій декоративній постаті. Та бандура в його руках починає щораз голосніше бреніти; дзвонить, рокоче, і мій глумливий настрій розвівається враз. Відчувається великий майстер. А втім, уперше чую бандуру, заворожена її чаром. Адже Хоткевич перший бандурист України; можна сказати — клясик гри на бандурі. І ось він під акомпаньямент починає деклямувати Філянського. Всі замовкають.

„Я в'ю вінок і наді мною
вітають горною луною
зело землі і лоно вод;
і даль німих твоїх висот.
І згасну я, і будуть зранку
без мене вити безнастанку
зело землі, і лоно вод,
і даль твоїх німих висот.

Слухаю захоплена. Годі сказати, що більше чарує: бандура, Філянський чи деклямація п. Гната?

Молюсь я дням давно минулим,
молюсь устам, давно заснулим,

минулих днів далекий ряд
вже не поверне їх назад.

Філянський своерідний і великий лірик, у нас неповторний. Шаповал подарував мені дві його збірки: „Лірики” і „Календаріум”. Вони десь загубилися в просторах, а в пам'яті тільки ось залишилося:

Прошли роки, а й досі ти зі мною,
і тихо йде мій човен під горою...
Година, дві, — мене вже тут не буде.....
А може.... я тебе забуду...

Потім Вороний читає свої переклади з Бодлера, Верлена. Вони звучать якимсь дисонансом після Філянського та бандури. Але переклади гарні. Вороний — поет певного смаку й культури. Але постає така непоетична! На ширококозачому корпусі велика голова, підголена чомусь „під макітру”, з претенсією на артистичність. Бараболястий ніс, осідланий золотим пенсне, та коротка червона шия ще більш підкреслюють цю незугарність. Нічогосінько з расового поета, попри всі силкування Вороного.

І коли всі слухають уважно мелодеклямації Гната й вірші Вороного, а потім діляться вражіннями, думками у веселій гутірці, — молоденький Максимко Рильський ходить замислено по кімнаті, заклавши руку за пазуху гімназійної блузи, остеронь від усіх.

До мене нахилиється Микита Шаповал, показуючи на нього очима. — Гляньте на Максимка, — він тут між нами найсерйозніший. О, Максимко мудрий! З нього будуть люди.

А в кутку, цупкий і мовчазний сидів Грицько Чупринка. Високий, худий та лисий, з двома пучками волосся на скронях. Обличчя сіре, німе, безвусе; вузькі, затиснені губи і сірі зимні очі. Мабуть, почував себе ніяково в цьому товаристві без пиятики, без бешкетування. Проте, витримав до кінця, не наважившись ні на яку екстравагантність. Був це тип анархічний, виростий на буйному степовому, мало культивованому ґрунті. Ходив у довгій чорній нагорті, в чорнім крисатім капелюсі з-під якого визирав, як Рінальдо Рінальдіні. Любив позувати на оригінала. А проте, пізніше під час визвольних змагань виявив характер та патріотизм і вмів з крісом у руках за Україну вмерти.

Якось утомлена сіла я спочити на сходах Купецького саду. Мене захоплювала пишнота цих сходів. Звіддали вони спадали Ніягарою білого мармуру до Олександрівської площі. Зблизька знімались величаво трьома терасами вгору, до Купецького саду. Праворуч від них розкидався над Дніпром

чудовий Царський сад. Гармонію зелені та білого мармуру псував бродзовий пам'ятник Олександра ІІ, — розкарячений над групою „вдячних” селян-кріпаків, мов коршун над зграєю сполоханих перепелиць, — „цар-освободитель”. Спека саме стала причахати, від дерев лягли довгі тіні. Переді мною пливла людська ріка Олександрівською вулицею, вливалася в Царську площу, в Хрещатик, скочувалася спадистою хвилею вниз до Подолу. Дивлячись зі сходів на цю пливучу комахню, вимріяла я панораму метушливого життя людсько-го. Кожна людська комаха кудись квапиться, несе з собою якусь свою окрему історію, приречену їй одній і лиш їй відому. Скільки людських облич, вдач, радостей і печалей проплива повз мене! Кожна людина — окрема історія, окрема загадка, окремий світ. Окрема самотність і неповторність. Ловлячи окремі постаті, слова, усмішки, я стала собі творити про яскравіші обличчя коротеньку мрію. Ця забава поглинула мене на пару годин. Колись, у 1908 році, в Євпаторії на пляжі я пережила подібні вражіння, споглядаючи також пливку людську ріку. Тепер вражіння ті асоціювалися, злилися в одну мрію-панораму й знайшли конкретний вислів. Впродовж ночі я написала свій „Похід життя”, що друкувався потім в „Українській хаті”. Нотую це, як деяке явище психологічне з письменницької лябораторії; як нагромаджуються інколи роками споріднені вражіння, і несподівано знаходять собі вислів у літературній формі. Ще перед тим появилася була в „Укр. хаті” моя „Гістерія” — перша довша новеля і перша з інтелігентського життя; новий етап у моїй літературній творчості.

А влітку цього (1913) року в Києві відбулася вседержавна (всеросійська) виставка. На великій знівельованій під виставку площі над Дніпром, між Царським сідом та Маріїнським парком, побудовано чудові павільйони в грецькому стилі, з білого матеріялу, з вигнутою півкіллям колонадою головного портику. — усе під білий мармур. Виставка робила імпазантне вражіння. Мало там свій кіоск і наше технічне бюро „Лозинський і син”, — моделі, проекти, рисунки, пляни машин та їх деталей; між ними й моя робота, — розмальовані всі ті креслярські праці нашого інженера, різними акварелями, — єдина, мабуть, позитивна моя робота в тій фірмі. Поза тим дивно не таланило мені вглибитися в суть бюрової праці, знайти хоч мінімальне зацікавлення нею. Замітати чи писати фірмові листи становило для мене однако-ву цікавість. Мій мозок просто відмовлявся сприймати ринкові ціни на антрацит, омери, олії, якісь кіраси, карбіді і т. д. Кам'яний вугіль цікавив мене як геологічна формація, і шеф мій був навіть здивований досить широким знанням моїм з цього предмету, але як паливо з його ринками: збуту, цінами, не торкав мене зовсім. Тож траплялися там зі мною ди-

вовижні чуда. Ділові листи набирали в мене романтичного або наскрізь гумористичного стилю. Листи, спрямовані до Москви, опинялися якимсь чудом в Одесі і т. д. Як це діялося, — годі збагнути, але провинником завжди виявлялася я. Раз навіть трапилася ультра гумористична подія. Я писала на гамонді, машині, в якій шрифт можна змінити кожної хвилини, так що один лист може бути написаний кількома мовами, не виймавши з машини. Не встигла я ще закінчити російського листа, як шеф накидав мені цілу купу французьких і один екстра важливий та спішний. Ось лист написаний, підписаний шефом, скопійований у копірній книзі, летить експресом до Парижу. По тижні вертається з чемною допискою французів, що ніяк негодні його відчитати; він написаний незнаною нам мовою. Просимо чемно переслати нам його у французькій мові. Всі мої бюрові колеги також не в силі його відчитати. На це влітає шеф, як бомба, готова вибухнути кожної хвилини. Хапає лист і зразу летить з ним до мене. — Беньямінка! (мене так там звали, бо я була наймолодша). — Що це таке? — тиче мені лист під самісінький ніс. Справа вияснюється дуже просто, — французький лист, написаний російським шрифтом. Просто я забула їх у листі змінити. І коли лютий Лозинський стоїть надо мною, як коршун, готовий мене роздерти, я, ведена інстинктом самооборони, показую пальцем на його підпис. Усе бюро вибуха реготом. Врешті мене таки викинули за мою непродуктивну працю, виплативши мені за три місяці вперед, і я щаслива поїхала додому, дивуючись, що тримали мене там аж півтора року.

І ось я в мого добрячого батька лікую душевні, серцеві та тілесні вавки. Проклятий гамонд не тільки накапостив мені своїми вставними шрифтами, але й розбрякли мені від нього лімфатичні залози під пахвою й на шийі. права рука висить охляда, ніби підрізана: гарячкую. Лежу цілі дні в городі на сонці, вбираю в себе його цілющу силу. Там і ночую в гамаку. Ліс, повітря, спокій, харчі та гніздо родинне. Гулі мої тануть, як віск на сонці. Хутко приходжу до себе. Другу половину літа ганяю верхи на „козацькі могили“ (славетне батіжське побоевище)) і восени вертаюсь до Києва.

Застаю тут Ніковського. Приїхав з Одеси заступати редакторів під час літніх ферій. Біжу зразу до редакції „Ради“, щоб побачитися з ним. Умовились і під вечір їдемо човном на старий Дніпро — справжня заводь ріки, що пішла всім своїм бурхливим нуртом новими шляхами, покинувши химерно старе річище. Береги порослі густим верболозом, з поплутаним у воді корінням. Порослий татаракотом затон віковичні верби, мов велетні, горбаті й сиві. Над плесом скиглити кружляючи чайка. Відвічний, величний спокій. Так було тут-

ки п'ятсот і тисяча років тому, за Святославів, за Сагайдачних, так є тепер, за нас. І так буде без нас.

Не знаю, чи Ніковський думає те саме. Мовчимо. Балачка якось зайва. Хочеться просто сприймати велич природи, часу і коماشиний бренькіт людського життя. Переїздить до Києва, — кажу, — Переселяйтеся з родиною.

— Переїдемо, але не зараз. Може, через рік.

— Правда, там маєте море в Одесі. Море!

На згадку про море огортає мене меланхолія. В думці кружляє не написаний ще вірш „Прапредки мої були мореплавці”...

— А в Києві Дніпро, — посміхається Ніковський, задивлений любовно в широчінь ріки. — Все таки — Одеса не Київ.

— Так, Одеса — не Київ. Але як добре, що маємо Одесу й Київ!

Потім зустрічаю Богацького, ділимося новинами, вражіннями з літа. — Позналилися з Ніковським? — питаю.

— Так, зустрічалися. За короткий час, під його редагуванням „Рада” зовсім інша стала. Набрала живого духу й крові, свіжих рум'янів.

1914 рік почався заборонаю святкувати Шевченкові дні. Московська реакція посилювалася з дня на день. Чорностоєнство, неначе в передчутті смерті, дихало отрутою й жовцю, казилось. З приводу тієї заборони українці організували мовчазну демонстрацію, до якої приєдналися всі вищі школи Києва: університет св. Володимира, політехнікум, комерційний інститут, вищі жіночі курси й гімназіяльна молодь. Тисячі студентства різних національностей та віровизнань, залили головні вулиці міста. Могутня, спокійна, мовчазна ріка студентських одностроїв пливла В. Володимирською, Бібіковським Бульваром, Фундуклівською вул. до Хрещатика. Трамваї та всякий рух мусіли зупинитися. Вулиці, пішоходи залила вищешкільна молодь та публіка, що брала участь у демонстрації. Одночасно майже появилася кінна поліція, що врзалася в натовп, ідучи серединою вулиць та тротуарів, торувала собі нагайками дорогу. На прупу, в якій я була, напорівся конем поліцей і давай нас сперезувати дротянкою. Браток мій Сташок, що перший рік був в університеті, „не з „хороброго десятка”, передбачливо дременував задалегідь додому, а нас гуртом зайняли поліцаї й погнали в „участок” тзв. „присутственные места”. Нагнали повні коридори, подвір'я й почали викликати, перевіряючи документи, записували й сортували, кого додому, а кого під ключ. Стоїмо збиті, як вівці в кошарі: українці, грузини, вірмени, греки, жида, москалі, поляки, — назверх ніби солідна братія. Настрій

веселій, дотепи, жарти. Підходить наша черга. Першого викликають Миколу Ковалевського (тзв. „діяч“), одного з провідних молодих есерів, добре, мабуть, відомого поліції. Зразу беруть його під „караул“. Ще кількох українців. Потім когось із грузинів чи вірменів. Питають:

— Ім'я? — Сіго. — Фамілія? — Делабурідзе. — Національність? — Пиші — українець. З нашої компанії попав ще Ксендзюк, Суський, Бондаренко. Ми з Явдошкою Квіткою через пару днів понесли їм на Лук'янівку (тюрма) їсти. Насилу добилися дозволу на побачення. Харчі взяли від нас дозорці, а на побачення устали в два ряди по обох боках заграгованих стінок, тзв. „решотка“. Врешті починається „разговор“, п'ять хвилин. За одною „решоткою“ усталені в'язні, за другою публіка, посередині походжає з рушницею „барбос“. Починається неймовірний галас. Усі разом починають говорити, кричати. Стараємося більше висловити жєстами. Лєдь перекинулись двома-трьома словами, вже: — „разговор акончен!“ Відходимо, нічого не довідавшись і не сказавши нічого. Біля нас стоїть зажурена селянка, що прийшла на побачення з сином. — Так я й не допиталася, — каже з досадою, — за що його взяли: чи за цю політику панську, чи за ті коні, що в дяка пропали?

В кінці травня збираюся додому. Тікаю з Києва, від людей, гамору, друкарської машини. Так неймовірно хочеться побути з собою. Людина в юрбі сама собі найдальша, а в самоті найближча. Благословенна хай буде самота! Добре, що є десь далеко схоронище тепле, готове завжди пригорнути, зігріти.

Іду до редакції „Української хати“ попрощатися з Богацьким. Запрошую його до нас на хутір на декілька тижнів спочинку на дозвіллі. Він радо приймає мої запитання, і ми весело прощаємося, з надіями на приємні вакації, з верховою їздою, з літературними дискусіями. Тож, до хуткого побачення!

І знову ліс, батько, дїм. Яка неповторність!!!

Цей раз якось дуже поволі приходжу до себе. Мої залози, розпухлі знову від машини, не піддаються вже так хутко, як торік, соняшним променям. Місто й друкарська машина рішуче мене забивають. Я людина лісу, дитина природи. Та не сидіти ж увесь вік у батька. І врешті, — що таке життя? В чім його зміст і вартість? Воно має якісь свої залізні закони, яким мусиш коритись. І я корюся навверле своїй вдачі. — Пан або пропав. — Лежу тепер на сонці, як Дїоген, та розпли-

ваюся в якійсь нірвані. Навіть не читаю. Біля мене в холодку гладиш молока, свіжа паляниця, лан соковитих запашних суниць. Малина, черешні самі схиляються наді мною й дарять свої плоди. Слуги або сестри несуть мені щогодини щось їсти. З полудня приходить батько. Здалека чую його енергійні кроки, а потім голос: можна до тебе? Прикриваюся лопухами на діогенівському своєму осонні, батько сідає оподаль на лавці або ходить звільна по алеї, і ми балакаємо. І ось одного дня чую звіддалі його приспшену ходу. Він навіть не сідає. — Війна, війна, — каже. Австрія оголосила війну Сербії. У нас оповіщена загальна мобілізація людей і коней. Грядуть великі події. Кожної хвилини тільки чекати виступу Росії.

— Ось таке! — Трохи не викидає мене з-під лопухів якась підземна сила. Кінець моїм епікурейським дням. Ніщо не болить, я зовсім здорова, рвуся сама, не знаю, до чого. До руху, до чину якогось. Світ вступає в нову якусь еру. А головне, що ця війна — кінець Росії. Звідки в мене така нахрапна певність? Не знаю. Але вона непохитна. Зовсім щось протилежне діється з батьком. Його викликали до Гайсину (наше повітове місто); увечорі він вертається в „казонному кашкеті”, чорний з червоним верхом, тзв. „дворянська шапка” — привілей гербової шляхти. Знаю, що батько ніколи не користав з цих привілеїв, ставився до них глумливо, — тож виявляю своє здивовання. — Це для престижу, — сміється він. — Мене призначено начальником кінного мобілізаційного „участку”. Завтра їду до волості на „прийм” коней. Треба мати урядовий вигляд.

Наступного дня, дійсно, шугнула серед селян сенсаційна чутка: пана взяли на війну й перевели зразу в генерали. З цього приводу ми всі четверо вхопили його на руки й піднесли на „гура”. Весело.

А світ, дійсно, вступає в цілком нову історичну фазу й цілком не гумористичну. Гра йде „вабанк”, щораз гарячіша. За Австрією виступила Німеччина, — за Росією Англія, Франція, тзв. Антанта. На далекому сході Японія, по боці Німеччини Туреччина, Болгарія. Заварюється велика авантюра. Батько одушевлений. — Аж тепер сперуть якслід плюдрам шкіру. — Він, як поляк, ненавидить німців, блідне на саме це слово. Поляки взагалі в телячому захваті. Квітами вітають козацькі дивізії, що йдуть через Польщу на фронт. — „Nasi sympatyczni kozacy” — пестливо проводжають їх варшавські дами, обдаровуючи цигарками, ласощами, квітами й зальотними усмішками. Ті самі „симпатичні” козаки дев’ять років тому, в тій самій Варшаві на Саській площі масакрували нагаями цих самих „симпатичних поляків” під час маніфестації в 1905 році. Та поляки на диво короткопам’ятний

нарід, тому, мабуть, історія, час до часу, пригадує їм свої закони.

Мої настрої цілком протилежні батьковим. У мене ніякого слов'янофільства (українці найменше мають для цього підстав), ані органічного польського германофобства. Для мене перший ворог Росія, з усією її могутньою поліційною машиною, яку я ненавиджу так само органічно, як батько німців. Хто проти Росії, до того моя прилильність. А далі, — ця війна в інтересах усіх імперіалістичних держав, капіталу, який на цій війні збиватиме мільйони, а платитиме за все нарід, переважно наш, український нарід, оті наші темні, наївні, як діти, прекрасні Степани, Ониськи, Дениси, яких тепер видирають від родин, щоб трупами їх гатити кордони, чи нові здобувати. І я проти війни. Не знаю, що там думають: Ніковський, Шаповал, Богацький, але ми з Ївгою, сестрою (Ядвига), проти війни, проти Росії.

Якось у неділю сідлаємо коней та їдемо до стінки. Побірська стінка — яр між трьома селами: Соболівкою, Побіркою й Брідкою. Стоїть там серед густого лісу порожня хата, де Ївга потай уладила для селян читальню, до якої я з Києва прислала книжки та часописи. Ми там зібрали трохи людей, і я шкварнула для них промову в цілком антидержавному дусі. Мовляв, — війна потрібна лиш царям та панам, вони на ній збивають гроші. Наш нарід за це накладає головою. Нам війна не потрібна. Німці ніякі наші вороги. Під німцями, чи пак під Австрією, такі самі люди, як ми. Ми ніяк не можемо їх убивати. Це брати наші, що говорять нашою українською мовою. Тим то від війни нашим людям треба всяко ухилитись, хто як тільки може. Війна довго тягтися не буде. Німці наб'ють морду москалям і буде революція.

Годі сказати, звідки в мене була така певність? Можливо, під впливом ескеківських сугестій тітки. Дядьки слухали це зі скептичною цікавістю, чухалися, зіхали, висловлюючи досить скептичні завваги, й розійшлися.

А через пару днів до батька приїхав урядник Різниченко, зайшов просто до кабінету, щось поговорив стиха й похнюплений вийшов. Липнув на мене з-під ока та ніяково якось уклонився. За ним вийшов блідий, схвильований батько, посмикуючи нервово вуса.

— Бійтеся Бога, діти! Що ви витворяєте? Ось розповідає мені Різниченко про якусь ідіотичну сходку, що ви скликали в лісі, агітуючи проти війни. Каже: „Атчаянние баришні ваші!”. І то ти, ніби розумна людина? Таж це все каторгою може закінчитися в найкращому разі. Під час війни за такі справи — воєнно-польовий суд. Що ви виробляєте?

Бідний батько. Ми про нього й не подумали навіть. Що ж тут виправдуватись? Стою й мовчу. До Різниченка поїха-

ла не одна фіра соломи, сіна, декілька корців пшениці і т. ін. Добре, що кругом доброзичливі люди, а що як... Та Бог милує дурнів, — сказав згодом батько, коли все якось промило нишком.

Вертаюсь до Києва. Цілковитий розгром. „Українська хата”, „Літ.-наук. вісник”, „Рада” зачинені, не існують. Богацький заарештований, засланий у Наримський край. Взагалі розгром українства. Існує тільки „Український клуб”, в якому влаштовано военний лазарет і цим урятовано від ліквідації. Три великі залі перетворено в шпитальні палати, — клуб стиснувся в другій половині будинку. Подивляю енергію й уторопність наших українців. Головний лікар д-р Іскра та лікарка Ніна Варфоломійвна (прізвища не знаю). Сестри-жалібниці — студентки медички і всі, хто хотів, приходять на чергування. Між раненими проводяться національно-усвідомлювальна робота, гутірками, читанням книжок. Приходять артисти з театру Садовського, декламують, розповідають щось веселе раненим та хворим. Видужавши, вояки вертаються на фронт з добрим багажем свідомости й везуть її іншим. Найжвавішу діяльність з акторів виявляла Наталка Дорошенко, дружина Дмитра Дорошенка. Вояки її обожували. Приходили також Марія Старицька, Оксана Стешенко, Старицька-Черняхівська.

Тоді привезли до Києва перших закладників зі Львова з Галичини. Місцеві українці всіх визначніших позабирали до себе. У Матушевських мешкали: Федак, Льонгин Цегельський, Кость Панківській, Старосольський. Інші мешкали в Леонтовичів, у Чикаленків, Шульгиних. Тоді заслаб на запалення легень Кость Панківський і помер. Був це дуже милий, куртуазний пан, шупленький, невеликого росту, майже білий. Смерть його всіх нас дуже пригнобила, особливо галичан. Пам'ятаю, — лежав він на катафальку в салоні Матушевських (В. Підвальна 36), увесь засипаний квітами. Вразило тільки нас киян, що панахиду над ним правили польські ксьондзи, а не православні попи українські. Перевага релігійної приналежності над національною. Потім у клубі зійшлися всі на поминки. Великий тілистий д-р Коцюба говорив про заслуги покійного й ревно плакав. Плакали наддніпрянці й галичани. Ця смерть, ці поминки символізували долю цілого народу в тодішніх умовах. Тоді ж переїхав „транзитом” через Київ митрополит Андрій Шептицький, вивезений москалями в глиб Росії. І знову (католицько-православний, чи пак русинсько-хахлацький) скрегіт. Шептицького вийшло зустрічати на залізницю польське духовництво, ну і галичани. Нікогісінько з місцевих киян. — „chamy jesteście, — напався на мене один старий поляк із „Дзенніка Київського”. — Найбільшого достойника, якого маєте, зустрічало

польське духівництво і жменя „русінуп“, а від українського громадянства — нікого”. — Signum temporae.

Десь серед зими приїхав Шаповал. Прийшов до клубу, ходив по залах і лаявся, мовляв: „помагаєте москалям вести війну”. Засадничо — це було правильно, але практично шпиталь у клубі мав своє виправдання, дуже ваговите. Я обстоювала позицію клубу, та Микиту годі було переконати. Потім виник у нас ще один маленький конфлікт. Невсипущий Микита почав тоді видавати в Москві місячник „Шлях” на подобу „Української хати”. Посадив там за технічного редактора Федора Коломийченка та почав ладнати матеріал до друку. Звернувся й до мене. Саме тоді я розмахнулася на довгий роман під заг. „Талановитий чоловік”. Задум був такий: молодий чоловік, з літературним хистом, має за собою декілька визнаних творів, та більше чомусь не пише, хоч усі його підбивають на це. Він носить у собі чимало задуманих, чи, як він каже, — „замріяних” речей, але не пише. Приходить до переконання, що всі найкращі його твори залишаються в мріях, ніколи не здійснені, бо сам процес писання, — це спотворювання твору. Він, той процес, надто тяжкий, нудний, нищівний для задумів, надхнення. Він убиває всі найкрилатіші думки, творчі захоплення тощо. А втім, — чи само життя не найкращий, найцікавіший твір людини, який вона творить реально і в мріях? Найбільша насолода — пережити життя, ніби читаний роман, будучи водночас творцем і героєм цього неписаного ніколи роману. Ось такий задум оповів мені, і я одним майже духом написала третину твору, сторінок 70 і спинилась. Річ закроювалася на щось дуже велике, не було певности щодо літературних вартостей її. Я дала Ніковському на перечитання, а він Єфремову. Єфремов перечитав і дав коротеньку, блискучу оцінку: — „Талановитий чоловік” — це незаконороджений син Гамсуна та Ольги Кобилянської.

— Знаменита, блискуча рецензія!

Мені ця оцінка дуже сподобалася своєю влучністю й теплом. Я мусіла признати Єфремову слушність. Зустрівши його в Ніковських, — трохи не поцілувала. Рукопис так і залишився без продовження, як гріх молодости. Сміючись, оповідаю все це Шаповалові, а його — якби так батіжком заята. — Дайте мені той рукопис, — просить. — Беріть, — кажу, — але з непорушною умовою, що перечитаєте й повернете. Друкувати не дам ні в якому разі.

— Микита з рукописом поїхав.

Через місяць з'являється до мене якийсь Скрипник (це не був Микола Скрипник, майбутній нарком України), за про-

довженням мого „Талановитого чоловіка”, бо те вже складене, готове до друку. Мене кинуло в лють і досаду. Накинулася на цього усміхненого Скрипника, а на Шаповала листом, таким скаженим та ультимативним, що весь склад друкарський мусіли розкидати з утратою для видавництва. Проте, взаємини з Шаповалом не полсувалися від цього ні трохи, але подія дуже характеристична для ставлення його до самого Єфремова, бож усе це було спрямоване головню проти нього. Я певна, що він і сам признав йому слушність, а проте наперекір, що той забракував мою річ — хотів її друкувати. Він кипів обуренням, лютував на весь той „угодовчий” табір і, будучи востаннє в Києві, ходив десь сваритися з ними. Не знаю, яка там була між ним та Єфремовим, Чикаленком, Ніковським балачка, але Микита писав мені з лісу:

— „Я ще стою, як дуб над яром...
як блисне світ в останній раз,
я все скінчу одним ударом,
нових жахаючись образ”.

Хто кого більше „ображав” — годі сказати. Офензиву, як-не-як, вів Микита і то дуже напористо.

На провесні 1915 року відкрили ми вдвох із Явдошкою Квіткою бюро перекладів та передруку на машині. Найняли на Хрещатику 43, саме проти гирла Фундукліївської, три великі кімнати на першому поверсі, поставили декілька машин, з яких тільки один квітчин Мерседес годивсь до писання, остань — старий мотлох, стояв для декорації. Я позичила собі Гамонда, вималовала велику вивіску вогненними буквами на темному тлі: „Первое Киевское бюро переписки на машине і переводов на всех языках”, і до нас почала сунути публіка. Київ був у ті роки збіговищем усякої наволочі. З окупованої німцями Польщі навікало повно поляків. В каварнях, на вулицях чулхся румунська, англійська, малярська, грецька, вірменська мови. Крім того, кишіла всяка фронтова нечисть, т. зв. „земгусари” тощо. Увесь той вавилонський натовп став нашим клієнтом. Люди всіляких націй, культур, професій ішли до нас з усілякими перекладами, літературними творами, доносами (на начальство), поезіями, любовними листами, включно з науковими розправами й нелегальною. Польський письменник Августинівич, поетка Гросекова-Корецька, Дунін-Козицька, Людвік Седлецький; з росіян: драматург Сургучов, Лазаревський, Бернер (поет), якийсь Кочубей з присвятою своєї поеми цареві Миколі II та інші. Найбільший клопіт ми мали з перекладами. Від нас вимагали перекладів на малярську мову, з голландської на російську, з

перської на англійську. Вивіска наша реклямувала гордо: у всіх мовах”. Ми раз-у-раз мусили викручуватися, мовляв наш грек чи італієць виїхав несподівано до Москви. Знали ми обидві: добре українську, російську, я ще польську мову; Явд-шка слабувато німецьку, а я так само французьку. Клієнти лаялися, примали дверима, ми мали постійний театр-вар’єте. Потім почали з’являтися підпільники. Перші прийшли українці: Микола Ковалевський (діяч), маленький вусатий, з великими синіми очима, увесь у чийся завеликих на нього шараварах, що сягали йому десь під пахви; дуже діловий та серйозний; Пилип Бондаренко та Ксендзюк з вічно підв’язаною пикою від зуба чи для конспірації. Далі почали заглядати поляки: старий Бромірський, вічний революціонер, подібний з лица до Ніцше; Генрік Юзевський, майбутній воєвода волинський, тоді учень малярської школи, в чорному капелюсі, в пелерині, лице льокаювато-хитряве, з нещирими зимними очима. Ксендзюк та Ковалевський від українських молодих есерів, Юзевський, Куніш від польської „незалежницької молоді” („польська млодзезж неподлеглостьова”). Між ними було якесь порозуміння: вони випустили навіть спільну відозвув-проклямацію із закликом до спільного протиресійського фронту, у змаганнях до самостійности українського та польського народів. Цю проклямацію ми їм писали на матриці й відбивали. З одного боку по-українському, з другого по-польському. На цьому й скінчився цей „альянс”, принаймні на терені Києва під час війни.

Бюро наше по декількох місяцях збанкрутувало. Ми не мали змоги платити комірне, і нас викинули. Тоді я, не маючи зразу нічого кращого до вибору, пішла вчити дітей Людвіка Седлецького (Сави Крилача), з яким познайомилася в нашому бюро. Заходжу до них уперше. Одна велика кімната в підвалі, застелена старим килимом. Посередині стіл і декілька крісел. У грубці горить вогонь; перед нею на килимі сидить Людвік Седлецький і четверо його дітей. Усі босі. Більше нічого. Обстановка цікава. Сплять, мабуть, покотом усі на підлозі.

— Розувайтеся й сідайте біля вогню, — запрошує Людвік.

Про нього я вже чула чимало від мого дядька — співака Тадея Леліви. Вони приятелювали з юнацький літ. Седлецькі були поляки, мали маєток на Білоцерківщині. Про свою національну еволюцію в бік українства Людвік оповідав мені потім. — Лежимо раз із братом Станіславом (пізніший польський сенатор) у полі, хлопці 15-16 років. Старший Станіслав обзивається: „Слухай, Людвік, ми поляки, живемо ось тут на цій землі, але ж земля ця не Польща, а Украї-

на. Яке ж, власне, наше відношення до неї? Яка тут наша ролля?

Такого він мені тоді забив клина, що я не міг знайти собі місця. Щораз більше почував себе зв'язаним з цією землею, щораз глибше почував себе українцем, а не поляком. Це мене мучило, не давало спокою. Родина прозивала мене ренегатом. Аж будучи в Парижі молодим чоловіком, пішов я до славного французького вченого антрополога, щоб він сказав, хто я такий расово: поляк, чи українець? Псадив він мене, оглядавав з усіх боків голову, обличчя; міряв мій чореп уподовж, упоперек декілька разів та й каже: „Ви і не поляк, і не українець, і не слов'янин навіть. Взагалі расово нема у вас нічого європейського. Будова вашого черепа належить до групи середньоазійського, тибетського типу.” Тоді, — каже Людвік, увесь тягар так і зсунувся з мене. Тоді я спокійно вибрав Україну, як свою батьківщину, і є цим, чим хочу”.

Дійсно, являв він собою тип ближче неозначеної раси. Високий, плечистий, з якимсь негритянсько-крученим волоссям, з чорними, як вугіль, очима; широкі щелепи, смугляве обличчя і досить високий, нервовий голос, не подобав на поляка, ані на арійця. В усмішці біліли міцні гострі зуби м'ясожера. Одружився був з гарною, багатою полькою та прижив четверо дітей. Одного дня забрав найстаршого Гната (Ігнася) та подався в Південну Америку. Що його туди погнало, чого там шукав? — хто знає. Бродяжив десь по лісах Амазонки, волочив за собою хлопця. По двох роках вернувся й застав свого замісника біля жінки. Забрав тоді четверо дітей своїх та ось тут поселився з ними в підвалі. Тут я стала вчити їх: з Гнатком математику третьої класи, з Галею р. 12 та Геною р. 10 всі предмети; найменшу Устину — читати. За це я обідала з ними. Якась полька варила й приносила їм обід та вечерю. Про якусь платню за ті лекції Людвік і не згадував навіть. — я також, зорієнтувавшись у його становищі. Він свій маєток переподорожував та вернувся з мандрів голий; жінка свого не давала і навіть, як видно, не дуже журилася дітьми. Раз на тиждень вони, проте, ходили відвідати матір. — Що там цей ваш збожеволілий (зварйовани) батько думає з вас українців поробити? — сказала раз до них з глумом. Діти переказали це батькові. Приходжу й застаю картину: Седлецький стриже під машинку Гната, залишивши йому на тім'ї оселедця. Всі три дівчинки, вже пострижені, бігають по хаті.

— Що це ви робите, пане Людвіку? — сплескую руками. — Контратака, — посміхається він. — Вони зараз ідуть провідати маму.

Кажуть, — зомліла, побачивши дітей у такому вигляді.

Особливо цікаво виглядала велика дівчина Галя, з цим оселедцем.

Усі ті гумористичні витівки Седлецького дуже прикметні для його ментальности, але нічого глибшого не криється за ними в національній кристалізації дітей і самого Людвєд огевнїя огло олої вєлєнївєдл хєвнїя хїп хїєв л 'єнїя тральщїни, показного, гістеричного навіть. У процесі мого знайомства з ним упродовж років я мала змогу упевнитися в цьому. З усіх його дітей тільки Гнатко почував себе українцем. Загинув під Крутами дуже молоденьким, і невідомо, що з нього вийшло б далі. Седлецьким згодом одружився вдруге, цей раз ніби з українокою, та виплодив з нею другий виводок поляків. Брався він щось писати, видавати, перекладав на українську мову Корнелія Макушинського (польський гуморист-сатирик), вживав псевдоніму Сава Крилач, сплягнувши це прекрасне ім'я й прізвище якогось нашого селянина, про що сам мені оповідав із сучасним гомоманським задавцтвом: „Ох, і дав же я йому раз лупня... Мабуть, пам'ятає й досі.“ Потім я втратила з очей Седлецького років на двадцять.

Годі не згадати тут ще одної української станиці в Києві, де купчився чималий гурт наших людей, від чільних становищ до возних включно. Було це убезпечальне товариство німецько-жидівсько-українське, „Erste gegenseitige Lebensversicherungsgesellschaft“, що його очолював барон Федір Штайнгель, український німець, високий, з пишною чорною бородою, розумними очима; член 1-ої Державної Думи, член ТУП'у; 1918 року посол України в Берліні; мав біля Рівного на Волині маєток „Городок“, де заклад цінний музей, з великими археологічними й етнографічними збірками з Волині. Членами правління Т-ва були: Федір Матушевський, — добрячий, лагідний, усміхнений, журналіст і письменник, співробітник „Ради“, „Літературно-наукового вісника“; „Укр. Життя“ та ін. Помер в Афинах, де був послом УНР. Петро Ковалів — високий, життєрадісний, з білявим кучерявим чубом, веселими очима, бадьорий, рухливий. Метушився, писав щось, видавав для дітей, а синок, один к. був потім чекістом, головою т. зв. „всеукраїнського чека“, ганебної пам'яті Левко Ковалів*.

Андрій В'язлов — член 1-ої Держ. Думи, належав до україн.

* ПРИМІТКА ВІД РЕДАКЦІЇ. Авторка має, очевидно, на увазі той короткотривалий епізод у житті Левка Ковалєва 1919 року, коли Центральний Комітет укр. партії „Боротьба“, підписавши з КП(б)У договір про творення коаліційного рдянського уряду, доручив двом відповідальним чле-

фракції т.зв. „Укр. Громади”, член ТУГ’у; за Центральної Ради — генеральний суддя; помер з тифу 1919 року. Всі вони намагалися приймати до товариства службовців українців, тому пригадую собі такі прізвища: Ала Коцалева (Петрова дружина), Ольга Андрієвська, Сидір Кузик, Галай, Грицак (галичани), Пилип Бондар, Суський, Кривда-Соколенко, Іван Мандзюк (загинув у полтавському чека), Галина Журба (кінець 1915 - початок 1916 р.).

А Микита Шаповал поїхав до Чернівців, у Буковину, окуповану москалями, на побачення з Ольгою Кобилянською. Він був великий поклонник її і вернувся під сильним враженням тієї зустрічі. Писав мені з лісу: „Струнка постає, біде обличчя, сумні лагідні очі і тихий голос. Жінка, що не знала ніколи приторку мужчини. І солодко якось і сумно...” У нього сидів тоді Северин та малював ліс у всяких виглядах, кольорах, освітленнях. Імпресіоністичні пейзажі, портрети Шаповала. Доволі цікавий та химерний маляр.

Починався третій рік війни.

Політичний сейсмограф виказував щораз більше хитань та підземних струшень. З Петербургу йшли неспокійні струми, з фронту ще більше. До Києва раз-у-раз заглядав хтось із вищих сфер, відбувалися нелегальні зустрічі, наради. Приїздив від т.зв. „трудовиків” Керенський, мав „доклад” про ситуацію політичну і на фронті. Приявні були українці (Ніковський, Єфремов, Чикаленко), росіяни, євреї, поляки. Наші „старейшини” збиралися також на наради, писали якісь „докладні записки” — декларації в українській справі, складали їх на руки деяких членів Думи, переважно

чл. ЦК „боротьбістів” Яковлєву і Л. Ковалєву увійти, згідно з договором, у швейцарську колецію ЧЕКА (Яковлєв як заступник голови, лотвійця Ланіса, а Ковалєв — просто як член колеції).

Дальша доля цього „чекіста” така: 1920 року, коли вся партія „боротьбістів” на своєму з’їзді ухвалила прийняти комуністичну програму і ввійти в КП(б)У, Левко Ковалєв намагався до того дуже небагато, що не погодився з цією угодою, а КП(б)У не перейшов, залишився безпартійним і працював далі рядовим робітником в культурно-видавничій та мусиковій службі. У грудні 1934 року його заарештувало ДПУ, прилучило до т.зв. націоналістичної, терористично-диверсійної групи Григорія Косинки, Дмитра Флажківського, Олександра Влизька, Костя Буресія, трьох Крушельницьких та інших, визмало вимамити і передати негідно на суд вищої колеції московського воєнного трибуналу. На закритому суді вилеви якісь додаткові „матеріали злочинів” для деяких підсудимих і на цій підставі дев’ять осіб, а серед них і Левко Ковалєв, були виділені з процесу і їх справу передано на „додаткове слідство”. Після цього „додаткового слідства” Левко Ковалєв зник безслідно по сьогодні.

т.зв. „кадетів“ (конституційні демократи — М'якотіна та ін.). Тоді, звичайно, я в кабінеті Леонтовича, під диктат Матушевського чи Єфремова писала на машині ті „докладні записки“. Раз доручили мені передати її особисто М'якотіну до рук, у готелі „Континенталь“. Це був високий, тонкий панок, з борідкою, чемний і привітний, російський політ. діяч та історик, автор праці „Очерки социальной истории Украины“.

Я мешкала тоді у Ніковських, Олександрівська 21, в домі Леонтовичів, де Ніковський був виховником їх сина і займав з родиною ціле помешкання. У них також часто відбувалися наради, на яких бували Людмила Старицька-Черняхівська, Левко Чикаленко, Єфремов та ін. Хутко якимось Ніковський дістав посаду уповноваженого відділу постачання (отдел снабжения) в „Союзі міст“ (організація воєнного часу, як і „Союз земств“). Головним уповноваженим над усіма відділами „Союзу міст“ став тоді згаданий вище барон Штейнгель. Він втягнув усіх визначніших українців та обсадив ними посади уповноважених відділів: Леонтович, Дмитро Дорошенко, О'Конор-Вілінський та ін. Кожен з цих уповноважених старався прийняти до свого відділу якнайбільше українців. Тут застала нас усіх лютнева революція 1917 р. Підійшов до мене Андрій Ніковський і каже: „Кидайте роботу та приходьте сьогодні до українського клубу на збори, будемо видавати „Раду““.

Ті перші організаційні збори відбулися в перших днях після повалення царя і на другий день вийшло перше число „Нової Ради“. Там же в українському клубі відбулися й перші організаційні збори Центральної Ради. Хутко й сам клуб перейшов на Пушкінську 1, до прекрасного будинку, з величезними кімнатами, з концертною залєю. Редакція „Нової Ради“ перейшла також із клубу на Інститутську вул. в такому редакційному складі: Ан. Ніковський та С. Єфремов — редактори; Кузьмінський та Королів (молодший) — секретарі; Павло Тичина, Близнюк та я реферували чужинецьку пресу; Олекса Мельник — репортер. Найстарший з цілої редакції, Єфремов, мав тоді 41 рік. Середнього росту, іжаком підстрижений, з невеликими козацькими вусами, завжди у вишитій сорочці з застіжкою, з якої вихилилася трохи довга шия. Обличчя дуже українське, лагідне й спокійне, сказати б, — селянське і така ж вдача. Вдача й обличчя, яким усяка неправда цілком недоступна. І це характеризувало Сергія Єфремова в цілому, впадало в очі в усій його постаті, в інтелігентській простоті його поведінки. Коли я ближче пізнала його й широко полюбила, мені все згадувалася стаття Товкачевського, присвячена йому під заг. „Лицар темної ночі“. Нічого гумористичнішого не можна було придумати. Говорив Сергій Єфремов неголосно, поважно, з характери-

стичним м'яким „р”, не ядерним. Сидів у редакції за маленьким столичком, у профіль великого письмового стола, за яким сидів Андрій Ніковський.

Ставний, високий, з енергійною, пливкою ходою й рухами; повен якоїсь вродженої панської чепурности Ніковський був на диво обдарований від природи здібностями й красою. Темнорусяве волосся, високе чоло і якоїсь небесної барви сині променисті очі. Коли сміявся, — на щоках робилися ямки, що надавало йому якоїсь хлоп'ячости. Говорив і сміявся тихо. Ніколи мені не довелося чути піднесеного його голосу. А проте, умів мовчки заморозити людину. Блискучий та химерний, як степовий кінь і, мов кінь, брикливий. А проте, в його погляді було щось соромливе і в заломі гарних великих губів притаена печаль. Такі самі уста й очі мали його чудові діти Галка та Льодик, ніби закладене природою передчуття трагічної долі. Ніковський мав тоді 32 роки. З Єфремовим їх в'язала одушевлена, глибока приязнь. Співпраця редакційна була повна гармонії. Вони ділили поміж себе статті, передовиці, обговорювали теми й брались до роботи. В редакції витав діловий, але вільний, веселий настрій.

Напроти мене сидів Тичина; величезними ножицями шматував газети, ліпив політичну хроніку. Тонкий, високий, із щуплим обличчям, сухим, з горбочком носом, чорним, закинутим назад волоссям і темними наївними очима. Темний вусик щойно йому засівся. Ходив у чорній довгій пелерині та студентській шапці Київського комерційного інституту. Любив жартома удавати дурника та по-хлоп'ячому сміявся. До редакції заходили всілякі люди, віталися з редакторами. Тоді я штовхала Тичину під столом ногою й пошепки через стіл питала: „Тичинко, хто це? — Ллойд Джордж, ге-ге-ге!” — відповідав він без надуми й реготався. Був скромний, милий, часто дитячий, як Льодик. Усі його дуже любили, а Ніковський особливо. Те, що вийшло під советами з Тичини, — цілковите заперечення того безпосереднього, чудесного Тичинки, якого я знала. Навіть обличчя зовсім не те, наче інша якась людина.

Часом заходив до редакції „Нової Ради” Михайло Грушевський, голова Центральної Ради, — невисокого росту, із своєю прекрасною ясною, чи пак білою вже бородою. Тоді Єфремов та Ніковський цілувалися з ним по тричі, в обидві щоки й весело балакали. — Лукавий ділок. — сказав мені якось Ніковський, після одних таких відвідин. Він любив Грушевського, а старий його; натомість з Єфремовим не облюбовувались. Особливо це позначилося потім, за другого періоду Центральної Ради, коли Єфремов дуже критично ставився до внутрішньої політики Грушевського. А славно-

звісний Васька Шульгин писав у своєму „Киевляніне“ — „Злой колдун с черноморовой бородой“. Так, росіяни мали причину ненавидіти Михайла Грушевського, — „лукавсго дідка“, про якого знала вся Європа. Це був справжній чаклун, а з ним і всі люди Центральної Ради, що створили з нічого, з фантому Українську самостійну республіку. Люди Центральної Ради і чародій з бородою Чорномора. Увесь 1917 рік, наш український „Сімнадцятий“, від початку, від бунту двох українських полків, що скинули царя, від перших організаційних зборів Центральної Ради, з першою українською маніфестацією, з Усеукраїнським Національним Конгресом, з усіма з'їздами, універсалами, аж до проголошення самостійності 22 січня, з Крутами включно — один неповторний феномен історії.

Пишний, блискучий вияв ментальності нашого народу, рік справжньої революції народів, що почалася в сімнадцятім році і в сімнадцятім скінчилася, задушена в жовтні московською контрреволюцією Леніна, підготовленою реакційно-шовіністичним урядом Керенського.

Два трагічні кінцеві фрагменти завершили для мене цей радісний 17-й рік: уночі 29-30 вересня загинув мій батько в себе в хаті, замордований скритовбивцями; і в один білий морозний день перед Центральною Радою заїхала валка селянських саней, запряжених волами, — на кожних санках біла домовина. Похорон крутянських героїв. На сходках Центральної Ради стояв білобородий професор Грушевський, з відкритою головою привітав їх словами: „Dulce et decorum est pro patria mori“

Хто б цікавився літературним життям цих років нашої національної революції та війни, то йому можна сміло сказати: „Його не було“. Це ж були роки державнотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки й жаху. Люди горіли, змагалися, говорили, сварилися, метушилися, воювали зброєю та словом. — але ніхто не писав. Писали тільки публіцисти. Письменники, поети мовчали. *Inter arma silent musae.*

Зблимує сякий-такий літературний рух у Києві шойно зимою 1919-20 р.р., коли війна і революція відійшли в минуле, бодай для тих, хто лишивсь у Києві.

Збомбардований, розпромлений, обдертий, з погорілими домами, засмічений, загіджений, холодний і голодний Київ 1919-20 р.р. нічим не нагадував того блискучого, пишного міста, яке я застала 1912 року, ані навіть того, яке пережило велику європейську війну й революцію 17-го року. Окупований утрете большевицько-московськими бандами,

сплюндерований і стероризований Київ робив пригноблючо-жалюгідне вражіння. Нема електрики, зірвані водопро-токи, нема палива, хліба. Посірілі, помиршавілі люди шию-ться по неопалених хатах або сновігають по базарах за чи-мось можливим до їжі. Власне, все життя збіглось на база-рах: торг, виміна решток добробуту на гас, горох, барабо-лю, гірку ріпакову олію тощо. По ночах роз'їздить вулиця-ми „чорний ворон”, зупиняється тут і там, біля чиїхось во-ріт, витягає з барлогів заляканих людей і везе на розстріл. Біля анатомічного театру на Фундукліївській вул. стоять ран-ком плятформи, повні свіжорозстріляних трупів. До всього цього морозна й сніжна, небувало сувора зима. Остання моя зима в Києві.

Сиджу у „Всевидаті” (Фундукліївська 32) в чудовому, щойно перед війною збудованому будинку Крушевського. Величезна шестиповерхова споруда, в модерному (тоді) сти-лі, з високими просторими кімнатами, з венецькими вікна-ми, з розкішним вестибюлем, виложеним рожевим гранітом і чорним мармуром. „Всевидат” має назовні вигляд україн-ський, починаючи з назви. Важко точно окреслити суть і завдання тієї суто совєтської установи. Щось немов би депар-тамент преси й цензури, через який переходить видання кожної книжки в Україні; який розподіляє фінанси, папір на видавничі цілі, дає апробату або заборону на дане видання. Персональний склад: голова — Клочко, чорнявий, кругло-лиций парубійко, в галіфе та чоботях; обличчя добродуш-но-наївне, самодоволене. Годі зорієнтуватися, які виконує функції. Вигляд нешкідливий. Головний редактор, ідеолог і мовник — Ларик-Касьяненко. Високий, з бородою, в золо-тих окулярах, лице без усмішки. Понуро-мовчазний. Низь-кий, дерткий голос. Антипатичний. Має опінію великого мо-вознавця. Другий редактор, чи пак коректор — Паляничка-Титаренко; — міг би бути самозванець Микола II, трохи тіль-ки зависокий. Партийний есеф, що пішов на співпрацю з большевизмом. Хитренька хахлацька посмішка, усе звернена в бік Касьяненка. Його усміхнена луна. Найвище, проте, „на-чальство” — Панас Любченко. З'являється вряди-годи, на-дугий, як пирхавка, добре одягнутий; походжає важно, ма-ло з ким вдається до розмови. Єфремов тоді писав десь про нього: „Недавно бігало в жовтих чобітках по коридорах „Центральної Ради”... Це вся „казьонна” верхівка „Всевида-ту”: укапісти, боротьбісти, всякі кар'єристи в новій каламут-ній дійсності. У „Всевидаті” чимало й нашої письменниць-кої братії. Перший, либонь попав туди якось Володимир Ярошенко, жвавий та ініціативний хлопець. Почав тягнути за собою інших, „займати позиції”, доки їх ще не захопи-ли ворожі до української літератури суб'єкти. Так ось ми опинилися у Всевидаті: Ярошенко, Тичина, Наталя Романо-

вич-Ткаченко, з донькою, Загул, Мочульський, Яків Савченко, ще дехто і я. Обидві з Наталею Романович редагуємо дитячий журнал „Волошки“. Вона на роки чотири за мене старша. Постать доволі неоковирна, робить трохи жалюгідне вражіння, ніби по важкій недужі. Лице якесь змучене, перекошене „тіком“; очі, губи також. Якась розхлюпана, зашпортувана мова. Знала її досі тільки з новель в „Укр. хаті“ та „Літ.-наук. віснику“, якими не захоплювалась. Зразу відчуваю до неї співчуття й повагу. Це ж саме недавно помер з тифу в Москві її чоловік Михайло Ткаченко, сильно лівізуючий есдек, з явним нахилом до комунізму, один із творців УКП. Тут сидить і донька їх (забула ім'я), років 18-20. Високе, темнолице, з цигаркою в попсованих зубах і якимсь ноншалантським розвіянням у поведінці. Не розцвіло ще як слід, а вже загниває. На голові купа чорної крєпи, з нагоди батькової смерті. Все це неприємно вражає, головне, цею навмисністю бравурної поступовості, останнього крику моди, цинізму. Одного дня доводиться мені бути свідком такої розмови матері з дочкою: „Де ж то ти вчора була? — питає несміло мати. — А я вийшла заміж. — Коли? Вчора? — Так. А тобі що, дивно? — Ха-ха-ха! Чуєте? Вона вийшла заміж, — звертається до мене Наталя Романович, мабуть, захоплена такою ультра поступовістю дочки.

Сидимо одне проти одного, при одному столі. На мені офіцерський непромокальний плащ, що залишив мені брат упервих, польський старшина, втікаючи до Польщі. Я зняла з нього всі військові відзнаки й ношу поверх старої ватянки, чи пак вати із старого пальта. На голові маю оксамитну фіолетову шапку, на ногах саморобні повстяники з т.зв. шинельного сукна. Це ціла і єдина моя одежа надвірня і хатня. Так і ходжу до театру й сиджу в льожі. Паланичка-Титаренко називає мене „поет в камілавці“ або „сиреневий поет“. Матеріальна „криза“ не пригноблює мене ані трохи. І ця фаза найбільших моїх злиднів має багато цікавого, нового. Після редакційних годин у „Всевидаті“ ходжу по дворах рубати дрова, з пилкою й сокирою за плечима. Редакторська моя місячна платня — 500 карбованців, і стільки ж коштує фунт хліба в Києві на базарі. Тож заходжу в подвір'я й гукаю: „Ріжу та рубаю дрова!“

Мандруючи раз у своєму офіцерському плащі, з пилкою й сокирою, по околицях Галицького базару, чую, що хтось мене кличе. Якась жінка з вікна гукає до мене. Іду на заклик. Мила, чорнява молодичка, з двома ямочками на щоках. Каже, що їй треба порізати й поколотити дрова. В хаті сидить четверо горобців, одне від одного менше, довкруги миски, уминають дерев'яними ложками юшку. Всі чорноокі, смагляві.

О, то ви маєте браву челядь! — сміюся. — Це все ваші діти?

— Авжеж, мої й Людвіка Седлецького.

— А де ж Людвік?

— Та десь закордоном, у Львові чи у Відні.

Як же це він так покинув вас саму з таким маком, а сам десь по Віднях товчеться?

— О, Людвік завелика людина, щоб займатися сім'єю. Він має великі завдання політичні. Де ж йому журитися дітьми?

— А що ж з тамтими його дітьми?

— О, вони поляки. Тільки Гнатко під Крутами загинув. Дівчата всі пішли в матір.

— Отже Людвік створив собі нову родину. Суто українську, з українкою. Адже ви українка, правда?

— Людвік удруге не брав би чужинки, — відповіла поважно.

Дивлюсь на молодичку. Що за альтруїстично-ідеалістична вдача! Яку велику віру треба мати в людину, в її особливість, у покликання її до великих діл! І яка посвята заложена в тій жінці! Самопожертва в ім'я тієї віри в другу людину. Тільки ж... доскитливо делікатний сумнів, чи „герой” вартий тієї жертви? Самозречення цього? Цієї любови? Таке скорботне почуття, аж чхнути хочеться.

Ми разом з нею порізали дрова; я покшолола сухеньку березу, з'їла миску бараболяної юшки з житньою затіркою й пішла під вражінням тієї милої жінки, задивленої у велич сумнівної „величі”, понад голівками нового виводку Людвікових дітей. Ніколи більше не довелося мені зустрітися з нею.

У мене в кімнаті мерзне вода. У „Всевидаті” горять залізни „бубечики”, з димом і чадом, але тепло. Тут сходиться вся пишуча братія: Олекса Слісаренко, Яків Савченко; зазначає з „Книжкової палати” Меженко. Інколи заходить Василь Еланський, яснорусявий, з борідкою й блакитними очима (мабуть, тому блакитний), — нагадує трохи Пісарєва. Приходить до Тичини: вони товариші, на „ти”. Часом заходить Юрій Нарбут, високий, ставний, в короткій оксамитній куртці, з м'якою пов'язкою на шії. Постать дуже маркантна, — сміле, живе обличчя, незалежні рухи. Мистець!

Вечорами збираємося в „Кривому Джімі” — клуб-каварня-шиночок, де сходиться богема: московсько-жидівська і наша. З росіян-письменників, що напхалися з голодного Петербургу-Петрограду, — впадає в вічі досить характеристична постать Іллі Еренбурга; мішкувата, з великою семі-

ською головою, спокійними, розумними очима, в яких усе тліє іскорка іронії; з неодмінною люлькою в зубах. Високий, чорний і нахабний Венгеров, з мефістофельським, злорадним усміхом, яким обдаровує нас, українців, як нижчесортний елемент, що й собі претяся в мистецтво та літературу. У „Кривому Джімі“ відбуваються авторські виступи. Початок дали росіяни. Приїздив Макавейський, тонкий, високий, у фраківі, з проділом від чола до комірця позаду; читав свою поему „Змій“. Еренбург читав переважно свою прозу, десь у якійсь мансарді, високим дискантом, „нараспев“, патетично. Вірші його в „Кривому Джімі“ читали актори:

„Наші внуки будут удівляться, перефеліставая страници учебніка:
четирнадцатий, шестнадцатий, девнадцатий. „Как они
жілі, бедние, бедние“.

Далі потяглися й наші зі своїми виступами в „Кривому Джімі“. В українських київських традиціях не було тієї моди. Перший, здається, розпочав її Ярошенко, чи Клим Поліщук. Став на помості, в чорному вбранні, здоровий, вродливий, з чорним чубом, демонічним поглядом, та читає з пам'яті свої вірші, і збився. Хтось із залі підказує йому. Клим продовжує та й знов забув. — Як там? — киває пальцем до Ярошенка. Той підказує. Клим валить далі. Заля регоче.

Наймолодший з-поміж нас усіх Володимир Ярошенко, з хлоп'ячим рожевим обличчям, короткозорий, у пенсне, виявляв найбільше ініціативи та енергії в громадському й літературному житті. Втесався якимось до „Всеvidату“, нав'язав зв'язки з письменниками-чужинцями (москалі й жиди) та ввів і нас усіх у той новопоп'явлений Вавилон.

Не знаю, в кого постала перша думка видавати літературний журнал „Музагет“, здається, в Меженка, а назву подав Загул. Ми стали збиратися, переважно у Михайла Жукка, для конкретного обговорення тієї справи. Невисокий щуплий Михайло Жук мешкав тоді на Маріноблаговіщенській вулиці. Маляр краківської школи, добрий портретист, писав також вірші. Невеликий на зріст, з обличчям сірої людини, завжди в круглій кімнатній шапочці та капцях. Він узявся зразу робити портрети всіх письменників наших для „Музагету“ і дав цілу їх серію, починаючи від сонцеклярнетного Тичини. Ставився Жук дуже критично до всяких тодішніх „модерністів“, чи пак футуристів, із Семенком на чолі, як до модерністів у малярстві. Дуже приємне враження робив Юрій Меженко (Іванів), критик і письменник. Жвавий, інтелігентний, з тонким блідим обличчям. Працював у Книжковій палаті як фаховий бібліолог. „Музагет“ згрупував біля себе цілий гурт тодішніх київських поетів і письменників. Михайло Івченко, високий, елегантний брюнет, із синіми

очима. Дуже поважний, неговіркий, новеліст; стрункий, чорнявий Яків Савченко, військової „виправки” молодий чоловік, поет-символіст, з літературно-критичним хистом. Великий, дорідний, як чорнозем, Олекса Слісаренко, із смагливим обличчям, чорнявий і веселий поет, символіст-футурист, по-вен творчого розгону, не загнуданого ще в якісь устійнені мистецькі шори. Тихий і скромний Мочульський, немов у передчутті близької смерті, помістив у „Музагеті” вірш-реквієм: „Я сходжу в чорне підземелля, де смерть назустріч простягає руки”, чи щось подібне. Небавом умер з тифу. А Наталя Романович перечитала мені якось вірш Стешенка, який ніколи віршів не писав, з таким самим передчуттям смерті, за місяць перед його вбивством. А втім, смерть була тоді явищем, сподіваним кожному мить. Усіх нас вразила передчасна смерть Ю. Нарбута. Він часто заходив до „Всевида-ту”, завжди справляв вражіння здорової, життєрадісної людини. Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук „невідомих” бандитів. В дійсності московсько-більшевицька рука нищила пляново українських діячів культури, як от Стешенка та інші.

На одних наших музагетських зборах здибала я вперше Миколу Зерова. Невеликого росту, все привітно усмінений бадьорий, і дотепний. Сміявся, закриваючи рукою щербаті зуби. В чорному пальтичку, із синім шаликом крут шні, мав щось завжди веселого сказати притишенням голосом, нахилившись близько. А для веселих завваг та сатири було чимало приводів і тем. Ми завжди давали собі волю в глумливих жартах, ідучи вулицею після зборів. Ми якось сходилися з паном Миколою в симпатіях та антипатіях до різних типів, з якими доводилося раз-у-раз стикатись у нашій „Всевидаті” та „Кривому Джімі”. У засіданнях „Музагету” брав участь також Павло Филипович, пострижений їжаком, стрункий, високий шатен; тихий і скромний. Цікаво, що ніколи не бував у нас Максим Рильський, і не належав до групи „Музагету”, взагалі в той час не було про нього чути. Зате належали сюди обоє Дубровські, молодий поет Микола Терещенко, Лесь Курбас та Дмитро Загул, один з визначних музагетівців, автор тієї назви, мовник та літературознавець, а зокрема знавець стародавнього орієнту, стародавніх літератур. Вищесерднього росту, з якимсь нерегулярним обличчям, заломленим носом, широкорозсадженими очима, буковинець родом. Писав ліричні вірші, які йому не завжди вдавалися (як от у „Музагеті”), казав, що не може нічого із себе вижесати, силкуючись, очевидно, на щось екстра „сезонне”. Як ерудит, літературний критик, був цікавіший.

Тоді саме з’явився в Києві Коряк. Приїхав з Харкова,

делегований партією спеціально кооптувати київських письменників для журналу (не можу пригадати назви), який мав виходити, чи вже виходив у Харкові. Володимир Коряк був мабуть членом редакційної колегії цього журналу, мав якісь кошти, асигновані для цієї „кооптації“ голодних київських письменників. Запросив він і мене на якийсь обід, чи вечерю до „Метрополю“, разом з іншими колегами моїми. Одночасно з Коряком появилася молода дорідна дівчина, приблизно в такому самому вбранні, як я, — свитина та хустка, стиль тієї самої зими, — Галина Орлівна. Вона явно приїхала до Києва робити письменницьку кар'єру; при кожній нагоді розгортала зшиток, що все носила при собі, й читала свої імпресіоністичні поезо-прози — „Перед брамою“. Корячок захоплювався нею. Це був милий, інтелігентний молодий чоловік, тендітної будови, з інтелігентним обличчям, темними розумними очима. З лиця нагадував мені когось, — так мені здавалось. Спершу ми всі київські письменники ставилися до нього доволі стримано, хоч на вечерю з ним до „Метрополю“ охоче ходили й намагалися використати цю нагоду сумлінно. Він декому пропонував навіть гроші, як завдаток гонорару за майбутній твір, як це було зі мною. Від авансу я відмовилася, з багатьох зрозумілих причин, але перше застережне ставлення до Коряка хутко розвіювалось. Лаю перед ним большевиків з цілою одвертою ширістю; знайшла йому мешкання в Дубровських та запросила я-кось до себе. Знайомлю його з сестрою Ядвігою Домбровською. Корячок зразу трохи не кидається їй в обійми з радості й захоплення. — Ви Ядвіга Домбровська, із Соболівки? Таж я п'ять років ношу мрію про вас, закоханий з тієї хвилини, як ви прийшли в редакцію „Засіву“.

Вона трохи недомисленно дивиться на нього. — Ви помиляєтесь, мабуть. Я ніколи до „Засіву“ не заходила і живу в Києві шойно третій рік. — Він пантеличиться, розгублюється, дивиться на неї, здивовано.

— Таж це я була, пане Коряк, — вміуюся, сміючись. — Ви сиділи за столиком у великій порожній світлиці, чи пак темниці; я принесла передплату на „Засів“ для неї, Ядвіги Домбровської.

— То це ви були? — кидається він з черги до мене, хпає мої руки, тисне й трусить. — То це ви були в синьому кожушку, з білим великим ковніром, у білій смушевій шапці. Бідний хлопець такий зворушений, схвилюваний, що мені ніяково від цього. — Вся ваша мрія, — сміюся, — була в цім кожусі та білій смушевій шапці. А ось тепер на мені військовий непромокальний плащ і фіодетова камілавка. І розвіяна мрія.

Сміємося всі троє.

Врешті вийшло перше (і останнє) число „Музагету”, — солідних розмірів книжка, з портретами: Тичини, Загула та Ярошенка (або Меженка, достотно не пригадую собі). Дехто кепкував з назви, мовляв, „Муза геть”! — Та альманах, хоч не блистів нічим особливим, — не був і найгірший. Хто що міг у цих виїняткових важких умовах, моральних і матеріяльних, дати, — дав. Уже не пригадую собі його повного змісту, але був це своєрідний документ часу та вияву волі нашого гуртка, — таких, як я, „дрворубів” змерзлих та голондних.

Тієї зими вийшла й моя книжка, тільки в першій її половині; — збірка всіх оповідань, друканих упродовж чотирьох років (1910-13) в „Українській хаті”, з одним новим, ніде ще не друканим оповіданням п.з. „Пісня на одній струні”. Збірка мала загальну назву „Похід життя”, а друк її розпочав Комендант (видавництво „Сяйво”), але зник десь із Києва, не з’являючись пів року, і я продала недодруковану книжку „Книгоспілці”, яка її видала. Це мабуть, єдиний випадок не тільки в моїм житті, але в українській дійсності, що письменник „накрив” видавця. „Музагет” також вийшов під фірмою „Сяйва”, не пригадую собі, як це з ним вийшло.

Знаменно, що ввесь майже „Всевидаг” був об’єднений українцями, від голови до возного, за виїнятком цензури жидівки. Назверх доволі добродушна і, мабуть, дурна, мало тямилла українську мову, а літературу поготів, але партійна комуністка — вистарчальний ценз для советського цензора. Перечитала якось цю мою книжку й поклала резолюцію „разрешается”, ще й сказала мені із золотозубою посмішкою — „прочла с удовольствием”.

Досить можлива атмосфера перших місяців у „Всевидагі” ставала щораз задушливішою. У Києві шалів терор, — з-за кордону доходили якісь каламутні чутки: Петлюра, Польща, Антанта. Чека викрило польську підпільно-військову організацію й розстріляло 27 душ одної ночі, в тім числі й небогу моєї господині. До „Всевидагу” почали навідуватись недвозначно підозрілі типи. Якийсь тип з гострою борідкою, в чорних окулярах, унадився день-у-день прилазити до нашої кімнати, підсідав до Бендзі, немолодого журналіста, есдека, з дрібним зім’ятим личком. Дехто радив Бендзі ушитися десь від цього „тілоохоронителя”: той чомусь злегковажив цю остерогу. Одного дня „тілоохоронець” з’явився з другим, забрали Бендзю й більш ми про нього не чули. Після цього ушився десь Слісаренко, заховавшись у нетях глухої провінції. Потім Яків Савченко сказав мені тихо, що їде на захід, і зник. Щораз рідше показувався у нас Филипович і Зеров. А з Тичиною робилася якась прикра метаморфоза. Тримався з усіма офіційно, дуже діловито, ревно

виконуючи свої обов'язки, став виразно „корчити“ з себе „начальство“, в поведінці аристократичний. Якось раптово майже зник давній милий Тичинка; появилася нова його еманация, чужа, несимпатична. Мабуть, тоді вже почав він звертати на шлях советського „дворянства“, робити кар'єру. Ми не балакали майже, не посміхались навіть до себе. Не доводилося мені здибуватися й з давніми приятелями: Ніковським, Зайцевим, Л. Чикаленком. Тільки з Єфремовим ми зустрічалися часто. Він жив на Гоголівській, як і я (я під 7, а він під 27). Ідучи попри мою хату, він часто заходив до мене; я заглядала до нього при кожній важливішій нагоді. Та ось заходить до мене якось Андрій Ніковський. — Як ви могли прийняти до „Музагету“ таку погань, як Клим Поліщук? — каже. — Таж це безпринципова ганчірка, вчорашній співробітник чорносотенного „Колокола“, а завтрашній большевицький підголосок. Андрій неначе виворожив з карт. Десь дуже хутко Клим почав виписувати по большевицьких часописах советохвальні гимни, паплюжити Петлюрівщину, Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, називаючи їх „жовтоблакитними шершнями“. А до „Музагету“ прийняли його Ярошенко з Савченком. Я навіть не знала тоді про його минуле.

При тій нагоді Ніковський передав мені запрошення на ювілейний бенкет в честь Сергія Єфремова, що відбувся нелегально й законспіровано в будинку Наукового Т-ва імени Шеченка на Трисвятительській вул.

У позиченій сукні й черевиках пішла я туди, де зібралася біля сотні „втаємничених“. У декілька рядів поставлених довжелезних столів вгиналися під усякою всячиною, про яку я мала тільки романтичний спогад після двох років справжнього голоду в Києві. Бенкет улаштували: Книгоспілка, Дніпросоюз та інші кооперативні установи. Вечір випав урочистий, у теплому настрої, з промовами в честь ювілянта, загальнолюбленого, шанованого всіма Сергія Єфремова. Зворушений він відповідав на привіти. І попри шедру заставу страв та питва бенкет цей нагадував трохи трапезу перших християн, захованих у катакомбах від посіпак новітніх Неронів та Діоклетіяннів. Принаймні, таке почуття в мене. Напроти сиділа лікарка Віра Матушевська і плакала гірко. Саме недавно наспіла з-за кордону вістка про смерть Федора Матушевського в Атенях. А що я знала й любила добрячого, лагідного п. Федора, плюс увесь мій катакомбний настрій, то й мені зібралася на плач, в чім у мене ніколи труднощів не було. Біля мене сиділи по обох боках Павло Зайців та Левко Чикаленко, підливали мені раз-у-раз до чарки, клали щось на тарель, я все поглинала, як прірва, рясно скроплюючи слізьми, уперше за два роки відчуваючи блаженну ситість

шлунку. Ось комплекс людського й тваринного впомісь.

Восени 1919 року приїхав з Харкова професор ботаніки Олександр Соколовський з жінкою й дитиною та наняв кімнату у моєї господині. Ми познайомилися хутко і подружили. Виявилось — дуже милі люди, добрі українці, інтелігентні. Вона чорнява, скромна, навіть сором'язлива жінка; він якийсь замурзаний блондин, із сіроздивованим виразом, незвичайно симпатичний, культурний і добрий. Не можу збагнути, яким чином він міг потрапити під час процесу СВУ в прокурорські свідки, чи навіть у прокурори, проти Єфремова, Ніковського, Старицької-Черняхівської? Тільки такі світові опричники, як большевики, могли доконати такого чуда з людиною. Щось подібне, як і з Тичиною. Вони навіть зуміли цілковито змінити обличчя цього останнього. Коли дивлюся на пізніші портрети Павла Тичини — цього „георгієвського кавалера“ сталінсько-хрущовської гвардії, не можу дошукатися в них найменшої схожості з тим Тичиною, якого я знала. Цілком інше, нове обличчя. Большевики, з цього погляду, справжні чудотворці. Та пізніший „казьонний“ оскаржувач українських патріотів Олександр Соколовський був ще тоді милим порядним Сашком Соколовським. Вони мешкали потім на Гоголівській 19, саме між мною та Єфремовим. У них я познайомилася з Балашем (не пригадую імені), — кременний, червоновидий чоловічина, років понад тридцятку, есер. Сашко також належав до тієї партії. Балаш перебував тоді в Києві нелегально, шився по знайомих, міняючи раз-у-раз вигляд, — раз у кепці та якось балахоні, раз в елегантнім капелюсі й плащі, або в селянській свиті. З ним або й без нього з'являвся рідний по матері його брат Губенко Павло, непоказний на вигляд, з нашішкувато-соромливим поглядом, трохи ніби зіркатими очима. На лиці завжди заблукана усмішка. Говорив стиха, небагато, але все щось дотепне, веселе. Ще не встиг, бувало, сказати, як Балаш уже регоче. Часто доводилось мені здивувати їх у Соколовських, балакати, сміятися при гостиннім столі п. Клави, а то й при чарці якогось самогону. І не впало нікому з нас тоді на думку, як і самому Губенкові, мабуть, що в майбутніх недалеких роках буде знати його вся Україна, аж до самих Карпат як Остапа Вишню.

Тим часом ішло до весни. У „Всевидаті“ знов появилсь тип у чорних окулярах, почав присідати до Загула, розпитував про Лизанівського. Біля мене сидів тоді тихий, мовчазний чоловік, Кончиць. Щось там писав на машині. Раз якось каже мені тихцем: „Той цікавився вами. Я чув, як він доручав нашій цензорці стежити за нами, зокрема вказував

на вас. Вам треба берегтися.” Я подякувала й рішила берегтися, тобто кинути „Всевидат” і зашитися десь. А вістки про якесь порозуміння Петлюри з поляками кружляли щораз упертіше. Єфремов мав якісь солідні відомості. Одного дня хтось постукав до мене. Відчиняю — Яків Савченко. Не було його зо три місяці або й більше. Каже, — був у Кам’янці, де перебуває наш уряд. Настрій, проте, в нього невеселий. Армія без чобіт, без одежі, без амуніції. В уряді розгардіяш, сварня партійна, нема грошей. Петлюра сидить у Варшаві. Отже, потверджується чутка про якусь угоду. У „Всевидаті” щораз менше відвідувачів, і наші люди нібито пороз’їздилися десь. Не видно Зерова, рідко показується Михайло Жук. Тільки обидва Бойчуки бувають часто. Старший Михайло, маляр краківської школи — високий, стрункий, у білій полотняній блюзі, русявий, з ясновеселими очима, осяяний усміхом, захоплений своєю творчістю. Молодший Тимко, низький, майже чорнявий, з веселими очима, також талановитий маляр, але хворий. Усе кутається в плащ, мерзне. Хутко після цього помер з туберкульози.

Розцвітають каштани, чудові київські каштани! Сонце пригріває щораз дужче. Підходить до мене Кончиць, пропонує йти з ним у ліс. У Києві щораз небезпечніше, є вже конкретна погрозка про наступ української армії разом з поляками. Єфремов має певні відомості про договір Петлюри з Пілсудським, з Антантою. Французи величають Петлюру: „генераль Петлюра”. Дають узбрєння для армії. — Петлюра — великий чоловік, — кінчає захоплено Єфремов. Усі осяяні якимись надіями.

Тим часом мандрую з Кончицем у ліс, просто з „Всевидату”. Ідемо сошею кільканадцять кілометрів у напрямі Боярки. В лісах розкинуті т.зв. „дачі”. Ніхто там не мешкає; стоять пустою. В одній з них оселився Кончиць. Ліс молодий, густий, сірою стіною обступив ті „дачі” з усіх боків. Довкола ані душі людської. Настав такий час, що людина людини найбільше боїться, не довіряє, уникає. Заходимо до будиночка. Гарна двоповерхова „дача”, чистенька з деяким урядженням усередині. Складаємо свої пожитки: трохи хліба, бараболі тощо. Смеркає поволі. Кончиць розкладає багаття, ставить на триніжку казанок, збирається варити куліш. Сидимо на пеньках біля вогню. Ліс ще зовсім сірий, ледь-ледь починає впадати в зелений відтінок. Кончиць сидить проти мене, спер на коліні руку, на руці підборіддя й дивиться в вогонь. Лице якесь аскетичне, з чорними глибокими очима. Містик. Років мабуть тридцят пару, під сорок. Каже переконано, півголосом: „Ви не вірите в життя загробне? А воно оточує нас, як павутиння, як водорості. Тепер після війни, терору большевицького, земна атмосфера перепов-

нена духами, як ніколи досі. Ось ми сидимо тут з вами, а навкруги нас аж кишить від них. Тільки це світ безголосий, безматеріальний, недосяжний для наших змислів.”

Я не маю нахилу до містики. Мій спосіб думання й світорозуміння раціоналістичний. Кончицеву містику сприймаю як поезію. А втім, чи весь усесвіт, з цілою механікою своєю і людське життя з народженням, любов'ю та смертю, і сама людина — не одна велика містерія? Слухаю Кончиця і навіть не перечу йому. Людина вірить у те, що найбільше відповідає її смакам, потребам, що заспокоює її душевну, життєву тугу. І саме в цьому найбільший глузд життя. Але він цікава, приємна людина. Власне, приємна; що її приязність не заваджає, не шкодить, не мутить спокою. Навіть ріжниця статі не входить тут в рахубу, просто не існує. І тому я без сумніву пішла з ним, з почуттям абсолютного спокою, довір'я і волі. Почувати себе вільно й спокійно в товаристві іншої людини, — найбільша вартість людських взаємин. З таким солодким почуттям перебула я декілька днів у тому лісі. Врешті йдемо довідатися, що діється в Києві. Вже в дорозі чуємо, що большевики тікають. Коли підходимо до широкого шляху, бачимо оддалік валки, що покvapно сунуть на схід, за Дніпро. Ідемо узбіч, виминаючи цей „чорний шлях”. З полудня добираємось до Києва; бічними вулицями: Святославською, Несторівською до „Всевидату”. Але „Всевидату” нема. Куриться величезне згарище, з чорними челюстями вестибюлю, з чорними ямами вікон, — чудовий дім Крушевського, в якому містився „Всевидат”, в якому було колись технічне бюро „Лозинський і син”, де я півтора року проробляла всякі магічні бюрові штуки, де... Хтось несподівано бере мене під руку й відводить набік. Яків Савченко. — Кіннота Тютюнника вже на Куренівці. Азіятів, — як вимело. Тільки шпиків їхніх повно слідкує за нами. Але ж давали чосу!..

— Це вони спалили? — показую на згарище. А радість просто окрилює, на саму думку, що їх уже нема.

— А хто ж? Азіятська тактика, тікати й палити все недограбоване. Вони б увесь Київ спалили радо, тільки не встигли.

— Всі наші живі, здорові?

— Бачив тільки Загула та Ярошенка. Заходив до вас...

Оповідую йому про своє несподіване сховище. Жаліємо, що не забралися туди гуріом. А в перших днях травня поляки зайняли Київ. На цьому періоді зупинятись не буду. Пригадую собі тільки цей блакитний, соняшний день десятого червня. Я одяглася в прегарну вечірню сукню, що принагідно купила в одній дами, після непромокального офіцерського плаща, й пішла до українського клубу на Пушкінсь-

ку 1, щоб побачитися зі знайомими, зорієнтуватися в ситуації. Обідаємо з Дубровськими разом. Підкликає мене рукою Ніковський.

— Ви знаєте, що через годину поляки покидають Київ? — каже півголосом. — Постарайтеся зараз дістатися на станцію.

— А ви? — питаюся.

— Я ще не знаю; — діти.

— Дітей треба забрати. Я біжу по них.

— Ні, ні, це неможливе. Нема вже коли. А втім... через місяць вернемось. Бувайте здорові.

— А Єфремов? — питаю.

— Саме жду його, будемо разом рішати.

Прощаюся з Дубровськими. Вони лишаються. Дома вже не застаю нікого. Господиня моя, полька, вже виїхала. Біжу до сестри Ядвіги. Її також нема вже, — з синком і чоловіком поїхала на станцію. Вбігаю в свою кімнату й хвилину стою розгублена. — Що ж тут забирати з собою? Рукописи, пам'ятки? Брати, щоб запропастити десь у дорозі. Адже ж лечу в невідоме. А втім... через місяць, можливо, повернемося. Може, через два. Мій практичний змісл виявляється в останній хвилині, — беру милі листи від Бориса П. та зубну щіточку, ховаю за викоти своєї вечорової сукні з чорного плюшу, золотої гіпюри й рожевого тюлю і покидаю Київ назавжди.

Галина Журба

ВЕЛИКА ВТРАТА

Перед самим закінченням друку нашого збірника, несподівано, як грім серед ясної днини, впала тяжка й невідклична вістка: 7 вересня 1962 року, о 6 годині ранку в Пілгрім Стейт Гаспітал'і на Лонг Айленд, на шістьдесят восьмому році стражденного життя помер

Тодось Осьмачка

Народився він 16 травня 1895 року в селянській родині, в селі Куцівка на Київщині. Перший його твір — поема „Думи солдата“, 1916 року, спрямований проти російського царату й тодішньої війни, до нас не дійшов, знищений, очевидно, царською поліцією. За написання й розповсюдження цього твору серед вояків автор потрапив під військово-польовий суд і від неминучого розстрілу його врятувала революція 1917 року. Вийшовши на волю, бере активну участь в національно-державному відродженні України, учителює й багато пише.

1922-1925 р.р. належав до літературного об'єднання: спочатку ЛАНКА, до якої, крім нього, входили: Григорій Косинка, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, а пізніше (1926) — до МАРС'у — Майстерні Революційного Слова, — до якої, крім згаданих „данківців“, пристали ще: Марія Галич, Борис Тенета, Іван Багряний і, здається, Дмитро Тась. Від 1930 року зазнав від більшовицьких володарів систематичного переслідування, кількарічного арешту, допитів, будинку божевільних (Кирилівка), втечі на село й повного забуття й мовчання. Року 1943 покидає батьківщину й вирушає на Захід. Тут багато пише й видає свої твори. На еміграції належав (1946-49) до Мистецького Українського Руху — МУР'у, а востаннє — до Об'єднання Українських Письменників в екзилі „Слово“.

Залишив по собі чималу літературну спадщину. Збірки

*Тодось Осьмачка
(16.5. 1895 - 7. 9. 1962)*

поезій: „Круча” (1922), „Скитські вогні” (1925), „Клекіт” (1928), „Сучасникам” (1943), поема „Поет” (1947), „Китиці часу” (1953), „Із-під світу” (1954), повісті: „Старший боярин” (1946), „План до двору” (1951), „Ротонда душогубців” (1956) та її англомовний варіант *Red Assassins* (1959); переклади: Вільям Шекспір — „Макбет” (1930), Оскар Вайлд „Баляда редінгської в'язниці” (1957), і нарешті передсмертна монументальна праця — Вільям Шекспір „Трагедія Макбет і Король Генрі IV” (обидві частини цієї історичної драми) (1962). Залишилися також розкидані по різних газетах та журналах оповідання, спогади, статті, афоризми та думки. Рештки чудом урятованої архівної спадщини поета чекають на свого дослідника й упорядника.

Відійшов від нас великий поет нашої доби. Поет, що його значіння на сьогодні ми, навіть, ще неспроможні належно оцінити.

Відійшов від нас один із основників і яскравих творців пореволюційної доби нашої поезії, багатой на мистецькі ідеї, осяги й трагічні ситуації.

Відійшов поет неповторної внутрішньої сили, самобутнього, йому тільки властивого поетичного слова й образу, що вирости з праглибин народу нашого.

Відійшов воістину народній поет, що все своє трагічне життя носив у душі й творчості велику любов, скорботу й муку народню.

Відійшов великий правдолюб і незрадливий син свого народу й своєї поневоленої Батьківщини.

Вічна Йому пам'ять!

ЧУЖОЗЕМНІ ПОЕТИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

ДЕЯКІ КРИТИЧНІ УВАГИ ДО КНИГИ СВЯТОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

„ПОЕТИ ЗАХОДУ“

Збірник „Поети заходу” свідчить про широчінь зацікавленень Гординського в світовій літературі.

Щоб перекласти Війона — це чудо ХУ століття, потрібне не тільки знання історичного розвитку французької мови, а також і жаргону. „Час, що все стирає, не міг стерти й не знищить у майбутньому Війона”, — так сказав у зверненні до читачів поезій Війона Клеман Маро. Серед прекрасних перекладів Гординського особливу увагу привертає „Епітафія у формі балади”, яка в оригіналі має підзаголовок „Що відчував Війон та його товариші, очікуючи, що їх повісять”.

Як відомо, Війон був засуджений у Парижі в кінці 1462 року до страти через повішення. Після апеляції цей вирок був замінений 5 січня 1463 року на заслання. Від цієї дати слід Війона зникає. Безперечно, він уже не був живий, коли 1489 року з'явився перший випуск його творів, з яких деякі вірші стосуються судового процесу 1462-1463 р.р. („Чотиривірш”, „Епітафія”, „Балада апелю”, „Прохання до Парляменту”).

„Епітафія у формі балади” — сильна, хвилююча річ, яка зворушує своєю ширістю, — перекладена близько до оригінального тексту, передано дух її й звучання.

Викликає цікавість вірш Гійома Аполінера „Відповідь запорізьких козаків царгородському султанові”. Узнявши для свого твору цю тему, автор подекуди дає своє тлумачення знаменитої відповіді запорожців султанові, однак цілком у дусі гумору запорожців, і робить це досить дотепно. Особливості його дотепу й шпигучкого гумору перекладено старанно.

Зміни, що вінс перекладач у поемі „Мазепа”, здебільшого виправдані тим, що Віктор Гюго мав хибну уяву про природу України. Захоплений однойменною поемою Байрона, Віктор Гюго написав великими мазками яскраве історичне полотно, не турбуючись за тло, не перевіряючи його.

Переклад, без сумніву, зроблено майстерно, та подекуди трапляються деякі недоліки. Наприклад, невдало віддано 3-й рядок у 2-й строфі „Розбавлених катів”:

„Коли натішила його безсила мука
Розбавлених катів”.

Гординський Святослав. ПОЕТИ ЗАХОДУ. 60 перекладів з поезій латинської, італійської, французької, англійської, американської, німецької і польської. Нью-Йорк. Літературно-художественний клуб. 136 сторінок.

Цей новотвір „розбавлених” не можна визнати за вдалий. Краще було б „зраділих”, „розвеселених”, „потішених”, „розгуляних”, а може й „розбещених”.

У передостанньому рядку третьої строфи автор простим виразом „Мов чорна хмара, де звивається блискавка” дає образ вогняної гадюки. Тим часом перекладач уживає тут подвійного іменника „блискавка-змія”, ускладнюючи цей образ виразом „хмару чорнокрилу”.

Гординський уживає порівняння „Кінь скаче, з гривою своєю в перегоні...” замість авторового „з вітром в перегоні” (2-й рядок 6-ої строфи).

Недобре в тексті звучить ужите для рими слово „поре” — „І сонця корабель, що їхні хвилі поре” (4-й рядок 8-ої строфи).

В останньому рядку 11-ої строфи є певний відхід від оригіналу: в автора „Поринає, як гола рука”, а в перекладача — „Мов рамено з ножем”.

9 і 10 строфи перекладено дуже гарно, близько до оригіналу, передано його зміст і дух, як і звучання.

Так само зразково перекладено весь 2-й розділ поеми.

Барвисту лірику Поля Валері, зокрема „Загублене вино” перекладено чудесно. Одначе, труднощі перекладу примушують переставляти рядки оригіналу, як це й сталося з передостанньою строфою згаданого вірша.

Дуже цінно, що Гординський вмістив у свій збірник поему Едгара Аллена По „Крук”. Це ж, без сумніву, найкраща американська поема і найоригінальніша в англомовній літературі. Крім того, подаючи значну кількість перекладів Бодлера, не можна не дати Едгара По, про якого Бодлер писав, що він знаходив чимало спільного з американським автором. „Я бачив не тільки сюжети, про які я мріяв, але й речення, про які я думав, а він писав на двадцять років раніш”, — висловився Бодлер про деякі фрагменти творів Едгара По.

Бодлера й По єднає те, що Бодлер перекладав останнього. Завдяки чудесним перекладам Бодлера, По мав значно більший успіх у Франції, ніж в Америці.

Поему „Крук” перекладено з великою майстерністю, близько до оригіналу, передано зміст, дух і звучання. Перекладач вимережив поему алітераціями, такими характерними для По та зокрема для цієї поеми. Мелодія „Крука” великою мірою залежить від алітерації та від частого застосування подібних звуків у незвичайних місцях.

Цікава історія рефрену, який Едгар По добрав до поеми „Крук”. У своїй „Філософії композиції” він зазначає, що рефрен, так, як його звичайно вживали, був лише пристосований до ліричної строфи, але залежав щодо враження від сили однотонности, як звука, так і думки. Едгар По ви-

рішив внести в рефрен зміни, зробити його різноманітним і тим самим побільшити ефект. Він поєднав одноманітність звука з варіантами думки. „Я вирішив викликати раз-у-раз нові ефекти, міняючи пристосування до рефрена (application), а сам рефрен залишаючи здебільшого незмінним”.

Тому, що слова, які зв'язують рефрен із строфою, мають постійно мінятись, По вважав, що рефрен мусить бути дуже короткий (одне слово), бо можливість варіацій залежить від стислості речення. Підкреслює, що рефрен лише тоді буде мати силу, коли, замикаючи строфу, він буде звучний і відбиватиме протяжну виразність. Він вирішив, що такими звуками мусять бути довге *o* — найзвучніший голосний звук, сполучений з *r* — найсильнішим експлозивно-вібраційним приголосним. Так виникло в нього знамените „Nevermore”. „Nevermore” повторюється, починаючи з 8-ої строфи й кінчаючи 18-ою. Варіанти рефрену „Evermore” і „Nothingmore”, що повторюється в інших строфах, мають так само протяжний звук *o* і *r*. Отже, у всіх строфах рефрен є звучний, виразний, протяжний. В цій єдності сила враження, а звук, подібний до крякання, асоціюється з криком.

Рефрен 14, 16 і 17 строф „Крук”: „Ніколи і не жди” в перекладі не викликає того враження, що дає оригінал. „Ніколи,” звучить дуже м'яко. В подібному рефрені літера *L* мусить бути виключена.

Не можна погодитися з твердженням, яке подає перекладач у примітці про Едгара По, що „Крук” був написаний упродовж одного дня в Філядельфії.

За останні десятиріччя появилoся чимало критичних і мемуарних публікацій, що висвітлюють літературну історію поеми „Крук”. Зокрема, після статті д-ра Вільяма Елліота Гріффіса, що була надрукована в „Нью-Йорк Таймс’і” за 20 січня 1924 року, питання історії написання поеми „Крук” можна вважати за в’яснене. Д-р Вільям Елліот Гріффіс, довголітній пастор голландської реформованої церкви, відомий свого часу письменник, авторитетний знавець Далекого Сходу, зокрема Японії, збирач матеріалів про Едгара По того часу, — стверджує, що численні документи й факти, які він простудіював, свідчать, що шедевр Едгара По „Крук” — не творчий наслідок несподіваного надхнення, а результат продуманої і довгої кропіткої літературної праці автора.

„Ми подаємо ті факти, — писав Вільям Елліот Гріффіс, — які нам відомі — факти, про які ми нещодавно довідалися від бездоганного свідка. І тоді буде зрозуміло, що ідея поеми „Крук” була задумана 1842 року, працював він над поемою протягом 1843 й 1844 років, а видрукувана вона, як це добре відомо, в Американському „Віг Ревю” в лютому 1845 року за підписом „Quarles”. Авторство було оголошене в

Міррорі” за кілька днів до того, як було видрукувано в „Віг Ревю”, після того, як Едгар По прочитав усю поему в товаристві, і невдовзі після її появи автоство було встановлене.¹ Місце народження безсмертної лірики не Фордем, а Саратога Спрінгс, Н. Й. Тут в місцевості, яка тепер називається „Яддо”, на схід від селища, на шляху до озера, була розкішна частина лісу, поділена струмками, що були колись з форелею, і ставками, а тепер це маєток Спенсера Траска.”

Цей маєток в середині 19 століття, коли тут бував часто Едгар По, належав власникові Джонові Баргітові. Його син Джеймс Баргіта лишив по собі докладну розповідь про перебування в маєтку його батька Едгара По та про деякі моменти його праці над поемою „Крук”, що д-р Вільям Елліот Гріффіс використав для згаданої вище своєї студії.

Серед гарно вбраного натовпу, що відвідував Баргіта, був один пан, що скидався на мексиканця, унікав натовпу, блукав насамоті в гущавині первісних лісів, щось промовляв. Цей відвідувач, що після деклямацій сідав на лаву між деревами й щось записував, був Едгар По, який заволодів серцем Баргітового сина Джеймса у 1842 р.

„Влітку 1843 р. По знову відвідав Баргіта, — пише далі Гріффіс, — і цього разу він і хлопець стали близькими приятелями, обставина, що проливає деяке світло на справжній характер По. Йому й досі подобалась його улюблена лавка під смереками близько ставка. Пан з темними очима, як це хлопець добре пригадає, походжав сюди й туди, розмовляючи й щось оповідаючи сам собі.

„Одного дня, який ніколи не зникав з його пам’яті, хлопець ловив форелі в ставку проти старого млина. Наловивши повне відро, він вертався додому, забувши про відвідувачів, не підозрюючи, що хтось може бути близько, як раптом мовчанку ввірвала звучна луна „Невермор”. Коли він наближався додому, звучні багатоскладові слова лунали над ставком і відгукувалися луною через рівномірні проміжки”.

„Звук, який було чути з лісу, здавалося, належав комусь, хто читав уголос, хоч лише одно слово „Невермор” можна було відрізнити. Хлопець, здивований до переляку, не знав, що думати, бо ніколи не чув цього дивного слова в такому звучанні. Як він наближався до причалу, він міг уже чути цілі рядки і вхопити регулярний ритм звуку. Він зрозу-

¹ В той час Едгар По був заступником видавця в Нью-Йоркському „Івнінг Міррор”, і, як пише Н.П. Вілліс у передмові, „Ми одержали дозвіл скопіювати (перед публікацією) з другого числа „Американського Ревю“ знамениту поему Едгара По“. Він закінчує словами: „Поєма назавжди залишиться в пам’яті кожного, хто її прочитає“. О. В.

мів, що хтось „деклямує п'єсу”, і це, мабуть, не хто інший. як пан По. Засміявшись на думку, що він так злякався, хлопець наліг на весла, і таємниця була розгадана. Тут був Едгар По в збудженому стані, що ходив сюди й туди на простороні, розчищеній серед дерев, і деклямував поему, що її рефрен так налякав хлопця на віддалі — напівкрякання, напівгрім „Невермор”.

„Коли переляк минув, хлопець вирішив розважитись. Знаючи тепер добре поему, він уже не боявся „мексиканця”. Вистрибнувши на берег з рибою, він підійшов до людини з довгим волоссям і насунутим капелюхом і насмішкувато вигукнув:

„О, що за назва для птаха! Чи хто коли чув про птаха, що називається „Невермор”? ”

„Замість того, щоб подивитись розгнівано або ображено, обличчя По проясніло. Він заплескав у долоні, здавалося, його захопила нова ідея.

„Маю! — скрикнув він. — Якраз те, що мені потрібне. Це буде справжня строфа, яку я потребую, щоб закінчити поему”.

„Після того він сів на лаву й написав перший варіант строфи”.²

„З цього часу спільний інтерес зв'язав хлопця й поета. Закінчивши перший варіант своєї поеми, По передав манускрипт господині маєтку,³ пані Баргіт для критики, розповівши їй, що її син був причиною „строфи з дивним ім'ям”, а він просто переказав хлопцеву прозу на свою власну найкращу поезію”.

Вона порадила деякі зміни й дещо скорегувала, що По вважав за удосконалення. Це була остання літературна праця її життя (вона незабаром померла).

Автор закінчує:

„Поет очевидно використав поради свого критика, бо закінчена праця побачила світ лише через 18 місяців після першого варіанту”.

А ось уривок із книги, що видала в Нью-Йорку 1954 р. Філософська Бібліотека: „Коли читачи поему, дивуєшся, що так багато енергії витрачено на композицію „Крука”. Він довго виношував ідею, мучився, вносив у поему зміни, переробляв її, читав її вголос кожному, хто виявляв хоч найменший інтерес до неї, навіть вислухував, як її критиковали,

² В оригіналі наведено перший варіант першої строфи, який дуже відрізняється від того, що був видрукований. О. В.

³ Мати Джеймса, дружина Джона Баргіта, була жінка значної літературної культури і мала здібність до поезії.

— дивна милість з боку такої запальної й гонористої людини—і, поступово творячи, працював над її завершенням'.⁴

Серед перекладів Гординського значне місце посідає Шарль Бодлер. Перекладено 11 поезій, в тому числі такі довгі й складні, як „Благословення” і „Подорож”.

Переклади виявляють дуже добре знання французької мови. Зроблено їх майстерно. Передано зміст і дух, як також і звучання поезій Бодлера. Багато строф і рядків перекладу цілком віддають зміст і настрій автора оригіналу.

Одначе, треба відзначити, що часто-густо переклади виконано з наміром подекуди прикрасити Бодлера, часом навіть ускладнити засоби поетики, і це не завжди є досягненням. В такому разі це тільки вказує на те, що простоту стилю, зокрема вислову чи зображення в первотворі, не легко віддати в перекладі так само просто, без накопичення засобів поетики і без зміни його семантики.

На нашу думку, перекладач не мусить ставати на шлях співтворчости з автором. Ось як Бодлер, творець модерної поезії, говорить про творчість. „Є в слові, у виразах щось священне, що забороняє робити з цього випадкову гру. Володіти по-мистецькому мовою — це вдаватися до певного чародійства, яке викликає образи”. Бодлер, як Віктор Гюго, Теофіль Готьє, Теодор де Банвіль, мав високу концепцію мистецтва, але відрізнявся від них дуже виразно тим, що було властиве лише йому. Він був фанатиком слова й рими, і був надзвичайно чулий до найменших відтінків. Бодлер говорив: „Треба знайти єдине слово і не обминути жодного відтінку”.

Вражаюча оригінальність його словесної музики, дивовижне багатство образів, інтенсивність висловленого почуття, „смаковита суворість вислову” („La savoureuse sobriété de l'expression”) — все це являє великі труднощі для перекладача, вимагає багато часу й терпіння. Для Бодлера поезія не є гра, а дія і „спосіб жити”. Він вважав, що функція поезії — не висловлювати почуття, веселі або сумні, а зрушувати в читача проблему людських умов і долі і тим самим впливати на нього. „Париж дав мені свій бруд”, — писав Бодлер. — „а я зробив з нього золото”. Він колись казав, що цивілізація полягає не в моторах і газі, а в зменшенні розпусти. Про „Квіти зла” поет висловився так: „Я надзвичайно пишаюсь тим, що я — автор книги, яка викликає жах і страхіття перед розпустою”.

Надзвичайно перечулені, хоробливі нерви Бодлера від-

---

⁴ Lindsay, Philip. *The Haunted Man. A Portrait of Edgar Allan Poe.* The Philosophical Library. New York. 1954.

билися великим спокоєм у його поезії. Він висловлюється хоч і вишукано, але завжди просто й виразно. У цьому одна з рис його хисту. І це не завжди є в перекладах. Так, у перекладі Бодлерового „Благословення” (стор. 23) впадає в око пишномовність другої, інверсійної половини другого рядка, від чого переклад не виграє. Порівняймо цей рядок у перекладі Гординського з дослівним перекладом, що змістом і стилем відповідає первотворові Бодлера:

У перекладача:

Поет з'являється в нудьги земної тьму,

У дослівному перекладі:

Поет з'являється в цей світ нудний.

Оклик „Ah! Que...” (у другій строфі того ж вірша) в перекладі поданий як „Ах, краще...”, що відповідає швидше російській мові, по-українському ж у цьому випадку чи не точніше: „О, краще...”

Слово „вивершує” в рядках:

Вона собі сама, за матерні провини,
В геєнній глибині вивершує костри.

вносить неясність, тоді як в автора це звучить надто виразно:

Вона сама готує в глибині Геєнни
Багата, призначені для матірніх злочинів.
(Дослівний переклад)

Негаразд звучить вираз „під янгольським дозором” — військовий термін, — а мовиться про дитину; краще б „під янгольським доглядом” (У Бодлера „під опікою Янгола”).

Бодлерівське порівняння серця з пташеням, яке „тремтить і б'ється”, в перекладі зовсім не віддано, бо „труситься невпинно” („Благословення”, стор. 24) швидше передає бязкість або відчуття холоду, а не пульс тремтливого поетового серця.

У дальшій строфі перекладач замість „улюбленої тварини” вживає назву „кота”. Авторове завуалювання зникає, звучить прозаїчно.

Дослівний переклад Бодлера:

Як зовсім молоде пташа, яке тремтить і б'ється,
Я видеру це серце криваве з його грудей,
І, щоб наситити мою тварину улюблену,
Я його їй кину на землю з погордою.

Переклад Гординського:

Мов те мале пташа, що труситься невпинно,
Я серце видеру йому з грудей живе

І, кликнувши kota, свого любимця, кину
З погордою йому, хай той сититься й рве!

Звернення поета до Неба автор зображує, як утіху „розкішним тронем”, як утечу від злих людей:

„...блискавки його проникливого розуму
Затушковують вигляд людей лютих.”

(Дослівний переклад)

Тим часом це звернення до Неба перекладач тлумачить як соціальне явище іншого значення, як утечу туди, де поет „Не бачить, як киплять народи в боротьбі”. Адже боротьба може бути й позитивна, і не тільки для певної частини людства чи народів, а й для поета. Отже, втеча від „людей лютих”, щоб знайти в Бога заступництва за мораль і красу (у Бодлера) і, подруге, втеча від того, що „киплять народи в боротьбі” (у перекладача) — різні поняття.

Від виразності перекладу такого складного віршованого твору, як „„Благословення”, де подано долю поета і цілком нове тлумачення прокляття, залежить те, як зрозуміє читач основну думку цього твору.

Прокляття, що тяжить над поетом — давня романтична тема. Та в романтиків воно водночас і позитивне, бо сприяє творчості.

Мюссе: *Les chants désespérés sont les chants les plus beaux...*

Романтики освітлюють вплив розпачу на поетичну творчість, і лише у Фелікса Арвера є натяк на кращі дні в іншому світі.

В поезії ж Бодлера є нове. Воно полягає в спіритуальному значенні. Страждання, що поет має в цьому світі, рятує його в потойбічному житті, бо він прославляє муки як спокуту. Новість цієї поезії в тому, що вона зв'язана не лише з стражданням, а й з явищем спокути, цебто з духовним життям. Отже, прокляття стає благословенням.

Деякий відхід від первотвору, а подекуди й ускладнення його літературно-мистецькими засобами, як бачимо це в поезії „Ідеал”, зменшує силу авторових рядків.

Ось рядки Бодлера в дослівному перекладі:

...Або ти, велика Ніч, донька Мікель-Анджельо,
Що випинаєш мирно в позі дивній
Свої принади вишукані устам Титанів.

У перекладача:

І. Мікельанджельо, твоя це ніч похмурна,
Що пишно тіло в'є і стелить так безжурно
Титанам біля вуст краси своєї чар. (Стор. 26).

Те саме спостерігаємо і в третій строфі „Сонету” „Про тебе спогади”... (стор. 27), де, крім того, в третьому й четвертому рядках утрачено музичність первотвору. Останній рядок дальшої строфи, тієї ж поезії, перекладач мав цілковиту можливість віддати дослівно, замість „ступаєш ти услід, мов тінь, химерним кроком”, уживши: „О, ти, як тінь, ступаєш вслід химерним кроком”, що звучить, безперечно, краще й цілком віддає дух поезії Бодлера.

Вжито російське слово „костри”, замість українського „багаття” або „огнища” („Благословення”, стор. 23).

Слова: Дух, Нудьга, Очі, Янгол, Краса, Пробудження, Смерть, в окремих випадках вжиті в Бодлера з великих літер, слід було лишити незмінними.

Вносить неприємність антиестетичне слово „всякає” в рядках, де мовиться про красуню:

Як сіль у повітря, всякає
Вона у мое життя”. („Гимн”, стор. 37).

Адже є досить синонімів, напр., краще було б „проймає мое життя”.

Невиправдана заміна „попелу” (le cendre) „піском” („Благословення”).

Дослівний переклад Бодлера:

У хліб і вино, призначені для його вуст,
Вони домішують попіл з брудними плювками.

У перекладі Гординського:

До хліба і вина, що він їх їсти буде,
Вони докидують пісок, плювки і бруд.

Вжито невідповідне слово: у Бодлера — руку „тендіну та міцну”, у перекладача, — руку „кволу та міцну” („Благословення”, стор. 24). „Кволу” — поняття протилежне „міцній”; якщо рука квола, то вона не може бути міцною.

Уриваючи на цьому свої зауваження, хочеться закінчити тими словами Бодлера, що він сказав на адресу свого друга Ежена Делякруа: „Навіщо виявляти помилки деталей і мікроскопічних недоліків? Все в цілому таке гарне, що в мене немає на це мужности”.

Олена Васи́лева

ПОЕЗІЯ ПОШИРЕНОЇ ОРКЕСТРИ

Як і всі видання „На горі”, ця збірка видана дбайливо. Складається вона з циклу найновіших поезій Вадима Лесича та, в додаток, з цікавої добірки його поезій у перекладі англійською Патриції Килини та французькою Е.В. (переклади Еммануїла Райса), німецькою (переклади Елізабет Котмайер), польською (переклади Єже Немойовського) та російською (переклади Ігоря Костецького). Збірку завершує ґрунтовна стаття Ігоря Костецького про поезію взагалі й — Лесичеву, зокрема, яка варта спеціального окремого розгляду. Такий спосіб видань можна тільки вітати. Є це свіжий подув не тільки серед видань української еміграційної поезії, а й серед видань українських поетичних новинок взагалі.

Вадим Лесич — поет усталеної репутації. Поет старшого покоління, що розпочало свою поетичну творчість на переломі 20-их і 30-их років нашого століття. Вадим Лесич поет творчо неспокійний. Він постійно, починаючи з перших своїх збірок, до останньої на сьогодні збірки „Крейдяне коло”, — шукає й експериментує. Шукає все нових і свіжих засобів: технічних, мовних і звукописних. Шукає й знаходить. Недаремно й заслужено один із поетів наймолодшого покоління називає Лесича „майстром поетичного звукопису”. П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан в роках свого поетичного розцвіту багато додали до поетичного первня Лесичевої творчості. Але він ніколи не був у їх цілковитому полоні. Бо він умів учитися, але не наслідувати.

У розвороті світової поезії, в шуканні нових образів і нових мовно-поетичних засобів Вадим Лесич ішов шляхами Рільке, Юліана Тувіма, Гарсія Льорки, Поля Елюара і навіть, здається, Бориса Пастернака. Але знову ж таки не як сліпий наслідувач, а як співмандрівник і незалежний неспокійний шукач.

Остання збірка „Крейдяне коло” показує, що Лесич і досі в творчому русі й по-молодечому неспокійний. Він ще далекий від стабілізації. Можливо, він взагалі проти будь-якої стабілізації. Як і в попередніх збірках, так і тут Вадим Лесич — лірик. Лірик чистої марки. Ігор Костецький у своїй післямові навіть пробує класифікувати Лесичеву лірику, поділивши її на дві частини: на ідилічно-елегійну та конфлікт-

---

Вадим Лесич. Крейдяне коло. Поезій зошит своєї. Стаття Ігоря Костецького. Обкладинка Богдана Доманика. Видання „На горі”. Серія „Для аматорів”. Нью-Йорк — Мюнхен, 1960, 101 стор.

но-драматичну. Цей поділ не позбавлений слухності, але він, очевидно, не вичерпний. Вадим Лесич поет складного мистецько-суспільного звучання. Він більше полюбляє зосереджувати свою увагу на окремих проявах, рисах, деталях людини, життя, природи. Любить вслухатися в „душу речей”, природи („Березень”, ст. 20. „День у лісі”, „Ялина” ст. 32); зупиняти увагу на філософських і суспільних проблемах нашого часу („Чорний фільм”, стор. 24, „Із мандрівничих голосів” ст. 29, „Рокованість”, стор. 40, „Не знаю, де ти...” стор. 41); акцентувати увагу на апокаліптичних мотивах приреченості сучасної людини („Поема про час”, I, II, стор. 49-50, „Поворот”, стор. 57, та ін.). Але переважають інтимні та настроєві мотиви („Це порожнеча...”, стор. 7, „Конвалій дрібен день”, стор. 9, „І що ж сталося із мрії”, стор. 10, „Твій смуток...”, стор. 16); ностальгічні („У забуття поволі тонуть”, стор. 23), пейзажні („Кінець літа”, стор. 11), побутові (цикл „Гарлем”, стор. 33-36). В’язанка „З дитинства” вся пройнята глибоким ліризмом, чарівним видовом мивулого, побутово-пейзажною ідилією давно загубленого батьківського дому. Цикл „Поема про час” (стор. 49-54) — це філософська спроба протиставити загубленій ідилії батьківського дому нашу жорстоку дійсність. Це дійсність „у жаху трагедійних масок”, найзвірськішого атомного віку”, „зимної порожнечі”. Звідси: або злобна посмішка з приреченості сучасної людини („Навпроти”, стор. 50), або мезо-вий агностицизм як світогляд („Дегресія в дійсність”, стор. 51), або розпачливе безвихіддя й свідомість приречення („Наче епілог”, стор. 54). Це, правда, не прапор. Це не основний мотив поета. Це лише фіксація деталей сучасності, які поет не хоче й не може оминати.

Вадим Лесич не задоволений дотеперішньою усталеною синтаксою, ба, навіть, семантикою української мови. Він пробує реформувати й деформувати її на свій поетичний лад. Звідси в нього: з а б л у д и в ш і в непрохідних безпуттях днів”, „...профіль б л я к н е на фотографії”, „н а й - з в і р с ь к і ш о г о атомного віку” і т.д. Звідси й „Оставьте нас в спокої” (стор. 22). Не з усім цим можна згодитись. Останнє рішуче неважко. „Остатися, остануся, останешся” є в українській мові. Але чи варто на цій підставі впроваджувати виразний росіянізм? „Оставьте нас у спокої” — це буквально — „Оставьте нас в покое”. І це без потреби. Бож ми маємо чудесний відповідник український: „дайте нам спокій”. Воно зрозуміло: авторові потрібно було „спокої” до „левкої”. Але такий майстер, як Лесич, міг був знайти розв’язку куди щасливішу. Я згадую цю дрібницю не для академічної дискусії. Я згадую про це, щоб підкреслити, які не-

минучі труднощі й невдачі бувають у поетичному словотворенні навіть у досвідченого автора.

При цій нагоді варто згадати про словник „Крейдяно-го кола”. Словникове багатство збірки свідчить, що поет відчуває й розуміє, що наша доба ускладнила тьму, уяву й семантичне відчуття слова до крайніх меж. Що поетична мова навіть 30-х років нашого століття вже не вистачальний засіб. Вона потребує інтенсивного й екстенсивного оновлення. Лесичева остання збірка приносить багато свіжого матеріялу до такого оновлення мови. Він сміливо черпає слова з призабутих джерел старослов'янської мови і з найменш відомих і вивчених етнографічних закутин нашої землі. Він часто бере прості загальноживані, „стерті” слова й поняття та у відповідному синкасичному чи звукописному ряді надає їм свіжого, оновленого звучання. Це праця тяжка, але для кожного поета конечна.

Вадим Лесич полюбляє так званій білий, вільний від традиційної рими, вірш. Тут ритмічний період, чи ритмічна павза є цементуючим чинником його вільного вірша. Але не цурається та залюбки вживає він і традиційної римованої строфи. Слово „традиційної” вживаємо умовно. До Лесичевої поезії воно майже не підходить. Щоб переконатися в цьому, відсилаю читачів хоча б до трьох поезій у збірці: „Це порожнеча...” стор. 7, „Ранок між квітами”, стор. 8, „Кінець літа”, стор. 11. Загальна звукова тональність, ритмічна структура й вишукана асонансова (здебільшого) рима надає умовно традиційній формі цілком оновленого, сучасного звучання.

Формальні осяги збірки високі. Їм присвячено багато слушних завваг у згадуваній уже післямові Ігоря Костецького. Але вони самі собою не подають, чи краще, не окреслюють цілоти духового образу поета. Візьмемо для прикладу поезію „Чорний фільм” (стор. 24). Формальну, докладну до деталей, аналізу цієї поезії читач знайде в післямові Костецького (стор. 72-74). Але вона (ця формальна аналіза) зні на цаль не наближає нас до схоплення сенсу поезії. до її, сказати б, емоційно-ідейного вольтажу, що збурих душу поета і змусив його висловити ту внутрішню духову напругу саме в формі такої поезії. Тривала вагомість поезій Лесича взагалі, а цієї зокрема, якраз полягає в тому, що його твори завжди мають той сенсово-ідейний вольтаж, який надає їм закінченого поетичного чару й бажаного контакту з читачем. Справді бо: вже в самій назві поезії „Чорний фільм” уважний читач уловить сенс, що докладніше розкривається в змісті поезії. „Чорний фільм” — це символ. Символ духової порожнечі, безмістовності, монотонності й мертвотності певного гатунку сучасного фільму. Його глибока антиестетичність,

ерго — антисуспільність полягає чи то в пригодницько-детективних банальностях деяких голівудських виробів, чи то в пропагандивно-обридливих солодкавостях радянської фільмової продукції. „Чорний фільм” це — зло, що поступово переростає в стиль певної доби й певного суспільства. Стиль життя, що загрожує деградацією, що не насажує людину, не підносить її на вищий щабель, а викликає духову й моральну прострацію, первісну психо-фізіологічну реакцію, сновидність поза контролею розуму. Отже, „мистецька природа тих звукорядів”, — за висловом Костецького, — „тих дванадцятьох тонів”, на яких будується активна евфонія Лесичевої поезії”, у даному випадку поезії „Чорний фільм”, — це розпука, це крик проти здичавіння, це протест проти гнилизни, це, нарешті, мрія про гармонійну, справжню людину нашого часу. Ось у чому, на мою думку, полягає функція звукопису Лесичевих поезій, ось у чому їх сила й тривала вагомість.

„Лесичева оркестра поширена. Спроможності її розмашні. До неї долучено фортепіано для „настроевих” етюдів. В її складі є й ксилофон, і дзвіночки, щоб значити речі, сливе невловні. Але панує над усім таки, либонь, духова група, і саме мідна група”.

Це також з післямови Ігоря Костецького. Я виписав це вникливе й дуже вдале означення поезії Вадима Лесича не тільки тому, що воно влучне, що до нього майже нема що додати, а ще й тому, що на закінчення мені хотілося сказати, що з усієї багатозвучної поетичної добірки Вадима Лесича мені найбільше промовляє до серця саме його „духова група”, ота, що „панує над усім” у нього. Бо це є справжній Лесич. Бо в ній найопукліше знайшли своє виявлення три іпостасі кожного справжнього мистецтва: *м а й с т е р н і с т ь*, *с е н с о в і с т ь*, *й і д е й н а н а с н а г а* — речі невловні окремо, речі, яких не можна навчитися з жодного підручника, з якими треба тільки народитись. Мені видається, нарешті, що це в перспективі той основний шлях, яким ітиму надалі Вадим Лесич. Про це свідчать, принаймні, для мене ті речі, які були друквані вже після „Крейдяного кола”. Маю на увазі: „Смерть Шевченка” („Листи до приятелів” ч.ч. 1-2, 1962), три поезії в збірнику „Нові поезії” (ч. 4, 1962), а також ще недруквані речі, особливо такі, як „Елегія про помордованих друзів”, „Інтегральність” та інші, що він їх читав на своєму літературному вечорі в залі УВАН у Нью-Йорку, в червні ц.р.

Б. Подоляк.

ПАНОРАМА СТРАШНОЇ ДОБИ

Засим Дончук. „Прірва“. В-во М. Денисюка. Чикаго. 1959 р.

Доба сталінської колективізації та кривавого розгулу комуністичного терору відображена в численних творах нашої емігрантської літератури. Основним завданням цих творів є залишити майбутнім поколінням українських людей правдиву розповідь жертв і очевидців страшних злочинів, учинених на нашій батьківщині Сталіном та його посіпаками.

Ці твори писалися під іще зовсім свіжим враженням пережитого, до того ще й буквально на другий день після грандіозної світової бійні. Тому марно було б чекати від них якихось літературних вартостей. Не до них було тоді авторам.

Переважає більшість цих книг це більш-менш „олігературені“ спогади, хроніки, серії нарисів, написані поквупом, здебільшого людьми, невправними в літературній техніці. У них немає поглибленої аналізи епохи та її людських характерів; немає в них і історіософічних узагальнень та висновків.

Але попри всі їхні недоліки, ці твори надзвичайно потрібні й цінні. Чим більше їх буде — при чому для читачів найрізноманітніших освітніх рівнів — тим краще. Тематика, якій присвячені вони, ще далеко не вичерпана.

Лише згодом автори цих книг почали дбати про їхню літературну форму, про мовостиль, сюжет, композицію. „Прірва“ належить до тих творів, що їх автори хочуть бути не лише фотографами, але й літераторами. Проте, —добіль матеріалу ще знадто тяжить над цими письменниками.

У „Прірві“, власне, немає нічого, ще не сказаного іншими письменниками. Персонажі й ситуації, виведені в цьому творі, добре відомі нам і з власного досвіду і з інших книг.

Герой твору З. Дончука Тарас Запорожець зазнає таких самих злигоднів, що їх зазнали й мільйони інших советських „громадян“. Довга рука людодського режиму настирливо раз-у-раз сягає по нього. Намагаючись уникнути її, Тарас покидає рідне село, щоб загубитися в масі міської робітничої людності.

З рішучістю, породженою розпачем, він бореться за право жити для себе й для своєї родини. Але режим не хоче дати йому права жити. Не зважаючи на всі зусилля Тараса врятуватися, енкаведистська м'ясорубка кінець-кінцем таки втягує його в свою ненажерливу пащу, і він, наче в прірві, зникає в страшному лябіринті сталінських катівень.

Чи загинув він у череві комуністичного молоха, чи йому пощастило вирватися на „волю”, яка так мало різнилася від „соціалістичних” концтаборів, — у творі не сказано, але це й не істотно. Ми знаємо, що в сталінських концтаборах живо згнили мільйони громадян „країни будованого соціалізму”.

Фабула „Прірви” могла б стати основою роману з багатими історіософічними й психологічними обертонами та підтекстом. Проте, З. Дончука цікавили не обертони й підтекст, а передусім обвинувальний акт проти диктатури насильників і вбивць.

Хоч у центрі твору стоїть Тарас Запорожець, проте ні в ньому, ні в членах його родини, ні в інших персонажах по суті немає нічого індивідуального — не зважаючи на принагідні спроби автора дати їм і особисті вдачі. Усі дійові особи повісті являють собою узагальнені й схематичні людські типи. Доля кожного з них — це доля мільйонів інших українських людей. Автора цікавлять не стільки індивіди, скільки людські маси, не стільки психологія, скільки події.

У деяких епізодах „Прірви” її основний персонаж взагалі не фігурує. Чимало епізодів — розділів твору носять такі загальні назви, як „Конвеєр не зупиняється”, „Позика”, „Страдницький радгосп”, „Загальні збори”, „М'ясозаготівля”, „Преміювання” тощо.

Отже „Прірва” не являє собою роману в сучасному розумінні цього терміну. Це швидше політична повість, широка панорама зловісних часів, серія епізодів, більша чи менша кількість яких не має композиційного значення. Одначе, З. Дончук, хоч він іще й не володіє таємницями сучасної стилістики, проте вміє розповідати, при чому розповідати цікаво й примушувати читачів боліти долею людей, введених ним у своєму творі.

Безперечно, літературна техніка З. Дончука лишає бажати багато кращого. Сентиментально-народницька манера, якої він навчився від наших старих письменників і далі якої він не пішов, сьогодні видається вже застарілою й не задовольняє „софістикованого” читача, звиклого до вишуканіших літературних форм. У „Прірві”, зокрема, забагато побутових деталей та взагалі неістотних подробиць, які лише розріджують загальну атмосферу твору та послаблюють його тональність.

Мовостиль „Прірви” назагал безпретенсійний, і лише зрідка в ній можна натрапити на такі учуднені образи, як, наприклад, „кон'юнктура на його небосхилі викристалізувалася” вимріяна ідилія зустрічі з дружиною” тощо.

Оцінюючи „Прірву” загалом, треба, одначе, відзначити, що, не зважаючи на недоліки літературної техніки її автора,

Його твір у майбутньому, у визволеній від комунізму Україні знайде для себе уважних читачів, яким він дохідливою й простою мовою розповість багато дечого, що конче треба буде знати нашим нащадкам про моторошну добу в історії.

В. С.

МОНОГРАФІЯ Є.П. КИРИЛЮКА ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА .

Нова праця Є.П. Кирилюка про Шевченка вигідно відрізняється від його нарисів „Тарас Григорович Шевченко”, виданого в 1951 р. окремою брошурою, обсягом на 100 сторінок. Нова монографія Є. Кирилюка відзначається більш науковим підходом, порівнюючи з наскрізь ненауковою й надто тенденційною старою брошурою 1951 р. В новій праці подано широкий біографічний матеріал, докладнішу аналізу окремих творів, огляд малярських творів Шевченка, більшу увагу звернуто на аналіз мистецьких особливостей творів Шевченка.

Проте й ця монографія не позбулася деяких негативних рис, властивих попередній праці Є. Кирилюка про Шевченка. Згадавши про два Шевченкових малюнки „Смерть Богдана Хмельницького”, Є. Кирилук пише: „Молодий художник зображує великого сина українського народу, який здійснив бажання й прагнення найширших народніх мас воз'єднатися з єдинокровним російським народом” (25). В іншому місці своєї книги Є. Кирилук пише: „Поет вважав Богдана Хмельницького винним у тому, що він уклав угоду з царизмом” (196). Далі є ще таке місце в книжці: „Він... написав вірш „Якби то ти, Богдане п'яний”, в якому виявив негативне своє ставлення до Б. Хмельницького” (542). „Відвідання України... ще раз нагадало поетові про національне поневолення рідного краю, викликало докір на адресу Богдана Хмельницького („Якби то ти, Богдане...” 555 ст.) Отже, це вихвалюване в Кирилюка „воз'єднання” 1654 р. насправді було угодою Хмельницького з царизмом, наслідком якої було національне поневолення рідного краю. Як бачимо, пропагандивна тирада Кирилюка на 25 стор. нічого спільного не має з тоном наукової розвідки. Більше відваги мав покійний О. І. Білецький, заявивши в 1960 р. на Дев'ятій Шевченківській Конференції в Ленінграді таке: „А подивіться текст „Кобзаря”, де там є таке захоплення Богданом Хмельницьким, захоплення укладеною угодою з царем Олексієм Михайловичем? Немає ніде. Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом” („Збірник праць Дев'ятої Наукової Шевченківської Конференції. К. 1961, сторінка 18).

Розглядаючи побіжно твори Шевченка, в яких поет гостро й рішуче виступає проти Переяславської угоди, проти

Кирилук, Є.П. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість. Київ. Державне Видавництво Художньої Літератури. 1959, стор. 674.

Петра I, проти національного й політичного поневолення Москвою України й українського народу, Є. Кирилюк дає плутані пояснення. Згадавши про „Розриту могилу”, про „Великий Лях”, Кирилюк лає „українських буржуазних націоналістів, цих найлютіших ворогів українського народу”, не дає ніякої аналізи „Розритої могили” і цілковито спотворює ідею „Великого Ляху”, зазначаючи, що в образі першої й другої „душі” Шевченко „уособив українське суспільство, його ставлення до великих історичних подій, зокрема до політики Б. Хмельницького, спрямоване на воз’єднання України з Росією; підтримку ним боротьби Петра I проти іноземних загарбників і зрадника Мазепи” (195).^{*} Унікаючи прямого ствердження виразно зазначеної ідеї, висловленої в Шевченка — засудження Переяславської угоди й перемоги Петра під Полтавою, Кирилюк зазначає, що Шевченко в своїй поемі „висловлював своє обурення й гнів з приводу того, що царизм, козацька старшина, дворянство скористалися з воз’єднання України з Росією, з перемоги над шведами для дальшого гноблення народу” (195). А далі Кирилюк твердить, що Шевченко не оцінив належно „прогресивне значення Полтавської битви”, що Шевченко не міг „всебічно оцінити прогресивне значення діяльності Богдана Хмельницького”

Зразком цілковитого перекручення й викривлення ідеї твору є Кирилюкова аналіза вірша „Іржавець”. Як відомо, Шевченко висловив тут думку, що Україна здобула б перемогу над Петром I під Полтавою, якби Мазепа об’єднався був з полковником Палієм:

Ой пожали б, якби були
Одностайне стале
Та з Фастовським полковником
Гетьмана еднали”.

Цілковом ігноруючи цю ідею, Кирилюк пише, що Шевченко в цьому творі, мовляв, показав, що запорожцям тяжче жилося під владою кримського хана, ніж під московським пануванням.

Аналізуючи поему „Сон”, Кирилюк робить докір Шевченкові що він „недооцінив” „прогресивне значення” діяльності Петра I. Ю. О. Івакін у своїй книзі „Сатира Шевченка” (К. 1959 р.) фактично відкинув подібний докір, зазначаючи, що „скільки-небудь позитивне висвітлення образу Петра I. попросту суперечило б антимонархічному спрямуванню цієї

^{*} В кн. О. І. Білецького і А. І. Дейча „Т.Г. Шевченко“ (К. 1958) читаємо „Три душі — уособлення невідомості, якої так багато в народніх масах“ (89).

сатири” (86). І далі Івакін пише: „Шевченко... показав Петра як деспотичного самодержавного монарха, що будував свою державу на крові й кістках підданих (ким він і був у дійсності)” (87).

Про „Кавказ” Кирилюк цілком слушно пише, що в цій поемі Шевченко „виявив співчуття гнобленим народам „Кавказу” (205). Але відразу ж Кирилюк похопився висловити свій „жаль”, що Шевченко „не міг відобразити паралельний процес — „процес економічного, суспільного й культурного зближення народів Кавказу з російським народом” (205). В „Посланії” Кирилюк побачив тільки виступ Шевченка проти „космополітизму” (?!) і націоналізму (?).

Виявом ненауковости й тенденційности праці Кирилюка є замовчування багатьох фактів із життя й творчости Шевченка, зокрема зв'язків Шевченка з українськими діячами й письменниками. (В цитатах Кирилюк старанно оминає слово „москаль”. Цитуючи листа до Кухаренка (139), Кирилюк пропускає слова: „сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями”. В листі Шевченка до Кухаренка (30 вересня 1842 р.), за словами Кирилюка, „виявляється певна національна обмеженість”. В чому ця обмеженість — Кирилюк соромливо промовчує, не наслідуючись процитувати таке місце з листа: „який мене чорт спіткав і за який гріх, що оце я сповідаюся кацапам черствим кацапським словом”).

Чи не найбільшою хиботою книжки Є. Кирилюка є його намагання показати, що Белінський прихильно ставився до української літератури й до творчости Шевченка. Приписуючи Белінському анонімну рецензію на „Кобзар”* і ігноруючи загальновідомі друківані з підписом Белінського статті, в яких висловлено велику ворожнечу до Шевченка і до української літератури, Кирилюк твердить, що Белінський, мовляв, обстоював „право українських письменників писати своєю рідною мовою”. Насправді Белінський цілковито заперечував усяку можливість розвитку української літератури. Визнаючи, що Белінський дав несправедливий відгук про „Гайдамаки”, Кирилюк ні слова не сказав, у чому полягала ця оцінка Белінського і в чому її несправедливість. Згадуючи відомий вступ до „Гайдамаків”, де Шевченко виступає проти критиків, які „підмовляли поета не писати рідною мовою”, Кирилюк зазначає, що Шевченко виступав тут проти „реакційної критики, що заперечувала саме існуван-

* Видатний дослідник творчости В.Г. Белінського Ю.Г. Оксман заперечує приналежність Белінському цієї анонімної рецензії (Ю.Г. Оксман. *Летопись жизни и творчества В.Г. Беллинского. М. 1958, стор. 568*).

ня української мови". Насправді ж Шевченко тут виступав проти Белінського. В рядках:

Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу.

Шевченко натякає тут на Белінського, який вихваляв у своїх рецензіях такі зразки „російської патріотичної макулятури” (за висловом П. Зайцева), як, наприклад, „Параша Сибирячка” Полевого. Пишучи про поему Шевченка „Сон”, Кирилюк твердить, що до цього революційного твору негативно ставилися „українські націоналісти” та „царські жандарми”. Проте Кирилюк і словом не згадав, що найбільш негативно поставився до поеми Белінський, назвав її пасквілем. В листі до Анненкова він навіть схвалював жорстокий царський присуд над Шевченком. Всі ці факти Кирилюк замовчує.

Але недавно з’явилася справді солідна наукова праця, в якій подано багатий матеріал і численні цитати з творів Белінського, які ясно показують негативні погляди цього визначного російського критика на українську літературу і на Шевченка зокрема. Це книжка Ф. Я. Прийма „Шевченко и русская литература XIX в.” М.-Л. Академія Наук СССР. Институт русской литературы. 1961, 410 стор. Тут подано без фальшування дійсні висловлювання Белінського і навіть процитовано його лист до Анненкова, в якому виявляється особливо вороже ставлення Белінського до Шевченка. Ось одна з характерних цитат, що свідчить про те, як насправді ставився Белінський до української літератури, як він насправді „обстоював” право українських письменників писати рідною мовою: „Если в Малороссии и может явиться великий поэт, то не иначе, как под условием, чтоб он был русским поэтом, сыном России, горячо принимающим к сердцу ее интересы страдающим ее страданием, радующимся ее радостию. Племя может иметь только народные песни, но не может иметь поэтов, а тем менее великих поэтов: великие поэты являются только у великих наций...” (78). Прийма намагається пояснити і з’ясувати це негативне ставлення Белінського до української літератури і до Шевченка, зокрема пояснити його ганебний лист до Анненкова мотивами обережності, маскування своїх справжніх поглядів, але фактів Прийма не перекручує й не приховує.

Монографія Є. Кирилюка, хоч і становить великий крок уперед порівняно з попередньою його працею про Шевченка, виданою в 1951 р., проте вона все ж таки не позбавлена остаточно прикрої антинаукової тенденційності.

Петро Одарченко.

З М І С Т :

ДО ЧИТАЧІВ	5
I. Поезія, белетристика, есей	7
МИХАЙЛО ІВЧЕНКО. В останні хвилини (недруковане оповідання)	9
СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ. Канів. Дельфи. Святиня Аteni в Дельфах. Поезії	25
ВАСИЛЬ ГАЙДАРІВСЬКИЙ. Заячий пастух. П о в і с т ь	29
ВАДИМ ЛЕСИЧ. Триптих погодження. П о е з і ї	146
ДОКІЯ ГУМЕННА. Лілеї і рясa. О п о в і д а н н я	148
ВАСИЛЬ БАРКА. Досвітній потік. С о н е т и	162
УЛАС САМЧУК. Про що говорили в штабі. У р и в о к з роману: „Генерал Тарас”	165
ОЛЕКСА ВЕРЕТЕНЧЕНКО. Із книги „Заморські вина”. П о e з і ї	175
АНАТОЛЬ ГАК. Перестрашені люди. О п о в і д а н н я .	178
ЛЕОНІД ПОЛТАВА. Поема про Тараса Шевченка	192
ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ. Вихід у призначення. О п о в і д а н н я	202
ПАТРИЦІЯ КИЛИНА. В чайнику — осінь. Ладан і сарана. П о e з і ї	216
БОГДАН РУБЧАК. Вже не палає Ахілева сила. Не сховаеш обличчя. В сні неспокійнім. П о e з і ї	217
ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ. Зими і сні. У р и в о к і з п о в і с т и „Ранок”	219
НИКИФОР ЩЕРБИНА. Тиша. С о н е т	230
Яр СЛАВУТИЧ. Із „Фльорентійських сонетів.	231
ЗОСИМ ДОНЧУК. Десята. О п о в і д а н н я	232
ВОЛОДИМИР БІЛЯЇВ. Зустріч. Слова на аркуші. П о e з і ї	249
ІВАН КЕРНИЦЬКИЙ. Справи людські і справи Божі. К о р о т к а і с т о р і я	250
ЮРІЙ БУРЯКІВЕЦЬ. Із пам'яті стираються роки. Наче сміхом спраглим полонянок. Альпи. П о e з і ї	252

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО. Жаби. Оповідання . . .	254
ХВЕДОСИЙ ЧИЧКА. Пародієюм. Вибранє . . .	261
ГАЛИНА ЖУРБА. Письменник та його супровід. Есей	265
ГЕНРІ ЛОНГФЕЛЛО. ХУШ. Смерть Квазінда. Із „Піснї про Гайявату”. Переклала з англійської Оксана Соловей . . .	290
ГОТФРІД БЕНН. Пошлю очам твоїм дрімому. Пере- клав з німецької Б. Рубчак	293
ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА. Думки. Із шпитальних нотаток	294
ВАДИМ ЛЕСИЧ. На межах незавершеного покоління. Поети української емі- грації 1940-вих років	298
ФРАНСУА ВІЙОН. Баляда про ублагання Богородиці. Баляда про завидючі язика. Пе- реклав з французької Святослав Гординський	309
Критика, мемуари, бібліографія . . .	313
ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО. Про письменника, грома- дянина, друга. Федір Дудко: 1885 - 1962	315
ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ. Про єдність різноманітного і супе- речливого. (Не виголошена промова на з'їзді укра- їнських письменників в еміграції 6-7 грудня 1958-го року в Нью-Йорку . . . . .)	318
ІВАН К-ИЙ. Літературні силуети. З критичних нотаток про еміграцій- ну белетристику	326
ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ. Традиція Кожом'яки. Де що про органічні джерела й паралелі в творчо- сті Уласа Самчука	332
БОГДАН КРАВЦІВ. Народження нового. Про мо- dernу поезію і прозу в Україні	342
ВАСИЛЬ І. ГРИШКО. Живе і мертве в українській радян- ській прозі	358
ВАДИМ СВАРОГ. В добу кризи і шоків. А мерикан- ська література і її критика	404

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО. Із щоденника. В и б і р - ка за 1911 - 1917 р.р.	413
ГАЛИНА ЖУРБА. Від „Української хати” до „Музаге- ту”. Спогад	434
ВЕЛИКА УТРАТА. Ось ма чка Годось: 1895 - 1962	474
ОЛЕНА ВАСИЛЕВА. Чужоземні поети українською мо- вою. Про збірку перекла- дів Святолава Гордин- ського „Поети Заходу”	476
БОРИС ПОДОЛЯК. Поезія поширеної оркестри. Про збірку Вадима Лесича „Крейдяне коло”	485
В. С. Панорама страшної доби. Про повість Зо- зима Дончука „Прірва”	489
ПЕТРО ОДАРЧЕНКО. Монографія Є.П. Кирилюка про Т. Шевченка	492

С П И С О К

жертводавців членів і прихильників Об'єднання українських письменників в екзилі, що їх пожертви створили першу фінансову основу для видання цього збірника.

Президія Об'єднання українських письменників в екзилі й Редакційна колегія збірника „Слово“ висловлюють цим своєю щирою подяку всім жертводавцям.

1. Товариство Українських Інженерів Америки,
відділ у Нью-Йорку 150.00
2. Проф. Роман Смаль-Стоцький 20.00
3. Інж. Василь Шерей 15.00
4. Д-р Микола Кузьмович 10.00
5. Список ч. 6 (Боднарчук, Торонто) 5.00
6. Список ч. 9. (О. Василева) 27.00
- з них:
О. Василева 2, Е. Гай 3, С. Кулик 2, С. Гав-
виська 2, А. Гончар 2, П. Шатун 2, Іван Гор-
діук 2, Мирошніченко 2, Ф. Бульбенко 2,
М. Сурмач 2, І. Куравський 1, М. Ладовсь-
ка 1, В. Міяковський 1, А. Гудовський 1,
Галина Гермак 1, О. Гужевська 1;
7. Список ч. 10. О. Варава-Кобець 10.00
8. Список ч. 15 (Докія Гуменна, Нью-Йорк) 28.00
- з них:
Докія Гуменна 10, Наталя Чапленко 10, Лі-
дія Бурачинська 5, Євдокія Цапко 3;
9. Список ч. 16. Ярослав Герус (Ньюарк) 6.00
- з них:
Говерля, Ньюарк 5, Я. Герус 1;
10. Список ч. 18. Зосим Дончук (Філадельфія) 35.00
- з них:
Зосим Дончук 10, Василь Гайдарівський 10,
Ілько Кісь 10, Бюро висилки пакетів 5;
11. Список ч. 19. (Галина Журба, Філадельфія) 68.00
- з них:
Галина Журба 10, Космос 5, Мода 5, Оде-
са 5, Еко 5, Сидір Новаківський 5, Фортю-
на 3, Дніпро 3, Д-р Ярослав Берпадин 3, Ба-
зар 2, Е. Ватаманюк 2, Сергій Євсєвський 2,
Михайло Стратієнко 2, Л. Харів 2, Семен Ло-
боденко 1, Федір Корсун 1, Марія Юрке-
вич 1, Фото-Соловій 1, Лідія Бурачинська 1,
Степанія Пушкар 1, Юрій Буряківець 1, Сте-
панія Савицька 1, Володимира Ценко 1, З.
Лимаренко 1, В. Панасюк 1, І. Щупаківсь-
кий 1, Іван Гош 1, Клавдія Голл 1;
12. Список ч. 20. Мартин Задека 10.00
13. Список ч. 21. О. Животко, Нью-Йорк 5.00

14. Список ч. 24. Іван Коровицький, Філадельфія . 10.00
 15. Список 26. Людмила Коваленко, Вашингтон . 50.00
 16. Список ч. 27. (Григорій Костюк, Нью-Йорк) . 130.00

з них:

Леонід Гусак 30 дол., Григорій Костюк 20, Петро Марченко 20, д., Михайло Радолицький 20, Дмитро Верба 10, Василь Кляйнер 10, Олексій Запорожець 10, Микола Миськів 5, Юрій Зеленський 5;

17. Список ч. 37. Дмитро Нигченко-Чуб, Австралія 10.65
 18. Список ч. 42. д-р Софія Парфанович, Дітройт . 50.00
 19. Список ч. 44. Микола Понеділок, Нью-Йорк . 5.00
 20. Список 46. Володимир Радзкевич, Лейквуд . 2.00
 21. Список ч. 51 (Марія Струтинська, Філадельфія) . 10.00

з них:

Марія Струтинська 1, д-р Д. Богачевський 1, д-р В. Рудницький 1, Петро Мегин 1, Іван Струк 1, Макар Каплистий 1, М. Ступковський 1, Микола Хемич 1, Ірина Ільницька 1, Микола Химич 1;

22. Список ч. 55. Галина Чернобицька, Австралія . 10.00
 23. Список ч. 57. (д-р Іларій Чолган, Нью-Йорк) . 58.00

з них:

Головна Управа Українського Лікарського Товариства Америки 25 дол., д-р Іларій Чолган 20, д-р Р. Сочинський 5, д-р Б. Макарушка 5, д-р Роман Осінчук 3;

24. Список ч. 66. Микола Палій, Дітройт . . . 5.00
 25. Список ч. 68. Ярослава Острук, Філадельфія . 10.00
 26. Список ч. 70. Олекса Мальченко, Лейквуд . . 20.00
 27. Список 72. (д-р Яків Гурський, Сіракузи) . 34.00

з них:

д-р Яків Гурський 10 дол., Михайло Воскобійник 5, д-р А. Гудзак 5, Юрій Таркович 3, д-р Михайло Логазя 2, Роман Шаран 2, М. Рубель 2, Мирон Сидорович 2, д-р Іван Заваликут 1, Іван Романюк 1, Тихін Трусколо 1;

28. Список ч. 79. Остап Тарнавський . . . 25.00

РАЗОМ ЗІБРАНО 818.65

СЛОВО
ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ
У ЕКЗИЛІІ

A decorative flourish consisting of three stylized, overlapping leaf-like shapes, positioned at the bottom right corner of the text block.